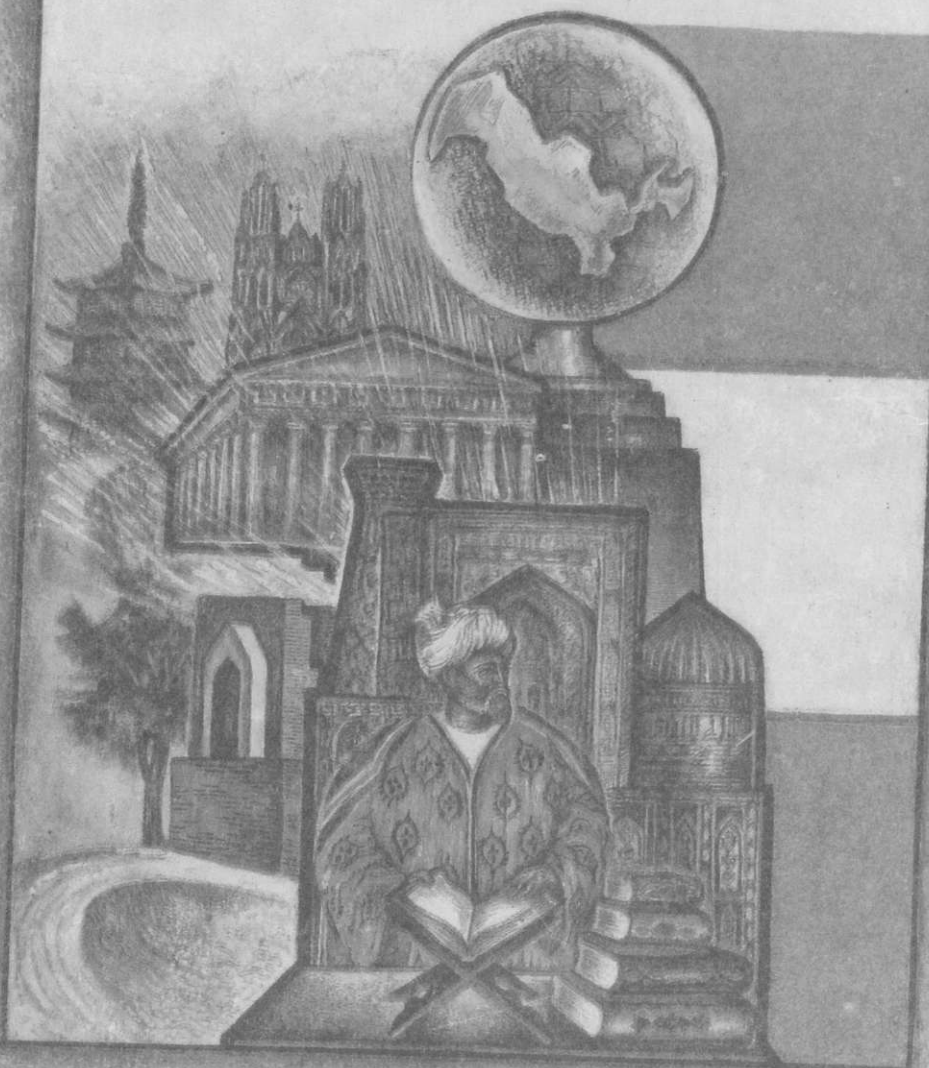

Ж . Т У Л Е Н О В .   3 .   Г Г Х Б У Р п р

ΦΑΛΣΑΦΑ

Мазкур дарсликда фалсафа фанининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари, унинг тараққиётига Марказий Осиё халқларининг қўшган ҳиссалари, фалсафанинг назарий асослари, қонун ва категориялари, билиш назарияси, уларнинг табиат ва жамиятни фалсафий англашдаги аҳамияти, жамиятнинг шахс ўртасидаги муносабатлар, маданият, қадриятлар, урф-одат ва анъаналар, уларнинг инсоннинг маънавий камол топишидаги ўрни, истиқлолнинг унинг фалсафий жиҳатлари, жамиятни илмий билиш ва илмий бошқарич каби долзарб муаммолар ёритилган.

Дарслик олий ўқув юртлири талабаларига мўлжалланган.

М У Қ А Д Д И М А

Тақризчилар:

Фалсафа фанлари доктори, профессор М. АБДУЛЛАЕВ
Фалсафа фанлари доктори, профессор Ж. РАМАТОВ
Фалсафа фанлари доктори Т. САКСОНОВ

Фалсафа — инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида яратилган маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир. Афсуски, биз кўп йиллар мобайнида эски мафкура таъсири остида жаҳон халқларининг буюк маънавий бойлиги бўлган фалсафа фанини унинг биттагина шакли, яъни XIX асрнинг ўртасида вужудга келган — диалектик ва тарихий материализм билан уйғунлаштириб, ундаги сохталашган мавҳум ғояларга сажда қилиб келдик. Натижада ёш авлодни халқимизнинг кўп асрлик маданияти, бой фалсафий фикрларидан маҳрум қилиб қўйдик. Мустақиллик туфайли бундай салбий ҳодисаларга эндиликда чек қўйилмоқда.

Мустақил давлатимизнинг эркин ва ҳур фикрлаш имкониятига эга бўлган фуқаролари, айниқса ёш авлод айти кунларда мазмунан янгиланган, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган фалсафага муҳтож бўлмоқдалар. Мазкур дарслик ана шундай эҳтиёж асосида юзага келди.

Дарслик куйидаги тамойилларга асосланиб ёзилган.

1. Маълумки, диалектик ва тарихий материализм фалсафиси маъмурий-буйруқбозлик системасининг сиёсат билан мбарчас боғлиқ ҳолда, ўзининг фан хусусиятини аста-секин қотиб, мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланмо қолган эди. эндиликда биз фалсафани сиёсийлашмаган мустақил фан сифатида ривожлантиришимиз зарур. Шунинг учун биз энг аввало, кўп йиллар давомида тўпланиб қолган расмийлашган мафкуравий ғоялардан воз кечиб, янги тафаккур асосида фалсафани синфий ва партиявий таълимот сифатида эмас, балки муминсоний қадриятларга жавоб берадиган фан сифатида ривожлантиришимиз керак.

Шунингдек, фалсафа фанининг назарий асосларини ҳам қайта кўриб чиқиб, уларни янги ғоялар билан бойитишимиз лозим. Ҳар қандай фаннинг жамиятда тутган ўрни, истиқболи, унинг назариясининг бойлигидадир. Фаннинг назарий асослари қанчалик пухта, мукамал, атрофлича ва чуқур ишланган бўлса, унинг мавқеи ҳам шу даражада юксак бўлади.

Маълумки, фалсафа фанининг асосий негизини диалектика назарияси ташкил этади. Шундай экан, диалектика назарияси-

Т 83

Туленов Ж., Фафуров З.

Фалсафа: Олий ўқув юрт. талабалари учун
Т.: Уқитувчи, 1997,-384 б.

I Автордош.

ББК 87я73

0301020000-278 ,43_96
Т 353(04)—97

© «Уқитувчи» нашриёти, 1997.

181Ш 5—645—02943—7.

ни ижодий ривожлантириб, уни ҳозирги давр талабларига мувофиқлаштириб, умуминсонийлик даражасига кўтариш керак. Утмишда диалектика назарияси турлича фалсафий таълимотларда шаклланиб ва ривожланиб келган. Диалектика ҳозирги вақтда ҳам жаҳон фалсафасида марказий ўринни эгаллаб келмоқда. Шундай экан, эндиликда биз диалектика назариясини ҳам умуминсоний кадриятлар даражасидаги фан сифатида ривожлантиришимиз даркор.

2. Янгиланган фалсафа фани — умуминсоний кадриятлар устиворлигини эътироф этиш билан бир қаторда буюк мутафаккирларимизнинг кўпгина асарларида тараққий эттирилган Шарқ халқларининг фалсафий қарашларини чуқур ва атрофлича очиб бермоғи керак.

«Асрлар мобайнида,— дейди И. А. Каримов,— халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди».¹

Диалектик ва тарихий материализм фалсафаси Ғарбий Европада вужудга келиб, кейинчалик Россия халқларининг эҳтиёжларига мослаштирилган фалсафа эканлиги ҳаммамизга аён. Унда Марказий Осиё халқларининг бой фалсафий меросий қарашлари ўз аксини топмаган эди. Эндиликда бизнинг асосий вазифамиз—ўз халқимиз тафаккурига мос, тушунарли ва яқин бўлган Шарқ фалсафасидан бекаму кўст фойдаланган фанни бунёд этмоғимиз лозим.

3. Мазмунан янгиланган мазкур фалсафанинг асосий вазифаси — инсоннинг ички дунёсини, маънавиятини, тафаккурини, дунёқарашини шакллантиришга ва ривожлантиришга қаратилмоғи лозим.

Мустақилликка эришганимизга қадар, биз олимлар диалектик ва тарихий материализм таълимотининг таъсири туфайли, фалсафанинг асосий вазифаси—дунёни изоҳлабгина қолмасдан уни қайта қуришдан иборат деб келдик. Ислом таълимоти эса аксинча, инсоннинг ички дунёсини, унинг маънавий камолотини такомиллаштиришга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам ханузгача у инсон қалбида чуқур илдиз отиб келаётир. Эндиликда биз фалсафа фанига инсоннинг ўз-ўзига, унинг фикрлаш маданиятини, тафаккурини, маънавий дунёсини такомиллаштиришга қаратилган фан деб қарамоғимиз лозим. Фалсафага бундай ёндошишнинг эътибор марказида инсон муаммоси туради деб қарашга имкон беради. Бундан кўриниб турибдики, фалсафанинг ҳам, жамиятимизда рўй бераётган демократик

¹ Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Узбекистон», 1995, 9-бет.

Ўзгаришларнинг ҳам асосий мақсади инсон манфаатларини таъминлашга қаратилганлигидан далолатдир.

4. Маълумки, Марказий Осиё халқларининг фалсафий дунёқарашлари — уларнинг хилма-хиллиги ва сермазмунлиги билан ажралиб туради. Улар кўп қиррали миллий маданият, урф-одат, анъаналаримизда, ахлоқ-одоб, имон-этикод ва бошқа олижаноб фазилатларимизда мужассамлашган. Шундай экан, янги давр фалсафасида миллий маданиятимиз, қадриятимиз, миллий меросларимиздан, айниқса, ислом таълимотидан, ундаги қимматбаҳо фалсафий фикрлардан унумли фойдаланмоғимиз лозим.

5. Президентимиз И. А. Каримов қайд қилганидек, давр халқимиз дунёқарашини миллий истиқлол руҳида ислоҳ қилишни қатъий талаб қилмоқда. Янгича фалсафамизни истиқлол ғоялари билан уйғунлаштириб ривожлантиришимиз даркор. Янги давр фалсафаси — ҳаётдан ажралиб қолган мавҳум назарий масалалар билан чегараланиб қолмасдан, балки мустақил давлатимизни мустаҳкамлашга оид бўлган масалалар билан шуғулланиши керак. Ҳар қандай фаннинг асосий вазифаси — жамиятга хизмат қилишдан, унинг олдида турган муаммоларни ечишга кўмак беришдан иборатдир.

Мустақиллик шароитида халқимизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаётида рўй бераётган туб ўзгаришлар ва уларнинг фалсафий жиҳатлари, миллий ва миллатлараро муносабатлар, ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиши ва уларни бартараф этиш шакллари, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъмилаш, инсон ва инсоният тақдирининг муштараклиги, ҳозирги даврда бутун инсониятга дахлдор бўлган умумбашарий муаммолар ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Ана шундагина фалсафа фани ёш авлодни баркамол ва фидойи инсон қилиб тарбиялашда қудратли маънавий кучга айланади.

Мазкур дарслик беш бўлимдан иборат бўлиб, унинг биринчи бўлимида — фалсафа ва унинг тарихи, иккинчисида — Борлик фалсафаси, учинчисида — Онг фалсафаси, тўртинчисида — Инсон фалсафаси, бешинчисида — Жамият фалсафасига оид масалалар янгича фикрлаш асосида ёритилади.

1-БУЛИМ. ФАЛСАФА ВА УНИНГ ТАРИХИ

1-БОБ. ФАЛСАФА ФАНИ, УНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси

Фан — инсон ва жамият тараққиётида катта аҳамият касб этади. Унинг ёрдамида кишилар воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши, ривожланиши ҳақида ҳолисона маълумотлар тўплайдилар, ўз эҳтиёжларини қондириш учун моддий ва маънавий қадриятлар яратадилар. Мавжуд фанлар ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланади. Шуларнинг ичида энг қадимийси фалсафадир.

«Фалсафа» атамаси иккита юнонча сўз («филео» — севаман ва «софия» — донолик) дан олинган бўлиб, «доноликни севаман» маъносини англатади. Унга бундай ном тасодифан берилган эмас. Фалсафа пайдо бўлиши биланок кишилар фикрини банд этган турли-туман саволларга жавоб қидиришга ҳаракат қилган. Хусусан, бизни қуршаб олган дунё қандай пайдо бўлган ва ким томонидан яратилган? У қандай ривожланади? Инсон онгининг, рухнинг материяга, табиатга муносабати қандай? Дунёни билишга қодирмизми ёки йўқми? Инсоният жамияти қандай пайдо бўлган ва унинг ҳаракатлантирувчи кучлари нималардан иборат? каби саволлар шулар жумласидандир. Фалсафанинг эътибор марказидаги саволларнинг хилма-хиллиги ва қизиқарлилигини эътиборга олиб юнонлар уни донолик фани ёки донишмандлик деб атаганлар.

Фалсафа воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг моҳиятини билишга қаратилган фандир. Бу тўғрида Форобийнинг куйидаги сўзлари алоҳида эътиборга сазовордир:

«Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсацнинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз...»¹

Фалсафанинг пайдо бўлиши қадимги Шарқ мамлакатларида қулдорлик тузумининг ўрнатилиши ва ривожланиши даврларига тўғри келади, чунки фанининг тараққиёти учун зарур

• Форобий ҳикматлари. Қаранг: Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993 й., 183—184-бетлар.

бўлган ижтимоий-иқтисодий, маънавий заминлар ана шу даврда вужудга келди.

Фалсафанинг вужудга келиши илмий билим куртакларининг пайдо бўлиши билан, назарий тадқиқотга эҳтиёжининг шаклланиши билан тарихан бир вақтга тўғри келади. Аслини олганда у назарий билимининг худди биринчи тарихий шакли тарзида таркиб топган.

Ҳар қандай фалсафа ўз даврининг махсули сифатида шу давр ижтимоий тараққиёти эҳтиёжларини ифодалайди. Шунинг учун инсоният тарихининг турли босқичларида турли фалсафий қарашлар мавжуд бўлган ва шунга мос равишда унинг предмети ва вазифалари ҳам ўзгариб борган.

Даставвал аниқ фанлар мустақил тармоқларга ажралиб тараққий топмаган вақтда фалсафа барча билимларни ўз ичига қамраб олиб, фанларнинг фани «умумий система» вазифасини бажариб келган эди. Шу даврнинг буюк мутафаккир олимлари Демокрит, Аристотель, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва бошқалар, айни вақтда табиат фанларининг ҳам асосчилари бўлганлар. Шунинг учун ҳам дастлабки кезларда фалсафа бир бутун таълимот кўринишида бўлган. Фалсафани махсус билимлар билан бирлаштириш қадимги даврга хос хусусият бўлгани учун у табиат фалсафаси, яъни «натур-философия» деб ҳам ҳисобланган. У табиий фанлар тушунчаларига асосланган ҳолда табиатни яхлит тасвирлаб беришга қаратилган бўлиб, кишилиқ жамиятининг илк босқичида кенг тараққий этган мифологик тасаввурларни сиқиб чиқаришга асос яратади.

Қадимги давр фалсафасида оламни яхлит изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий тараққиёт қонунларини ўрганувчи — диалектика, билиш назарияси ҳамда ижтимоий фикрлар (ахлоқ-одоб, давлатни бошқариш масалалари) ҳам катта ўрин олган.

Табиат ва жамият ҳақидаги билимларнинг ривожланиб бориши алоҳида фанлар пайдо бўлишига, мустақил тадқиқот соҳалари ажралиб чиқишига олиб келди. Уйғониш давридан, айниқса, XVII асрдан бошлаб табиат ҳақидаги фанлар, жумладан, тажрибага асосланган табиатшунослик, астрономия, математика, физика, механика, кимё муваффақиятли ривожлана бошлади. Ижтимоий тажрибанинг, хўжалиқнинг, айниқса, саноатнинг ривожланиши, савдо ишларининг ўсиши аниқ фанлар билан бир қаторда бир қанча ижтимоий-гуманитар фанларнинг: тарих, тил, адабиёт, санъат, иқтисод, ҳуқуқ ва ҳоказоларнинг ҳам ривожланишига замин яратади.

Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида фалсафанинг эскирган мавқеини ва унинг предметини ўзгартиришга замин ҳозирлайди. Эндиликда фалсафа фани табиатни яхлит ўрганиш муаммолари билангина эмас, балки фан тараққиётида илмий билишнинг аҳамияти, билиш жараёнининг асосий босқичлари, илмий билишда аниқ фанларда қўлланадиган услубларнинг роли, фан

тараққийида маитик, тафаккурлашнинг қонуниятлари ва шакллари каби масалалар билан шуғулланади. Шунингдек, инсон ва жамият, инсоннинг эрки ва ҳуқуқлари, ахлоқ-одоб, давлат муаммолари ҳам кенг ўрин олади.

XIX асрдан бошлаб алоҳида фанлар томонидан ҳосил килинган билимларни бирлаштириш ва умумлаштиришга эҳтиёж кучая борди. Хусусий фанларнинг эришган муваффақиятидан келиб чиққан ҳолда борлиқ ва билишнинг фалсафий масалаларига бўлган қизиқиш янада кучайди. Файласуфлар орасида фалсафий тизим яратишга интилувчилар кўпайиб кетди. Бунга мисол сифатида немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Гегель томонидан яратилган фалсафий тизимни кўрсатиб ўтишимиз ўринлидир. У ўзининг «Мантиқ илми» асарида диалектика қонунларига асосланган яхлит фалсафий тизимни яратган эди. Гегелнинг бу таълимоти ҳанузгача фалсафа фанига ўзининг таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Фан ва техниканинг доимий равишда тараққий этиб бориши ҳамда жамиятнинг турли соҳаларида рўй бераётган жараёнлар фалсафа фанининг ривожланишига ва унинг муаммолар доирасини кенгайтиришга ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ҳозирги вақтда фалсафа фанининг эътибор марказида турган муаммо — инсон муаммосидир, яъни инсоннинг табиатга, жамиятга, кишиларнинг бир-бирига муносабати, уларнинг ривожланиш қонуниятларини онгли равишда акс эттиришдан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, инсоннинг фалсафий тафаккур маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш фалсафа фанининг марказида турган асосий муаммони ташкил этади.

Воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини, уларнинг инсон онгида акс этиши йўлларини ўрганишга қаратилган фалсафа яхлит илмий билим тизимини ташкил этиб, муайян фундаментал қоидаларнинг йиғиндисига асосланади. Бу қоидалар фалсафа фанининг ўзагини ташкил этувчи диалектика назариясида ўз аксини топади, у ўз ичига бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган қуйидаги уч туркум, йирик муаммоларни қамраб олади:

1. Борлиқ ва унинг ривожланиш муаммолари. Борлиқ — инсон атрофини қуршаб турувчи воқеликни ифодаловчи тушунчадир. У мураккаб ва кўп қирралидир. Моддий борлиқ, идеал борлиқ, инсон борлиғи ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Моддий борлиқ нарса ва предметлар кўринишида бўлиб, материя ҳаракатининг ҳар хил шаклларида намоён бўлади ҳамда улар бир-биридан ўзаро фарқланади. Идеал борлиқ инсоният маънавий қадриятларини, фан ютуқларини ўз ичига қамраб олади. Инсон борлиғи эса ўзига хос манфаатга эга бўлган, маълум бир ижтимоий гуруҳлар ва синфларга тегишлидир.

Борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий мушоҳада қилиш инсонни доимо қизиқтириб келган ва ҳозир ҳам қизиқтириб келмоқда. Борлиқни илмий изоҳлаш, англашга қаратилган хилма-хил фалсафий йўналиш-

лар ва фикрдар мавжуддир. Уларни атрофлича ва батафсил ўрганиб чиқиш инсоннинг фалсафий дунёқарашини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

2. Диалектика назарияси борлиқ муаммоси билан бир қаторда *воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятлари. уларни инсон онгида акс эттириш тўғрисидаги таълимотдир.*

Нарса ва ходисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва уларнинг доимий ривжланиб туриши диалектика фанида унинг асосий қонун ва категориялари системасида ўз аксини тоиади. Демак, диалектика фйни борлиқдаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва ривожланишини акс эттириш учун қонун ва категория тизимини яратади ва унинг ёрдами билан инсон атрофини қуршаб турган воқеликни акс эттиради. Инсон тафаккурининг шакли бўлган фалсафий қонун ва категориялар ёрдамида моддий оламни ўрганиш катта фалсафий муаммодир.

3. Воқеликни билиш назарияси. Борлиқни инсон онгида акс эттириш — мураккаб диалектик жараён дир. Уни атрофлича ва чуқур билиш учун фалсафа фани — инъикос назариясини ишлаб чиқди. Диалектиканинг қонун ва категорияларига асосланган инъикос назарияги билиш жараёнида субъект билан объектнинг алоқадорлиги, билишнинг асосий босқичлари ва шакллари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси ва шунга ўхшаш кўпгина мураккаб масалаларни атрофлича англаб олишга ёрдам беради. Илмий билиш ва инсон амалиёти учун бу катта аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, диалектика бой ва чуқур назария бўлиб, айна пайтда борлиқнинг энг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганишга, уларни инсон онгида атрофлича акс эттиришга ва дукёни билишга қаратилган таълимотдир. Бу унинг бир вақтда ҳам диалектика, ҳам мантиқ, ҳам билиш назарияси эканлигидгн далолгт беради.

Юқорида кўрсатилган муаммолар фалсафанинг барча тарихий типлари ва йўналкшлари марказида турган муаммолар дир. Антик давр, ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон файласуфларининг барчаси ўз асарларида борлиқ, унинг келиб чиқиши ва ривожланиш қонуниятлари тўғрисида, инсоннинг борлиққа муносабати, воқеликнинг ривожланиш манбалари, уни билиш Қоидалари ва шу кабя мураккаб фалсафий масалалар тўғрисида турлича фикрлар айтганлар ва айтиб келмоқдалар. Бу эса фалсафанинг фундаментад муаммолари давомийлиги ва уларнинг умуминсоний қадриятлар аҳамиятига эга эканлигидан далолат беради.

Шунингдек, диалектика усулига муқобил бўлган, ҳар хил фалсафий таълимотларда кўп ишлатиладиган софистика, метафизика, эклектика ва бошқа услублар ҳам ҳозирги замон фалсафасида муайян ўрин олган.

Инсоннинг дунёқарашини, унинг онгини диалектика қоидаларига мувофиқлаштриб шакллантиришда жамият тарақ-

қиёти ва ривожлаиши қонуниятларини фалсафий англаб* олиш катта аҳамиятга эга. Жамиятда рўй бераётган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий ҳодисалар, уларнинг келиб чиқиши, ривожланиш йўналишларини фалсафий англаш мазкур жараёнларни атрофлича ва чуқур мушоҳада этиш билан бир қаторда, инсоннинг уларга қандай муносабатда бўлишини аниқлаб олиш имкониятини туғдиради. Шунинг учун бу масалалар ҳам фалсафий таҳлил қилишни тақозо этадиган муаммолар қаторига киради. Жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллат ва элатлар, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиш қонуниятлари, ўзаро алоқадорликларни, ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиши ва уларни бартараф этиш шакллари, жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш муаммолари ҳам фалсафий тафаккурни талаб этадиган муаммолардир.

Ҳозирги даврда инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштарақлиги, инсоннинг истиқболи, фан ва техника ютуқларидан: барча инсоният манфаати йўлида оқилона фойдаланиш, ҳар қандай урушнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза этиш, очарчиликнинг олдини олиш, инсониятни, унинг маданиятини сақлаб қолиш, жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш ва шу каби масалалар ҳам фалсафанинг долзарб муаммолари ҳисобланади.

Фалсафа доирасидаги масалалар ҳаётдан ажралган мавҳум масалалар эмас, балки, улар инсон ва унинг ҳаётдан келиб чиқадиган долзарб, умуминсоний хусусиятга эга муаммолардир. Гегель таъбири билан айтганда, фалсафа — инсоқ тафаккурида акс этган бутун бир даврдир. Фалсафа фани вужудга келгандан бошлаб то ҳозирги кунгача ҳам ҳаёт юзага келтирган турли-туман масалалар, инсонни аввалдан қизиқтириб келаётган муаммолар доимо унинг диққат марказидадир.

Юқорида айтилган фикрлардан кўриниб турибдики, фалсафа фанининг предмети, муаммолари доимо ўзгариб, янгиланиб туради.

Фалсафанинг вазифаси хилма-хил бўлиб, унинг энг муҳим хусусияти — кишиларда олам ҳақида бир бутун дунёқарашни шакллантиришга қаратилгандир. Шунингдек, фалсафа методологик характерга ҳам эгадир. У фан вакиллари илмий билишнинг асосий шакллари, услублари ва тамойиллари билан куроллантиради.

Фалсафа гносеологик вазифани ҳам бажаради, яъни у теваарак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларни билишнинг қонуниятларини, билиш жараёнида объект ва субъект диалектикасини атрофлича очиб беради.

Фалсафа шахснинг ижтимоий-сиёсий дунёқарашини шакллантиради. Шу билан бирга, у шахсда жамият олдидаги ижтимоий масъулият ҳиссини уйғотади. Фалсафанинг мазкур хусусияти ҳозирги куннинг долзарб масалалари — ер юзида тинчликни сақлаш, уруш хавфининг олдини олиш, экологик ва бошқа умумбашарий муаммоларни инсоният манфаатлари нуқ-

таи назаридан ҳал этиш зарурияти туфайли янада чуқур аҳа-
'ият касб этмоқда. Бу ҳозирги шароитда фалсафа инсонпар-
варлик моҳиятининг янада чуқурлашиб бораётганлигидан да-
долат бермоқда.

Фалсафа ғоявий-сиесии, тарбиявий вазифага эга эканлиги-
ни ҳам алоҳида эътиборга олиш лозим. Фалсафий тафаккур
маданиятининг шаклланиши кишилар умумий маданиятининг
муҳим кўрсаткичидир.

2. Фалсафа ва бошқа фанлар

Фалсафани ўрганиш чоғида асосий эътиборни икки нарсага
қаратиш лозим. Биринчидан, фалсафа — бу энг аввало
фан. Барча бошқа фанлар сингари у ҳам ўзининг махсус
предметига эга бўлиб, доимо ривокланишда. Иккинчидан,
фалсафа, айни пайтда мафкура ҳамдир, у мафкуравий вазифа-
ни ҳам бажаради. Шунини очиқ-ойдин айтиш керакки, узоқ йил-
лар давомида фалсафанинг мафкуравий вазифасига биринчи
даражали аҳамият берилди-ю, аммо унинг илмий жиҳатига, фан
эканлигига унчалик эътибор берилмади, яъни бирёкламаликка
йўл қўйилди.

Бу эса, ўз навбатида, айрим олимлар томонидан фалсафа
фан эмас, у мафкура деган фикрни олға суришга туртки бўл-
моқда. Лекин бундай хулоса қилишга ҳеч қандай асос йўқ.

Фалсафа фанга хос бўлган барча хусусиятларга эга. Маъ-
лумки, ҳар бир фаннинг ўзига хос объект ва предмети мав-
жуддир. Бу фалсафа фанига ҳам дахлладир.

Бизни қамраб олган, чексиз ва доим ривожланишда бўлган
объектив олами, унинг қонунларини билиш аниқ фанлар бил-
лан бир қаторда фалсафанинг ҳам вазифасидир. Фалсафанинг
ҳам, аниқ фанларнинг ҳам ўрганиш объекти битта, у ҳам бўлса
бизни қуршаб олган дунёдир. Аммо уларнинг тадқиқот пред-
метлари турлича бўлиб, бу фарқ бизнинг хоҳиш-иродамизга
боғлиқ эмас. Ранг-баранг дунё ва ундаги ҳодисаларда бир
вақтнинг ўзида умумий ва хусусий қонунлар амал қилади.
Дунёнинг алоҳида олинган ва чекланган соҳаларида амал қи-
лувчи ўзига хос хусусий қонунларни аниқ, хусусий фанлар
ўрганади. Улар орасида амал қиладиган энг муҳим қонунлар
эса фалсафанинг ўрганиш соҳасидир. Масалан, миқдорий му-
носабат ва фазовий ўринларни — математика, иссиқлик, нур-
ланиш, электромагнит ва ядро жараёнларини — физика, ўсим-
лик ва ҳайвонот оламини — ботаника ва биология фанлари, иш-
лаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини, иш-
лаб чиқариш усул ва тақсимлаш кабилари — иқтисод фани
ўрганади. Фалсафа алоҳида фанлар сингари дунёнинг у ёки бу
соҳасини эмас, балки уни бир бутунлигича ўрганади. Табиат,
жамият ва инсон тафаккури тараққиётнинг энг умумий қону-
нийатларини тадқиқ қилиб, кишиларнинг назарий ва амалий
Фаолиятини тўғри йўлга солади.

Фан тизимлаштирилган билимлар йиғиндиси бўлиб, у ўз навбатида фаннинг назария, қонун, тушунчалар туркумида ифодаланади, аниқ фанлар каби фалсафа фани ҳам ўзининг назариясига, қонун ва категорияларига (умумий тушунчаларига) эга. Уларнинг ёрдамида кишилар онгида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва тараққиёт қонуниятлари акс эттирилади.

Фаннинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, у тадрижий равишда тараққий этиб, ўз мазмунида илгари тўпланган маълумотларни сақлаб қолиб, унга доир янги билимларни қўшиб туради. Фалсафа фани ҳам, худди шунингдек илгари авлодлар томонидан тўпланган ғояларни улоқтириб ташламасдан, аксинча, уни сақлаб қолиб, доимо мазмунан бойиб, ривожланиб туради. Эски ва янги фалсафий ғоялар ўртасида ворислик мавжуд. Буни биз фалсафа тарихидан яққол кўришимиз мумкин.

Фаннинг барча қоидалари бир-бирини тўлдириб, бир-биридан мантиқий жиҳатдан келиб чиқиш имкониятига эгадир. Фалсафа фанининг назариялари, қонун ва категориялари ҳам бир-биридан келиб чиқадиган, бир-бирини мантиқий тўлдирадиган яхлит илмий тизимдир.

Фан ўз қоидаларини асослаб бериш имкониятига эга. Бу фалсафа фанига ҳам тегишлидир. Аммо, агар аниқ фанлар ўз қоидаларини кундалик амалий тажриба ёрдамида асослаб беради, фалсафа мантиқ йўли билан асослаб беради. Шунинг учун ҳам фалсафа ўзининг аниқлиги ва оддийлиги билан тавсифланади. Форобий таъкидлаганидек, «Одамлар фалсафа йўли билан исбот этилган мавжуд нарса ҳақида тўла ишонч ва қаноатга эга бўладилар»¹.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: Фалсафа аниқ фанларга хос бўлган барча хусусиятларга эга. Шундай экан фалсафани бошқа фанлардан ажратиш мумкин эмас. Ҳар бир фан оламнинг аниқ бир томонини ўрганар экан, демак, бу фаннинг ёлғиз ўзи олам ҳақида бир бутун илмий тасаввур ҳосил қилиш учун етарли бўла олмайди. Олам ҳақидаги яхлит илмий тасаввурни табиатшунослик фанларининг барчаси ҳам ҳосил қила олмайди. Табиатшунослик фанлари табиат ва унинг ривожланиш қонунларини ўрганади. Олам ҳақидаги ягона илмий тасаввур эса жамият ва инсон тафаккури тўғрисидаги билимларни ҳам ўз ичига олади. Демак, олам ҳақидаги энг умумий билим барча фанлар ўрганадиган муаммоларни системалаштириш, бир-бирига боғлаш ва умумлаштириш натижасида ҳосил бўлади. Ана шу вазифани фалсафа фани бажаради. Бу фан барча фанларнинг амалий фаолияти жараёнида тўпланган далилларни бир тизимга солиш, уни билиш ва унга амалий таъсир кўрсатиш йўлларини очади.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, Тошкент, 1993 йил. 189- бет.

Фалсафа — аниқ фанларнинг ютуқларига бефарқ карамайди, балки энг янги кашфиётларни чуқур ўрганиш, назарий умумлаштириш замида ўсиб, ижодий ривожланиб боради. Шу маънода фалсафанинг ижодий бойиши ва ривожланиши бу фанларнинг тараққиёти билан бевосита боғлиқ.

Маълумки, диалектика илмий билишда муҳим методологик вазифани бажаради. Диалектика воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим ривожланиш қонуниятларини ўрганиб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, оламда юз берадиган ҳодисани онгли таҳлил қилиш имкониятини яратади.

Фалсафа ҳамма фанлар учун зарур бўлган умумий илмий билиш усулидир. Ҳодисалар ўзаро боғлиқ ҳолда, ўзгариш ва ривожланиш ҳолида тадқиқ қилинган иайтдагина илмий билишни амалга ошириш мумкин.

Фалсафанинг аниқ фанлар соҳасидаги қатъий масалаларни таҳлил қилишдаги ижобий ролини тан олиш бошқа фанлардаги хусусий илмий масалаларни унинг қоидаларидан келиб чиқиб ҳал этиш ва баҳолаш керак, деган маънони билдирмайди. Бу икки хил масалада, уларни бир-бири билан чалкаштириб бўлмайди. Афсуски, кўп йиллар давомида олимларимиз бунинг фарқига бормай келдилар. Натижада диалектик материализм ҳақиқатни акс эттирадиган яккаю-ягона фан деб ҳисобланиб келинди. Энди биз бу масалага ҳам янгича ёндошишимиз керак эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Диалектика табиатшунослар учун воқеликни ўрганишда энг умумий илмий усул бўлиб хизмат қилади, ўз навбатида, табиат илми ютуқлари ҳам диалектиканинг қонун-қоидаларини тасдиқлашда катта роль ўйнайди.

Кўриниб тургандек, фалсафий таълимотга асосланиш аниқ фанлар моҳиятини билишга, уларнинг кашфиётларини тўғри умумлаштиришга имкон беради. Илмий фалсафий назария билан қуролланган олим бошқаларга нисбатан ўз фанининг истиқболини, моҳиятини чуқурроқ била олади. Агар ҳар бир фан ўзича ривожлана борса, кашфиётлар бир-бири билан боғланмаса ва умумлаштирилмаса, у вақтда олам ҳақида ягона билим ҳосил қилиш, унинг моҳиятини қонун ва қонуниятларини чуқур билиш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам аниқ фанлар билан фалсафанинг ўзаро алоқадорлигига бўлган зарурият доим сақланиб ва кучайиб бораверади.

Ҳозирги давр муаммолари, фан ва техниканинг гуркираб ривожланиши фалсафа фани олдида янгидан-янги методологик масалаларни ҳал қилиш вазифасини кўймоқда. Чунки у ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ривожланишни жадаллаштириш-Да, янги тафаккурлаш маданиятини ҳосил қилишда муҳим ўрин тутди.

3. Фалсафанинг мафкура ва сиёсат билан алоқадорлиги

Фалсафа — инсоиятнинг буюк маънавий бойлигидир. У авлод-аждодлар томонидан яратилган маданий, тарихий мероснинг барча дурдоналаридан бекаму кўст фойдаланиш, табиий, техникавий, ижтимоий-гуманитар фанлар эришган улкан муваффақиятларга суяниш асосида шаклланиб ва ривожланиб бориш билан бирга, кишиларда олам ҳақида бир бутун, яхлит дунёқараш шаклланишида назарий пойдевор вазифасини ўтайди. Шунинг учун ҳам барча ижтимоий тузумларда ҳукмрон синфлар, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар фалсафа фанидан ўзларининг манфаатларини таъминлаш ниятида сиёсийлашган мафкуравий қурол сифатида фаол фойдаланиб келганлар. Айниқса, шўролар жамиятида 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида фалсафа маъмурий-буйруқбозлик тизимининг сиёсати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотиб, асосан сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди. Бу бежиз эмас, чунки фалсафа ва сиёсат, ижтимоий мафкуранинг асосий шакли сифатида бири бири билан узвий боғлангандир.

Энг аввало, шуни эътиборга олиш керакки, фалсафа ҳам, сиёсат ҳам ижтимоий муносабатларнинг шаклидир. Маълумки, ижтимоий муносабатлар моддий ва мафкуравий ижтимоий муносабатлардан ташкил топади. Моддий ижтимоий муносабатлар инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, мафкуравий ижтимоий муносабатлар инсон онгидагина шаклланади.

Сиёсий онг — турли ижтимоий гуруҳлар, табақалар синфларнинг давлат ҳокимиятига, партиялар, синфлар, миллатлар ва давлатлар фаолиятига бўлган муносабатларини ифода этувчи кайфиятлар, орзу-хаёллар, тасаввурлар, тушунчалар, ғоялар ва назариялар йиғиндисидир.

Сиёсат ҳам, фалсафа ҳам системалаштирилган фикрлар, ғоялар тафаккурлар мажмуи бўлиб, уларнинг субъектини инсон, ижтимоий гуруҳлар, миллат, элатлар, сиёсий ташкилотлар ва оммавий характерлар объектини эса уларнинг кўп қирралли фаолияти ташкил этади.

Шунинг билан бир қаторда фалсафа ва сиёсат ўртасида фарқ ҳам мавжуддир. Фалсафа инсон онгида воқеликнинг энг умумий алоқадорлик ва ривожланиш қонуниятларни акс эттириб, унинг дунёқарашини шакллантиришга қаратилган фандир. Сиёсат эса ҳам фаолият, ҳам мафкура сифатида инсоннинг, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элатларнинг, муайян синфларнинг, уларнинг сиёсий ташкилотларининг давлат ҳокимиятига, жамиятга, унда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларга, табиатга, бошқа мамлакатларга ва ҳоказоларга тааллуқли фаолияти йиғиндисидир. Бундан яққол кўриниб турибдики, агар фалсафа ғоялар мажмуини ташкил этса, сиёсат эса ҳам

^оялар, ҳам инсон фаолиятининг йиғиндисини ташкил этади.

Сиёсат инсон фаолиятининг йиғиндисини ҳамда мафкура сифатида иқтисодий муносабатлар билан чамбарчас боғлангандир. Сиёсий муносабатлар иқтисодий муносабатларга нисбатан иккиламчи, чунки сиёсий тушунчалар, ғоялар, тасаввурлар ва уларга мувофиқ бўлган муассасалар иқтисодий базис устидаги усткурмадир.

Сиёсатнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, синфий жамиятда сиёсатнинг моҳиятини, унинг мазмуний йўналишларини синфий муносабатлар белгилайди, чунки у доимо муайян синфлар, миллатлар, элатлар ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатига қаратилгандир.

Фалсафа эса фан сифатида (фаннинг асосий вазифаси — борлиқнинг ривожланиш қонуниятларини билишдан иборатдир) ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатларга, уларнинг ўз олдига қўйган мақсадлари ва манфаатларига нисбатан бефарқдир. Лекин ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатлар ва уларнинг сиёсий ташкилотлари бошқа фанлар каби фалсафага ҳам бефарқ эмас. Аксинча, улар фалсафа ғояларини ўз манфаатларига мослаб фойдаланишга интиладилар. Фалсафа фани турли-туман оқимларнинг, йўналишларнинг, хилма-хил ғояларнинг тизимлаштирилган йиғиндисидан иборатдир. Шунинг эътиборига олган ҳолда, ижтимоий синфлар, гуруҳлар, миллатлар, давлат ва ижтимоий ташкилотлар ўзларининг сиёсати — мақсадларига жавоб берадиган фалсафий фикр ва ғояларни назарий қурол қилиб оладилар.

Фалсафа билан сиёсатнинг яна бир боғлиқ томони бор. Фалсафа фан сифатида нисбий мустақилликка эга, чунки фалсафий муаммоларнинг доираси, уларнинг келиб чиқиши, турли фалсафий мактабларда, йўналиш ва оқимларда хилма-хил ҳал этилиши, илмий ва амалий аҳамияти ва шу каби масалалар сиёсатдан келиб чиқиб эмас, балки бу фаннинг ўзига хос бўлган қонуниятлар асосида белгиланади. Лекин сиёсат бошқа фанлар каби фалсафа фанининг ривожланишига ҳам фаол таъсир этади. Фалсафа фанининг ривожланиши учун зарур бўлган маблағ, унинг ҳажми, илмий-техникавий ускуналар, моддий негиз, ишчилар сони ва уларга бериладиган маош ҳажми, ижтимоий шароитлар ва шу каби масалаларнинг ҳал бўлиши, у ёки бу жамиятни бошқариб турувчи давлатлар ва раҳбар, ижтимоий партияларнинг сиёсати билан узвий боғлиқдир.

Бундан яққол кўриниб турибдики, фалсафа билан сиёсат бир-бири билан узвий боғланган ва хилма-хил алоқадорликдандир. Буларнинг ўртасидаги алоқадорлик шакллари ва унинг даражалари ҳар бир жамиятга хос бўлган иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатларнинг хусусиятлари билан белгиланади. Шу туфайли ҳар хил жамиятда фалсафага бўлган муносабат ва унинг сиёсат билан алоқадорлик даражаси турличадир. Буни биз ўз тарихимиздан яққол кўришимиз мумкин.

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасидаги партия-

вийлик ва сиифийлик тамойилларидан келиб чиқиб, шахсга сиғиниш йилларида фалсафий кураш — сиёсий курашнинг инъикоси, шунинг учун ҳам материалистик фалсафа қоидаларига қарши чиқиш, уларни тафтиш қилиш, партиянинг сиёсий қизигидан четга чиқишдан бошқа ҳеч нарса эмас, деб ҳисобланиб, бунга йўл қўйган кишилар сиёсий ҳатоликда айбланиб ва жазоланди. Бундан ташқари, синфийлик, партиявийлик тамойилдан келиб чиқиб, буржуазия мафкурасига қарши курашни қучайтириш ниқоби остида хориждаги фалсафий таълимотлар қораланиб, камситилиб келинди.

Ҳаёт шундан далолат берадики, ҳозирги замон фалсафасидаги барча фикр-мулоҳазаларни тўғридан-тўғри инкор этиш, уларни реакцион деб айтиш нотўғри, балки муҳокамада оқилона йўл тутиш, диалектик қарашларни мантикий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқдир. Янгича сиёсий тафаккур мафкуравий муҳолифликни таҳлил қилиш, душманлик кайфиятидан халос бўлишни, у ёки бу қарашларни ҳолисона баҳолашни талаб этади.

Юқоридаги фикрлар шундан гувоҳлик берадики, сиёсат ҳар доим фалсафага ўз таъсирини ўтказиб келган. Марксистик фалсафа ишчилар синфининг тарихий вазифасини амалга оширишга қаратилган сиёсат билан чамбарчас боғлиқ ҳолда вужудга келди ва ривожланди.

Фалсафадаги синфийлик ва партиявийлик тамойили маъмурий-буйруқбозлик тизими томонидан кенг маънода талқин этилиб, ижтимоий фанлар каби табиатшунослик фанларига ҳам жорий қилиниб келинди.

Эски сиёсий ва маъмурий-буйруқбозлик тизими диалектик материализмни табиат, жамият, тафаккур ва шу каби фан тараққиётида ҳам намоён бўладиган воқеликнинг энг муҳим алоқадорлик қонуниятларини ўрганувчи ҳамда ўз фаолиятининг фалсафий-назарий асосини ташкил этувчи фан деб ҳисоблаб, барча фанларни амалиёт билан боғлаш, уларни идеализм, фидеизм, метафизика, догматизмдан ҳимоя қилиш ниқоби остида олимларнинг илмий ишларига қўпол равишда аралашиб, уларга партиянинг сиёсатини ўтказишга уриниб келди.

Сиёсатнинг фалсафа фани ривожига кўрсатаётган салбий таъсири тўғрисида сўз юритганимизда, энг аввало, жамиятимизда 70 йил мобайнида рўй бериб келган ижтимоий-сиёсий муҳит хусусиятларини ҳисобга олишимиз лозим.

Маълумки, ўтмишда жамиятимизда битта партия, битта мафкура, битта дунёқараш яққа ҳокимлик қилиб келди. Давлат, партия ва ҳукмрон гуруҳларнинг манфаатлари инсон манфаатларидан устун қўйилди. Натижада инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, демократия, ижтимоий адолат қоидалари қўпол равишда бузилди ва йўққа чиқарилди. Давлатимизнинг модий асосини ташкил этувчи мулкни яратувчи кишилар ўз

меҳнати билаи ишлаб чиқарган маҳсулотлардаи бегоналаштирилиб қўйилди. Маъмурий-буйруқбозлик давлат тизими жойларда ўз ҳукмини ўтказиб, ҳаммг нарсани олдиндан белгилаб, маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳуқуқларини чеклаб қўйди.

Маданий соҳада ҳам кўпгина маънавий йўқотишларга йўл очилди. Халқимизнинг миллий маданияти, тили, урф-одатлари, анъаналари оёқ ости қилиндк, фуқаролар виждон ва дин эркинликларидан маҳрум бўлдилар. Фан ва маданиятга, жумладан, ижтимоий фанларга ҳам марксизм-ленинизм қоидаларини пойдевор қилиб сингдириш учун салбий ишлар амалга оширилди. Расмий мафкурага зид эркин фикр юритган олимларни партиявий жазолаш, улар ш партиявийликдан, ғоявийликдан чекинишда, синфий хушёрликни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта ижтимоий фанларнинг, шу жумладан, фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб келди ва ижодий фикрлашга имконият бермади. Ижтимоий фанхар ҳаётидан келиб чиқадиган долзарб муаммолар билан шуғулланиш ўрнига собиқ ижтимоий-сиёсий тязимнинг қўлидаги мафкуравий қуролга айланиб қолди.

Муस्ताқиллик туфайли жамия"имизнинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан, маданий-маънавий соҳада ҳам рўй бераётган туб ўзгаришлар ижтимоий фанларнинг ривожланиши учун қулай имкониятларни туғдирмокда.

4. Фалсафани сиёсийлашмаган фан сифатида ривожлантириш — давр талаби

Фалсафа фанини сиёсийлашмаган фан сифатида тиклаш, давр талабига жавоб берадигаг: даражада ривожлантириш учун нималар қилиш керак?

Фикримизча, фалсафа фанини янгича ривожлантириш учун, энг аввало, уни кўп йиллар давсмида тўпланиб қолган эски расмийлашган мафкуравий ғоялардан халос этмоғимиз, янги тафаккур моҳиятидан келиб чиқиб, давлат ва айрим сиёсий партияларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи фан сифатида эмас, балки умуминсоний қадриягларга жавоб берадиган таълимот сифатида ривожлантиришимиз даркор.

Фалсафани фан сифатида ривожлантириш учун унинг назарий асосларини қайта кўриб чиқиб, янги ғоялар билан бойитиш лозим. Аввало, фалсафа фанининг асосий негизини ташкил этувчи диалектика назариясини ижодий ривожлантириб, уни ҳозирги давр талабига мувофиқ, умуминсоний қадриятлар даражасига кўтариш керак. Шунингдек фалсафа фанининг асосий вазифаси нимадан иборат эканлигини янгича фикрлаш асосида асослаб бермоғимиз керак. Ҳаёт шуни кўрсатяптики, фалсафанинг асосий вазифаси дунёни ўзгартиришдан эмас, балки уни фалсафий англашдан иборат экан. Фалсафа — ғоя, унинг асосий вазифаси ҳаётни акс эттиришдир.

Утмишимиз шуни кўрсатдики, ғоя асосида ҳаётни ўзгартириб бўлмайди, аксинча ғоянинг ўзи ҳаёт ўзгариши билан ўзгариб боради. Бу билан ғоянинг ролини камситмоқчи эмасмиз, унинг жамиятдаги ҳақиқий ролини тўғри тушуниш керак демокчимиз. Ҳаёт бирламчи, ғоя эса иккиламчидир, ғоя эмас, балки ҳаёт ғояни вужудга келтиради. Илмий ғоянинг қиммати ҳаётни ўзгартириш қонуниятларини, йўналишларини ўз вақтида сезиб, жамиятни илмий асосда бошқариш учун керакли тавсия, маслаҳатларни бериб туришдадир.

Афсуски, ўтган давр тақозоси билан биз ҳаётни ўрганиб, ундан фалсафий хулосалар чиқариш ўрнига, аксинча мавҳум фалсафий ғоялардан келиб чиққан ҳолда уни ўзгартирмоқчи бўлдик. Шу билан аравани отнинг олдига чиқариб қўйдик. Демак, фалсафанинг асосий вазифаси дунёни ўзгартиришдан эмас, балки инсонларнинг онгида табиат ва жамият ривожланиши қонуниятларини фалсафий жиҳатдан англаш маданиятини шакллантиришдан иборатдир. Бу диалектик назариядан келиб чиқиб, табиат ва жамият борлигида рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни умумлашган даражага кўтариб, ана шу умумлашган жараёнлар қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда, уларни кишилар онгида батафсилроқ, чуқурроқ ва атрофлича англаш демакдир.

Янги тафаккурдан келиб чиқиб, фалсафанинг асосий масаласи нимадан иборат эканлигини ҳам қайтадан кўриб чиқмоғимиз керак. Ҳозирги пайтгача мавжуд бўлган адабиётларимизда фалсафанинг асосий масаласи тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати деб таъкидлаб келинмоқда. Фалсафанинг асосий масаласига бундай ёндошиш онгни, руҳни инсондан ажратиб, инсон муаммосини, унинг табиатга, жамиятга ва борлиққа бўлган муносабатини фалсафа майдонидан четга чиқариб қўйиш демакдир. Шу пайтгача фалсафанинг эскича таърифидан келиб чиқиб, жумладан Н. Чернишевский, Л. Фейербахнинг, инсон — фалсафанинг асосий предметини ташкил этади, деган ғоясини танқид остига олиб, бундай фикрлар фалсафада антропологик қарашлар тамойилининг ифодаланиши деб ҳисоблаб келинди.

Фалсафа жаҳон маданиятининг таркибий қисми бўлиб, инсоннинг дунёқарашини, унинг онгини такомиллаштиришга қаратилган фандир. Шунинг учун ҳам фалсафанинг асосий масаласи инсондан ажратиб қўйилган—онгнинг, руҳнинг борлиққа, табиатга муносабатини эмас, балки Инсоннинг табиатга, жамиятга, кишиларнинг бир-бирига, жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган жараёнларга, қадриятларга муносабати, уларнинг тараққий этиш қонуниятларини онгли равишда билишдан иборат деб тушунмоғимиз керак. Фалсафанинг асосий масаласига биз кўрсатгандай ёндошиш унинг муаммолари доираси марказида инсон муаммоси туради деб қарашга имкон беради.

Фалсафанинг асосий масаласига берилган янги таърифдан келиб чиқиб, унинг партиявийлиги, синфийлиги тўғрисидаги эски қоидаларни янгича кўриб чиқмоғимиз лозим.

Биз ўтмишда фалсафанинг партиявийлиги, энг аввало, унинг бу фаннинг асосий масаласини ташкил қилиб келган тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласининг ҳал қилинишига қараб ажратиладиган икки асосий оқим — материализм ёки идеализмга бўлинишидан иборат деб ҳисобладик. Шундан келиб чиқиб, фалсафа тарихи ўша икки оқим ўртасидаги кураш нуқтаи назаридан таҳлил қилиниб келинди. Материализм — бу ижобий оқим, у илғор синфларнинг дунёқарашини ташкил этади, идеализм эса салбий оқим, у реакцион синфларнинг манфаатини ифодалайди деб ҳисоблаб келдик.

Материализмни идеализмга, уни эса материализмга қарама-қарши қилиб кўрсатиб, биз диалектиканинг қонунига зид бўлган бирёқламаликка йўл очиб бердик. Материализм ва идеализм қарама-қаршиликларнинг бир-бири билан узвий боғланган ажралмас икки томонидир. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиш ҳам, бир-бирига қарама-қарши қилиб ҳам ёндошиш нотўғри. Афсуски, буни биз кечикиб тушундик.

Фалсафа фан экан, у бошқа фанлар сингари хилма-хил ғоялар йиғиндисидан ҳосил бўлади. Фаннинг асосий мақсади — воқелик қонуниятларидан келиб чиқиб, ҳақиқатни акс эттиришдир. Ҳақиқат эса инсонга, сиёсий партияларга, мавжуд давлат ва ижтимоий тузумга боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келади. Демак, фан ҳақиқат сингари инсон манфаатларига бепарқдир. Лекин инсон фанга бепарқ қарамайди, у фан ютуқларидан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланишга ҳаракат қилади. Лекин бундан фан муайян бир синфнинг, сиёсий партияларнинг, ташкилотларнинг мақсадини рўёбга чиқаришга интиладиган партиявий фан бўлади деган хулоса келиб чиқмайди. Партиявийлик фанга эмас, балки кишиларга хос хусусиятдир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фалсафа атамасининг луғавий маъноси нима? Бу ҳақда Форобий фикрларини айтинг.
2. Фалсафанинг қулдорлик жамиятида келиб чиқиш сабаблари ва унинг ижтимоий-иқтисодий заминлари, сизнингча, нималардан иборат?
3. Фалсафанинг дунёқараш, методологик, гнесологик ва тарбиявий функциялари ҳақида фикрларингизни баён этинг.
4. Фалсафанинг асосий муаммолари таркибига нималар қиради? Фалсафадаги ҳозирги умумбашарий муаммолар ҳақида қандай фикрдасиз?
5. Фалсафа билан хусусий фанларнинг ўзаро муносабати қандай?
6. Фалсафанинг ўтмишда собиқ совет сиёсий тузумининг мафкуравий Куролига айланиб қолганлиги ва унинг салбий оқибатлари нималардан иборатлигини қандай изоҳлайсиз?
- 7- Сизнингча, мустақиллик шароитида фалсафани сиёсийлашмаган мустақил фан сифатида ўрганиш ва ривожлантиришнинг зарурияти ва моҳияти нималардан иборат?

II БОБ. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИИ ТУРЛАРИ

1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари

Фалсафа инсоннинг тафаккур маданиятини, дунёқарашини шакллантирувчи фан. Дунёқараш эса, кишиларнинг олам ва унинг ўзгариши, ривожланиши ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва ҳоказо қарашлари ва тасаввурлари мажмуасидан иборат. Демак, дунёқараш бу олам ҳақидаги яхлит умумийлаштирилган билимлар тўиламидир. Кишилар теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча кўп маълумотларга, билимга эга бўлса, уларнинг дунёқараши ҳам шу даражада мукамал ва пухта бўлади.

Дунёқарашнинг яна бир муҳим тамони шундан иборатки, у инсонни қуршаб турган воқеликни англаш, тушуниш билан бир қаторда уни баҳолаши ҳамдир.

Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг теварак атрофидаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг дунёдаги ўз ўрни ва ролини белгилаб берадиган, онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламини билиш ва баҳолашга оид бўлган ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, идеаллари, арзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам киради.

Дунёқарашнинг субъектини айрим кишилар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, сиёсий партиялар, жамиятни ҳараклантирувчи турли оммавий кучлар, давлатлар ташкил этади. Улар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, воқеликдаги жараёнларга турлича ёндошади, баҳолайди ва таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, дунёқараш кишиларда олам ҳақида яхлит умумлаштирилган билимлар, ғоялар туркумини ҳосил қиладиган, уларни муайян ижтимоий гуруҳлар, синфлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, давлатлар мақсадидан келиб чиқиб баҳолайдиган ва шунга қараб ҳаётдаги ўз ўрнини, амалий фаолият йўналишларини, мақсадларини аниқлаб олишга имконият берадиган кўп қиррали ва сермазмун тушунчадир.

Дунёқараш тушунчаси, «дунёни ҳис қилиш», «дунёни тушуниш» иборалари билан узвий боғлиқдир. Бу бежиз эмас, албатта. Оламдаги нарса ва ҳодисалар бизнинг ҳиссий органларимиз орқали кишиларда турли-туман ҳиссиётларни, кайфиятларни юзага келтиради. Улар бизнинг тафаккуримиз ёрдамида мужассамлаштирилади ва ниҳоятда маълум фикрлар, тасаввурлар, тушунчалар, қарашлар ҳосил бўлади.

Демак, дунёқараш ўз ичига дунёни ҳис қилиш, дунёни тушуниш жараёнларида ҳосил бўладиган ирода, идрок, кайфиятларни ҳам қамраб оладиган тушунчадир.

Дунёқарашнинг иккита даражаси мавжуддир. Унинг, биринчисини, кишиларнинг кундалик ҳаётий амалий тажрибаси ҳамда касбий фаолияти асосида тўпланган билимлар, тасаввурлар, қарашлар ташкил қилса, иккинчисини эса илм-фан туфайли тўпланган назарий билимлар, ғоялар йиғиндисини ташкил этади. Уларнинг иккаласи бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Дунёқараш ижтимоий борлиқнинг инъикосидир. Унда ижтимоий турмуш акс этади ва у муайян тарихий даврда инсоният яратган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ бўлади. Барча ижтимоий ҳодисалар каби дунёқараш ҳам ижтимоий шарт-шароитлар билан белгиланади. У ишлаб чиқариш усули, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, ҳукмрон мафкура ва оошқа ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқдир.

Дунёқараш, муайян ижтимоий гуруҳ, синфнинг, миллатнинг вакили сифатида аниқ ижтимоий муҳитда яшаб, меҳнат қилаётган инсондан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Барча ижтимоий ҳодисалар каби дунёқараш ҳам, ижтимоий шарт-шароитлар, ижтимаий муносабатлар мажмуи билан белгиланади.

Ҳар хил ижтимоий тузумларга ҳар хил дунёқараш шакллари мос келади. Ижтимоий мулкка асосланган ибтидоий жамоа тузумнинг оддий ишлаб чиқариш усули ривожланмаган мистик, коллектив дунёқарашини туғдирадики, у орқали ибтидоий одамнинг ўраб олган муҳитидаги ҳодисаларни инъикос этиши ва фикрлаб олиши амалга ошади. Француз олими Л. Леви — Брюе, «ибтидоий одамлар тафаккури ўз асосига кўра мистикдир «илоҳийдир», деган эди.

Синфий дифференцияси аниқ кўзга ташланган, хусусий мулкчиликка асосланган антагонистик ижтимоий тузумларнинг вужудга келиши дунёқараш шаклида ҳам муайян сифатли ўзгаришларни туғдиради. Энг аввало, хусусий мулкнинг келиб чиқиши ва жамиятдаги манфаатлари турлича бўлган кишиларнинг катта гуруҳларга бўлиниши атрофдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни акс эттириш ва фикрлаб олиш ибтидоий жамиятдагидек мистик, коллектив тасаввурлар орқали эмас, балки муайян мафкура шаклида гавдаланган синфий тасаввурлар, дунёқарашлар орқали амалга ошишига олиб келади. Модомики, ҳар бир синф ўз иқтисодий аҳволига мувофиқ келадиган алоҳида манфаатларни ёқлар экан, унинг дунёқарашини, тафаккур услуби ҳам турли мафкуравий моҳиятга, йўналишларга эга бўлади. Л. Фейербах таъбири билан айтганда, «қасрларда яшайдиганлар кулбаларда яшайдиганлардан кўра бошқача фикр юритадилар».

Олам моҳияти ва унинг асосида ётган қонуниятларни билиш зарурияти турли фалсафий дунёқарашларнинг вужудга келишига олиб келади. Улар маълум синфлар манфаатларини ифода этиб, етакчи дунёқараш ва методология сифатида инсон-

га атрофдаги олами ва унинг ривожланиш қонуниятларини назарий ва амалий ўзлаштиришга хизмат қиладилар.

Эски тузумнинг емирилиб, мустақил давлатнинг вужудга келиши — ўз навбатида янги тасаввурлар, янги дунёқарашнинг шаклланишига олиб келди.

Куришиб турибдики, у ёки бу дунёқарашнинг вужудга келиши ва ҳукмронлик қилиши ижтимоий шарт-шароитлар билан узвий боғланган.

Дунёқараш котиб қолган, ҳеч қачон ўзгармайдиган ўлик гоёлар йиғиндиси эмас. Жамиятнинг ўзгариши билан бир қаторда у ҳам доимо ривожланиб, мазмунан ўзгариб туради. Буни биз ўз жамиятимиз ҳаётидан яққол кўриб турибмиз. Мустақиллик туфайли эндиликда умуминсоний ва миллий кадрларимизга асосланган, ҳозирги давр талабига жавоб берадиган янги мафкура яратилмоқда ва унинг асосида кишиларда янгича тафаккур, дунёқараш шаклланиб ривожланмоқда.

Дунёқарашнинг доимо ўзгариб ривожланиб туриши унинг тарихий турларининг алмашувида яққол намоён бўлади.

2. Мифологик дунёқараш

Мифологик (юнонча-мифос-нақл, ривоят, логос — тушунча, таълимот) дунёқараш — ижтимоий тараққиётнинг энг бошланғич даврига хос бўлган халқ оғзаки ижоди — нақл ва афсоналарда гавдалантирилган ижтимоий онгнинг асосий шаклидир.

Мифологик дунёқараш илм-фан тараққий этмаган вазиятда кенг тарқалган ижтимоий онгнинг шакли бўлиб, унинг келиб чиқиш сабабининг асосини инсоннинг ўзини қуршаб турган оламдан ажралиб қарашга ожизлиги ташкил этади. Шунинг учун ҳам мифологик дунёқарашда жамият билан табиат, жонли билан жонсиз нарсалар бир хил тарзда ифодаланади.

Ривоят, афсоналар ташқи оламни изоҳлашга қаратилган бўлиб, унда дунё қандай пайдо бўлди, унинг асосини нима ташкил қилади, нарса ва ходисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва бир-бирига айланиши ҳақида сўз юритилади. Буни биз бушменларнинг ойнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифологиясидан яққол кўришимиз мумкин. Ривоят қилишларича, ёмғирдан кейин сеҳргар гулхан ёкиб, оёғидаги намланган сандални қуритишга қўяди. Кўп ўтмасдан қараса, битта сандали батамом куйиб кулга айланиб қолибди, иккинчисининг эса ярми куйиб битибди. Сеҳргар зарда билан ярми куйган сандални осмонга улоқтириб юборади. У эса фазога парвоз этиб осмонда ой бўлиб осилиб қолган эмиш.

Қадимги Миср мифологиясида Ра, Шу, Геб, Осирис номли худолар нур, ҳаво, ер, сувни ифодалайди. Мархумнинг қабрига битилган ёдгорликларда шундай сўзларни ўқиймиз. «Ра сенга нур беради. Шу сенга ҳаво беради. Геб сенга яшашинг учун зарур бўлган ҳар хил маҳсулотларни беради. Осирис сенга ҳаёт кечиршинг учун Нилни бахшида этади».

Мифларда инсон ва табиат масалалари катта ўрин тутди. Уларга кўра, инсон табиат билан муносабатда бўлар экан, у айни пайтда табиатни севади ҳам, ундан қўрқади ҳам, табиатни севишини боиси шундаки, инсан табиат бешигидан чиққан, ундан қўрқишнинг сабаби, инсон табиат сирларини билиб олишга ожиздир.

Мифологик дунёқарашда қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши, бошқа цивилизациялар ва уларда ҳаётнинг мавжудлиги ҳақида фикр юритилади.

Қадимги Хитойдаги мифологик афсоналарга мувофиқ, дунё таракқиёти иккита космик қарама-қаршиликларнинг Инь ва Янь курашлари билан белгиланади. Инь қоронғилик, совуқлик, намлик, ўлим манбаи, Янь эса ёруғлик, иссиқлик, олов манбаи. Инь аёллик, Янь эркеклик рамзи. Уларнинг бир-бири билан бирлашиши гуфайли коинот вужудга келган. Инь ва Яньнинг уйғунлиги коинот, фазо, давлат, оиладаги жисмоний ва руҳий мувозанатни ташкил этади.

Буларнинг ҳаммаси мифологик дунёқарашда фалсафий фикрларнинг мавжудлиги борлигидан, бошқача қилиб айтганда, мифологик дунёқараш фалсафий дунёқарашнинг дастлабки шакли эканлигидан далолат беради. Арастуниги фикрича, кимки афсоналарни сева, у муайян даражада файласуфдир, чунки афсоналар ҳаёлий фикрлаш асосида ташкил топади.

Мифологик дунёқарашнинг дастлабки кўринишларида нарс ва уларнинг жони, руҳи, бир-биридан ажралмаган яхлит ҳолда акс эттирилса, кейинчалик улар бир-биридан ажратилиб, алоҳида тасвирланадиган бўлди. Кишиларнинг олам ҳақидаги тасаввурларининг гобора кенгайиб бориши воқеликдаги нарс ва ҳодисалар шунингдек, уларнинг образлари (худолари) барча инсонга хос бўлган ҳиссиёт, кайфиятлар билан бир қаторда ақл-идрок ва бошқа инсоний фазилатларга мансуб деб тасвирланиш одатга айланиб қолади.

Мифологик дунёқарашнинг хусусияти шуки, унда фазо, табиат ва жамиятдаги барча жонли ва жонсиз нарсалар ва ҳодисалар бири иккинчисида иштирокчи сифатида идрок этилади. Бунинг натижасида табиат кучлари жонлантирилади, уларга инсондаги хусусиятлар тарқатилади. Шунинг учун ҳам у ҳаёлга кенг майдон очиб беради ва бу майдонда мифологик тарзда фикр қилувчи киши ҳар қандай ўзгаришлар ва жасоратлар кўрсатиши мумкин бўлади.

Мифологик дунёқарашда табиат ва жамиятнинг, олам ва одамнинг, бир бутун борлиқнинг умумий бирлиги, ички ва ташқи алақадорлиги, инсоннинг ички дунёсининг манзараси ўзининг дастлабки ифодасини топади.

Мифологик дунёқарашда бадий дунёқарашнинг куртакларини кўришимиз мумкин, чунки, ундаги воқеалар бадий образлар ёрдамида тасвирланган.

Ҳар бир халқда ўзининг ўтмишига, бой тарихига, анъанала-

рига, маданиятига хос ривоят ва афсоналари мавжуд. Уларда шу халқларнинг дастлабки дунёқарашлари, маънавий дунёси ўз аксини топган. Бунга мисол сифатида юнон афсоналари «Илиада», «Одиссея», ҳиндларнинг «Рамаёна», карело-финларнинг «Калевале», Эрон ва Марказий Осиё халқларининг «Авесто»ларини кўрсатиб ўтишимиз жоиздир.

Мазкур афсоналарда дунёнинг келиб чиқиши, унинг тараккий этиш қонуниятлари, фазо, табиат, жамиятдаги нарса ва ҳодисаларнинг уйғунлиги, бир-бири билан боғлиқлиги, уларнинг абадийлиги ҳақида сўз юритилади. Уларда оламнинг келиб чиқиши тадрижий йўл билан номаълум куч туфайли яратилган деган ғоя олға сурилади. Айрим афсоналарда дунёнинг ўткинчи, у муайян вақтда йўқ бўлиб кетиши ва қайтадан тикланиши баён этилади.

Шунингдек, барча халқларнинг мифологиясида жамият, инсон, уларнинг келиб чиқиши, қийинчиликлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Афсонанинг яна бир асосий мавзуси инсоннинг маънавий ютуқлари, жасоратига бағишланган бўлиб, унда кишилар томонидан бажарилаётган хайрли ишлар, олов-оташни қўлга кiritилиши, хунармандлик, деҳқончилик ишлари тасвирланади. Одатда, афсоналарда ўтмиш билан ҳозирнинг ҳамда келажакнинг боғланиши ҳақида, улар ўртасидаги узвий алоқа қайд қилинган бўлади.

Афсоналарда ифодаланган воқеалар кишилар томонидан аниқ воқеа тарзда қабул қилинган, чунки ибтидоий жамоа кишиларнинг тушунчаларига кўра, улардан олдинги авлодлар томонидан дунёни ҳис қилиш ва билиш жараёнида тўпланган тажрибалар, маълумотлар мужассамлаштирилган. Уларга шубҳа билан қарамасдан мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиш уқтирилган.

Мифологик дунёқарашнинг яна бир хусусияти шундан ибаратки, ундаги воқеалар, турли ҳодисалар, афсонавий худолар, қаҳрамонлар образлари жозибали ва жонли турда кишиларнинг ҳиссий аъзолари ва тасаввурларига қаттиқ таъсир кўрсатадиган шаклда берилган. Юнон мифологиясидаги худоларнинг худоси Зевс, барча денгиз, дарёларнинг худоси Посейдон, унинг ўғли Антей, ҳасилдорлик ва деҳқончиликни худоси Деметра, муҳаббат ва гўзалликнинг худоси Афродита, донишмандлик, илм-фан, санъатнинг худоси Минерва ва бошқаларнинг образлари шулар жумласидандир.

Афсоналарда кишиларнинг воқеликка бўлган қарашларидан ташқари уларнинг турли хатти-ҳаракатлари, санъати, рақси, урф-одат, анъаналари ҳам тасвирланган. Маълумки, урф-одат, удумлар, афсоналар билан бир қаторда кишилик жамиятнинг маънавий қадриятларининг таркибий қисмини ташкил этади. Дастлабки вақтларда афсоналар диний анъаналар, диний удумлар билан узвий боғлиқ бўлиб диний дунёқарашни ривожлантиришга асос солган. Кейинчалик мифологик дунё-

қарашларда кишиларнинг фалсафий, сиёсий, ҳукукий, бадиий ва бошқа қарашлар куртаклари илдиз отади ва ривожланади. Бу эса мифологик, диний, фалсафий, сиёсий, бадиий қарашларнинг ўзаро туташиб кетганлигидан далолат беради. Айниқ-^{ка} бадиий образларда мифологик қарашлар кўпроқ ўз аксини топган. Шунинг учун ҳам, халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлган ўрта аср халқларининг «Алпомиш», «Манас», «Гўрўғли»^{ка} эпосларида бадиий образлар афсонавий образлар билан туташиб кетган. Мифологик дунёқарашнинг кўринишлари ҳозирги даврда ҳам турли бадиий асарларда учраб туради.

Афсоналар бу халқларнинг дастлабки маънавий маданиятининг шакли бўлиб, уларда дастлабки билимларнинг куртаклари, фалсафий, диний, сиёсий, бадиий қарашлар ўз аксини топган. Афсоналар ижтимоий онгнинг яхлит ва умумий шакли сифатида намоён бўлган. Унда халқларнинг ўз даврига мос келадиган дунёни ҳис қилиши, билиши, қарашлари мужасгамлаштирилган. Мифларда барча халқларнинг маданий бойлиги, тафаккури, донолиги, ҳаётий тажрибалари ўз аксини топган.

Мифологик дунёқарашда диний дунёқарашнинг ҳам кўринишлари мавжуд. Буни шундан кўришимиз мумкинки, мифология ҳам, диний таълимотлар ҳам, дунёнинг яратилишини афсонавий худодар билан боғлаб кўрсатади. Лекин уларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Мифологияда нарса ва унинг образи, моддийлик ва маънавийлик бир-бирдан ажралмаган яхлит ҳолатда тавсифланса, диний дунёқараш буларни бир-бирдан ажратиб тавсифлайди. Дин ягона дунёни табиий ва ғайри табиий турларга ажратиб қараса, мифологияда ҳақиқий ва ғайри табиий олам бир-бири билан қўшилиб кетган.

3. Диний дунёқараш

Диний дунёқараш мифология (афсона) негизида шаклланиган ва ривожланган, воқеликнинг келиб чиқиши, ривожланиши, истиқболлиги ҳаёлий образлар, тасаввурлар ва тушунчаларда акс эттирувчи дунёқарашдир.

Диний дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у табиий ва ижтимоий ҳодисалар моҳиятини уларнинг ўзидан эмас, балки худонинг қудрати билан тушунтиради. У ҳамма нарсада ва ҳар қаерда илоҳий кучларнинг таъсири, мўъжизавий кучи бор, деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг моҳияти диндорлар учун муқаддас бўлиб ҳисобланган адабиётларда ўз аксини топган.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши тадрижий ва жиддий жараён бўлиб у ўз ичига фетишизм, сеҳргарлик, тотемизм, анимизм кабиларни қамраб олади. Синфий жамиятга ўтиш Даврида политеизм халқ миллий динлари пайдо бўлади. Жамият тараккиётида феодал тизимининг қарор топиши билан жаҳон динлари: буддизм (эрамиздан аввалги VI—V асрларда Ҳиндистонда), христианлик (эрамизнинг I асрида Рим импе-

риясида), ислом (эрамизининг VII асрида Ғарбнй Арабистонда) келиб чиқади.

Диний дунёқарашнинг асосини диний эътиқод ташкил қилади. Диний эътиқод бу илоҳий мавжудотларга сиғинишдир, Диний эътиқод динга ишонувчи кишилар руҳиятининг таркибий қисми сифатида интеллектуал, ҳиссий ва ирода томонларини ўз ичига қамраб олган мураккаб ҳодисалар. Диний эътиқоднинг маънавий кўриниши бу, динга ишонувчи кишилар онгида мавжуд бўлган диний тасаввурлар, образлардан ташкил топади ва улар динга ишонувчи кишилар томонидан ҳаётий зарур нарса сифатида қабул қилинади.

Диний эътиқодда ҳиссиёт тушунчаларн катта роль ўйнайди. Кишининг турли ҳиссиётлари (эмоцияси) кўрқиш, муҳаббат, завқланиш, эҳтиром, қувонч, умид ва ҳоказолар диний тасаввурлар билан қўшилиб кетиб, тегишли йўналиш, маъно, мазмун касб этиши мумкин, ана шундай ҳолларда улар «худога муҳаббат», «гуноҳкорлик, итоаткорлик», «бандалик туйғуси», «худо билан мулоқатда бўлиш қувончи», «нариги дунёдагн ажрга умид» ва ҳоказолар кечинмаларга айланади. Ҳиссиёт тушунчасини илоҳиётчилар инсон онгининг олий даражадаги кўриниши, олий ахлокий кадрият, билишнинг ишончли шакли деб уқтиради.

Диний дунёқарашнинг асосий йўналишларини ифодаловчи диний ақидалар диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган диний эътиқод талабларида ўз акснни топган. Ислом динининг ақидаларнга мувофиқ, суннийликда шаклланган ва диний анъаналарда эътироф этиладиган ақидалар ёки имон талаблари 7 та: Оллоҳнинг ягоналигига, фаришталарга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақдирнинг илоҳийлигига ва инсон ўлгандан кейин қайта тирилишига ишониш. Шиа йўналишидаги мусулмонлар 5 та ақидага: якка худо, пайғамбарлик, тақдир, охират ва имоматга ишонадилар.

Ҳар бир диннинг, шу жумладан христиан динининг ҳам ўзига хос ақидалари мавжуддир. Ақида қайси динда, қандай кўринишда бўлмасин, олам ҳодисаларини мутлақ илоҳий куч иродаси ва ихтнёри билан боғлаб кўрсатади.

Диний дунёқарашнинг яна бир таркибий қисмини диний сиғиниш ташкил этади. Сиғиниш бу одамларнинг кундалик ҳаётида улар устидан ҳукмронлик қилувчи диний образлар шаклидаги илоҳий кучларга тоат-ибодат қилишдир. Сиғиниш кишилар томонидан якка ёки жамоа бўлиб бажариладиган рамзий хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Қурбонлик қилиш, худойи қилиш, қуръон ўқитиш, диний байрамларни нишонлаш кабилар ислом динида кенг тарқалган маросимлардир. Сиғиниш туфайли кишиларнинг диний эҳтиёжлари қондирилади.

Диний эътиқод диний онгининг умумий белгиси, мезони бўлиб, у диний ғоялар, тасаввурлар, тушунчалар, афсоналарни

хаккят сифатида қабул қилиш ҳамда илоҳий кучини мав-
^удлигига ишоишни ўз ичига олади.

Диний дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланишида **аиний** дастурларнинг ишлаб чиқилиши, шунингдек турлича диний байрамлар, маросимларнинг ўтказилиши катта аҳамият касб этади. Дин ўзининг тантанали байрамлари, ҳар турли маросимлари билан кишилар кўнглида кўтаринки кайфият, хурсандлик, хушфеллик, раҳм-шафқат, сабр-тоқат, қаноатлилик, ҳамкорлик, виждон, бурч, поклик, одамийлик ва шу каби инсоний фазилатларни шакллантиради, маънавий камол топтиради.

Диний дунёқарашнинг таркибий қисмида «Муқаддас жойлар»ни зиёрат қилиш катта ўрин тутди. Масалан, ислом динида Макка, Мадинага бориб у ердаги «Муқаддас жайлар»ни зиёрат қилиб, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш ҳамда қурбонлик қилиш, барча мусулмонлар учун фарздир. Шунингдек, ислом динида пайғамбарлар ва уларнинг саҳобалари, диний уламолар, сўфинлар, шайхлар каби муқаддас зотларни, уларнинг мазорлари, қадамжоларини зиёрат қилиш ҳам кенг тарқалган. Марказий Осиё худудида бундай жойлар жуда ҳам кўп. Самарқанддаги Шохизинда, Гўри Амир, Исмоил Бухорий, Бухородаги Қиз биби, Хажя Баҳоуддин, Тошкент вилоятидаги Занги ота, Туркистондаги Аҳмад Яссавий, Сайрамдаги (Шимкент вилояти) Иброҳим ота, Қорасоч биби макбаралари шулар жумласидандир.

Бундай муқаддас жойлар, қадамжолар, макбаралар христиан, буддизм ва бошқа динларда ҳам мавжуд. Улар ҳанузгача кишилар онгига ўз таъсирини кўрсатиб, диний дунёқарашнинг, диний этикоднинг тараққий этишига сабаб бўлиб келмоқда.

Диний дунёқарашнинг яна бир афзаллик томони шундаки, унда ҳар бир инсон томонидан амал қилиниши лозим бўлган ахлоқий меъёр ва кўрсатмалар ишлаб чиқилган. Масалан, биргина «Шариатда» кишилар амал қилиши учун ислам дини тарафидан буюрилган амаллар саккиз хил бўлиб (фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, мубох, ҳаром, макруҳ, мустакрах) улар жами 934 ҳукмлар ва низомларни ташкил этади. Уларнинг аксарияти ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, чунки, ислом ва шариат талаблари мавжуд шахсий ҳаётдаги ва умуминсоний энг зарур ва гўзал фазилатларни ўзида акс эттирган.

Диний дунёқарашнинг халқ онгига сингиб, унинг қалбида чуқур илдиз отиб кетишининг боиси шундан иборатки, улар оддий кишиларнинг руҳиятига мослаштирилиб, уларнинг ҳиссиёти, тафаккурига катта таъсир этадиган ва кўп вақтгача эса сақланиб қоладиган ёрқин образлар, афсона ва ривоятлар шаклида изҳор қилинишдадир. Ислам таълимотидаги ҳар бир афсона ва ривоятларда катта ҳикмат, фалсафий фикр, маъно мавжуддир. Шунинг учун ҳам улар барҳаёт бўлиб, авлоддан авлодга ўтиб кетаверган ва бизнинг давримизгача

етиб келган. Бундай катта маънавий бойликка биз албатта зўр эҳтиётлик билан қарашимиз керак.

Дин кишиларнинг онгига ўз таъсирини ўтказиш билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам доимо катта роль ўйнаб келган. Ҳозирги даврда ҳам у катта сиёсий кучни ташкил қилади. Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатлари халқларининг аксариятини диндорлар ташкил этади. Улар ҳар хил динларга сиғинишади. Динларнинг орасида энг кенг тарқалгани ислом динидир. 30 дан зиёд Осиё ва Африка мамлакатларида ислом давлат дини сифатида расмий равишда қабул қилинган бўлса, яна қарийб 30 мамлакатнинг сиёсий ҳаётида у фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ичида Туркия, Миср, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Сурия, Саудия, Арабистони, Жазоир ва бошқа мамлакатларни алоҳида тилга олиш жоиз. Сиёсатшуносларнинг фикрича ХХІ асрда ислом дини янада тараккий эта боради.

Христиан ва бошқа динлар ҳам турли мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб келмоқда. Шунинг учун ҳам ҳозир узокни кўра биладиган давлат, сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар раҳбарлари дин ва диндорлар билан ҳамжиҳат бўлиб иш кўришни ўзларига мақсад қилиб олишлари бежиз эмас, албатта.

Ҳозир диннинг фанга, унинг ютуқларига бўлган муносабати ҳақида ҳам янгилик фикр ҳосил бўлмоқда. Утмишда биз дин билан фан бир-бирига зид бўлган, бир-бирини тубдан истисно қилувчи ижтимоий онгнинг шакли, инсоният маданиятининг тарихи дин билан фаннинг ўртасидаги курашдан иборат деб келган эдик. Аммо ҳаёт шуни кўрсатадики, фаннинг дин билан ўзаро муносабати ҳамма даврда бир хил ва бир текис бўлган эмас. «Уйғониш даври»да яшаган Ғарбий Европа олимлари, жумладан Джордано Бруно, Галилей, Коперник, XVIII аср француз олимлари Поль Гольбах, Клод Гельвеций, Дени Дидро ва бошқалар христиан динига очиқ-ойдин қарши чиқиб, унинг таълимотини инкор этган бўлсалар, Марказий Осиё мутафаккирлари фан билан ислом таълимотини бир-бирига қарама-қарши қўймасдан иккаласидан ҳам баҳраманд бўлиб келганлар. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Синолар дунёни яратган Оллоҳ, Худо ташкил қилади деб эътироф қилса, Мирзо Улуғбек ўзининг «Тўрт улус тарихи» асарида дунёни Тангри таоло бино қилган, одамни ҳам у яратган деган фикрни олға сурган.»¹

Ҳозирги вақтда ҳам Ғарбий Европа мамлакатларида диний эътиқод билан фанни мувофиқлаштириб ривожлантиришга даъват этиб келаётган олимлар оз эмас. Масалан, католик черковининг расмий фалсафаси деб эътироф этилган неотомизм² таълимотининг намояндалари Маритен, Жильсон (Фран-

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994, 15—22-бетлар.

² Неотомизм — католик черковининг расмий фалсафий таълимоти бўлиб, у Фома Аквинский таълимотига асосланади.

тя), Веттер (Австралия), ле Ремекр (Бельгия) ва бошқалар лний эътиқод ва фан ҳаққатга эришишнинг икки манбаи, тунинг учун улар бир-бириги истисно этмайди, аксинча тўлдиради деган ғояни илгарл суриб келмоқдалар. Уларнинг (Бикрича, диний эътиқод ва билим ўртасида тўла уйғунлик мавжуд. Неотомистлар билим бўлмаган жойдагина эътиқод керак деб тан олади, уларни кўр-кўрона иррационал¹ эътиқод кониктирмайди.

Дин ва диний дунёқараш хусусида сўз борганда шуни айтиш керакки, ўтмишда биз динга бир томанлама ёндошиб, унинг инсон манфаати соҳасида, кишиларнинг ахлоқий муносабатларини такомиллаштиришдаги ижодий ролини тўғри тушунмай келдик. Динга қарши курашиш ниқоби остида халқимиз асрлар мобайнида амал қилиб келган маросим ва урф-одатлар таъқиқланди, қанчедан-қанча масжид ва мадрасалар асосиз равишда бузиб ташланди. Неча минглаб жилдларни ташкил этадиган нодир китоблар шахсга сиғиниш ва қатагон авж олган йилларда куйдириб ташланди.

Ҳозирги пайтда ўтмишда рўй берган ҳаддан ашишлар тузатишмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. Ёпиб қўйилган масжидлар очилди, кўплаб янги масжидлар қурилмоқда, диний адабиётларни нашр этиш ижобий ҳал этилди.

Маълумки, мамлакатимизда ислом дини билан баробар православие, иудизм, баптизм, адвентизм, католицизм сингари ўндан ортиқ бошқа конфессиялар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Диний арбоблар одамларни тинчликни сақлашга, урушнинг олдини олишга инсоният ва унинг тили, қадимий тарихи ва маданиятини, маданий мероси ва ижобий урф-одат ва анъаналарини авайлаб-асрашга, меҳнатни севиш ва кадрлашга, экологик ва демографик муаммоларни ижобий ҳал этишга даъват этмоқдалар.

Ншларда шарқона ахлоқ-одоб маданиятини тарбиялашда ислом дини алоҳида ўрин тутди. «Ислом дини,— дейди И. Каримов,— бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар»².

Асрлар давомида дин одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлаштиришга, ҳамжиҳат бўлишга ундаган. У ҳар доим кишиларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтириб, ёмонларидан ҳалос бўлишга чорлаган. Ҳар бир алоҳида инсонга, оила, жамоа, минтақа, умум халққа раҳнамо бўлган.

¹ Иррационал — галри аклий.

² Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 54-бет.

Уни оғир-оғмр синовларга бардош беришга, ёруғ кунларга ин-тилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган.

«Демак, дин халқ маънавиятининг, маърифатининг юксали-1 шига катта ҳисса кўшиб келган экан, бугунги давлатчилигимиз ҳақида сўз юритганда, режалар тузганда динни, энг аввало, ҳам миллий, ҳам умуминсоний кадрият сифатида эътиборда тутишимиз лозим.»¹

Ислоҳ маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас бир таркибий қисмидир. Унинг ўрганишга ва оқилона, танқидий, илмий, ижодий фойдаланишга арзийдиган жуда кўп ижобий томонлари бор.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ёзиб қўйилганидек, республикамизда «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.»²

4. Фалсафий дунёқараш

Диний дунёқараш фалсафий дунёқараш билан ҳамма ҳамма боғлиқдир. Чунки, табиат, жамият, инсоннинг келиб чиқиши, дунёни билиш, инсоният истикболи каби масалалар диннинг ҳам, фалсафанинг ҳам диққат марказида турган муаммолар бўлиб ҳисобланади. Лекин буларнинг ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Агар диний дунёқараш ўзининг асосий эътиборини инсон эътиқодига, инсоний ташвишларга, инсон ва унинг умидларига қаратса, фалсафий дунёқараш эса дунёни ақл ва билим асосида тушунтирувчи маънавий томонларига кўпроқ эътибор беради. Бундан, фалсафий дунёқараш инсон эҳтиёжларидан ажралиб қолган мавҳум қоидалардан иборат деган хулоса қилиб чиқмайди, албатта. Фалсафий дунёқараш ҳаётий муаммолар билан бевосита боғлиқ бўлган, фан ва техника ютуқларига асосланган билимлар туркумидан иборат. Бундай дунёқараш ўзининг мазмуни, моҳиятига кўра аслида илмий-фалсафий дунёқарашдир.

Фалсафий дунёқараш — бу олам ҳақидаги яхлит ва системалаштирилган билимлар йиғиндиси. Мифологик ва диний дунёқараш ҳиссий аъзоларимиз орқали эришилган маълумотлар асосида шаклланса, фалсафий дунёқараш ҳиссий ва ақлий аъзоларимиз туфайли илм-фан ёрдамида тўпланган билимлар йиғиндиси.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожланишининг умумий қонуниятлари ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга у инсонни қуршаб турган оламни, дунёни ва

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсим-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 55-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992, 15-бет. 31-модда.

нинг тараккиёт қонунлари билиш мумкинлигини, билиш эса ураккаб, зиддиятли жараёндан иборатлигини таъкидлайди.

Диалогик ва диний дунёқарашлардан фарқли равишда, Фалсафий дунёқараш табиат ва инсоният жамияти тараккиётининг қонуниятларини илмий асосда тушунтириб беради. Фалсафий дунёқараш мувофиқ, бутун мавжудот, органик ва ноорганик дунё доимо ҳаракатда, ўсиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Фалсафий дунёқараш асосида кишилар мавжуд оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий, муҳим ва асосий алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирда эканлигини чуқур англаб оладилар.

Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, у дунё қандай бўлса, уки шундайлигича, ҳеч бир ёт кўшимча ва уйдирмасиз, ҳеч қандай муболағасиз тушунтиради.

Диалектик тафаккур, фалсафий фикрлаш мавжуд дунёнинг нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини такозо қилишда олиб қарашдан, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда деб ҳарашни ҳам талаб иилади. Табиат ва жамият ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсир қилиб туриши уларнинг доимий ҳаракатда, ривожланиш ва ўзгаришда бўлиб гуришини кўрсатиб беради. Ҳамма ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Дунё абадий ҳаракат, ўзгариш ва риважланишда бўлади. Ривожланиш кўп қиррали жараёндир, унинг ҳамма томонлари инсон онгида акс этиши катта амалий ва илмий аҳамиятга эга.

Дунёни инсон онгида бир яхлит, узвий алоқадорлик ва ривожланиш тарзида акс эттириш фалсафий дунёқарашнинг асосий хусусиятларини ташкил этади. Лекин бу унинг яқкаю ягона мақсади эмас.

Фалсафий дунёқараш нарса ва ҳодисаларни инсон онгида бир яхлит акс эттириш билан бир қаторда, у кишиларнинг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради ва бойитади. Шунингдек, фалсафий дунёқараш кишиларга хос бўлган растгўйлик, поклик, инсонпарварлик ва бошқа олижаноб фазилатларни, ахлоқий меъёрлар, қадриятларни мужассамлаштиради. «Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир,— деб ёзади Форобий,— шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.»¹

Фалсафий дунёқараш асосида кишилар жамиятнинг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирларининг муштараклиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларда хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало файласуфлар^{Аа} ўз аксини топмоғи лозим. Форобийнинг фикрича, «Файла-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 186- бет.

суфнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиш керак. Шунингдек ўз халқининг раъйини ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлар билан айтилган бу шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга ва уни бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин.»¹

Фалсафа томонидан инсонларда ҳосил қилинадиган барча ахлоқий фазилатлар уларнинг ўз олдига мақсад қилиб қўйган интилишларнинг илмий асосини ташкил этиши лозим. Инсон ўз олдига қўйган мақсадларини энг аввало ахлоқий меъёрларидан келиб чиқиб баҳолаши керак. Йирик немис файласуфи И. Кантнинг фикрича, инсоннинг ўз фаолиятида ахлоқий кадриятларни асосий мезон қилиб олиши, фалсафанинг қимматини янада оширади.

Фалсафий дунёқараш ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланган. Ҳар бир даврда ва ҳар хил мамлакатларда у ёки бу муаммо фалсафанинг марказида туради. Масалан, И. Кантнинг фалсафасида инсоннинг билиш имкониятларини чегараси асосий ўрин эгаллаб келса, диалектик ва тарихий материализм фалсафасида — тафаккурнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласи унинг асосий муаммосини ташкил этади. Ҳозирги жаҳон фалсафасининг аксарият шаклларида инсон муаммоси, ядровий урушнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, турли касалликлар, очарчиликка қарши кураш олиб бориш каби умумбашарий муаммолар асосий ўринни эгаллаб туради.

Фалсафа ўз мавзусининг хилма-хиллиги билан турли фалсафий ғояларнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Бу, ўз навбатида, олам ҳақида ранг-баранг манзараларни яратишга олиб келмоқда. Дунёни илмий билиш ва илмий бошқаришда фалсафа фанининг роли тобора ошиб бормоқда.

Фалсафий дунёқараш илмий билишда муҳим методологик функцияни бажаради. Фалсафа фани воқеликдаги нарса ва ходисаларнинг энг умумий алоқаси ва тараққиёти қонунларини ақс эттиради, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларнинг тараққиёт қонунларини билиш ва оламда юз бераётган ходисаларни онгли таҳлил қилиш имкониятини яратди.

Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби натижасида фан мавжуд оламнинг энг мураккаб соҳаларига тобора чуқур кириб бормоқда. Шунинг учун ҳам хусусий фан вакиллари олдида фалсафий дунёқарашни ижодий эгаллаш вазифаси кўндаланг бўлиб турибди.

Фалсафий дунёқарашни мукамал эгаллаб олиш ижтимоий фанлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Табиат тарақ-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри, 184-бет.

киёт қонунлари инсон онгида тўғри акс этишн фавқулудда мураккаб ва қийин жараён бўлиб, ижтимоий ҳодисаларнинг унда акс этиши эса ундан ҳам қийиндир. Ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишда микроскопдан ҳам, кимёвий реактивлардан ҳам фойдаланиб бўлмайди, бу ерда уларнинг ўрнини инсоннинг мавҳумлик тафаккур кучи эгаллайди. Мавҳумлик усули ходиса, нарсанинг хоссаларинн, муносабатларини, тараккиёт босқичларини фикран билиш у;улидир. Бу усул воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ акс эттиради. Мавҳумлик усули аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситасидир. Мавҳумлик усули тадқиқот қилинаётган нарсанинг энг муҳим алоқаларини ва уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олишга имхон беради.

Ижтимоий ҳаётдаги мураккаб ҳодисаларни чалкаштириб юбармаслик учун ижтимоий фан вакиллари фалсафий дунёқараш билан қуролланишлари лозим. Ҳар бир олим ўз соҳасидаги тўғри йўлдан бормоғи, илиий тадқиқотнинг ўзига хос йўли ва методларини белгиламоғи учун унинг ўз фалсафий дунёқараши бўлиши керак.

Чунки фалсафа тараккиётнинг энг умумий қонунлари ҳақидаги фан бўлибгина қолмасдан, балки тафаккур тараккиёти ҳақидаги, инсонни қуршаб турган бу дунёни билиш қонунлари ҳақидаги фан ҳамдир.

Фалсафий дунёқараш фақат назарий билиш жиҳатдангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дунёқараш амалиёт учун қўлланмадир. Фалсафий дунёқараш табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тушуниш учун ёрдам беради. Кишининг амғлий фаслиятида тутадиган йўли, унинг дунёқараши қандай эканлигига боғлиқ.

Инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида фалсафа фанининг ранг-баранглигини, барча томон ва хусусиятларини ҳисобга олиши, уларни аниқлаши ва англаши лозим.

Табиий ва ижтимоий фанларнинг энг кейинги ютуқлари мавжуд оламдаги ўзаро алоқалар, улар асосида ётувчи қонунлар жуда мураккаб ва кўп қиррали эканлиги, шунингдек, бу жараёнлар тўғрисидаги билимларимиз нисбий, ўзгарувчан эканлигидан далолат бермоқда. Моддий оламдаги бу умумий алоқа ва қонуниятларнинг мураккаб шакллари фалсафанинг қондаларида мумкин қздар тўла ва чуқурроқ акс этишини ҳисобга олиш лозим. Бу илмий билишнинг ягона, тўғри ва зару-; Рий шартидир.

Фалсафий дунёқараш қотиб қолган ақида эмас, балки доимий равишда ўзгариб, ривожланиб, бойиб ва такомиллашиб борадиган дунёқарашдир. Табкатда, жамиятда бўладиган ўзгаришлар туфайли, биринчи навбатда, табиий, техник ва ижтимоий фанлардаги кашфиётлар, ижтимоий ҳаётда тўхтовсиз равишда рўй бериб турадиган муҳим ўзгаришлар натижасида кишиларнинг мавжуд олам ҳақидаги илмий билим ва тасав-^урларн, хусусан фалсафий дунёқарашлари олдингига нисба-

тан аича ривожланади, бойийди ва чуқурлашади. Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби туфайли инсон билимлари доирасининг беҳад кенгайиб, мазмуни чуқурлашиб ва мураккаблашиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир. Фалсафий дунёқарашнинг тўғри ва илмийлигини инсониятнинг бутун амалий тажрибаси, моддий, ижтимоий-сиёсий фаолияти очиқ-ойдин кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инсоннинг тафаккурлаш маданияти, дунёқарашини шакллантиришда фалсафа фанининг аҳамияти нималардан иборат?
2. Дунёқараш ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни-баён этинг.
3. Дунёқарашнинг асосий типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Мифологик дунёқараш тўғрисида нималарни биласиз?
4. Диний дунёқарашнинг моҳияти, асосий элементлари нималардан иборатлигини айтинг. Утмишда дин ва диндорларга нисбатан олиб борилган сиёсат ва унинг маънавиятимиз, миллий қадриятларимиз ривожда салбий таъсир этганлигини реферат маърузаларингизда кенгрок баён этиб беринг-
5. Фалсафий дунёқараш олам ҳақидаги яҳлит ва тизимлаштирилган билимлар мажмуаси эканлиги ҳақида давра суҳбати ва илмий мунозаралар ўтказинг-

3-БОБ. ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ФАЛСАФА ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган фалсафа фани дунёдаги алоҳида бир халқ, элат ва миллатники эмас, балки турли давр ва шароитларда яшаган, яшаб келаётган барча халқларнинг, бутун инсониятнинг маънавий бойлиги, умумий ютуғи, башариятнинг асрлар жараёнида шаклланган, ривожланиб, сайқал топиб келган ақл-идрок ва тафаккурлари маҳсулидир. Фалсафа фани ривожланишига дунёдаги барча халқлар каби Шарқ халқлари ҳам ўзларининг бебаҳо улушларини қўшганлар.

Қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қараш ва тасаввурлари, уларнинг мазмун ва моҳияти ҳақида антик замон муаллифларининг асарларида, археологик манбаларда, халқ оғзаки ижодиёти, афсона, мифлар, дostonлар ва ривоятларда акс этган.

Дастлабки фалсафий тасаввурлар Шарқнинг энг қадимги мамлакатларидан бири—Бобил (Вавилония) да эраמידан аввалги тўртинчи минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Шу даврдаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатлари ва қизиқишларини гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлса-да, ўзида акс эттирган фалсафий қарашлари намоён бўла бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири «Гильгамеш ҳақидаги дoston» бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво,

иссиқлик инсои ҳаёти ва гириклигининг абаднй манбаи эканлиги Гильгамешнинг обиҳаёгг қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт'ва ўлим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган.

Гильгамеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечкришга, абадий умр ато қилувчи «обиҳаёт», ўсимлик турли хил мева ва маъданларни излаб топиш ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

Адапа ҳақидаги достонда эса инсониятнинг абадий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари, абадий яшашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топган. Унда <ўлган ва қайта тирилган> худоларга, жуМладан, Бобил худоси /Лардукка нисбат берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган табиий муҳит билан ўзаро алоқадордир. У шу муҳит, қоинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни қоинот билан боғлашга интилади, самовий «сир-асрорлар» ҳақида ҳаёл суради, фараз қилади, ҳар хил эртақлар, ривоятлар, афсоналар тўқийди. Бобилликларнинг Этапа ҳақидаги афсоналари ана шу заминда пайдо бўлган.

Этапа ҳақидаги афсона ҳам юқорида айтиб ўтилган достонларда бўлгани каби одамларнинг Қуёш билан, Ой ва сайёралар билан қизиққанлиги, самозий ҳодисаларнинг сир ва сабабларини билишга қизиқишларини, Бобил халқининг табиий ҳодисалар моҳиятини, йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туришини, йил давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар боиси нимадан иборат эканлигини тушуниб олишга бўлган интилишларини, шунингдек, уларнинг дин ва эҳлоққа доир фалсафий қарашларини илгари сурган асардир.

Қадимги бобилликларнинг яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқлик, ҳурлик билан хўрликнинг бир-бирига тубдан зид, қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсаоий ғояларни ўзида маълум даражада ифодалаган *«Жафоқаш авлиё ҳақида достон»* ва *«Хўжайиннинг Қул билан суҳбати»* деган асарлари мавжудлигини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Эслатилган биринчи достонда бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик тўғрисида, уларнинг сабаблари, бартараф этиш йўллари хусусидаги дастлабки фалсафий тасаввур ва ғоялар баён этилган. Кейинги асарда хўжайин билан қул ўртасидаги зиддият улар ўртасидаги диалогдаги ғоят ^кУчли сўзларда ифода қилинган. Асарда айтилишича, ҳар гал ^хЎжайиннинг истакларини ўринли ва асосли қилиб рад этишга ^важ топадиган қулдан кўнгли еовиган хўжайин ниҳоят: «Хўш, ^вДи нима яхши?» деб хитоб қилади. Қул дадиллик ва истехзо билан бундай жавоб бергди: «Менинг калламни ҳам, сенинг каллангни ҳам узиб, дарёга ташлаш керак — энг яхшиси ана ^шУ- Осмонга етиш даражагида юксак, бутун ерни қоплаб олиш Даражасида катта одам борми, ахир!» Жаҳли чиқиб кетган хў-

х -яеайин дахшат билан кулга қараб: «Эй кул, мен сени ўлдириш-^{НЧ} ва сени мендан олдин кетишга мажбур қилишни истайман»,— дейди. Лекин бунга жавобан кул хўжайинни огоҳлантириб: «Ҳақиқатни олганда, хўжайиним, мендан кейин фақат уч кун умр кўрадилар»,— дейди¹.

Пшлаб чиқаришнинг ривожланиши ўртага қўйган талаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ҳодисалари мазмунини тушуниб олиш ва улардан турмушда фойдаланиш зарурияти тобора кучайиб борган. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, ишчи кучлари сонини аниқлаш, бинолар ҳажмини белгилаш, далаларнинг ер сатҳини ҳисоблаб чиқиш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳада тегишли билимлар тўпланиши ҳамда дастлабки арифметика ва геометрия фанининг пайдо бўлишига олқб келган, вақтни ҳисоблаш зарурияти тақвим пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса одамлардан астрономия соҳаснда маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар Қуёш соатини, Қуёш кўрсаткичини ва куннинг 12 бўлакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига кўра, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир каторда тиббиёт, тарих ва филология, мусика, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста куртак ота бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингари Бобил халқп маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқарashi ҳам асосан диний ғоялар билан суғорилган. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёраларнинг вазиятига қараб «олдиндан айтиб бериш» қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга ўтиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий-маънавий тараққиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

Миср маданияти жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар эрамыздан 4 минг йил илгари вужудга келган. Қадимги Шарқ маданиятининг бошқа намуналари сингари Миср маданий ёдгорликларининг эртак, ривоят, мадҳия, дуо, дидактик асарлар, масал, эпос, ишқий лирика, хуллас, халқ донишмандчилигининг бошқа турларида ҳам ўша даврдаги ижтимоий муҳит, иқтисодий ҳаёт, таъбабат, урф-одатлар, табиат ҳодисалари, диний, ахлоқий, ҳуқуқий, фалсафий қарашлар гарчн юзаки тарзда бўлсада, ўз ифодасини топган.

Қадимги Миср мифологиясида ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсада ҳаво бор, дейилади. Шунинг

¹ Авдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. Тошкент, 1964, 142-бет.

учун ҳам мисрликлар сувни одамга озик-овқат берувчи дастлабки У^ЛУ^Т неъмат, деб билганлар. Сув улзрга бутуи табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Мисрликлар, хгёт сувдан бошланади, деб билиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини куриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар гўкиганлар. Улар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни «одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил», деб улуғлаганлар. Шунинг учун мисрликлар марҳумлар руҳига афсунлар ўкиб, унинг абадий яшашини таъминламоқчи бўлганларида худэга қуйидагича нола қилганлар: «Сен улуғ худога — Озирисга марҳамат айлаганингда унга Нил келадиган бўлди, унинг учу I яйловларда ўт пайдо бўлди ва папирус ўсадиган бўлди. Худди шу сингарин унга — марҳумга ҳам марҳамат айлагилки, у сенинг сувингдан баҳраманд бўлсин, у сенинг оқар сувларингдан ича олсин!»¹

Мисрликлар ўзларининг дунёвий ва диний — фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёнинг бутун ноз-неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб яшашга, қувноқ, шод-хуррау ҳаёт кечиришга, ўлим, охират ҳақида ҳадеб ўйла;!вермасликка чақирган.

Мисрликларнинг илк фалсафий тасаввурлари ҳақида бирмунча маълумот берадиган қадимий манбалардан бири — «Насихатнома»да билимнинг хосияти ҳақида, билимдон кишининг кадр-қиммати тўғрисида айтиб ўтилган. «Агар се?: билимдон одам бўлсанг, айтганинг-айтган, деганинг-деган бўлади. Ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглиннга маҳкам жо қилиб ол, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади. Мирзони қандай лавозимга қўймасин, у ҳамма вақт китоб бўлан иш кўради.»²

Қадимги мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний—мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилган. Усимлик ва дарахтларга топиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. «Ҳаёт осмон дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада ўсимликлар рамзи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг ўзига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари ҳар ҳолда содда бўлса-да, ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожиди табиатшунослик фанларининг пайдо бўлиши ҳам сабаб бўлган. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар фалакиёт соҳасида баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёраларни юлдузлардан ажрата билганлар ва, ҳатто, улар юлдузлар харитасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар ўзларининг фалакиётга оид билимлари асосида алоҳида тақвим "тузганлар. Таквим йилни 12 ойга бўлинган, ҳар

¹ Авдиев В. И. Қадимги Шарқ тарихи. 329—330- бетлар.

² Уша асар, 367- бет.

бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам куни қўшилган. Шундай қилиб, бир йил жами 365 кун бўлган.

Касалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларни аниқлаш, уларнинг олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга бўлган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзага келтирди. Қадимги мисрликлар касалликларнинг жуда кўп турларидан, масалан, бош оғриғи, дизентерия, сариқ касали, йўтал, зикнафас, қон кетиш, бод, мохов, сувли темиртки ва бошқа ҳар хил касалликлардан хабардор бўлганлар. Миср табиблари мияга, умуртқа поғонасига ва кўкрак қафасига алоҳида эътибор берганлар ва уларни касалликлар уяси деб билиб, табиб бу ердаги касалликларни топиб йўқотиши керак, деб ҳисоблаганлар. Мисрликлар диагностика — ташҳис соҳасида катта тажриба тўплаганлар. Мисрда жарроҳлик ва кўз касалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги кўпгина касалликлар юрак қон айланиш тизимининг қандайлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлашган. Мисрда табибликнинг сири юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга шундан тарқалади, деб ҳисоблашган.

Башарият тарихида қарийб биринчи цивилизация бешиги ҳисобланган Ҳиндистон фалсафаси ўзининг жуда қадимий ва бой тарихига эга. Ҳиндистонда эрамиздан уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараккий этган, анҳорлар қазилган, кулолчилик, ёғочсозлик, тўқимачилик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металлдан жанг аравалари яшашган, пишиқ ғиштдан кўп қаватли бинолар қуришган, юнг ва зиғир толасидан матолар тайёрлашган, мис ва темирдан, қалайи ва қўрғошиндан қурол-аслаҳалар яшашган.

Абу Райҳон Бериунининг «Ҳиндистон» номли асарида айтилишича, Ҳиндистонда эрамизнинг биринчи асрларидаёқ, тиб, риёзиёт, илми нужум, дин, кимё, музика, поэзия, тарих, санъат, фалсафа каби илмлар ривожланган.

Айниқса, ноёб табиатга, сахий заминга, ажойиб ҳайвонот ва табобат оламига бой бўлган қадимий Ҳиндистонда фалсафа, бадий адабиёт ўтмиш даврлардан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. «Рамаяна», «Муҳобҳорат», «Калила ва Димна» каби машҳур асарлар шулар жумласидандир.

Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда ҳинд халқининг урф-одатлари ва анъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, дини ва тарихи, миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадий, фалсафий, диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ана шу нодир асарлар ўз навбатида қадимги ҳинд фалсафасини ўрганиш ва уларда илгари сурилган илғор ғоялар, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадриятларни билиб олишда илк манбалар бўлиб хизмат қилади.

Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, адолат, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тўғри сўзлик, ваъдага вафо қилиш тўғрисида, зулм ва зўравонликка, хиёнат ва риёкорликка, нафси бузқлик ва очкўзликка, фитначилик ва каллобликка, худбинлик ва мунофиқликка қарши курашиш зарурлиги ҳақида жуда муҳим ва фойдали фалсафий ғоялар, ҳикматлар, ривоятлар, макол ва нақллар баён этилганки, улар шакл-шубҳасиз, ҳам миллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга моликдир.

Ҳиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликлардаги дастлабки фалсафасини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг «Веда» деб аталадиган диний тўпламлари ва иккита катта эпик достони—«Рамаяна» ва «Маҳобҳорат» ҳамда Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари муҳим аҳамиятга эгадир.

«Ҳиндистоннинг «Веда» деб аталадиган муқаддас китобининг маъноси билмаган нарсани билишдир. Ҳиндлар «Веда» китобини, олий тангрининг Бароҳим оғзидан айтилган сўзи, дейдилар.»¹

«Веда» китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт катта бўлимдан иборат. Тўрт бўлимдан ҳар бирининг ўзига хос ўқиш йўли бор. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида муайян бир фалсафий ғоя илгари сурилган.

«Веда» ҳинд халқининг дини, афсоналари, урф-одатлари, поэзияси, илк фалсафий тасаввур ва билимларини ўрганиш учун айниқса кўп материал беради.

«Веда» да борлик, фазо, вақт, дунёнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик, илоҳий кучлар ҳақида фикр юритилади. «Веда китоби яхши ншларга тарғиб қилишни, ёмон ишлардан қайтаришни, амалларнинг чегарасини аниқ кўрсатиб қизиқтиришни, яхши муқофот ва ёмон жазоларни баён қилади. «Веда»нинг кўп қисми турли дуо-тасбеҳлар ва олов учун қилинадиган турли қурбонликлар устидаги сўзлардан иборатдир. Бу қурбонлик турлари санаб бўлмайдиган даражада кўп ва (қоидалари) қийиндир.»²

«Веда» китобини ташкил этган бўлимларнинг энг қадимийси Ригведада, ҳиндларнинг худолари бўлган парилар тўғрисидаги афсоналар билан бир қаторда дунёдаги ҳар бир нарса табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоялар бор. Ригведадаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эътиборга сазовордир.

Қадимги Ҳиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаштирилиши, уни дунёни ташкил этган унсурлардан бири сифатида қаралиши, бу ҳақда «Веда» ва Ригведада алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. «Аммо ҳиндлар фикрича,— Дейилади Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида,— яратилган нарсаларнинг олдингиси сувдир. Чунки улар «тўзонга

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II том, Тошкент, «Фан» нашриёти, 1965, 106-бет.

² Уша асар, 106-бет.-

лион йилга яқин экаилогидан далолат беради. Марказий Осиё инсоният илк пайдо бўлган минтакалар қаторига киради.

Жуда кўплаб ҳужжатлар, муҳим оғзаки ва ёзма манбалар, турли асори-атиқа обидалардан маълум бўлишича, Днепрдан Олтойгача бўлган, жумладан, Марказий Осиёда скифлар, Закаспий текислигида массагетлар, улардан шарқроқда саклар, сўғдлар, бактрияликлар, хоразмийлар, паряналиклар яшаганлар. Ҳозирги Марказий Осиёликларнинг ўтмишдаги ана шу аجدодлари асримиздан бир неча минг йиллар илгари суғоришга асосланган деҳқончилик ҳамда чорвачилик, овчилик-балиқчилик билан шуғулланганлар.

Ҳозирги тожик, ўзбек, туркманларнинг аجدодларида суғорма деҳқончилик маданияти шу қадар ривож топганки, ҳатто биргина Аракс (ҳозирги Амударё) ҳавзаларида жуда кўплаб сунъий суғориш иншоотлари қазилиб, чўл ва саҳроларга сув олиб чиқилган. Шу тариқа моддий ва маънавий қадриятлар яратилган. Аждодларимиз яшаган ҳудудларда қадимда хилма-хил маданият ўчоқлари таркиб топган ва ривожланган.

Милоддан аввалги V минг йилликда, минтақамизнинг марказий ва шимолий районларида эса милоддан аввалги III минг йилликда қишлоқ хўжалиги билан бирга ҳунармандчилик, қончилик, мис ва темир эритиш, металллардан ҳар хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари ясаш, кemasозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ҳам тараққий эта бошлаган. Сўғдиёна, Бактрия, Хоразм каби дастлабки давлатлар, Тошкент, Хива, Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (ҳозирги Уратепа) ва бошқа шаҳарлар пайдо бўлган. Дунёдаги энг қадимий цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Марказий Осиё халқларининг энг буюк маданий муваффақиятларидан бири ёзувнинг ихтиро этганликларидир. Бу ерда ёзувнинг тарихи жуда қадим замонлардан бошланган. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида масканимизда ва бошқа ўлкаларда оромий ёзуви кенг тарқалган. Искандар Зулқарнайн истилосидан кейин юнон •ёзуви ҳам кириб келган. Милоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий ёзуви негизида Авесто, Хоразм, Сўғд., Кушан, Урхун-Енисей, уйғур ёзувлари вужудга келган. Ёзувнинг ихтиро қилиниши, инсон билим доираси ва дунёқараши кенгайиши ва чуқурлаша боришига хизмат қилган.

Кўриниб турганидек, Марказий Осиё халқларининг, хусусан, ўзбекларнинг маданияти, тарихий илдизлари, ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, диний, бадиий қарашлари шакллана ва ривожлана боришининг илк даврларни қадим замонларга бориб тақалади.

Авлоду аждодларимизнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти, тили ва тарихини бадиий-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар, афсоналар, қаҳрамонлар тўғрисидаги дostonлар, тўй-сайилларда, халқ йиғинларида, байрам-

ларда, сафарларда айтилган кўшиқ ва лапарлар, лирик шеърлар, мақол ва маталлар, масал ва топишмоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятининг узоқ тарихга эга бўлган соҳаларидир. Уларнинг ижодкори — барча моддий ва маънавий бойликларни яратган халқ оммасидир.

Мифлар, эртак ва ривоятлар, термалар, достонлар, барча фольклор асарлари ўтмишнинг энг катта тарихий ҳужжати, аجدодларимиздан бизга қолган нодир бойликдир. Марказий Осиё халқлари оғзаки ижодиётининг энг қадимги тур ва жанрларидан бири — асотир-мифдир. Яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахтсизлик ўртасидаги кураш ва бу курашда эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши ҳақидаги ғоя дунёнинг бошқа халқлариникида бўлганидек, Марказий Осиёда вужудга келган мифлар учун ҳам характерлидир. Қайд этилишича, яхшилик оламига Ахура^азда, ёмонлик оламига эса Ахриман бошчилик қилади. Эзгулик мифларида Митра кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этадиган, душманларга даҳшат соладиган, кишиларни офатдан қутқарадиган Қуёш худоси сифатида, Ан^хита эса ер, сув ва унум маъбудаси, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи тарзида тасвирланади. Шарқ халқларидаги ёвузлик, зулмат кучлари мифларда кўпинча дев, аждар, жинлар қиёфасида тасвирланади. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфат, бахтсизлик, хонавайронлик, очлик-қаҳатчилик тимсолидир.

Марказий Осиёда бир неча асрлар оша юзага келган миф ва афсоналар инсоният маънавий маданияти тараққиётига, хусусан, қаҳрамонлик ҳақидаги достонлар пайдо бўлишига замин бўлиб хизмат қилди. «Тўмарис», «Широқ», «Зариadr ва Одатнда», «Зарина ва Стриангия», «Уч оға-ини ботирлар», «Манас», «Қаҳрамон», «Маликаи Ҳуснобод» каби қиссалар, «Алпомиш», «Қирққиз», «Гўрўғли», «Авазхон», «Чамбил қамали», «Ойсулув» сингари достонларда ҳам мнллий, ҳам умуминсоний аҳамиятга эга бўлган фалсафий ғоялар илгари сурилган.

Қаҳрамонлик ҳақидаги достонларнинг, эртаклар, ривоят ва афсоналарнинг фалсафий моҳиятини белгилайдиган, уларнинг асосий негизини ташкил этадиган умумий ғоя — инсон учун жондан азиз ҳисобланган муқаддас даргоҳ — Ватаннинг истиклоли, эрки ва мустақиллиги учун ажнабий душманларга қарши мурасасиз курашиш жамият ҳар бир аъзосининг олий инсоний бурчи эканлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалардир. Марказий Осиё^а аладарининг Эрон аҳамонийлари босқинига қарши курашинн бадий акс эттирувчи Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоятлар^а айтиб ўтган фикримизга мисол бўладн.

Тўмарис, ҳақидаги қиссада массагетлар маликаси Тўмарис тимсолида Эрон босқинчиларига қарши курашдаги мардлиги, ^{до}вюраклиги, жасорати, донишмандлиги, Ватанига садоқати,¹ Душманларга нисбатан зийрак ва хушёрлиги чуқур баён этилган^{Ган}. Қиссада айтилишича, Эрон шоҳи Қнр массагетлар юртини

ўзига қарам қилиш, бойликларини талаш мақсадида Тўмарисга уйланмоқчи бўлиб, совчилар юборади. Малика шохнинг асл мақсадини тушуниб унга қайлик бўлишни, ўз элини кул қилибтопширишни истамаслигини қатъий қилиб айтади. Шундан сўнг Қир очик тажовузга ўтади ва массагетлар томон қўшин тортади. Шох дарёдан ўтиш учун кўприклар қурдира бошлайди. Унинг бу хатти-ҳаракатларидан халбардор бўлган Тўмарис Кирга элчи юбориб шундай дейди: «Эй шох, қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишинг қандай тугагини билмайсан-ку? Қўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бпзни ҳам ўз ҳолнамизга қўй. Лекин сен бунга кўнмайдиган кўринадан. Агар биз билан куч синашмоқчи бўлсанг, у ҳолда кўприклар қуриб, овора бўлма, биз дарёдан уч кунлик нарига кетамиз, сен бизнинг еримизга ўт ёки ўз юртингда учрашишни истасанг, шуни хабар қил.»

Малика Тўмарис раҳбарлигидаги массагетлар Эрон қўшинлари билан бўлажак қонли тўқнашувга, ҳаёт-мамонт жангига ҳозирлик кўра бошлашади. Массагет қўшиқлари беомон жангга эронийларни маҳв этиб, галабани қўлга киритишади. Жангда Кир ўлдирилади. Жанг майдонида эмас, найранг билан қўлга олиниб ҳалок бўлган ўғли Спарангиз доғида ўртанган Тўмарис ўз суворийларига ўлдирилган Кир қалласини кесиб, олдига келтиришни, бир мешни эса қон билан тўлдиришни буюради. Шундан сўнг у соч-соқолига қон ёпишиб қолган калани қўлига оlib, унга шундай деб хитоб қилади: «Эй номард, сен мени— жангда сени ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни — маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан сугордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан босиб кирганларнинг жазоси шу.»

Ватанини ҳимоя қилиш, эрксеварлик, ватанпарварлик аждодларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги Широқ тўғрисидаги тарихий ривоятда ҳам чуқур ва ҳар тарафлама очиб берилганлигини эслатиб ўтиш мумкин.

Марказий Осиёда яшаган авлод-аждодларимизнинг фалсафий фикрлари ҳақида кимматли маълумотларга эга бўлишимизда «Авесто», «Бехистун», «Бундахишн», «Денкард» сингари ёзма ёдгорликлар муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

«Авесто» да акс этган асосий фалсафий ғоялар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Зардушт (Зардўст) номи билан боғлиқ. Унинг номига нисбатан дин ҳам шундай ном билан, яъни зардуштийлик деб аталади.

Зардушт, манбаларнинг кўрсатишича, тахминан милоддан аввал 570- йилларда туғилган ва етмиш етти ёшида ибодат қилаётган чоғида душман қўшинларидан бири томонидан орқасидан ханжар санчиб ўлдирилган. Зардуштга қадар аждодларимиз ҳар хил диний одатларга эътиқод қилиб яшаганлар. Диний эътиқодларнинг турли-туманлиги ибтидоий муносабатлар ўрнини (синфий жамият, қадимги кулдорлик жамияти ола бошла-

гаН пайтда барча қабилаларнинг ягона мафкура асосида уюшларига аллақачонок тўғанок бўлиб қолган эди. Улканинг турли қабилаларини бирлаштириш, уларни илк буюк давлатчилик гоёси атрофида уюштириш зарурияти туғилиб қолган эди. Дна шундай заруриятни тушуниб етган илғор кишилардан бири сифатида Зардушт тарих саҳнасида пандо бўлди. Зардушт кўп худодилик тасаввурлари, табиат ҳодисаларига сиғинишга қаршн чиқиб, якка худодилик гоёсини тарғиб қилди. Зардуштийлик жуда қадимий динлардан бўлиб, ибтндоий тузумдан кулдорликка ўтила бошлаган паГгларда Марказий Осиёда пайдо бўла бошлаган ва алоҳида диний дунёқараш сифатида шаклланган.

Зардуштийлик динининг қонун-қоидалари «Авесто» да баён этилган. «Авесто» китоби эрамиздан бир неча асрлар илгари юзага келган. Манбаларнинг кўрсатишича, «Авесто» ўн икки минг ошланган мол терисига олтин харфлар билан битилган экан.

Абу Райҳон Берунийнинг «Утмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида бу ҳақда шундай дейилган: «Доро ибн Доро хазинасида ўн иккм минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нухаси бор эди. Искандар оташхоналарни ванрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. «Авесто» ўтгиз наск (қисм) эди. Мажуситлар қўлнда ўн икки наск чамаси қолди.»

«Авесто» да ўтмиш аждодларимизнинг диний тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, Марказий Осиё, Эрон ва Озарбойжоннинг тарихи, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, набототи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг иқлими, сувн, хайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари Ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Ғаразғўйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод «Авесто» да Цаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, ўзаро иззат-иқром каби одамлар ўртасида устувор бўладиган ахлоқий қоидалар улуғланади. «Авесто» дунёни инсон учун синов майдони деб тушунтиради.

«Авесто»да одамларии иймонли бўлишга, доимо пок-тоза к>ришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан тийилишга, ёмон амаллардан воз кечишга, ножўя ишларда, юз ўгиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар, дпний уғитлар, фалсафий гоёлар ниҳоятда кўп.

«Авесто» да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бирц — инсонларни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий ^{б°}йликлар яратиб тўқ, фаровон ҳаёт кечиришга даъват этнлганлигцдадр. Зардуштийликда инсон чорванинг кўпайишига, яй-^{л°}овларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирда, тинмай [^]еҳнат қилгандагина худонинг иноятига ноил бўлади, дейилади. [^]ардушт худо Ахурамаздадан, ер юзидаги энг яхши жой қаер-деб сўраганида, у ифсон қаердаки ўзига уй тиклаб, оиласи.

(хотини ва фарзандлари)га, подаларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ яшаса, уйда ноз-неъматлар мухайё бўлиб, хотини ва фарзандлари фаровон яша^{ca}> уйда эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалар ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил, ўша гўша улуғдир, мухтарамдир деб жавоб беради.

«Авесто» меҳнат қилиб, бойлик яратиб, янги жойларни обод қилиб, кўрик ва бўз ерларни ҳайдаб, суғориб ўзлаштирган, сут, гўшт-ёғ, дон-дун етиштириб жамият тараққиётига йўл очиб берган, фаровонликни таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, овчиларни улуғлайди. Унда, масалан, ерга меҳр қўйиб меҳнат қилиш зарурлиги[^]ҳақида айtilган. Кимда-ким, ҳам ўнг қўли билан, ҳам чап қўли билан ерга ишлов берса, ерга фойда келтиради! Ер ҳам ундан ўзининг ҳар хил ноз-неъматларини, зироатларини, мўл-кўл ҳосилини аямайди, дейилади кнтобда.

Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга замин: «О сен, одам, менга топинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам сенинг ёнингдан хилма-хил зироатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган: тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадулабад шундай бўлажак!»,— деб меҳнатга даъват қилади.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, тупроқ, ҳаво мукаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони булғаш, ифлослантириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган. Марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб кўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган.

Зардуштийлик динига амал қилган Марказий Осиёдаги қабилалар сувга ва оловга сажда қилганлар, қуёшни илоҳий мавжудот даражасига кўтарганлар. Хоразмда, Самарқандда олиб борилган қазималар натижасида Марказий Осиё халқларининг Қуёш худоси ҳисобланган Митрага, ер, сув, унумдорлик худоси Анахитага сиғинганликларини исботлайдиган буюмлар топилган.

«Авесто» да деҳқончилик билан шуғулланиш ўн минг марта ибодат қилиш ва юзлаб жониворларни қурбонликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Унда айтнлишича, экин экиш — ердаги ёвузликларга барҳам бериш демакдир. Ғалла ердан уннб чиққанда^{да}>_ дейилади «Авесто»да — девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд қилади, ғалла янчиб ун қилинаётганда, улар қоча бошлади, хамир қилинаётганда эса девлар маҳв бўлади. Ғалланинг мўл-кўл бўлиши, гўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандай уларни тумтарақай қилади.

Шундай қилнб, «Авесто» дунёда энг қадимги дин бўлган ЗарДУштийликнинг муқаддас китоби бўлиш билан бирга, аждодларимизнинг узок ўтмиш тарихи ва тафаккур таракқиётининг комусий йиғиндисг, тили, ёзуви, маданияти, фалсафаси адабий-бадий манбаи ҳамдир.

Ислонгача Марказий Осиёда буддизмнинг, ҳатто насронийлик ДИНИНШГ маълум даражада тарқалганига қарамай, диний эътиқод бобида зардуштийлик дини асосий ўрин тутган. Жаҳон динлари кейинги 2—2,5 минг йил ичида қанчалик такомиллашган, уларнинг маросимлари, урф-одатлари нечоғли хилма-хиллашган, бойиган бўлмасин, улар барчаси зардуштийлик динининг ворислари ҳисобланади.

VI—VIII асрларда яратилган, қадимий туркий тилда ўзига хос хатда битилгая Урхун-Енисей ёдгорликларида туркий халқларнинг фалсафик, ижтимоий-сиёсий қарашлари, эл-юртига муҳаббати, қаҳрамонликлари, хорижий босқинчиларга қарши нафрати ўз ифодасинг: топган.

Қадимий туркий халқларнинг тарихи, маданияти, тили, ижтимоий-фалсафий фикрлари билан танишишда Урхун-Енисей ёдгорлигидан Тунюқук, Култигин, Билга хоқон битикларининг аҳамияти айниқса каттадир. Буни иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтартиш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси Тунюқукка бағишланган 712—716 йилларда ёзилган битигтош мисолида кўриш муқкин. Битигда туркийларнинг бир қанча душман қабилаларинг қарши кураши, Тунюқукнинг халқ олдидаги хизматлари, донолиги, тадбиркорлиги, жасурлиги хикоя қилинади.

732 йилда ўрнатилган Култигин битигидаги барча воқеалар Култигиннинг акаси Билга хоқон тилидан (асли исми Мўғилиён) баён этилади. Мўғилиён сўнгги турк хоқонларидан бири бўлиб, «Билка — Қсон»—«Улуғ хоқон» унвонини олган. Мўғилиён жуда кўп урушлар олиб бориб турк хоқонлиги давлати чегараларини анча кенгайтган. Ҳарбий юришларнинг бирида улур хоқоннинг укаси Култигин зўр қаҳрамонлик кўрсатиб вафот этади. Билга хоқон — Мўғилиён ўзининг қилган ишлари тўғрисида Култигин битигида халқига қарата шундай дейди: «Тангри ёрлакагани учун, истеедодим, бахтим бор учун мен сизларга хоқон бўлдим. Хоқон бўлиб, йўқ қашшоқ халқни яхшилаб оёққа туръаздим. Қашшоқ халқни бой қилдим. Оз халқни кўпайтирдим. Е бу сўзимда ёлғон борми?! Турк беклари, халқни буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тузишингизни бу ерда тошга ўйиб ёздим. Унга қараб билнинг, туркнинг эндиги халқлари, беклари.»

Култигиннинг оғаси Билга хоқон шарафига 735 йилда ўрнатилган битигтошда хоқоннинг давлатни бошқарганлиги, кўпгина халқларни бирлаштирганн, мамлакатни ҳар жиҳатдан юксалтиргани тасвирланган. Шу билан бирга унда халқлар ўртасидаги ўзаро аҳиллик, тотувлик давлатнинг куч-қудрати асоси эканлиги ҳақида ҳам айтиб ўтилган.

Аввал қайд эгганимиздек, «Авесто», «Урхун-Енисей» ёдгор-

ликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Марказий Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти тили, кадриятлари, фалсафий, ахлоқий, диний қарашларини ўрганишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар фақат ўтмишни тушуниш учунгина эмас, балки бизнинг бугунги кунимизнинг, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги маънавий масалаларини ҳал этиш, миллий истиқлол мафкура-сини ишлаб чиқиш учун ҳам фойдалидир.

Милoddan аввалги I мингинчи аср ҳамда эраизнинг I—II асрларида манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келган. Асосчиси Моний (216—217). Монийлик зардуштийлик ва христианликнинг синтезидир. Христианликларни монийлик мессиялик ғояларини олган. Мазкур таълимотга кўра, борликнинг икита субстанция асосини — ёруғлик, яхшилик, руҳ олами ва зулмат, ёвузлик, материя оламини ташкил қилади. Монийлик таълимоти ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимотидан фарқли ўлароқ, муҳим маънавий кадриятлар — бошланғич адолат, эркинлик, меҳнатга интилиш кабиларни тарғиб қилди.

Ижтимоий-фалсафий фикрларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва намоён бўлиши хусусида юқорида қайд этилганларнинг ҳаммаси айрим тадқиқотчиларнинг, фалсафий тафаккур Шарқ халқларида бўлган эмас, фалсафий таълимот улар учун мутлақо ёт, фалсафа тўла маъноси билан Ғарбда бошланғич, деган даъволарнинг пуч ва тарихий ҳақиқатга тамомила зид эканлигини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

3. Ғарб аср фалсафаси. Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий таълимотлари

V—VI асрларга келиб ҳукмрон руҳонийларга, зардуштийликка қарши қаратилган Маздак (470—529) бошлаб берган маздакизм таълимоти шаклланди. Эронда кенг тарқалган Маздакийлик таълимотига биноан, оламда бўладиган жараёнлар онгли ва бирор мақсадни кўзлаб ҳаракат қилувчи ззгулик, ёруғлик манбаи билан кўр-кўрона ва тасодифий ҳаракатланувчи қоронғилик (жоҳиллик) манбаи ўртасидаги курашдан иборат. Бу кураш «яхшилик»нинг «ёмонлик» устидан муқаррар ғалабаси билан тугалланади. Маздакизм деҳқонларни, уларнинг ҳуқуқларини химоя этиб, тенглик, адолат ўрнатишга хизмат қилди.

Тарихдан маълумки, VI—VII асрларда шимолда Турк хоқонлиги вужудга келиб, у Эрондаги сосонийлар билан узоқ кураш олиб борди ва Марказий Осиё халқларини ўзига қаратди. Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади. VIII асрга келиб мўнтақамизни араблар истило қилдилар ва улар ўзлари билан Ислом динини тарғиб қилдилар ва босиб олинган халқлар орасида турли йўللар билан уни тарқата бошладилар. Араб босқинчиларига қаршн Абу Муслим, Муқанна, Ҳамза ас Хориж, Рафи ибн Лейлар бошчилигида қатор халқ кўзғолонлари бўлиб ўтди. IX асрнинг охирига келиб Марказий Осиё мустақилликка

ошиди ва бу ерда биринчи феодал давлати — сомониёлар умумий шахллари. Сўнг бу ҳудудда Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Салтуквийлар, Қарахонийлар давлатлари фаоллик кўрсатди. Бухоро, Самарқанд, Марв, Кўхна Урганч, Хива каби шаҳарлар ўз даврининг маданият марказлари сифатида дунёга танилди.

IX—XV асрларда Яқин ва Шарқ мамлакатлари, биринчи навбатда, Марказий Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққиётида, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, диний, фалсафий, таълиқотларни ривожланишида кескин ўзгариш, туб бурилиш даври бўлди. Бу маданий жонланиш ва юксалиш жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб борди, маънавий ҳаётни қамраб олди. Ижтимоий тараққиётнинг ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида турш даражасига кўтарилди олдилар. Марказий Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йқрик ва марказий уюқларидан бирига айланиши худди шу даврга тўғри келади.

Ана шу даврларда Марказий Осиё халқлари сафидан ўзининг ақл-идроқ ва тафққури, қомусийлиги билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнмас юлдузлари, жаҳонга машхур бўлган математик, астроном, химик, минеролог ва тиббиётчилар, иор, ёзувчи ва санъатшунослар, тасвирий санъат ва наққошлик илми арбоблари, дунё тан берган файласуф ва тарихчилар, сўз санъатининг тожи ҳисобланган адабиётчи ва тилшунослар, ғазал мулкининг султонлари, «муаллими соний» ва «Шайхур раис»лар саф-саф бўлиб етишдилар.

Буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, олам узра доврў таратган, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган давр, адолат талаби бўйича, Шарқ тарихида олтин аср ёки Уйғониш даври деб аталади.

Уйғониш даври мутафаккирлари ўзларининг қомусийликлари, айна бир пайтнинг ўзида ҳам файласуф, мусикашунос, ҳам мантиқшунос, жамиятшунос ва адабиётчи, тарихчи, шоир математик, хуллас, илмнинг ҳамма соҳасидан хабардорликлари, ижоднинг бир неча соҳаларида ўзларини кўрсатганликлари билан ажралиб турадилар. Шарқ улуғ сиймоларининг кишини лол қолдирадиган жиҳатларидан бири сифатнда бир неча тилда бемалол гаплаша олганликлари, ўша тиллардаги илмий анбалар, асарлардан бекаму кўст фойдалана олганликларини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Илм-фан ва маданиятда улар Уғулланган соҳаларини санаб чиқишдан кўра шуғулланмаган соҳаларини санаб, аниқ айтиб бериш осонроқдир. Илмнинг Қайси масаласи билан шуғулланишган бўлсалар, ўша соҳада уюк кашфиётлар қилишди, ўтмишдошларидан ҳеч бир аллома абт эта олмаган фаннинг нурафшон чўққиларини забт эта олдилар. Бундан ташқари, уларнинг кўпчилиги фанда янгича йўналишларни, янгича тафаккур услубини ихтиро қилдилар, илгари ҳеч ким айтмаган, тамомила лғи таълимотларни майдонга

ташладилар ва илмий асослаб бердилар. Буюк тафанкур алло- I
малари томонидаи чуқур илмий асосланган ғоя ва таълимотлар I
фақат улар яшаган давр кўзгусигина эмас, балки келажакни I
олдиндан башорат қилиш, табиий, ижтимоий воқеа ва жараёи- I
ларни олдиндан айтиб бериш нуқтаи назаридан ҳам бебаҳодир. I
Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари— I
умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Шу нарса II
эътиборга сазоворки, Шарқ мутафаккирлари ўз даври долзарб]I
хаётининг марказида бўлдилар, халқ ва Ватан манфаатини хи-Я
моя қилдилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин!
ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома эканликларининг бел-1|
гиси ва бош сабабидир. Ушбу буюк зотлар, қомусий ақл эгала- |
ри яшаган ва ижод қилган даврлардан бошлаб Шарқда, Мар-]
казий Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа янада ривожлана I
бошлади. Бу ривожланиш, тўхтовсиз такомиллашиб бориш бир I
неча юз йилларни ўз ичига қамраб олди ва бизнинг давримизга I
етиб келди.]I

Марказий Осиёнинг жаҳонга машҳур олимларидан бири Лу-
ҳаммад ибн Мусо Хоразмий бўлиб, у тахминан 783 йилда Хо- I
размда туғилган ва IX асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи I
850 йилда Бағдодда вафот этган. Хоразмий илм-фан ва мада- I
ниятнинг қадимий бешикларидан ҳисобланган Хоразмда кому- I
сий олим сифатида шаклланди, вояга етди ва шу ернинг ўзида I
унинг номи дунёга маълум бўлди. Мусо Хоразмий илмий-ижо- I
дий фаоллигининг жуда катта даври араб халифалигининг пвй- I
тахтп Бағдод шаҳри билан узвий боғлиқдир. Хоразмий халифа I
Маъмун раҳнамолигида ислом Шарқининг Фанлар академия- I
си—«Байтул-ҳикма» («Донишмандлар уйи»)да ишлади. Бу I
илм даргоҳида у жуда кўплаб астрономик кузатишлар олиб бор- I
ди, математик ва астрономларнинг катта бир илмий жамоасига I
устозлик қилди ҳамда ўзининг кўпгина шоҳ асарларини ёзди.
Хоразмийнинг Бағдодда яшаб ижод этган замондошлари ора-
сида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби
алломалар, Марказий осийлик олимлар ўрта аср илм-фан риво-
жи ва ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўш-
ган эдилар. «Байтул-ҳикма» да хизмат қилган ушбу йирик
олимлар қадимда ҳисоблаб чиқилган Ер айланаси узунлиги-
нинг тўғрилигини текшириш мақсадида Ер меридиани бир
градусининг узунлигини ўлчашган. Барча тадқиқотларни ўт-
казишда Хоразмий бевосита иштирок этган.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг кўп қиррали илмий қизи-
қишлари математика, назарий ва амалий астрономия, геогра-
фия, та[^]их ва бошқа кўплаб фанларга оиддир. Унинг номини
тарихда абадий қолдирган асарларидан бири—«Ал-жабр вал-
муқобала» дир. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимларига алгебра
фани бўйича дастури амал бўлиб хизмат қилди, «Алгоритм»
ва «Алгебра» деган атамалар Хоразмий номи билан боғлиқдир.
Алломанинг алгебра, арифметика, математика, геометрияга

асарлари асрлар давомида авлодлар қўлида меросни тақоммлашда, васиятномалар тузишда, мол-мулкни бўлиб олиш-па суд ишларида, савдо-сотик муаммоларида, шунингдек, ерларни ўлчашда, каналлар казишда, бино қуришда катта хизмат қилди.

Хоразмий айтиб утилган асарларидан ташқари «Қитоб су-пат' ал арз» («Ер сурати») деган рисола ҳам ёзди. Асарда у Птолемейнинг «География» номли китобини бутунлай қайта-чиқариб чиқди, шарқ мамлакатлари ва халқлари тўғрисида кўпгина қимматли маълумотлар берди. Унда мамлакатлар, ша-харлар, уларнинг номлари, кўрсатилган ва бир неча изоҳлар берилган, хариталар мавжуд. Бу китобда Орол денгизининг тасвири ҳам берилган. Асарда бундан ташқари 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг географик тафсилот I, дарёлар, денгиз-лар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган орол-ларнинг муҳим координатлари баён этилган. Олимнинг бу ки-тоби Шарқ мамлакатларида география фани ривожланишига катта ҳисса қўшди.

«Астрономик жадваллар», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Ҳинд ҳисоби ҳақида рисола», «Устурлаб қуриш ҳақида ки-тоб», «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Музыка бўйича рисола», «Тарих бўйича рисола» ва бошқа кўплаб нодир асарлар ҳам Мусо Хоразмий қаламига мансубдир. Ана шу асарлар номи-нинг ўзиёқ Хоразмийнинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қумусий аллома эканлигини, нафақат ўз даврининг, балки ҳам-ма замонларнинг энг буюк математик ва табиатшунос олими эканлигини кўрсатади.

Хоразмий ўзининг математика, география, тарих, музыка, астрономия ва бошқа фанларга бевосита тааллуқли бўлган асарлари билан жаҳон фани тараққиётига энг йўл очиб бер-ди, ўрта асрларда одамлар ҳаёлларига ҳам келтира олмаган энг муҳим мураккаб масалаларни илмий равишда ҳал этди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий илм-фан ва маданият оламида нафақат буюк математик ва табиатшунос олим, балки машҳур файласуф сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Хоразмий махсус фалсафий асар ёзган бўлмаса-да, лекин унинг математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва ^{на}Музыка илмига оид барча китобларида илгари сурилган, илмий исботланган фалсафий фикр-мулоҳазалар, фалсафий гоё, на-зария ва таълимоғлар сон-саноксиздир. Унинг математика ва бошқа табиатшунсслик фанлари илмий ютуқларига асосланиб езишча, Оллоҳ томонидан яратилган дунёда, материяда ўз Ҳолатини доимий равишда ўзгартирмай сақлаб турадиган ҳеч ^{на}анда нарса ва ҳодиса йўқ ва бўлмайди. Материя тинимсиз Усиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Унда нималар янгидан пайдо бўлади, маълум вақт мобайнида яшайди, кейинчалик ^{на}Риб эса у ҳам эскира бошлайди ва пировард-оқибатда ўз ўр-нини бошқа нарсага қонуний равишда бўшатиб беради. Эски ^{на}рса ўрнини янги, ўлаётган нарса ўрнини туғилаётган нарса

эгаллаши, Хоразмий фалсафий таълимотида қайд этилишича, табиий-қоиуний жараёндин. Бу жараён чексиз-чегарасиздир.

Хоразмий дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса моҳиятида Бир-бирини инкор этибгина қолмай айна пайтда бир-бирини ўзаро тақозо ҳам этадиган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки қутб, икки қарама-қарши томон мавжуддир, тараккиёт улар ўртаси-] даги ана шу диалектик бирлик ва кураш асосида амалга ошади, деб кўрсатади ва ўзининг бу фалсафий таълимотини математика фани далиллари асосида илмий исботлайди.

Хоразмийнинг дунёнинг асосини, моддий негизини нима ташкил этади, деган масала бўйича баён этган фикрлари ҳам эътиборга сазовордир. Буюк мутафаккир материя оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси, деб ҳисоблайди. Унинг тушунтиришича, дунё тўрт унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар ана шу унсурларнинг бирикиши, ўзаро таъсири остида ҳосил бўлади ва яшайди. Сув ва ҳаво ҳақидаги таълимот Хоразмий фалсафий дунёқарашининг ўзагидир. Орол денгизининг Марказий Осиё халқлари ҳаёти, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси учун нақадар муҳимлиги ҳақида буюк ватандошимиз томонидан бундан минг йил илгари қилинган башорат бунга мисол бўлади.

Хоразмий ноорганик дунёдан органик дунёнинг, ҳиссиз, туйғусиз, фикр қилмайдиган дунёдан ақл-идроқ ва тафаккурга, фикрлаш имкониятига ўтиши, унинг моҳияти ва асосий сабаблари ҳақида ҳам ўзининг бебаҳо илмий-фалсафий таълимотини яратди.

Хоразмий чуқур илмий далиллар асосида материя билан шаклни, сабаб билан оқибатни, имконият билан воқеликни, миқдор билан сифатни, жамият билан табиатни ажратиб бўлмаслигини, улар ўзаро алоқадорлигини исботлаган эди.

Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг билиш масаласига оид фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У моддий дунёнинг абадийлигини, унинг ниҳоятда мураккаблиги, доимий равишда ўзгариб ва ривожланиб туришини таъкидлайди. Шу билан бирга у бу оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича, оламни, жамиятни, улардаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёндин. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас имкониятларга эгадир. Инсон ўзининг тиришқоклиги, меҳнати ва амалий фаолияти, Оллоҳ ато этган ақл-идроқ, қобилият ва истеъдод билан,— дейди Хоразмий,—дунёни секин-аста била боради.

Хоразмий ўзининг билиш назариясида моддий олам инсон, унинг сезгиси, ақл-идроқидан олдин пайдо бўлган, инсон ва унинг ақли эса моддий олам ривожининг маҳсулидир, дейди. Айш? пайтда у инсон билиш субъекти, табиат, жамият, умуман моддий олам эса унинг объекти деб билади. Хоразмий ҳиссий ва ақлий билишнинг ўзига хос хусусиятларини, моҳиятини, ўзаро алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг айтишича, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмайди. Ҳиссий би-

ш борлиқнинг ташки томонлари ҳақида билим бериш ман-Лаидир. Ақлий билиш ёрдамида эса инсон нарса ва ҳодисалар-Инг мураккаб ички тузилишини, моҳиятини, қонуниятини би-йиб олади. Ақлий билиш инсон билиш ривожининг юқори йоскичидир. Бунда биз Хоразмийнинг ақлий билиш масалала-дига алоҳида эътибор берганлигини кўриб турибмиз. Билишда инсон ақли ва амалиётнинг аҳамиятини кўрсатганлиги буюк ватандошимизнинг ажойиб хизматларидан бўлиб ҳисобланади.

Мусо Хоразмий дунёқаршида ижтимоий-фалсафий масала-лар. хусусан, жамият ва унинг истикбол ҳақидаги фикр-муло-хазалари алоҳида ўрин эгаллайди. Жамият таракқиётида илм-фан ва маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг, ислом дини, шариат қо-нунларининг катта ўрин тутиши ҳақида аллома томонидан баён этилган фикрлар ҳозирги давр учун муҳим аҳамият касб эта-ди. Одамларнинг ақл-идроқи, имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, руҳан поклаш ва кишилар ўртасидаги инсоний муносабатлар-ни мустаҳкамлашда фан ва маданиятнинг, диний қадриятлар-нинг муҳимлиги хусусидаги фикрлари таҳсинга сазовордир.

Буюк ватандошимиз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг нодир асарларн, яратган таълимоти, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳозирги авлод учун битмас-туганмас хазина, мустақиллигимиз учун хизмат қиладиган бебаҳо маънавий бойликдир. Жаҳрн илм аҳлининг 1983 йили Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг 1200 йиллигини зўр тантана билан нишонлаганлиги буюк ватандо-шимизга кўрсатилган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир.

Туркий забон адабиётининг йирик ва забардаст мутафак-кирларидан бири Аҳмад Югнакийдир. Унинг биггача етиб кел-ган ягона илмий мероси «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тух-фаси»)дир.

Алломанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кам маълумот-га эгамиз. «Ҳибатул-ҳақойиқ» асаридгн маълум бўлишича, шоирнинг номи Адиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд, ватани Югнакдир. Тадқиқотчиларнинг тахминлрига кўра адиб тавал-¹УД топган Югнак шаҳри Самарқанд яқинида бўлган.

Аҳмад Югнакийни дунёга машҳур қилган «Ҳибатул-ҳақо-иик» асари ўша даврнинг кўзга кўринган улуғ амири Дод Си-поҳсоларга бағишланган. Бу китобни ёзилиш сабаби ва зару-Рияти ҳақида гапириб Аҳмад Югнакий, «Дунёда номи қолсин Деб, Сипоҳсоларбек учун бу ки^обни ёздим. Қитобимни ўқиган, *Ўрган, эшитган киши шоҳимни дуо билан ёд қилсин деб ёз-Дим»¹— дейди.

Аҳмад Югнакий ҳам ўзидан олдинги буюк мутафаккирлар сингари илм-маърифатни ёқлайди, илмли кишиларни, олимлар, файласуфлар, фозилу фузалоларни улуғлайди, маърифатпар-варликни тарғиб қилади, кишиларни илмли бўлишга чақиради, 'лмнинг манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида куйиб-ёниб га-пиради.

¹ Турди. Танланган асарлар. Тошкент, 1951, 21-бет.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» нинг «Илм манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида» деб аталган биринчи бўлимида муаллиф, «Билим билан саодат йўли очилади, шунга кўра, илмли бўл, бахт йўлини изла. Билимли киши (қиммат) баҳолик динордир, илмсиз, жоҳил киши қимматсиз мевадир. Билимлик киши билан билимсиз одам қачон тенг бўлади, билимлик хотин киши — эр кишидир, билимсиз эркак — хотин кишидир»¹—дейди.

Мутафаккир ўзининг сўз юритилаётган асарида ҳиммат ва саҳийликни баҳиллик ва зикналикка қарама-қарши қўяди. Унинг фикрича, халқнинг етуги саҳий кишидир, саҳийлик шараф, мартаба ва камолатингни орттиради. Дунёда яхши ва нуқсонсиз ном саҳийликдир.

Аҳмад Югнакийнинг ахлоқий-фалсафий таълимотида инсонпарварлик, одам-одам билан дўстона ҳаёт кечириши, дўстларга садоқат, вафодорлик каби ғоялар ҳам катта ўрин тутаяди. Дўстларни эҳтиёт қилиш, авайлаб-асраш, душман орттирмасликни зарурлиги ҳақида уқтириб, минг нафар дўст кам, битта душман эса кўпдир, дейди.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» да табиат ва жамият ҳодисалари тўхтовсиз ўзгариб ва ривожланиб туриши, микдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига доимий равишда ўтиб туриши, инкорни-инкор ҳодисаси қатъий амал қилиши, жамият ўтмишдан келажакка томон юксалиб бориши сингари фалсафий масалалар ҳам талқин этилган. «Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида» деб номланган учинчи бўлимда бу ҳақда муҳим фалсафий ғоялар баён этилган.

Аҳмад Югнакий дунёнинг турланиб-тусланиб, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиб туриши, янгининг эскириши, вақти келиб инкор этилиши устида фикр юритиб шундай дейди:

«Бу дунё кўниб, яна кетадиган работдир, бу работга тушиб ўтувчилар кўниб кета беради...»

Айтилганлардан кўрииб тургандек, Аҳмад Югнакий «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида баён этган фикр-мулоҳазалари билан Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий таълимотлар ривожиди. ўзига хос бетакрор ўрин тутаяди.

Абу Наср Форобий (870—950) нафақат Марказий Осиё ва Шарқнинг, балки бутун дунёнинг асрлар оша эътироф этилган ва бениҳоя катта ҳурматига сазовор бўлиб келаятган буюк мутафаккири, комусий олими, машҳур файласуфларидан саналади.

Урта аср фан ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган, Шарқ Уйғониш даврининг донишманди ҳисобланган Форобий милодий 870 йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. у дастлабки билимни Форобда олган. Унинг илм-фаънага бўлган кучли қизиқиши ва интилишига

¹ Қадимий ҳикматлар. Т., Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987, 416- бет.

*зи туғилиб ўсган юртида олган билим кифоя қилмаган. Тошкентда, Самарқанд ва Бухорода, Марказий Осиёнинг бошқа ўлкаларида олган таҳсили унинг илм-маърифатга бўлган ташна-лигини қондира олмаган. Илмга жуда катта ҳаётий эҳтиёж сезган Форобий жаҳон илм марказларидан бири — Бағдодда кўним топади. Бу ерда у тинмай ўқиб-ўрганади, араб тили ва адабиётини мукамал билиб олади. Кейинчалик Форобий Шом, Миср ўлкаларига бориб, ўз устида тинмай ишлаб, мударрислик қилиб йирик файласуф сифатида танилади, шогирдлар орттиради.

Форобий илмнинг барча соҳалари бўйича ижод қилди, буюк асарлар ёздн. Фан оламида энг нодир асарлар ёзган алломалардан биридир. XII—XIII асрларнинг йирик олними ал-Байҳакийнинг фикрича, ислом ўлкалари олимлари орасида унга тенг келадиган одам дунёга келган эмас.

Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқшунос, риёзатчигина эмас, шу билан бирга жамиятшунос, филолог, тиббиётчи, руҳшунос, мусиқа илмининг назарийтчиси ва амалиётчиси ҳамдир. Форобий «Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак?», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Логикага кириш», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Мусиқа ҳақида сўз», «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Масалалар булоғи», «Ақл тўғрисида», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Фозил шаҳар одамлари қарашлари», «Давлат ҳақида» каби ва бошқа 160 дан ортиқ хилма-хил қимматли асарлар ёзди.

Форобий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон олимлари таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган. Форобий ёзган асарлар ўрта аср илмининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Унинг асарларини шунинг учун ҳам ўз даврининг кўзгуси, қомусий дейиш мумкин.

Қадимги юнон фалсафасини, хусусан, Арасту асарларини чуқур ва мукамал билиш, таржима қилиш, илмий шарҳлар ёзиш, тарғиб-ташвиқот этишда Форобийга тенглашадиган ва унинг олдига тушадиган донишманд бўлган эмас. Форобий қадимги юнон мутафаккирлари ва табиатшунослари йирик асарларининг умумий мазмуни ва йўналишини илмий таҳлил қилиб махсус асарлар яратди. Арастунинг «Метафизика», «Риторика», «Поэтика», «Категориялар», «Аналитика», «Этика» ва бошқа куплаб асарларини таржима қилди.

Форобий ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, иринчи бўлиб ўз давридаги илмларни тасниф қилди, яъни Урларга бўлди. Узининг она тили — турк тилидан ташқарй Форс, юнон, сурия, араб ва яна бир неча тилларни мукамал илган. Шарқнинг машҳур тарихчи олими Ибн Халликон и2Ц—1282) фикрича, тил билишда ҳеч ким Форобий эришган

даражага эришолмаган. Уннинг сўзи билан айтсак, Форобий етмишдан ортиқ тил билган.

Арастудан кейин фалсафа фани оламида, хусусан, Шарқда Форобийга тенглаша оладиган улкан зот, буюк сиймо майдонга чиқмади. Форобий ўз билими, маърифати, фикр доирасининг кенглиги, қомусийлиги, жаҳон фани тараққиётига кўшган бебаҳо ҳиссаси билан шу даражада катта шухратга эришдики, оқибатда уни ҳаётлигидаёқ Арастудан кейинги йирик мутафаккир, «Муаллими соний»—«Иккинчи муаллим», «Шарқ Аристотели» номлари билан улуғлашган.

Уйғониш даврининг машхур файласуфи Форобий худони «биринчи сабаб», «биринчи моҳият» деб изоҳлайди. Форобий сабаб-оқибат муносабатлари ёрдамида биринчи сабабни материя билан боғлайди. Материя ўз сабабига, яъни худога хос бўлган барча хусусиятларга эгадир. Материясиз, яъни оқибатсиз сабаб ҳам бўлиши мумкин эмас. Дунё, табиат худо томонидан қисқа муддат ичида яратилган эмас, дейди олим. Фикрини давом эттириб, дунё худодан бошқа моҳиятга эга бўлган борлиқ бўлмасдан, худонинг зуҳур этишидир, деб таъкидлайди. Табиатнинг бу ҳолга келишига қадар бир қанча вақтлар, жараёнлар ўтган. Шундай қилиб, Форобий барча мавжудотни, оламни, материяни биринчи сабаб—худодан келтириб чиқаради. Форобий материя, унинг абадийлиги ва чексизлиги ҳақидаги фалсафий таълимотни ишлаб чиқди. Унинг таъкидлашича, материя оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосидир. Дунёнинг моддий асоси ёки материя тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Форобий таълимотича, осмон жисмлари ҳам, ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Форобий, ҳамма нарсанинг умумий жинси оламдир, оламдан ташқари ҳеч нима йўқдир, дейди.

Форобий оламдаги ҳар бир предмет материя ва шаклдан иборатлигига, материя ва шакл бири иккинчисига сабаб бўлиши мумкин эмаслиги, аксинча, ҳар иккови ўзаро бирликда мавжудлиги хусусида ҳам ўз фикрини баён этади.

Алломанинг уқтиришича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса, ҳаракатнинг манбаидир, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат, ўсиш-ўзгаришнинг сабаби эса бошланғич моддий унсурларнинг турлича қўшилишидадир.

Форобий борлиқни қотиб қолган воқелик сифатида тушунмайди. Нарсалар ва ҳодисалар оламида чексиз ўзгариш, ривожланиш жараёни бўлиб турадики, бунинг натижасида табиат ва жамият шу ҳолга етиб келган, дейди Форобий.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Билиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркибий қисми сифатида қарайди. У инсон /абиат тараққиётининг маҳсули бўлиб хайвонот оламидан фарқ қилади, инсон—билиш субъекти, табиат эса унинг объекти деб билади. Табиатнинг одамдан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда

I жудлигига Форобий шубха қилмайди. Объект субъектга қам^{маВ} мавжуд бўлади. Сезилувчи нарса сезгиларга қадар мав^{-^3?} бўлгани каби билинувчи нарса билишга қадар мавжуд^{^,Д} дейди у. «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида Д["]бпатни билишнинг чексизлигини, билишнинг билмасликдан л[^]пишга, сабабиятни билишдан оқибатни билишга қараб бориш^{ни} таъкидлайди.

”
форобий билишда икки босқични — ҳиссий ва ақлии билиш^{ни} фарқлайди: ҳиссий билишни борлиқнинг ташқи хоссалари ҳақида билим бериш манбаи деб қарайди. Шу билан бирга у ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга кела олмаслигини уқтиради.

Форобий томонидан таъкидланганидек, моддий олам инсон, унинг сезгиси, ақлидан олдин мавжуд бўлган. Сезилувчи нарса, Форобий фикрича, сезгиларга қадар мавжуд бўлганидек, билинувчи нарса ҳам унга оид бўлган билимга қадар мавжуддир. Инсон ва унинг сезгиси, ақл-идроки ва моддий олам ривожининг маҳсулидир. Инсон ўзини қуршаб турган моддий оламни, материяни сезги аъзолари, ақл-идроки орқали била боради. Инсон ва унинг ақли моддий олам ривожланишининг олий маҳсулидир.

Форобий асарларида, инсоннинг билиш, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминлайди, бу қувватлардан бирортаси ҳам материядан ажралган ҳолда яшай олмайди, деган ғоя илгари сурилган.

Форобий эътиқодича, нарсалар биздан, ҳисларимиздан ташқарида туриб, бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этади, таъсир этадиган нарсалар чексиздир. Инсон ўзининг ақлини, ҳаёлини ишга солади ва шулар воситасида билмаган нарсасини билиб олади, уларга асосланиб билиш манбаи бўлган олам ва Унинг моҳияти ҳақида чуқурроқ, атрофлироқ билим ва маълумотга эга бўлади.

Форобий билишда инсон ақлининг ролига катта баҳо берган. Инсон ақл-тафаккур ёрдамида табиатни, борлиқни, материяни, ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини, маъносини билади.

Форобий ижтимоий ҳаёт, жамият масаласида ҳам анчагина^УИм фалсафий фикрларни ўртага ташлаган ва илмий ечи^{Ми}ни берган. У ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» китобида ҳар^{оИ}Р инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва^{о.л}"и даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга^УҲ^рж бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритол^{Ма}и^{ди}, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж ту["]*^ади, дейди. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бу^Ун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эрншув зарур бўлган нарсаларни етказиб беради.

Ф^оробий инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради, дунёда^{о"}а бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади.

«Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида камолотга бир кўшенинг ёлғиз ўзи (биронинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида боғиқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одам жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир, дейди. «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки,— дейди Форобий,— у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилан етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради»¹.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни жо қилган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини кайд этади. Шунингдек, у ҳар томонлама етук, аҳолини илм-маърифатга олиб боровчи идеал жамоа ҳақидаги ҳаёлотни олға суради. «Фозил одамлар шаҳри» китобида Форобий давлатни бошқарувчи Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак, у табиатан ўн иккита ҳислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур, дейди ва уларни бирма-бир санаб кўрсатади.-

Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» китобидан келтирилган юқоридаги доно фикрлар ҳозирги мустақиллик шароитида яшаб фаолият кўрсатаётган шаҳар, туман, вилоят раҳбарларига, олимларга, зиёлиларга, талабаларга, каттаю-кичик барча кишига бевосита тааллуқлидир. Форобийнинг илмий-фалсафий таълимоти инсониятнинг мислсиз маънавий • бойлиги ва маданий-маънавий камолоти йўлидаги дастури — амалидир.

Инсоният Абу Али ибн Сино (980—1037) ни жаҳрн фани ва маданиятининг юқори чўққиси, Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди.

Буюк аллома бор-йўғи эллик етти йил умр кўрди, бу умр² дан ўн саккиз йили илм таҳсилига сарф бўлди. Умрининг кўп вақти зиндонда, талон-торож бўлиш ва ўлим хавфи остида ў³ди. Аммо шу йиллар давомида бениҳоя кўп илмий ишлар ёзди. Ибн Сино тўрт юздан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг 'барча соҳаларига тааллуқлидир. ШундзЧ 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси Ф^{ал} сафа, илоҳиёт, тасаввуфга, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ!

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993., 186-бет.:

б таси эса рухшуносликка бағишланган. Уша даврдаги фанлардан бирортаси Ибн Сино эътиборидан четда қолган эмас. Илмнинг фалсафа, тиббиёт, астрономия, табиатшунослик, математика, музика, ҳуқуқ, ахлоқ, дин, адабиёт, тарих сингари ва бошқа соҳалари Ибн Сино томонидан қамраб олинган. Қомуний олим асарларини илмлар тармоғи бўйича тақсимлаганда, лрта асрда маълум бўлган барча фанларни санаб чиқишга тўғри келади.

Ибн Сино ўз асарлари билан Марказий Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам уни «Шайхур-раис» — «Олимлар бошлиғи» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари «Китоб ат шифо» («Даволаш китоби»), «Донишнома», «Нажот», «Китоб ул инсоф» («Адолат китоби»), «Китоб ал-қонун фит тиб», («Тиб қонунлари китоби») дан иборат.

Ибн Синонинг китобларидан бир нечаси йигирма жиллик, ўн саккиз жилдлик бўлса, беш китобдан иборат «Тиб қонунлари» эса юз йигирма беш босма табоқдан иборатдир. «Донишнома» деган ном билан машҳур бўлган фалсафий китоби беш хил илми — мантиқ, табиёт, илми хайъат (астрономия), музика, илоҳиётни ўз ичига олади.

Ибн Сино ўтмишдошлари ва замондошлари сингари худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи сабаби ва манбаи деб тушунади.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлиқ ҳақидаги фандир. Борлиқ эса абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи, материя йўқолмайди. Материя доим вужудга келиши мумкин бўлган нарсалардан олдин мавжуд бўлиб, бу нарсалар уларни ташкил этувчи материяга миҳтождир, деб кўрсатди.

Ибн Сино жисмлар тўрт унсурдан ташкил топган, дейди. Бу тўрт унсур — ҳаво, сув, олов, тупроқ—ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси — тўрт унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди.

Ибн Сино тўрт унсурдан икkitаси енгил ва икkitаси оғир, Аеиди. Енгиллари олов ва ҳаводан иборат бўлса, оғирлари сув ва ер — тупроқдир. Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни Ҳамгла жисмларнинг ўртасидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва хўлдир. Сув ташқи таъсирлар туфайли зарраланиб тарқалиши, бирикиши, турли шаклларга кира олиши мумкин. Оддий бир жисм бўлган ҳаво, — унинг таъкидлашича, — табиатига кўра иссиқ ва хўлдир.

сувнинг усти, оловнинг тагидир.

Ибн Сино ҳамма нарсанинг моҳиятини материя ташкил этади. Материя турли-туман шаклларда намоён бўлади, деган фалсафий қарашни ривожлантирди. Жисм материясиз бўлма-

ганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва униЛ шакли бир-биридан ажралмас бўлганидек, материя ва шал ҳам ўзаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билаЛ боғлиқдир.

Ибн Сино сўзларига қараганда, ҳар бир нарсанинг сабабц| ва оқибати бор, оламда, инсоният дунёсида ҳеч бир нарса ва| ходиса ўз-ўзидан, сабабсиз бўлмайди. Ҳар қандай касаллиЛ муайян бир сабабнинг, гоҳо ташқи, гоҳо махфий сабабларнинг натижаси, оқибатидир. «Ҳар бир нарсани билиш,— дейди аллТ.| ма,— у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиод| орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда сор.| диқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғ-Л лик, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очик, гоҳо махфий! бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр| юритиш билан етишилади»¹.

Ибн Сино инсон билимлари объектив воқеликни билиш асо-Л еида пайдо бўлади ва ривожланади, деб таълим беради. Цу| билан бирга у ҳиссий билиш инсон билими ривожланишининг! дастлабки босқичи бўлиб унда нарсаларнинг сиртки, ташқи то-Л монлари аниқлашини таъкидлаганди. Нрсаларнинг ички то-Л монларини, моҳиятини билиб олишда инсон ақли ва тафакку-Л рига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотича, ақл-фаол ижодий куч ва билиш куролидир. У, ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди.

Абу Али ибн Сино инсон ақлининг ҳар томонлама ривож-ланишига, табиат еирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга чақирди. Одамлар соф-¹ дил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқаришса ҳар қандай мушкул осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Ибн Сино одамларга қарата «Рисолатут тайр» («Қуш рисо-ласи») асарида шундай деган эди: «Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўс-қинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилинглarki, биродарингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўргансин ва бошқалари (бўлса) баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин».

Уша асарининг бошқа бир жойида Ибн Сино одамларни дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхши тушуниб, уқиб олишга даъват этади. Оғизда дўстман деб, амалда дўстининг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўляб юрадиган кишиларни танқид қилади. Одамларни эҳтиёт бўлишга ундаб, эҳтиёт бўлмаслик ёмон оқибатларга олиб кели-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. Тоғкент, УзР ФА налш-риёти, 1954. 5—6-бетлар.

огохлантириб бундай ёзган эди: «Сирингни барчага ай-
шидан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз — эҳтиёткор
т» деган сўздир. Агар сирингни сакласанг, у сенинг аси-
рингдир, барчага ошкора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб

5уюк мутафаккир эслатиб ўтилган «Куш рисоласи» да, бахт
дўстларинг ёнингда яшаган, сен ҳар куни кўришиб туради-
ан бирга ишлайдиган ва ўз вақтингни хушчакчақ ўтказиб ту-
радиган дўстларинг билан бирга яшайдиган жойдадир, деб таъ-
кидлайди.

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) на-
фақат Марказий Осиё ва умуман Шарқда, балки жаҳон фани ва
маданияти тарихида ҳам энг улуғ ва буюк мутафаккирлардан
ҳисобланади. Беруний ўз замонасидаги олимлар пешвоси бў-
либгина қолмай, балки ҳамма замонлар, даврларнинг ҳам энг
улуғ ва мўътабар сиймосидир.

Беруний билан Ғазнада яшаган машҳур тарихчи Абул Файз
Байҳақий (1077 йилда вафот этган) мутафаккир олимга баҳо
бериб, бу одам илми адабда, нарсалар моҳиятини аниқлашда,
ҳандаса ва фалсафада шу қадар билимдон эдики, унинг замо-
нида унга тенглашадиган ҳеч ким йўқ эди. XIII асрда яшаган
йирик олим Еқут Ҳамавий таъбири билан айтганда, замона илм
ва ақлда унга тенг келадиган бошқа одамни кўрмади.

Беруний бутун кучи, ҳаёти, ақл-идроки ва тафаккурни ил-
му фан асосларини ўрганишга сарфлади. Шунинг учун ҳам
Шарқда Беруний ҳақида, тинчликни машаққатдан, кечани кун-
дуздан ажратмаган, қўли қалам ушлашдан, мияси фикрлаш-
дан, тили баён этишдан ҳеч қачон тўхтамаган, ўз таҳсили ва
камолоти учун йилнинг ҳамма кунларидан унумли фойдалан-
ган, деган гап тарқалган.

Беруний — илмий мероси бой, илмий фаолияти кўп қирра-
ли комусий олимдир.

Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астроно-
мия, математика, география ва геодезияга, картографияга, об-
хаво масалаларига, минерология, физикага, доришуносликка,
тарих ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва муси-
қага, адабиётга, хулласи калом, илмнинг ҳамма соҳаларига
оғишланган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгор-
ликлар», «Ҳиндистон», «Минерология», «Геодезия», «Қонуни
асъудий» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беру-
ний қайси бир фан билан шуғулланган бўлса, ўша соҳада ин-
; «ият учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган энг муҳим фалса-
т^{ни} гояларни ўртага ташлаган, ўзидан кейинги ҳам Шарқдаги,
! Ғарбдаги олиму мутафаккирларга жуда катта таъсир кўр-
«атган

Та Беруний табнат, унда чеисиз равишда рўй бериб турадиган
аоний ходисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий
^ Дарни илгари суради ва исботлаб беради. Оламда бўлиб
"Радиған ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пай-

ганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва уни шакли бир-бирдан ажралмас бўлганидек, материя ва ша ҳам ўзаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билан боғлиқдир.

Ибн Сино сўзларига қараганда, ҳар бир нарсанинг сабаб ва оқибати бор, оламда, инсоният дунёсида ҳеч бир нарса ва ходиса ўз-ўзидан, сабабсиз бўлмайди. Ҳар қандай касаллик муайян бир сабабнинг, гоҳо ташқи, гоҳо махфий сабабларнинг натижаси, оқибатидир. «Ҳар бир нарсани билиш,— дейди аллома,— у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очик, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади»¹.

Ибн Сино инсон билимлари объектнинг воқеликни билиш асоида пайдо бўлади ва ривожланади, деб таълим беради. Шу билан бирга у ҳиссий билиш инсон билими ривожланишнинг дастлабки босқичи бўлиб унда нарсаларнинг сиртки, ташқи томонлари аниқлашнинг таъкидлаганди. Нрсаларнинг ички томонларини, моҳиятнинг билиб олишда инсон ақли ва тафаккурига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотига, ақл-фаол ижодий куч ва билиш қуролидир. У, ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди.

Абу Али ибн Сино инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат еирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга чақирди. Одамлар софдил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқаришса ҳар қандай мушкул осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Ибн Сино одамларга қарата «Рисолатут тайр» («Қуш рисоласи») асарида шундай деган эди: «Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўсқинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилинларки, биродарингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўргансин ва бошқалари (бўлса) баъзи нарсаларни ўргансин, ўзини камолотга етказсин».

Уша асарининг бошқа бир жойида Ибн Сино **одамларнинг** дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхши тушуниб, уқиб олишга даъват этади. Оғизда дўстман деб, амалда дўстининг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўлиб юрадиган кишиларни танқид қилади. Одамларни эҳтиёт бўлишга ундаб, эҳтиёт бўлмаслик ёмон оқибатларга олиб кели-

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. Тошкент, УзР ФА нашриёти, 1954, 5—6-бетлар.

и оғохлантириб бундай ёзган эди: «Сирингни барчага ай- шидан эҳтиёт бўл, чунки ақлдан бўлиш деган сўз — эҳтиёткор г'ппш деган сўздир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг аси- ингдир. барчага ошкора қилсанг, сен сирингни асири бўлиб

К^оЛ Буюк мутафаккир эслатиб ўтқлган «Қуш рисоласи» да, бахт «з дўстларинг ёнингда яшаган, сен ҳар куни кўришиб туради- ан бирга ишлайдиган ва ўз ваитингни хушчакчақ ўтказиб ту- радиган дўстларинг билан бирга яшайдиган жойдадир, деб таъ- кидлайди.

Хоразмлик буюк олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) на- факат Марказий Осиё ва умуман Шарқда, балки жаҳон фани ва маданияти тарихида ҳам энг улуг ва буюк мутафаккирлардан ҳисобланади. Беруний ўз замонасидаги олимлар иешвоси бў- либгина қолмай, балки ҳамма замонлар, даврларнинг ҳам энг "улуг ва мўътабар сиймосидир.

Беруний билан Ғазнада яшаган машҳур тарихчи Абул Файз Байҳақий (1077 йилда вафот этган) мутафаккир олимга баҳо бериб, бу одам илми адабда, нарсалар моҳиятини аниқлашда, ҳандаса ва фалсафада шу қадар билимдон эдики, унинг замо- нида унга тенглашадиган ҳеч ким йўқ эди. XIII асрда яшаган йирнк олим Екут Ҳамавий таъбири билан айтганда, замона илм ва ақлда унга тенг келадиган бошқа одамни кўрмади.

Беруний бутун кучи, ҳаёти, ақл-идроки ва тафакхурини ил- му фан асосларини ўрганишга сарфлади. Шунинг учун ҳам Шарқда Беруний ҳақида, тинчликни машаққатдан, кечани кун- дудан ажратмаган, қўли қалам ушлашдан, мияси фикрлаш- дан, тилн баён этишдан ҳеч қачон тўхтамаган, ўз таҳсили ва камолоти учун йилнинг ҳамма кунларидан унумли фойдалан- ган, деган гап тарқалган.

Беруний — илмий мероси бой, илмий фаолияти кўп қирра- ли комусий олимдир.

Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астроно- мия, математика, география ва геодезияга, картографияга, об- х. аво масалаларига, минерология, физикага, доришуносликка, таРИх ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва муси- Қага, адабиётга, хулласи калом, илмнинг ҳамма соҳаларига бағишланган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгор- ^иклар», «Ҳиндистон», «Минерология», «Геодезия», «Қонуни ^асъудий» каби йирик асарлари шулар жумласидадир. Беру- ^" " Қайси бир фан билан шуғулланган бўлса, ўша соҳада ин- ^оният учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлган энг муҳим фалса- фчн гоаярни ўртага ташлаган, ўзидан кейинги ҳам Шарқдаги, •^{ам} Ғарбдаги олиму мутафаккирларга жуда катта таъсир кўр- «атган

тя Беруний табиат. унда чексиз равишда рўй бериб турадиган ь®иГ{ ходисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий ^ -'арни илгари суради ва исботлаб беради. Оламда бўлиб ^Радиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пай-

до бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ва фалсафий мулоҳазаларини майдонга ташлайди. Табиий жараёнларда бўладиган имконият ва воқелик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, шунингдек, ирсият ва ўзгарувчанлик масалаларига катта эътибор беради. Одамларнинг ранг, сурат, феъл-атвор ва ахлоқда турлича бўлишларининг асосий сабаби, олимнинг таъкидлашича, фақат насл-насабларнинг турличалигида эмас, балки табиий-иқлимий муҳитларнинг — тупроқ, сув, ҳаво ва жойларнинг турличалиги ҳамдир.

Борлиқнинг абадийлиги, уни доимий равишда ўзгариб туриши ҳақида ҳам Беруний ўз фикрини мукаммал баён этади, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида, «Олам азалий... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган»,— дейди. Аллома-нинг фикрича, ер, табиат азалдан ҳозирги ҳолатида бўлган эмас, бундан кейин ҳам шундай ҳолатда қолмайди. Узоқ йиллар мобайнида, тадрижий ўзгаришлар туфайли еримизнинг ташқи кифоиси, ҳайвонот дунёси, набототи, об-ҳавоси, иқлими бир неча бор ўзгарди, дарёларнинг оқиш йўллари, олдингидан бошқача бўлиб қолди, қуруқликда бир вақтлар бўлмаган кўллар, денгизлар ҳосил бўлди, баъзилари эса йўқ бўлиб кетди, тоғлар емирилди. Ана шу табиий сабаблар туфайли ўша жойлардаги шароитлар ўзгариб кетди.

Беруний ердаги иқлимнинг, мавсумларнинг ўзгариб туриш Кўёшнинг ҳаракатига боғлиқ эканлигига ҳам эътибор берган. «Астрономия қалити» асарида Беруний Ернинг айланмаслиги ҳақидаги эскича тасаввурларни рад этади ва Ер айланади, унинг ҳаракати қонуний равишда ва астрономик ҳодисаларга мувофиқдир, дейди.

Мутафаккирнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида нур ва замон, нурнинг тезлиги, нур ҳаракати ва товуғи ҳаракати, нур ва иссиқлик, нур ва қоронғулик, Ой нури ва Кўёш нури сингари масалалар ҳам баён этилган.

Беруний материя доим ўзгариб, ҳаракат қилиб, янгиланиб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлигини алоҳида қайд қилади. Унинг фикрича, оламда нарсалар ва ҳодисалар доимо ривожланиб ва ўзгариб туради.

Беруний қонунотда Ердан, бизнинг сайёрамиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги ҳамда ҳаракат зиддиятга асосланиши ҳақидаги илмий фаразларни ҳам илгари суради. Унингча, табиатда маълум қонуният бор, табиатдаги ҳодисаларни ўша қонуниятларга, табиатнинг ўзига асосланиб изоҳлаш, тушуниш керак.

Беруний Ер Кўёш атрофида айланади, деган хулосага келиб, оламнинг гелиоцентрик назариясини ёқлашга интилади. Берунийнинг дунё олдидаги энг катта хизматларидан бири шундан иборатки, у Галилейдан бир неча аср олдин Ернинг думалоқ шаклда эканлиги ва Кўёш атрофида айланиши ҳақидаги фаразни ўртага ташлади. У астрономия, геология, гидростатика

география соҳасидаги ажсайб илмий башоратлари билан
З^аериик. Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфи-
-о^арини кўп жihatдан олдинроқ пайкаган эди.
eГ¹ Буюк мутафаккирнинг дулкени билиш му^акинлиги, унинг
-ига хос хусусиятлари, таъкатни билишнинг экспериментал
У³тодлари ҳақидаги фалсафил таълимоти ҳам жуда катта ил-
мий-амалий аҳамиятга эга.

Беруний таълимотига кўра, табиатни билиш жараёни сез-
гилардан бошланиб тафаккурга кўтарилади, мғълум нарсалар-
ан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишга томон ривож-
ланиб боради. Билиш жараёнида ҳиссий билиш—сезги, идрок,
хотира кабиларга Беруний катта эътибор беради ва уларсиз та-
биат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас-
лигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида кузатиш, таққослаш муҳим аҳамият касб
этишини, бу масалада инсон хотирасининг аҳамияти каттали-
гини Беруний бир неча бор қайд этган. Унинг таъкидлашича,
хотираси яхши одам ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва
осон эслаб қолади.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон
ёлғон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзаки хабарларга
асосланмаслигини, масалаларни ҳар тарафлама, мукамал қи-
либ ўрганиши зарурлигини айтиб ўтган. «Ҳиндистон» номли аса-
рининг муқаддимада бу ҳақда куйндагиларни таъкидлаган:
«Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи
жуда тўғрндир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пай-
тида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратиши-
да, иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар кўшилмаганда, у кў-
ришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кў-
риш ва қараш вақти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан
чекланади... **ЁЗИШ** хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа
турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин, қаламнинг абадий
излари бўлмаганда, халкларнинг хабарларини қайдан билар
эдик?!»¹

Берунийнинг жамият, уннг истикболи, келажак сари ри-
вожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият ва маъна-
иятнинг, инсон омилининг роли ва аҳамияти борасида билдир-
ган, Фикр-мулоҳазалари ҳам бебаходир. Файласуф олим инсон
Узидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши зарурлиги
ақида гапириб «Минерология» асарида бундай деган: «Инсон-
нинг қадр-қиммати ўз вазиф^аасини аъло даражада бажариш-
нборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси
а Урни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат
«илан эришади».

ил^Беруний жамият тараққиётини фан тараққиётида кўради,
• ^^диний ва ҳудудий чегараларга қарамай инсон ва инсоният-

¹62> Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Тошкент. «Фан» нашриёти.
бет.

га, мамлакат халқларига хизмат қилиши керак, деб ҳисоблайди. «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим, билимларни тарғиб қилишга қаратилган. Чунки мен билан орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим, буни мен ўзим учун катта бахт деб ҳисобламан,—деб ёзган эди олим.

Юсуф Хос Ҳожиб — Шарқ халқларининг XI асрда яшадиган шайх ва файласуфи, қомусий олими ва давлат арбобидир. У ўзининг бизга қадар етиб келган ягона дидактик бадиий-фалсафий «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») номли достони билан жаҳонга маълум ва машҳурдир. Аллома ўзининг ушбу асарини ҳижрий 462 йили (милодий 1069—1070) да ёзиб тугаллаган. Муаллиф достоннинг муқаддасида ёши элликдан ошганини уқтирган. Ана шунга асосланиб Юсуф Хос Ҳожибни XI асрнинг 20-йилларн арафасида туғилган деб тахмин қилиш мумкин. Асар мазмунидан маълум бўлишича, 1 у Боласоғунда туғилган.

Мутафаккир ўз асарини Қашқарда ёзиб тугатади ва Қоракхоний ҳокими Тавғач Буграҳонга тақдим қилди. Шунинг учун ҳам Буграҳон унга «Хос Ҳожиб», яъни хоннинг махсус маслаҳатчиси унвонини берди. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

«Қутадғу билиг» ҳажм жиҳатидан анча катта. У 6500 байт ёки 13000 мисрага яқин шеърдан иборат. Инжулар ҳазинаси, ақл ва ҳикмат дарслиги, буюк илмий-фалсафий, тарихий ва бадиий ёдгорлик ҳисобланган «Қутадғу билиг» кириш, хотима ва 73 бобдан иборат.

Асарда ягона қўл остида бирлашган, марказлашган феодал давлати барпо этиш, мустақкамлаш, уни бошқариш йўл-йўриқлари, сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, таълимий, маърифий, маънавий масалалар, расм-русум, урф-одат, ўзаро муомала-муносабат қоидалари кенг ва атрафлича баён этилган.

«Қутадғу билиг»да одоб-ахлоқ, илм-маърифат, бола тарбияси, жамоат жойларида ўзини қандай тута билиш, сўзнинг аҳамияти ва қадри, меҳмондорчилик қоидалари, турмуш тарзи ва инсон маънавий оламнинг масалалари қаламга олинган.

Маънавият ва маърифат жарчиси бўлган Юсуф Хос Ҳожиб марказлашган кучли давлат барпо этиш учун курашувчи доираларни, адолатли ҳукмдор қиёфасини ўз асарида чизади. Давлат ва ҳокимият бошлиғи ва унинг сарой аъёнлари, меҳнаткаш оммага муносабатлари қандай бўлиши лозимлиги ҳақида фикр мулоҳазаларини аниқ-равшан баён этади. Адолатни юксак даражада эъзозлайди.

«Қутадғу билиг» қаҳрамонлари Кунтуғди, Ойтўлди, Уғду* миш, Узғурмишлар давлат бошлиғи, вазир, вазирнинг ўғли ва унинг қариндоши сифатида кўринса ҳам, уларнинг бош вазифаси Адолат, Давлат, Ақл ва Офият (саломатлик, қаноат) кириш суратда акс эттиришга бўйсундирилган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг асарида тасвирланишича, давлат бошлиғини улуғлайдиган, эл-юртда мартабасини оширадиган, қадр"

и кўтарадиган асосий нарса — аюлат шамчироғини иккала **КУЛИД**³ баланд кўтариб юриши, унга асосланиб раҳбарлик қимматлиги иши ва ободонлигини билим, ақл-идрок ва заковат асосида олиб боришидадир. Билимли, оқилу доно, тadbиркор, адолатли, эзгу хулқли кишиларгина бекликка муносибдир дейилади асарда. Муаллиф, билимли беклар ҳақида бошчилик қилади, заковат билан эл-юрт ишларини юритади, деб таъкидлайди.

Юсуф Хос Ҳожиб, билимга яқин бўлган бек — доно бекдир, дейди. Муаллиф халқ билан ҳокимлар ўртасидаги муносабат иасаласига жиддий эътибор беради. «Агар бек эл ҳақида ғамхўрлик қилса, унинг фуқаролари худа бойиб кетади, унда бекнинг ҳамма истаклари рўёбга чиқади. Агар халқ ўз ахлоқини такомиллаштириб борса, бек ҳам ахлоқ-одобда камол топиб боради, борди-ю бек ахлокли, одобли бўлса у ўз халқи учун яхшилик қилган бўлади»¹.

Билим ва заковатнинг қиммати, фойдаси ҳақида фикр юришиб, Юсуф Хос Ҳожиб, заковат қоронғи тундаги машғал каби дир, билим эса нур таратувчи ёруғликдир, кадр-қиммат ва иззат-эътибор билим туфайлидир, заковатдандир, кимда заковат бўлса, ўша асил одам бўлади, у мартабага эришади, дейди. Китобада, «мушк-анбар ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир, уларни ўзидан бўлақлардан яшириб сақлаб бўлмайди. Мушк-анбарни яширсанг, уни хиди ошкор қилади, билимни яширсанг, уни тилинг ошкор қилади»,— деб таъкидланади.

«Қутадғу билиг»да кишининг билимдонлиги унинг тили орқали намоён бўлиши айтиб ўтилган. Унда айтилишича, заковат ва билимнинг очқичи тилдир. Юсуф Хос Ҳожиб, шунингдек, тил, маданий нутқ, ширин муомала одамни улуғлаши, бахтпёр қилиши, шу боисдан айтилмоқчи бўлган ҳар сўз мазмунли, чуқур ўйланган бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Бу ҳақда глутафаккир шундай дейди: «Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин. Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин... Билиб сўзласа, сўз Донолик саналади. Нодоннинг сўзи ўз бошни ейди... Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади. Кўп сўз бошни эгади... Тилингни ниҳоятда эҳтиёт қилгин, бош сақланади. Сўзингни қисқа қилгин, ёшинг узайтирилади... Киши ўзи икки нарса туфайли Наримаиди: Бири — эзгу хулқи, бири — эзгу сўзи»².

«Қутадғу билиг»да тилга олинган масалалар камрови шу к_адаp_ кенг, мазмунан бой ва чуқурки, уларни оддийгина санашнинг ўзиёқ бир неча саҳифаларни ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» номли шоҳ асарида халқ а Давлат, давлат бошлиғи ва фуқаро, олимлар ва ҳокимлар, Ушнинг давлатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар, ҳукмрон абақаларнинг ҳокимият, халқ ва ватан олдидаги бурчлари

30, 1. Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». «Фан» нашриёти, 1972,

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». 87, 89-бетлар.

ҳақида ғоятда зарур муаммоларни ҳам илгари суради. улу олим ўта зийраклик ва донишмандлик билан мамлакатдаги бап. ча гуруҳ, тоифа ва табақаларнинг ҳаёт тарзлари, жамият тарак. қиётида тутган ўрни ва аҳамияти, дунёқарашлари, одатлари ахлоклари ҳақида фалсафий мулоҳазалар силсиласини яратди¹

«Қутадғу билиг» панд-насихатларга, таълим-тарбияга ҳамда муҳим фалсафий ўғит ва йўл-йўриқларга бениҳоя бой, маданият, маънавият ва маърифат асосларини, инсоний қонун-қоидаларни, умуминсоний қадриятларни чуқур ўзлаштириб олишга даъват этадиган ғоялар билан чуқур сугорилган том маънодаги қимматли бир илмий манба, бебаҳо қомусдир.

«Ўзбекистонда мустақилликнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий заминларини мустаҳкамлаш борасида Президент И. А. Қаримов раҳнамолигида улкан ишлар амалга оширилаётган ҳозирги шароитда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида баён этилган фалсафий ғоялар халқимизни, айниқса ёшларни ҳалоллик, иймон ва виждон билан иш кўришга, маънавиятли ва маърифатли қилиб тарбиялашда аҳамияти катта.

Маҳмуд Кошғарий Марказий Осиёдагина эмас, балки бутун инсоният оламида катта обрў ва эътибор қозонган, ҳозир ҳам номи ҳурмат билан тилга олиниб келинаётган тил илмининг донишманди, истезодли файласуф олим, буюк мутафаккирдир.

Ҳозирги жаҳон илм-фани, маданияти ва маърифати таракқиётини Маҳмуд Кошғарийнинг илмий меросисиз тўла тасаввур этиб бўлмайди.

Маълумотларга қараганда Маҳмуд Кошғарий XI аср бошларида Боласоғунда (ҳозирги Қирғизистон Республикасининг Тўқмоқ шаҳри яқинида) туғилган.

Маҳмуд Кошғарийнинг илк ўрта аср маданиятининг йирик арбоби, нақадар буюк аллома, туркий тилларининг тенгсиз билимдони, қомусий олим эканини унинг дунёда яққою-ягона нусаҳада сақланган «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асари мисолида кўриш мумкин.

«Девону луғотит турк»—XI аср фани, маданияти, тили ва тарихининг бебаҳо, нодир илмий-маънавий бойлигидир. У жаҳон халқларининг илмий хазинасидир.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк»ни яратиш учун^н узоқ йиллар давомида илмий тайёргарлик ишларини олиб борди. Турли илмларни, хусусан араб филологиясини мукамал ўр^{*} ганди, туркий халқларнинг тилига, турли қабила, уруғ ва халқларнинг турмуши, касб-кори, урф-одатлари, оғзаки ижодиётига. бадий адабиётига катта қизиқиш билан қаради. Юқори ЧиндаЧ бошлаб, Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар^у зилган бепоён ҳудудни кезиб, турклар, туркманлар, ўғизлар-чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг луғатларини тўплади, турл хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқди¹.

¹ Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. ТоШке^н «Уқитувчи», 1976, 104-бет.

«Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу ллардаги ҳар бир кичик фарқни ҳам аниқлаш учун қилдим. Кўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг «шларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғизлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим»¹,— деган эди Маҳмуд Қошғарий.

«Девону луғотит турк» да жанглар тасвири, қаҳрамонлар тавсифлари, табиат манзараларига оид, замон ва кишиларга муносабат билдирувчи ахлоқий-таълимий шеърини парчалар бор. Уларда илм-фазилатнинг қадри, олимларга ҳурмат, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик улуғланади, илм-маърифат аҳлини қадрлаш зарурлиги таъкидланади. Бунга Маҳмуд Қошғарийнинг, «олимларга яқинлаш, баҳра олгил, тутиб дил», «Олим киши сўздан олгил ўгит»,— деган сўзлари мисол бўлади.

«Девон»даги ахлоқий-фалсафий мазмундаги шеърларда ҳаётнинг абадий эмаслиги, шунинг учун дунё гамини еявермаслик кераклиги, яхши фазилатлар касб этиш лозимлиги, кек сақламаслик, касд олишга интилмаслик, балки кишиларга яхшилик қилиш кераклиги, ширин сўзлашга, майин, мулойим бўлишга, тилдан фақат яхши сўзлар чиқаришга одатланиш кераклиги қайта-қайта уқтирилади.

Маҳмуд Қошғарий китобда, «ёмон киши йўқолсин, ҳақ ва адолат қолсин», «Қўни-қўшни, қариндош кўрсин сендан яхшилик», деб кишиларни эзгуликка тарғиб этади.

«Девону луғотит турк»— фалсафий ҳикматларга, донишмандона сўзларга, панду насиҳатларга, халқ мақоллари ва офоризмларга беҳад бой нодир асардир. Унда «Ярқиратиб қиличингни, ёв бошин кес, мажаклабон қалқонини, бўйинини эз», «Қўрқма евдан, қарши чиқиб, тикка юргин», «Қўлдошингни ҳурмат қил», «Иш бошлашда ҳовликмасдан диққат-ла бок, чакмоқ тошни шошиб чаксанг ўчар чироқ», «Мол йиғишни сел келиш деб ҳисобна, мол эгасини тош қаби юмалатар», «Туғилган зот дунёда мангу қолмас», «Қарға кучда, учишда ўзини ғозга ўхшатса, бўлсини», «Шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш Қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади», «Адаб ва фазилатнинг боши тил», деган ибратомуз фалсафий ҳикматлар, дурдона сўзлар истаганча топилади.

«Девону луғотит турк» да манманлик, кибру ҳаво, мол-дунё-Хирс қўйиш, бахиллик, очкўзлик, жоҳиллик, текинхўрлик, ялдорлик қораланади, ота-онани, устодларни, олиму уламоларнинг маслаҳатлари, йўл-йўриқларига қулоқ солиш, уларни ҳурмат қилишга даъват этилади, табиатга меҳр қўйиш, табиатни

¹ Т., *«Илмий қадриятлар»*. Ғ, Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991- йил. 61- бет.

обод қилиш, ерни, туирокни, сувни нопок қилмаслик зарурлигидан уқтирилади.

Темурийлар сулоласидан номи Шарқ мусулмон оламидагина эмас, Ғарбдаги христиан дунёсида ҳам бир неча асрлар мобайнида ёд этилиб ва эъзозланиб келинаётган буюк зотлардан бири соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Шоҳруҳ Мирзонинг ўғли — Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек (1394—1449 йиллар)дир.

Ҳазрат Алишер Навоий таъбирлари билан айтадиган бўлсак, Амир Темур наслидан чиққан Улуғбекдек султонни олам ҳали кўрган эмас.

Жаҳонда Улуғбек номи билан шуҳрат қозонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. Бобоси Амир Темурнига катта хотини Сароймулк-Бибихоним тарбиясини олиб улғайди. Амир Темур унга алоҳида эътибор билан қараган. Саройда бўладиган маслаҳатлар, олимлар билан бўладиган учрашувлар ва суҳбатларда, чет эллардан келганларни қабул қилиш, шунингдек, ҳарбий машқ ва юришларда Улуғбек иштирок этган. Амир Темур ўз набираси Улуғбекни қиличбоз саркарда эма балки буюк олим бўлиб етишишини орзу қилган ва шу йўлда унга раҳнамолик қилган.

Мирзо Улуғбек ёшлик пайтлариданоқ қаерда бўлмасин, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, диний уламолар, шайхлар, дунёга таниқли алломалар даврасида бўлган, илмий баҳслардан маънавий баҳра олган, илҳомланган, улардан кўп нарса ўрганган, аста-секин кўзи пишиб, акли теранлашиб, фикран боийиб, дунёқараши кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Ута мураккаб, алғов-далғовли ва зиддиятли бир шароитда яшаган ва шаклланган Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш билан бир қаторда илмий ишлар билан ҳам шуғулланди, олимларга раҳнамолик қилди, ўз устида Ёнимсиз ишлаб, ўтмиш илмий билим хазиналарини тинмай ўрганди, мутолаа қилди, илмий-фалсафий тафаккурини муттасил кенгайтди ва чуқурлаштирди. Улуғбек Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний сингари ўтмишдошларининг фалсафа, мантиқ, тарих, математика, астрономия, табиатшунослик ва фикрга оид асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Юнон олимларидан Платон, Аристотель, Птоломейнинг классик асарлари билан танишди. Илм-фан ва маданиятнинг, тарих илми ва фалсез фанинг Улуғбек эътиборидан четда қолган бирон-бир соҳас" қолмади. ^

Ўтмиш аждодлардан, хусусан, Марказий Осиё қомусий ақ" эгаларидан қолган маданий мерос, умуминсоний мазмундаги маънавий қадриятлар Улуғбек илмий-фалсафий дунёқара"1 ривожда манба бўлиб хизмат қилди. Улуғбекнинг билими в тафаккури замондошларидан бир неча бор ўзиб кетган эди.

Улуғбек бошқа кўпгина ҳокимлардан фарқли ўлароқ, ^{х.а} давлат арбоби, ҳам асил олим сифатида фаолият кўрсатди"1

ликни арбоблик, арбобликни олимлик билан қўшиб олиб
®" и илму амал йўлини ўз фаолиятида бирлаштирди.

давлат арбоби сифатида қурилиш ишларини хаддан ташқаривожлантирди, пойтахтни меъморчилик санъати билан берди. улкан бинолар билан обод қилди, ўзигача бошланган қурилишларни ниҳоясига етказди.

Улуғбек замонида Самарқандда «Шоҳи Зинда», «Гўри Амир» тақбараси сингари йирик меъморий ансамбллари, Регистонда 1-афта хонақо, бир қанча шифохона, ҳаммом ва кутубхоналар қурилди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, савдо ривожланди. ўнинг фармонида биноан 1420 йилда Бухоро ва Самарқандда, 2[^]32—1438 йилларда Ғиждувонда мадрасалар қурилди.

Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат, тарих, фалсафа, тиббиёт, шеърят билан бир қаторда математика, астрономия сингари аниқ фанлар ҳам тез ривожланди.

Узи алломаи жаҳон ҳисобланган Мирзо Улуғбек фан ва маданият тараққиётига алоҳида аҳамият бериб, атрофига ўз замонасининг энг буюк олимларини тўплаб, улар билан яқин илмий мулоқотда бўлиб, илмий йўналиш ва йўл-йўриқлар бериб турди.

Улуғбек даврда «Зубдат таворих» («Салномалар қаймоғи») номли ажойиб асар ёзган тарихчи Лутфулла Ҳофизи Абру (1431 йилда қазо қилган), «Ат-тарифати Журжоний» номли фалсафий рисола муаллифи Али ибн Муҳаммад Журжоний (вафоти 1413 йил), машҳур тиббиёт олими Мавлоно Нафис, лирик шоирлардан Сирожиддин Басотойи Самарқандий (1412 йилда вафот этган), Хаёлий Бухорий (1449 йилда вафот этган), 1409—1410 йилларда ёзилган «Юсуф ва Зулайхо» достони муаллифи Бадахший Дурбек, қасида жанрида ижод қилган Саккокий (1465 ёки 1468 йилда вафот этган) ва бошқа кўплаб таниқли олим ва санъаткорлар яшаб ижод этишган.

Математика ва астрономия илмида ғоят билимли бўлган, «Афлотунни замон» таҳаллусига сазовор бўлган Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, таниқли математик ва астроном Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, унинг ўғли Мансур Коший, ўз даврининг «Птоломейи» деб ном олган Али Қушчи, Мирам Чалабий сингари ириқ олимлар ҳам Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги остида самарали илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Улуғбек фан ва маданиятда, айниқса, математика ва астрономия илмида мавжуд бўлган имкониятларни, илмнинг ҳамма оҳалаари бўйича ўта қобилиятли ва истеъдодли олимларнинг орилигини эътиборга олиб янги олий мактаб — илми тафаккур мактабига яратишга қарор қилди. Ана шу мақсадда, айтиб ўтганидек, кўплаб мадрасалар қурилди. Қуридан мадрасалар ичида энг мухташами ва машҳури — Самарқанд мадрасаси 1420 йилда мадраса очилган куни биринчи бўлиб маъруф бўлган «Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Ҳавофий мударрис сифатчи» муҳаммад Ҳавофийнинг олимлардан 90 киши раҳбарлигида ўқиган маърузасини ўта чуқур маъноли, жуда мукаммал, илм-фаннинг барча соҳаларини қамраб олганлиги ҳамда

муаммоли тарзда бўлганлиги сабабли унинг нозик кирраларица!¹ Улуғбек билан Қозизода Румийдан бошқа ҳеч ким тушунмагац

Замонасининг дорилфунуни ҳисобланган Самарқанд мадраса² саси ҳамда бошқа мадрасаларда Куръон, ҳадис, тафсир, фи³ (дин ва шариат қонун-қоидалари) билан бир қаторда риёзнёт хандаса (геометрия), илми ҳайъат (астрономия), тиббиёт, тарих, география, илми аруз (поэтика), араб тили ва унинг мор. фологияси каби дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Мадраса ўз даврининг йирик илмий марказига айланган. Улуғбек йирик олимлар ва кўпчилик шогирдлари билан бирга мунтазам илмий ишлар олиб борган.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд яқинидаги Обирахмат анхори ёнидаги тепаликда расадхона қурдирди. Олимларнинг эътирофларича Самарқандда барпо этилган Улуғбек расадхонасига ўзининг жиҳози, илмий ютуқлари билан тенглаша оладиган расадхона на ундан олдин, на ундан кейин ҳам яратилган эмас. У аҳоли ўртасида «Нақши жаҳон» деган ном билан шуҳрат қозонган. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 кўзғалмас юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадваллари тузилган. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чўккиси бўлиб, фан тараққиётида чуқур из қолдирди.

Қомусий билим эгаси бўлган Мирзо Улуғбек риёзиёт, фалакиёт, мусикашунослик, фикҳ, тарих илмлари соҳасида ижод қилган. Мирзо Улуғбек ҳазратлари «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисоладар илми мусиқа», «Рисолаи йирик тарихий китобнинг ҳам муаллифидир. Улуғбек номини бутун дунёга ёйган, унга шон-шуҳрат келтирган бебаҳо асар «Зижи жадиди Кўрагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг йигирма йил давомида олиб борган астрономик кузатишларининг натижаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлимидан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йўқ ҳисобланиб келинган.

Мирзо Улуғбек ҳаёти, амалий фаолияти илм-фан тараққиётига бағишланган эди. У илм ёрдамида келажакни олдиндан кўради. Улуғбекнинг астрономия ва бошқа фанлар соҳасидаги каллифиётлари ва илмий таълимотлари инсониятнинг кейинги илмий тафаккури ривожига фавқуллодда муҳим замин тайёрлаб берди";

«Мирзо Улуғбекнинг,— дейди И. А. Каримов,—умумбашари» қадриятларга кўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда³ ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда»¹-

Жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк мут⁴

¹ Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, «Ўзбекистон» ^Эч 98- бет.

ккирлар орасида фахрли ўрин соҳиби Алишер Навоий (1441 — 1501 йиллар)дир. Навоий XV асрда Марказий Осиё шароитида шаб ижод этиб, ўзининг кўп қиррали ижтимоий-сиёсий, бадиий, япмий-фалсафий фаолиятини тўла намоён этди.

¹¹ -руркийзабон шоир, олим ва мутафаккир Алишер Навоийнинг пмий дунёқараши, фалсафий таълимоти у яшаган ва ижод этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий муҳит ва шароитлар таъсирида шаклланди ва ривожланди.

Урта асрнинг, илк Уйғониш даврининг, бир қатор улуғ мутафаккирлари Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд сингари диний алломаларда бўлгани каби, Навоий ҳам бутун олам, борлик, коинотни худо томонидан яратилганини эътироф этади. Бутун дунё, шу жумладан, табиат ва жамият ҳам, алломанинг фикрича, Оллоҳнинг намоён бўлиши, зуҳр этилишидир. Унинг бу фикри тасаввуф фалсафасидаги, худо бутун мавжудотнинг, борлиқнинг яратувчиси, қолган ҳамма нарса, жумладан инсон ҳам унинг зарраларидир, деган қондада тўла асослангандир. Тасаввуф фалсафаси қондасига кўра инсон худо томонидан яратилган бўлиб, бошқа махлукотлардан фарқли ўларок илохий ақлга эгадир.

Оламнинг яратилишидан бош мақсад, олимнинг таъкидлашича,— инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир. Олам кўрки бўлган инсон вужуди табиатдаги бошқа нарсалардек ўтдан, сувдан, ҳаводан, тупроқдан ташкил топгандир. «Сабъ-ан сайёр» асарида: «Унсур ажзоси бўлса ҳокнишин, тупроғу ўту суву елга яқин»,— деб ёзган эди. Навоийнинг таъкидлашича, инсонда ҳис, рух, ақл бордирки, унинг бу руҳий ҳаёти ўша тўрт унсурдан таркиб топган жисм аъзолари томонидан ҳаракатга келтирилиб туради. Жон ва руҳни тан ва жисмдан ажратиб бўлмайди, улар ўзаро бир бўлганликлари учун тирикдир.

Алишер Навоий инсонга биологик ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот тариқасида қарайди ва баҳо беради. Ижтимоий мавжудот ҳисобланган инсоннинг хулқ-атвори, дунё-Қараши, одоб-ахлоқи, маънавий қиёфаси, унинг ўринли қилиб айтишича, ижтимоий муҳитга боғлиқ. Инсон ижтимоий муҳит^хосили сифатида шаклланиб, камолотга эриша боради. Бошқа-^{1a} Қилиб айтганда, инсонни ижтимоий мавжудотга айлантира-^{ЭН Х,ЭЛ АИЛУВЧИ ОМИЛ}дир

Навоий асарларида инсон юксак даражада улуғланади, олий 'авжудот деб таърифланади. Унинг тасвирлашича, инсон олам-^{аги} Ҳамма нарсалардан устун туради, дунёда унга тенг келадиган мавжудот йўқ.

Алишер Навоий асарлари марказида турган белгиловчи ва унэртирувчи бош масала — инсон, халқ, Ватан, унинг гуллаб-^у ^{Наши} истиқболи ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва ^{ки} ^{нинг} ^{Тақ}Дири, халқ ва унинг манфаатлари йўлида ғамхўрлик <<У^{аднган} кишиларни улуғлайди. Жумладан у шундай дейди: ^{1м}нинг халқ ғамидан ғами бўлмаса, ҳақиқий одам бўлсанг,

уни одам дема. Бировнинг ўлимидан севинган одам ё гўрқо, ё ювғувчи ёки жаллод бўлади. Уларнинг қайси бирини тасаввур этсанг ҳам табиатнинг кўрки нафрат билан тўлади. Лекин биро сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз билан сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, лекин гап билан буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши таъбига осойиш бағишлайди»,

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи, деб билади. Бутун мавжудотнига тожи, олий нуқтаси бўлган инсонни безайдиган гўзал хислат ва фазилатлар сифатида одоб-ахлоқли, камтар, мурувватли, ростгўй, меҳнатсевар, сахий бўлишни алоҳида таъкидлайди. Навоий меҳнатсеварликни текинхўрликка қарши қўяди, текинхўрликдан нафратланади..

Алишер Навоий билишнинг мазмун ва моҳияти, асосий босқичлари, ўзига хос хусусиятлари ва мураккабликлари борасида ҳам ўзининг фикрларини баён этган.

Навоий инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрида аниқ маълумотларга эга бўлади, уларни миясида тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра муайян хулоса чиқаради, дейди.

Навоийнинг асарларида мазмун билан шакл, уларнинг бир-бирита бўлган муносабати ҳақида ҳам қимматбаҳо фикрлар баён этилган. Унинг фикрига кўра мазмун ҳеч қачон шаклсиз бўлмайди. Шакл маъно учун хизмат қиладиган, унинг муваффақиятини, тақдирини ҳал этишда яқиндан иштирок этадиган бамисоли либосдир. Навоий шу тарих мазмунни бир гўзалнинг танасига, шаклни эса кийган кийимига, либосига, унга бериладиган безакка қиёслайди.

Алишер Навоийнинг иқтисодий омиллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш, моддий бойликларни яратиш, фан ва маданият, таълим-тарбия, ижтимоий адолат, одоб-ахлоқ ҳақида баён этган фалсафий фикрлари ҳам эътиборга сазовордир.

Уз даврининг мураккаб ва зиддиятли ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган йирик сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) дир. Уни жаҳон илм аҳли атоқли давлат арбоби, истеъдодли саркарда, талантли ёзувчи, файласуф шоир ва адиб, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимон, илм-фан ва маданиятнинг буюк хомийси сифатида билади ва эъзозлайди.

Бобур жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўлини босиб ўтди. Тарихий шароит туфайли ўз юртида иши юрилмаган Бобур Мовароуннаҳрни тарк этиб кетишга мажбур бўлди. Бобур ва бобурийларнинг тарихий ҳаракатлари "туфайл" Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳа'тида катта-катта ўзгаришлар рўй берди, илм-фан, адабиёт ва санъат юксалди, равнақ топди.

Бобур ҳар томонлама кенг ва чуқур билимга эга бўлган буюк сиймодир. У, аввало, ўз даврининг фарзандидир. Буюк м)

факкир бобомизнинг асарлари, лирик шеърлари ва рубоии-дзрида инсон учун Ватандан азиз, Ватандек муқаддас, Ватан* н олий неъмат йўқлиги, одам учун неки муқаддас бўлса, бар-цси Ватан билан боғлиқлиги айтиб ўтилади.

Бобурни дунёга танитган энг муҳим асари унинг «Бобурно-ма»^мсЯДИР- У қомусий асардир. Унда мураккаб ижтимоий-та-ихИЙ воқеалар билан бирга илм-фан, маданият ва маънавият-нинг, халқ оммаси ҳаётининг турли соҳаларига тааллуқли жуда қи^мматли фалсафий фикр-мулоҳазалар, ҳаётий тафсилотлар, лаълумотлар берилган.

Шарқ Уйғониши даврида форс тилида ҳам жуда бой ва ра^г-баранг илмий-фалсафий адабиётлар вужудга келди, у жа-ҳон илм-фани ва маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўш-ди. Бу даврда Абу Абдулло Рудакий ва Абулқосим Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Ҳайём, Муслиҳиддин Саъдий ва Ҳофиз Шерозий, Хисрав Деҳлавий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби дунёга маълум ва машҳур сўз санъаткорлари, атоқли файласуф ол! -лар ижод қилдилар. Тарих, поэтика, филология, фалсафа, бадий адабиёт мисли кўрилмаган даражада юксалди, янги илғор ғоялар олдинга сурилди. Бугунги кунга қадар ўзининг ил-мий-амалий, таълим-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган, умум-инсоний қадриятга эга бўлган, асарларининг моҳияти, жози-бадорлиги, ўта таъсирчанлиги ва сеҳрли куч-қуввати билан ки-шини чуқур ўйга солувчи форс, араб, турк ва бошқа тиллардаги рубоийлар, ғазаллар, хикоялар, фалсафий байтлар, назмий ва насрий дostonлар шу даврнинг илмий, бадий, фалсафий маҳ-сулларндир. Бу давр дунё маданияти тарихида сўнмас из қол-дирган, ўз жозибаси ва бой мазмуни билан ҳозирги авлодлар учун ҳам зўр завқ манбан бўлиб келаётган «Синдбоднома» ҳам-да «Калила ва Димна», «Жўйи Мўлиён» ва «Қариликдан ши-коят», «Шоҳнома», «Бўстон» ва «Гулистон», «Зафарлар калити» ва «Фалакнинг тўққиз гумбази», «Борлиқ ва бурчланмоқ тўғри-сида рисола» ва «Уч саволга жавоб», «Борлиқ тўғрисида рисо-ла», «Талаб бўйича китоб», «Рубоийёт» ва «Наврузнома», «Ир-фон», «Чор унсур» ҳамда «Нуқот» каби классик тадқиқотлар, ғоятда нафис ва гўзал рубоийлар, етук фалсафий асарлар билан маълум ва машҳурдир.

Инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, маданият @а маънавият ҳақидаги умуминсоний, умумбашарий қадриятлар тўғрисидаги фалсафий қарашларни баён этиш форсийзабон Кл^ассик адабиёт намояндалари нжодининг марказида турган эди.

Форсийзабои мутафаккурларнинг ҳаммасига хос умумий-^мУШтарак жиҳатлардан бири — тангри барча мавжудотнинг ярагувчисидир, у мангу барҳаёт бўлиб, ундан бошқа ҳамма На^ррсалар ўткинчидир, деган диний ишонч ва эътиқоддир. Бун-ташқари уларнинг ҳаммаси бутун олам — осмон, сайёралар, ^абиат, жумладан инсоният дунёси ҳам ўзаро боғлиқ ва алоқа-

дорликда бўлиб, уларнииг асоси, моддний негизини тўрт ташкил этади, деб айтишади.

Фирдавсий «Шоҳнома» асарида дунё тўрт унсур (олов, суп хаво, тупроқ)дан яратилган, тўрт унсурнинг негизи Яздондц.' дир, аввал ўт яралган, сўнгра куруклик, совуклик, аниқ нар. салар, ҳаёт вужудга келди, инсон яратилди, дейди. Фирдавсий томонидан айтилишича, Аллоҳнинг қудрати билан ана шу бир. бирига зид тўрт нарса инсон вужудида бир бутун ҳолда бирлашди. Унингча, олам ҳар хил «ажойиб кўркамли» жисмлар билан тўла, «ер нур сочувчи бир ёнар чироғ бўлди», табиат гўзал бип бўстон сифатида яратилди.

Сўз юритилаётган адиб ва алломаларнинг илмий-фалсафий меросларида материянинг йўқолмаслиги, унинг бир суратдан иккинчи суратга ўтиб юриши, жонли ва жонсиз табиат ўртасида чегара йўқлиги, объектив дунёнинг киши онгидан ташқарида мавжудлиги, унинг абадий ва азалий эканлиги эътироф этилган. Умар Ҳайём (1048—1123) ана шу фалсафий таълимотни моҳирона баён этган, бадиий ифодалаган буюк алломадир. Буни унинг куйидаги чуқур фалсафий маъноли рубойида кўриш мумкин:

*Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қора кўз бир нигор эди.*

Умар Ҳайём моддий дунё бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, ўзининг қонуниятига асосан ўзгариб, ривожланиб, тусланиб туради дейди. Унинг айтишича, одам ўлгандан кейин тупроққа айланади, заминда инсон танасининг зарралари бор, улар ердан униб чиққан гиёҳлар, кўкатлар, экинлар тарзида яна одам танасига ўтади, материя шу тарзда айланиб, ҳаракат қилиб юради. Бу ҳақда у,—«ариқ лабидаги ҳар гиёҳ кўкат малайдай гўзалнинг юзидаги хат, бу сабза лоладек юзлар тупроғи, сабзага авайлаб оёқ қўй ғоят»— дейди.

Улуғ мутафаккир ўзининг машҳур рубойларида биз босиб юрган ернинг ҳар бир гарди қачонлардир шоҳларнинг боши ё гадонинг қўли ёки гўзалларнинг кўз қорачиғи бўлганини моҳирона баён этади. Файласуф шоир юқоридаги фикрини кўза тимсоли орқали ёрқин ифодалайди. Одам вафот этиб танаси тупроққа айланиб кетгач, ундан бошқа нарсалар қатори кўзалар ҳам ясалиши мумкинлигини қайта-қайта таъкидлайди.

Форсийзабон халқ адабиётининг шоир ва олимлари сингарй Умар Ҳайём ҳам ўз даври учун ниҳоятда муҳим ҳисобланган илмий-фалсафий муаммоларни ечишга астойдил ҳаракат қилган. Инсоннинг дунёга келиб яшашдан мақсади нимадан иборат, деган саволга ўзича жавоб берган. Умр ғанимат, дунёда бир марта яшайсан, ҳамонки шундай экан, қўлингдан келса қайғуалам чекма, шодликда яша, умрингни кувноқлик билан ўтказ, деб уқтиради.

Пунё доимий ўзгариш ва ҳаракатда, бузилиш ва янгиланиш-хаётдаги тамоман ҳар бир нарса ва ходиса ўзаро қарама-шайликда, бир-бирини рад этишдадир, деган муҳим фалсафий я Ф^оР^с шеърятининг «Одам Атоси» деб улуғланган Рудакий-^Фо^н бошлаб Абулқосим Фирдавсий, Муслихиддин Саъдий ва д^{ир}³⁰ Абдулқодир Бедилгача бўлган ҳамма мутафаккирларга хосдир-

форсиизабон алломалар ўз асарларида инсонни ерга урадиган хислатлар — дилозорлик, нодонлик, жоҳиллик, мунофиқлик, хиёнат, ҳасад, ғийбат, фирибгарлик ва текинхўрликни қаттиқ коралаган эдилар. Улар инсонда мардлик, жасорат, иймон-эътиқод бўлишини, Ватан учун фидокорлик кўрсатишни орзу қилгандилар.

Инсоният бадиий фикрининг улуғ меваси, жаҳон адабиётининг энг буюк достони бўлган Фирдавсий «Шохнома» бунга яққол мисол бўлади. «Шохнома»нинг Кова, Жамшид, Рустам каби афсонавий қаҳрамонлари қанчалик оғир, машаққатли бўлмасин ўз ғояларини ва мақсадларини рўёбга чиқариш йўлида ҳар қандай қийинчиликларни енгишга шай турадилар.

Шарқ мутафаккирларининг фикрича олам инсон сезгиси ва билимининг манбаидир. Инсон дунёни тахминларга асосланиб эмас, балки илмий билим ва тафаккур асосида билади, унинг моҳиятини секин-аста англай бошлайди. Рудакий одамлар қалбининг чироғи билим, балодан сақланиш яроғи билим, деб айтган, ақл-идрокни ҳаммадан юкори кўйган, илм-донишга интилишга одамларни даъват этган. Рудакий ижодида эркин фикрлилик, ҳаётдан олинган билим ва тажрибанинг қадрига етиш, ҳаётдаги нарсаларнинг ташқи кўринишидан ички моҳиятини ажрата билиш масалаларига алоҳида эътибор берилганини кўра-миз. Энг катта муаллим ҳаётнинг ўзи эканлиги бошқа мутафаккирлар томонидан ҳам қайта-қайта таъкидланган. «Ҳаёт энг катта устод» деган қоида улуғ Фирдавсийнинг «Шохнома» сида ҳам илгари сурилган.

IX—XV асрларда ислом таълимоти ривожига улкан ҳисса Қўшган Исмоил ал-Бухорий, ал-Марвазий, аш-Шоший, ас-Самарқандий, Жамолиддин ан-Насафий, Имом ат-Термизий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Абдулҳолик Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали сингари буюк алломалар ижод этдилар.

Булар орасида Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870) ёшлик давридаёқ ақл-идрокли, ўткир зеҳнли ва кучли хотирага эга бўлиб, барча илоҳий ва дунёвий билимларни чуқур ўрганишга киришадилар. У буюк зот ўзларининг асосий эътибор-^{ла}рини ҳадис илмини зўр иштиёқ ва ҳафсала билан ўрганишга ^ааратадилар.

Исмоил Бухорий ислом динига оид йигирмадан ортиқ асар ^{езг}анлар. Ул зоти шарифнинг «Ал-Жомий ас-саҳих» («Ишонар-^{ли} тўплам») деб номланган тўрт жилддан иборат ҳадислар тўп-^{ла}ми Шарқда қарийб ўн икки аср давомида Ислом таълимоти-

да Қуръони Каримдан кейинги асосий манба сифатида юқо_и баҳоланиб келинмоқда.

Урта асрлар мусулмон Шарқда, биринчи навбатда, Марказий Осиёда тасаввуф¹ номи билан аталадиган диний-фалсафэд таълимот ҳам шакллана бошлади. Тасаввуф — инсоннинг камолотга етиш, илоҳий хислатларга яқинлашиш йўлидир. Тасаввуфнинг бошланиши — илм, ўртаси — иш, охири — Оллоҳнинг беганидир.

Улкамизда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ёйилиши жуда ҳам узокдан бошланади. «Хужжатул ислом» («Ислоннинг хужжати») лақабини олган мусулмон калом фалсафасининг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Ғаззолий (1058—1112) ўз асарларида тасаввуфни тарғиб қилди. Имом Ғаззолийнинг асарлари, мана, тўққиз асрдирки, қўлдан тушмай, қайта-қайта ўқилмоқда. Ислом оламида бу улуғ зотга муносиб баҳо берилган: «Ғаззолийга ваҳий келмаган, холос. Ваҳий келганда эди, у пайгамбар бўларди. Бошқа сифатлари етарли!» Унинг шоҳ асарларидан бири «Диний илмларни тирилтириш» ҳақида ҳам ўз вақтида юксак баҳо берилган. Унинг диний-фалсафий ғоялари Шарқ мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ғоят катта таъсир кўрсатди.

Олимларнинг айтишларича, тасаввуф оқими Мовароуннаҳрда XII асрнинг йирик олимларидан бири Юсуф Ҳамадоний мактабидан бошланган. У Бухоро ва Самарқандни душман ҳужумидан ҳимоя қилишда қатнашган. Унинг мактабидан турли тарикатлар пайдо бўлган. Юсуф Ҳамадоний ўз издошларини меҳнатга, касб-ҳунар эгаллашга ундаган. Унинг таълимоти кишининг ҳар бир нафасида онг, ақл-идрок бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат-эътибор сезмоғи, ўз Ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоқада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак, деган ғоядан иборатдир.

Тасаввуф фалсафасининг негизида инсоннинг руҳий, маънавий, ахлоқий камолотига ёрдам берувчи ғоялар устунлик қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, инсоннинг руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал хулқ-атворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин.

Тасаввуф футувват билан узвий боғлиқ. Футувват тасаввуф боскичларидан бирини ташкил этадиган тарикатнинг бир бўлагидир. Чунки, футувват асослари билан тасаввуф, тарикат ғоялари ўзаро мувофиқ, ҳамоҳангдир.

Тасаввуф сингари футувват ҳам Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» асарида айтилишича, инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни, бор нарсасини ҳеч кимдан қизганмасликни, қалбни қибру ҳаво, гинакудурат, қасд-ғазабдан покиза тутишни, ҳамма вақт халқ хизма-

¹—Тасаввуф, Воиз Кошифий таъкидлашича, холи бўлмоқ, қалбни бўшат* моқ ва яхши, мақталган ахлоқ, руҳий бегонадан тозалаш, нафасни жиловлаш, одоб-ахлоқ йиғиндисиدير. Тасаввуф — ботинан ҳам, зоҳиран ҳам шўх¹ хий ахлоқдир.

а бўлишни, барчага мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса қилмасликни тарғиб этади. Тасаввуф ҳам, футувват ҳам ҳаққонлик йўлида жондан кечишга тайёр, фидойи қалб эгаси бўлишга, дўстларга наф етказиш, дўстларни душман зараридан қўриқтиришга даъват этади. Уларнинг муҳим талаблари қаторида: яна ёлғон, бўхтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш, ноҳақ, нома; оул сўзлардан, гўнаҳбатдан қулоқни беркитиш, кўрнш ноҳақ хисобланган нарсалардан кўзни юмиш, ҳаром нарсалардан **КҮЧНИ** тортиш ҳам киради. Ман этилган жойларга бориш, ҳаққонлик ва гуноҳга сабаб бўладиган ишларни қилиш, ҳаром овқат-парни ейиш, зинога йўл қўйиш, оқибатини ўйламасдан иш тутниш, бош алардан ўзини устун деб ҳисоблаш, камтарликни унутиб, мануанлик йўлига кириб кетиш тасаввуф сингари футувватда ҳам қораланади.

Халққа, бева-бечораларга шафқат, мурувват кўрсатиш, кишилар гуноҳини кечиш, қанчалик катта, улуг иш қилган бўлишига қарамасдан ҳеч қачон ғурурланиб кетмаслик улар ҳаққонлигининг ҳам асосий ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Иймон-этикод, ақл, илм, парҳез, мурувват, шафқат, шнжоат, хайр-эхсон, вафо, сабр-тоқат, нафсни тийиш, олиҳимматлик, сирни беркитиш, раҳмдиллик, ота-она ҳурматини бажо келтириш, устод хизматида бўлиш, ҳамсоя ҳаққини адо этиш ва бошқа шунга ўхшашлар тасаввуф ва футувват фалсафасининг шартлари жумласига киради.

Тасаввуф ва футувватнинг айтиб ўтилган устунлари ва шартларидан ташқари ман этадиган, таъқиқлайдиган нарсаларни ҳам бор. Булар яхшиларнинг орқасидан гапириш, бировларни мазаҳ қилиш, гап ташиш, кўп кулиш, ваъдага хилоф иш қилиш, ҳасад қилиш, зулм ўтказиш, алдаш, одамлардан айб қидириш, бетга чопарлик, ёлғон қасам ичиш, таъмағирлик, хиёнат қилиш, ноўғри гувоҳлик беришдан иборатдир.

Исломи динида, хусусан тасаввуф фалсафасида одамларни иймон-этикод, ахлоқ, диниёт, маданият, маърифат, маънавиятга чорлайдиган, меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, назат-икром қоидаларига риоя этишга ундайдиган ўғитлар, ғоялар шу қадар беҳисобки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб ўтишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтиришга, ёмонликлардан халос бўлишга чақирган. Дин ҳар бир алоҳида инсонга оила, Жамоа, минтақага доимо раҳнамо бўлган.

Маълумки, тасаввуфда Оллоҳ раҳматига этишнинг, инсон маънавий камолот йўлининг тўрт босқичи мавжудлиги тасдиқланади. Булар шарнат, тариқат, шунингдек, маърифат ва ҳақиқатдан иборат.

Шариат — диний қонун-қоидалар ва маросимларни, Қуръони арим ва ҳадиси шарифдаги ахлоқий, илоҳий кўрсатмаларни амалга ўзлаштириш, айнан, изчил суратда бажариш, худога пайғамбарлик қилишдир. Шариат худони идрок билан танишни кўзда тутилади. Шариат талаблари, қоидаларини бажармасдан тариқатга

ўтиш мумкин эмас. Тариқат—ер юзидаги лаззатлардан воз кр!¹ чиб, нафси тийиб, хилватда яшаб, фақат худо ҳақида ўйланиб хаёл суриш, эслаш, уни қалбдан севишдир. 'Маърифат—ҳамм. нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси худо эканини билиш, аниқлаш ва шу тариқа худога етиш демакдир. Маърифатда олам юлдузлар, Ой, Кун, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, капалаклар¹ бошқа жамики нарсалар худонинг зуҳуротидан иборат, одам Оллоҳ қуёшининг зарраси дейилади. Ҳақиқат — ўзпни худонинг даргоҳига эришган, васлига етган, ҳатто у билан қўшилиб кетган деб билншидир.

Тасаввуфнинг оқимлари, асосий йўналишлари ниҳоятда кўч ва хилма-хил бўлиб, турли даврларда дунёдаги кўпчилик мамлакатларда унинг ҳар хил йўналишлари пайдо бўлган ва ёйилган. Бизнинг юртимиз — Турон заминида ва мусулмон Шарқида тасаввуфнинг бир неча буюк тариқати — таълимотлари пайдо бўлди. Булар XII асрда Туркистонда майдонга келган яссавия ва суҳравардия, XII аср охирида Хоразмда вужудга келган кубровия, XIV асрда Бухорода юзага келган нақшбандия ва бошқа тариқатлардир.

Тасаввуф фалсафий таълимотининг таркибий қисмлари бўлиши яссавия, кубровия, нақшбандия ва бошқа тариқатларида умумий жиҳатлар билан бирга, уларни бир-биридан фарқлаб турувчи томонлар ҳам кўп. Лекин бу тафовутлар уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга, бирини яхши, бирини ёмон, деб баҳолашга олиб келмаслиги керак. Тасаввуф таълимотининг ҳар бир шакли, асосий оқими ўз даврининг маҳсули, муайян шароитлардаги талаб-эҳтиёж, имкониятларнинг ифодасидир. Тасаввуф тариқатининг ҳар бир шаклининг аҳамияти ўз давридаги талаб ва эҳтиёжга жавоб бера олгани, келажакдаги маънавий камолотга қанчалик таъсир кўрсатгани билан белгиланади. Қези келганидан фойдаланиб, тасаввуфнинг Туркистон заминида вужудга келган асосий йўналишлари ўзаро бир-бирларини инкор қилган тарзда эмас, балки янги тарихий шароитларда бир-бирини тўлдирган, ўзаро бойитган, янги босқичга кўтарган, бир-бирларининг қонуний давоми ва такомиллашиши сифатида юзага келганини айтиб ўтишга тўғри келади.

Энди тасаввуфнинг Турон замида пайдо бўлиб Шарқнинг кенг худудлари бўйлаб тарқалган йирнк уч тариқатининг ҳар бирига қисқача тавсиф бериб ўтайлик. Уларнинг биринчиси, Алишер Навоий томонидан, Туркистон мулкининг шайхул машойихи, Туркистон аҳлининг қиблаи дуоси, деб юксак баҳоланган Хожа Аҳмад Яссавий (1041—1167) номи билан боғлиқдир¹.

Яссавий тариқатининг биринчи ва асосий фазилати — унинг халқчиллигидир. Унда ҳам Оллоҳ, ҳам инсан мадҳ этилади. Яссавий ўзининг «Ҳикмат»ларида инсонни қадрлайди, уни адо*латсизликдан, зулмдан ҳимоя этишга чақиради. Бу ҳақда, Қ³¹"

¹ Қаранг: **Хожа Аҳмад Яссавий**, Чимкент, 1992 й. 11-бет.

та кўрсанг кўнгли синук, марҳамат бўлгил, андоғ маздум йўла колса, ҳамдам бўлгил, дейди.

Буюк мутафаккирнинг асосий мақсади одамларни Оллоҳни таълимга, унинг яқини бўлишга даъват этиш, инсонни худонинг дунг азиз бандаси сифатида аъзозлаш, адолатсизликни қоралаш, у Дунёнинг доғларини инсонга юктирмасликдан иборат-

дир. Дҳмад Яссавий инсан ўз азалий иоклигини сақлаши, гуноҳ орттирмаслиги учун нима иш қилиши керак деган саволга ҳам ўзича жавоб беради. Яссавий инсон ўзининг азалий поклигини сақлаши учун бу дунёдан юз ўгириши, умрини одамлардан узоқда, ёлғизликда, узлатда тоат-ибодат билан ўтказиши лозим, деб ҳисоблайди. Буни у Оллоҳга яқин бўлишнинг, ўзига фоний бўлиши учун шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат каби у дунёда саодат таъмин этишнинг шартларидан бири деб билади.

Яссавийнинг фикрича, инсоннинг худо васлига етиши, унда босқичларни бирма-бир басиб ўтиши, дунёдан, ўзлигидан воз кечиши, ўзини хилватга тортиб, ҳам фикрини, ҳам зикрини худода бериши керак. Агар одам жонини қийнаб бўлса-да, ибодат қилса, нафсини ўлдириб қаноат қилишга одатланса, хўрлаш ва маломатларга бардош берса, ўшанда худонинг дийдорига етади, дейди. Яссавий тариқати ва фалсафий таълимнинг асосий жиҳатлари ана шулардан иборат.

Абдулҳолик Ғиждувоний яссавия тариқатининг кўзга кўринган вакилларидан биридир. У устоди Хожа Юсуф Ҳамадоний ва биргаликда таълим олган замондоши шайх Аҳмад Яссавийнинг ишини давом эттирибгина қолмай, улар яратган тариқатни мустақил, янги юкори босқичга ҳам кўтарди. Буни унинг фарзанди учун махсус ёзилган «Васиятнома»сида баён этилган фалсафий ғоялардан кўриш мумкин. «Васиятнома»нинг бутун мазмуни, моҳияти одоб-ахлоқ масалаларига қаратилгандир. Тариқат аҳлининг бош вазифасини Яссавий Оллоҳга яқинлашиш учун жамиятдан узоқлашишини, унинг ташвишларидан юз ўгириш, узлатга кетиш, тарки дунё этиш деб тайинлаган бўлса, Абдулҳолик Ғиждувоний «Васиятнома»сида жамоатга мулозим бўлиш, жамиятга хизмат этишни муқаддас вазифа — Оллоҳга яқинлашишнинг муҳим йўли деб ҳисоблайди. Шу билан бирга у одамларни хонақоҳда ҳадеб ўлтиравермасдан, Оллоҳга тоат-ибодатни ҳаддан ташқари ошириб юборабермасдан меҳнат қилиш ва ҳалол яшашга даъват этади. Ҳалол егил ва шубҳадан парҳез этгил, яъни ҳалоллиги шубҳали овқатдан қўл тортигил, дейди. Бу дунёда одамлар ҳаётида Фаол иштирок этиш, уларни ҳимоя қилиш Абдулҳолик Ғиждувоний томонидан таъкидланганидек, — Оллоҳга яқинлашишнинг асосий йўлидир.

Тасаввуф фалсафасининг йирик сиймоларидан яна бири хо-Размлик Нажмиддин Кубро (1145—1221) эди. Тасаввуфдаги

махсус кубравия тариқати унинг томонидан асосланган. Шай Нажмиддин Кубро ўз замонасининг йирик олимларидан ҳисобланган. «Фавоих ал-жамол ва фавотих ал-жалол» («Жамола*нинг муаттарлари ва камолотнинг эгалари»), «Ал-усул ал-аша*ра» («Унта кунун ва қоидалар») номли асар ва рисолаларган.

Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлик, халқпарварлик ҳақидаги фалсафий таълимоти шунчаки қуруқ сўз, шиор, ғоя бўлиб қолмасдан унинг шахсий ҳаётида ҳам ўзининг тўла тасдиғини топган. Еши етмиш олтига чиққан бўлишига қарамай Нажмиддин Кубро Хоразм ҳимояси учун мўғулларга қарши жангга қиради ва шаҳид бўлади. Улар пайтида у бир мўғул аскарининг сочини—қокилини шундай маҳкам тутиб оладики вафотидан кейин ўн киши ҳам унинг қўлидан унинг қокилини айириб ололмайди. Охири ўша қокилни кесишиб, қўлдан ажратадилар.

Тасаввуф фалсафаси XIV асрда нақшбандия таълимотида янада ривожланди. Баҳоуддин Нақшбанд асос солган сулуқ нақшбандия деб аталади. Нақшбанд сўзи у буюқ зотнинг лақаблари бўлиб, матога гул — нақш солишни билдиради.

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд кишилар ҳаётда гўшанишинлик, хилватчилик — таркидунёчиликда ҳаёт кечирсин деган хулоса чиқармайди, балки бу дунёда, табиатда шод ва хуррам яшаш керак, дейди. Бу нарса унинг фикрича, худони, келажакни унутиб қўйишга олиб келмаслиги лозим. У жамиятдан, инсонлардан ажралган ҳолда яшаш, яққаликда кун кечириш, хилватхоналарда маскан қилиб олиб ҳаёт кечириш инсон учун номақбул деб билади, хуррам ҳаёт кечиришга даъват этади. Ундан ташқари Баҳоуддин «киши зоҳирда одамлар билан, ботинда (ичдан) эса худо билан бўлиши керак»,— дейди. Уз қўл кучи билан, ўз меҳнати билан, ўз меҳнатидан олинадиган даромад билан кун кечириш, тирикчилик ўтказишни тарғиб ва ташвиқот қилган.

Шундай қилиб, ислом дини сингарн тасаввуф фалсафаси ҳам одамларни иймон, одоб-ахлоқ, диёнат, маданият, маънавият ва маърифатга даъват этган. Одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламаган. Одам боласини ҳар доим ҳушёр бўлишга, ҳаром йўллардан узоқ юришга, инсофли-тавфиқли бўлишга, ўзидан яхши из қолдиришга ундаган. Шунинг учун ҳам кишилар тасаввуф фалсафаси қоидаларини жон-жон деб қабул қилганлар ва унинг яхши ўтитларига ҳали-ҳануз қатъий амал қилиб келмоқдалар.

«Кўҳна тарихимизнинг қайси даврини эсламайлик, дин ҳар доим одамларни ўз-ўзини идора этишга, яхши хислатларини кўпайтириб, ёмонларидан халос бўлишга чорлаган. Ҳар бир инсонга, оила, жамоа, минтақа, бир сўз билан айтганда, уму» халққа раҳнамо бўлган. Уни синовларга бардош беришга, ёрур кунларга интилиб яшашга даъват қилган, ишонтирган. Бу^и даъват ўз навбатида одамларга куч-қувват бағишлаган,

одасини мустаҳкам қилган, бир-бирига меҳру оқибатини

«Маълумки, инсонпарварлик ғоялари билан озиқланган жа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмид-**ЙН** Кубро каби зотлар асос солган муқаддас ғоя ва тариқат-^д рнинг Ватани ҳам Туркистон заминидир»¹.

^л Шарқ мутафаккирларининг, ислом ва тасаввуф фалсафаси -лломаларининг, буюк муҳаддисларнинг асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашишга, ҳамжиҳат бўлшнга чақирган ғоя ва ўғитлари мустақил Ўзбекистон Рес- публикаси тараққиёти учуи ижобий таъсир этмоқда.

4. XVI—XX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий- фалсафий фикрлар

XVI—XX асрларда Марказий Осиё халқларининг фан ва маданияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда ривож- ланди.

Феодаллар ўртасида бўлиб турган даҳшатли жанглар илм аҳлига қанчалик кулфатлар келтирган бўлмгсин, у илм-фан, санъат ва адабиёт ривожини тўхтатиб қўя олмади. Инсон да- ҳоси ва заковати не-не машаққатлар билан бўлса-да ривож- ланишда давом этди, санъат, адабиёт соҳасида истеъдодли кишилар етишиб чикди.

Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мужрим Обид, Шер- муҳаммад Мунис, Муҳаммад Шариф Гулханий, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Мнрзо Абдулқодир Бедил ва бошқалар ўша му- раққаб тарихий даврнинг эл-юрт назарнга тушган фан арбоб- лари, атоқли шоир ва ёзувчи-олимларидир.

Ўзбек маданияти ва шеърини ривожига ўз асарлари билан катта ҳисса қўшган сиймолар ҳақида гап кетганда Турди (тахаллуси Фароғий) номини ҳам зўр мамнуният билан айт- ^{Ма}дан ўтиб бўлмайди. Турди (XVII аср охири, XVIII аср боши) Бухорода туғилган. Турди Фароғий аштархонийлардан Нодир Муҳаммад ' (1642—1645), Абдулазиз (1645—1680) ва Субҳонқулихан (1680—1702) ҳукмронлиги даврида яшаб, кўр- ган-кечирганларини, шахсан гувоҳи бўлган воқеа ва ҳодиса- ^{Ла}рни, мамлакатнинг ўша даврдаги ҳаётини, халқнинг турмуш ^ароитини, маданий даражаси, маънавияти ва маърифатини Уз асар^ида акс эттирди.

XVII аср ўзбек поэзиясининг атоқли вакилларида ҳисоб- • анган Турди Фароғийдан бизгача кичик бир шеърини тўплам тиб келган бўлиб, унда 400 мисрадан ортиқроқ 17 та шеър бор. ^т, Турди ўз асарларида феодал тарқоқлик, ўзаро низо ва қон ^КШлар мамлакатнинг оғир аҳволига сабабчи бўлганлигини ^ ^ ий-фалсафий акс эттиради. Манманликка берилган бек-

^{Ка}Римов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент, «Ўзбекис- ^{Тон}, 995, 206-207- бетлар.

ларни ахилликка, бир ёқадан баш чиқариб, дўст-биродар бўлиб ҳаракат қилишга даъват этади.

Турди мамлакатни ҳамжиҳатлик билан бошқариш ўрнига уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириш, уруғ бошлиқларнинг мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал кўзгаганликларини кескин қоралаб қуйидагиларни ёзган эди:

Тор кўнгиллик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўксон икки бори ўзбек юртидир, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқ, хитою, бирни юз, наймон деманг,
Қирқу Юз, Минг сон бўлиб бир ойинлик қилинг.
Бир яқодин бош чиқариб, барча бир тўнга кириб,
Бир унгирлик, бир тиризлик, бир яқо енглик қилинг.
Қим кўйибдур, ундайи ўз мулкингиздан чикмайин, '
Икки, уч, тўрт даъвосин этмакни, кўтоҳлик қилинг.

Турди Фароғий асарларида илгари сурилган бадий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий ғоялар Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига ҳамоҳанглигини кўрсатади.

Бобораҳим Машраб (1657—1711) Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожланиши тарихида муҳим ўрин тутди. Машраб яшаган даврда феодаллар ўртасида урушлар авжига минган, халқ оммасининг аҳволи ниҳоятда оғирлашиб кетган эди. Тўхтовсиз давом этган урушлар, ички низолар, тинка-мадорни қуритадиган солиқлардан юрак бағри хун бўлган меҳнаткаш халқни қўллаб-қувватлаш Бобораҳим Машрабнинг асосий мақсади, ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Машраб қашшоқ ва ҳуқуқсиз меҳнаткашлар аҳволига доимо ачинди, умрбод уларни ҳимоя қилиш ташвиши билан яшади. Буни биз унинг «Девони Машраб» тўпламидаги дард-алам билан тўлиб-тошган шеърларида кўришимиз мумкин.

Машраб жамиятда мавжуд бўлган, халқ бошига тушаётган жабр-ситамлар, ижтимоий адолатсизликлардан дод-фарёд чекди, уларнинг негизи, манбаи нимадалигини чуқур очиб беришга ҳаракат қилди. Ижтимоий адолатсизлик, **ҳақсизлик**, тенгсизликнинг бош ва асош сабаби зўравонликда, деб билган Машраб ўзининг ўтқир қалам кучи билан ҳукмрон табакаларни, шахслар ва муллаларни танқид остига олди. Бобораҳим Машрабнинг оташин инсонпарварлик сўзлари, исёнкор шеърлари ўша даврдаги ҳукмдорларга, шариат пешволарига мутлақо ёқмади. Машраб каттиқ тазйиқ остига олинди. МаШ* рабдан ўч оладилар. 1

Аштархонийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Мад'муд Қатағоннинг фармони билан Машраб 1711 йилда ҚУ^{адУ}], шаҳрида дорга осиб ўлдирилади. Мутафаккир шоирнинг Қ^а этилиши ўша даврнинг катта фожиаси бўлди.

Марказий Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар и тараққиётида бекиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан ойР Мирзо Абдулқодир Бедил (1644—1721) дир. Уз даврининг ато*

лайласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Марказий Осиё халқларининг маданияти ва фалсафаси ривожига улкан ҳисса қўшган А.О.К санъаткор сифатида юксак эҳтиромга сазовор бўлди.

Бедил адабиёт ва фалсафа соҳасида ўзидан қимматбахонавий мерос қолдирди.

Мирзо Бедил фалсафий фикри негизини объектив опияву „авжудлигини эъгириф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кўпа табиатга баъж, ундаги нарса ва ходисалар ўзаро боғлиқ ҳамда дунё ҳамкша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. у ўзининг «Чор унсур» («Тўрт унсур») китобида табиат абадий ҳақиқатдир, яъни абадий бордир, унинг навлари, шакллари, кўриниши хилма-хиллиги ҳам ўзидандир. Бизлар — инсонлар эса бу оламга келиб-кетувчи, йўқ бўлувчилармиз, дейди.

Олам,— деб таъкидлайди Бедил,— сифат жиҳатдан ҳам, сон жиҳатдан ҳам бир лаҳза бўлса-да бир ҳолатда турмайди. Бедил абадий мавжуд бўлган материяни шакл билан биргаликда олиб қарайди. Буни унинг шаклларсиз материя мундарижаси кўринмайди, материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайди, материя шакллар жаҳонида яшириндир, шакллар материяда имконият ҳолатидадир, деган сўзларидан билиб олишимиз мумкин. Бедил агарда материя шаклларсиз бўлса, шакллар қаердан келиб чиқади, шакл билан материянинг диалектик бирлиги устида фикр юритиб, аввал материя, кейин шакл — сурат, шу суратдан ташқари маъни йўқ, бўла олмайди,— деб таъкидлайди.

Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг «ваҳдати мавжуд» (мавжудот бирлиги) деган таълимотида чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан руҳ, тан билан жисм бир-бирига боғлиқ.

Жисмлардан ташқари руҳлар олами бор дейиш нотўғридир, деган эди Бедил. Жисмлар оламини руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмас. Тан қуввати тан саломатлигидадир. Агар тан қувватига зарар етса, руҳнинг қуввати ҳам зарар кўради.

Бедил инсон ўз вақтида овқатланиб турмаса қувватдан кетади, меҳнат қобилиятини албатта йўқотади,— деган эди. У ўз фикрини давом эгтириб, тарки дунё қилганлар, гадоилар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, натижада уларнинг руҳлари сўнади, бункишилар кўз олдиларида парилар, жинлар гавдаланади, натижада улар аҳлдан озиб, жинни бўлиб қоладилар, худди ^Ғозайиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам ^Ингари ўладилар. деб огоҳлантирганди.

ди ^Дил нуктаи назари билан қараганда, тўрт унсурнинг турбирикмаларидан ноорганик дунё пайдо бўлган, кейин унинг органик дунё — ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзод вужуд келган.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм нарсалар таркибида

заррачалар ўзгариб туради, натижада янти нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. ЁҒ, ПИИЖ ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўланади. Бу ҳам зарурият орқасидандир.

Бедил «Ирфон»да ҳамма мавжуд нарсаларнинг илк замири, барча мавжудотлар ижодкори ҳаводир, деб ёзади. Бедил ҳавони табиатнинг ўзидан пайдо бўлишини, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамзод учун сув, ҳаво, ёруғлик зарурлигини таъкидлаган эди.

Бедилнинг, дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзидан бошқа нарсалар билан зарурий алоқадорликдадир, деган фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бедилнинг таълимотича, инсон сезги органларига таъсир олам таъсир этади, инсон нарсалар моҳиятини ақл-заковати ёрдамида билиб олади. Объектив олам билиш манбаи эканини у ҳар доим таъкидлаган. Одам ҳис қилиш органлари ёрдами билан ташқи дунё таъсирини идрок қилади, тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади.

Инсон атрофдаги нарса ва ҳодисаларни, моддий дунёни Ифанди ёрдами билан билади, деган ғоя Бедил фалсафий таълимотининг асосини ташкил этади. Уфанди ривожлантириш зарурлигини ёқлаб умр шамларини фанди билан ёритган кимсанинг умри боқийдир, дейди. Фаини ишлаб чиқариш, ҳаёт билан боғлаб олиб бориш масаласига ҳам Бедил қатта эътибор берган эди. Амалиёт билан, тажриба билан боғлаб олиб бориладиган илм-фанди файласуф олимнинг фикрича, инсоннинг қалби, юрагига етиб бормайди. «

Бедил одамларнинг олам сир-асрорларини билиб олишида билим ҳаётда кўмакдош бўлишини таъкидлаб, кимки, ҳаёт шамин илмга ёқди, ҳаёти асрлар сўнмади, балқиди, деган эди. Унинг сўзи билан айтганда, илм инсоният гавҳаридир.

Мирзо Бедилнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бедил ижодиётида инсонга! ҳурмат ва эҳтиром билан қараш, унинг келажагини ўйлаш! устуворлик қилади. Узининг асарлари ва шеърларида ҳалол! еб, ҳалол яшашга, тамағирлик қилмасликка даъват этади. ^ одамларга қарата, меҳнат қилиб тер тўққил, раҳмат булути б ў' | либ тупроққа ёққил, дейди. Иш қилмасдан мукофот исташ. | унингча, уятдир.

Бедил дангасалик, ёлғончилик, кеккайиш, очкўзлик, макр^В Я хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, сахийликни, меҳнатсевз^І лик, одоб-ахлоқ, иймон-этиқодни юксак даражада қадр^Л 1 ди. Бу ҳақда унинг, яхшилардан бегона бўлмайдиман, ажр³ ^ майман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошно^Л Ч қилма, ўзингни тўғри кўрмоқчи бўлсанг, ойнанинг орқа^С ^ 1 боқма,— деган фалсафий-ахлоқий фикрлари ҳозирги давр У⁴ 1 •

а аҳамиятга эга. Очкўзликни қоралаб, қаердаки ҳирс ўти
а^ангаласа, ўша жойда одамгарчилик ўтин ўрнида ёниб кул
а^ацади, деган эди. У яна бир шеърида, ҳунар эгалламагунна
иши Ирға иқбол эшиги очилмайди. дёидиким, бу ҳар бир
б^б, т^тсон учун жуда катта фалсафий ўғит, пандномадир.

" доухаммад Шариф Гулханий (XVIII асрнинг охири—XIX
боши) ўз замонасидаги сўз санъатининг йирик вакиллари
а^аторидан ўзига муносиб ўрин олади. Гулханий жуда оғир ва
уураккаб даврда яшади, ижад этди.

' Гулханий ўз асарларида халқнинг ниҳоят даражада оғир
м^мехнати, шароити, ҳуқуқсизлиги ва эзилганлигини, инсэн кадр-
кимматининг поймол этилганлигини бадиий анс эттиради.

Гз замонасининг талантили шоири Махмур (XVIII асрхири—
1844 йиллар) ўзининг ҳажвий асарларида феодал тузумнинг
адолатсизлигини фош этди.

Буюк туркман шоири ва мутафаккири Махтумқули (тахал-
луси Фироғий, 1733—1793 йиллар) ўз асарларида тенгсизлик-
ни, адолатсизлик, туркман халқининг маънавий қиёфасини,
фикр-туйғулари, орзу-истаклари, умидларини ифодалайди. У
рўй бераётган ҳар бир воқеага, сиёсий, иқтисодий тараққиёт
билан боғлиқ бўлган масалаларга халқ тамонидан туриб баҳо
берди ва уларни асарларида бадиий акс эттирди. Гаини вақтда
иқтисодий тушкунлик, моддий қолоқлик, туркманларнинг уруғ,
қабила, тоифаларга бўлиниши, уруғлар ўртасидаги адоватлар
уларнинг аҳил бўлиб яшаши учун имкон бермаслигини тўғри,
ҳаққоний кўрсатиб берди.

Махтумқули дунё абадий бўлиб, бордан йўқ, йўқдан бор
бўлмаслигини, у доимий равишда ривожланиб, ўзгариб турса-
да, аммо тараққиёт ҳеч қачон тўхтамаслигини йирик файласуф
олим сифатида ёритади.

Утмишдаги бошқа мутафаккирлар каби Махтумқули ҳам
ўз даврининг фарзандидир. У жамиятнинг тараққиёт қонунла-
рини илмий равишда тушуниб етмади. Шунга қарамасдан у
Уз халқининг фожиали аҳволда яшаётганлигини кўриб қайғу-
глам чекди, унинг порлоқ истикболи ҳақидаги ўз фикр-муло-
х^х.азаларини асарларида атрофлича ифодалади.

Махтумқулининг адабий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий ме-
р^рс» нафақат Марказий Осиё халқларининг, балки умумбаша-
Рчятнинг ҳам бебаҳо маънавий хазинасидир. Чунки унда ҳам
чллий, ҳам умуминсоний қадриятлар ўз ифодасини топган ва
к^коак даражада эъзозланган.

Минтақамизда фалсафий қарашларнинг тарғқкий этишига
т^та ҳисса қўшган олим, маърифатчи-демократ, тарихчи, эт-
л^лр^раФ Чўқон Чингисевич Валиханов (1835—1865) дир. у
олг^г—1853 йиллари Омск шаҳрида кадетлар корпусида таълим
ган^нп^п Марказий Осиё ва Хитой экспедицияларида иштирок эт-
Ва^а, -етеРбург шаҳрида 1859—1861 йиллари рус демократлари
Нов^вИеллар^ри^и @Илан^н таниш бўлган. Чўқон Чингисевич Валиха-
инг^н фикрича, моддий дунё бирламчи, чексиз ва абадийдир.

Дунённ билиш, инсон учун зарурийдир. Жамият табиат каб» доимо куйидан юкорига, оддийдан мураккабга ривожланиб ту. ради. Жамият тараққиётининг асосий мақсади — кишиларнинг фаровон хаёт кечиришини таъминлашдир. Инсоннинг барча хатти-харакати мавжуд ижтимоий муносабатлар билан белги. ланади.

Валиханов ўз асарларида козок халқини рус халқи билан ҳамкорликда бўлишга чорлаган. Шундагина биз иқтисоди^ ва маданий қолақликдан халос бўлишимиз мумкин, деб ҳисоб. лаган.

Валихановнинг ижтимоий-фалсафий фикрлари Ибрай Алтинсарин (1841—1889) томонидан тараққий эттирилади. у Оренбург (1860—1869 йилларда) шаҳрида рус-козок мактабида муаллим бўлиб ишлаган. Буюк маърифатчи-демократ, ёзувчи ва этнограф ўз асарларида олам Оллоҳ томонидан яратилган, деб ҳисоблаган. Жамият тараққиётининг манбаини у ақл ва маърифатда, деб билади. Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари тажриба асосида, илм-фан ёрдамида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун илм-фанни, жумладан, рус халқининг маданиятини ўрганиш зарур деб ҳисоблаган. У рус-козок мактабларини таъсис этишда бевосита қатнашган. Рус адабиёти асосчиларининг асарларини козок халқи ўртасида тарқатишда фаол иштирок этган.

Козок адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоир Абай (Иброҳим) Қўнонбоев (1845—1904 йиллар) Семипалатинск шаҳридаги Аҳмад Ризо мадрасасида таълим олиб юрган кезларида Навоий, Саъдий, Фирдавсий, Фузулий, Хўжа Ҳофиз каби Шарқ классиклари асарларини севиб ўрганди. Сукрот, Арасту, Форобий, Гегель фалсафасидан, Байрон, Гёте ва бошқа мутафаккирларнинг ижодидан ҳам баҳраманд бўлади. Буларнинг ҳаммаси унинг билим савиясининг ўсиб, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларининг шаклланиб ва ривожланиб боришида катта таъсир кўрсатди.

Абай ўзининг асарларида халқни илм-маърифатга, инсонийликка, меҳнатни севишга, касб-ҳунарни эгаллашга даъват этди.

Абай инсон шаънига тўғри келмайдиган, одамни ерга ур^{а1} диган хислатларни — дилозорлик, нодонлик журъатсизлик, танбалликни кескин фош этади. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди: «Одамзодни хор қиладиган учта нарса бор, шундан эҳтиёт бўлмоқ керак. Биринчиси — нодонлик, иккинчиси—Эринчоқлик ва учинчиси — золимликдир. Нодонлик—билимсизлик ва дунёдан хабари йўқликдир. Билимсизлик эса — ваҳшийликдир-Эринчоқлик— дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душмаШ^и дир. Танбаллик, ғайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, кам^и бағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқаД^и-Золимлик—бу инсонликнинг душманидир. Одам золим бўлД^и»¹¹

у одамгарчиликдан айрилади, инсон киёфасини йўқотади
"шрткич ҳайвондан фарқи қолмайди.»¹

д бай оташин ватанпарвар шоир эди. У уруғлар ўртасидаги
- яро жанжаллардан юрт вайрон, халқ хор-зор бўлганлигини
иниб, куйиб-ёниб, қозоқ уруғларини бирлашишга чақиради,

а гла Р ўртасидаги келишмовчиликларни тугатишга ундайди.
-байнинг ижтимоий-фалсафий фикрларини маҳаллий халқ-
р ўртасида кенг тарғиб этишда унинг истеъдодли шогирди
ШокаР^м Қудайбердиев (1858—1931) нинг роли алоҳида эъти-
борга сазовор.

XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг биринчи ярмида ис-
тикомат қилган қозоқ халқининг буюк мутафаккир олимлари,
жамоат арбоблари, таниқли маърифатчилар Аҳмет Байтурсу-
нов (1873—1938), Исфандияр Кубеев (1878—1956). Жусупбек
Аймаутов (1889—1931), Мағжан Жумабаев (1893—1938) ва бош-
қалар ўзларининг бадий ва илмий асарларида, мақолаларида
маҳаллий халқни саводсизликдан холи бўлишга, илм-фан, ҳу-
нармандчиликни эгаллашга қизғин даъват этадилар. Улар
минтақада янги мактаблар сонини кўпайтириб, маориф илм-
фан, маданиятни ривожлантириш йўли блан аҳолининг билим,
сиёсий онгини ошириб, минтақада ягона Туркистон республи-
касини барпо этишни орзу этганлар.

Минг афсуслар билан шуни айтиш керакки, мазкур ғояла-
ри учун улар шўролар ҳукумати томонидан миллатчиликда
айбланиб, қатағон йиллари отиб ташланганлар.

Маърифатчилик ғояларининг кенг авж олиб кетишида буюк
қирғиз ёзувчиси Тоқтоғул Сотилғонов (1864—1933) нинг ҳис-
саси катта. У қирғиз халқининг эркин ва фаровон ҳаёт кечи-
ришини орзу этган, унга эришишда маданият, маърифатнинг
катта роль ўйнашлигини уқтириб ўтган. Унинг фикрича, жа-
миятдаги ижтимоий адолатсизликнинг макбаи чоризм тузуми-
дир.

Тоголоқ Молдо (1860—1943)—қирғиз халқининг ёзувчиси,
устози Тоқтоғул Сотилғоновнинг ғояларини олға суриб, ўз
асарларида оддий меҳнаткашларни улуғлаган, уларнинг эркин
а фаровон ҳаёт кечиришини орзу қилган. Барпи Алимқул Усен-
баев ва бошқа қирғиз адибларининг асарлари демократик ғоя-
лар билан суғорилган.

Тожик мутафаккири Тошхожа Асири (1869—1915) барча
"жтимоий тузумларнинг асосий вазифаси — меҳнаткаш омма-
нинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашдир, унинг учун
Нг аввало ҳукмрон синфлар қишлоқ хўжалиги ва сув иншоот-
арининг тараққий этишига эътиборларини қаратмоғи лозим,
То х, ^с о блага. Шунга ўхшаш демократик фикрларни буюк
Ла) ИК ёзувчиси Карим Девои ва бошқалар ҳам изҳор этган-

рнр ' АБ ай Қўнонбоев. Танланган асарлар. Ўзбекистон бадий адабиёт наш-
тм> Тошкент, 1961, 197- бет.

Бердимурод Карғабой ўгли Бердақ (1827—1900) Қорақалпоқ мумтоз адабиётининг ва прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрларининг энг йирик вакилидир. Бердақ XIX асрда феода муносабатлар ҳукмрон бўлган, Туркистон чор Россияси томонидан босиб олинган мураккаб тарихий шароитда яшаб ижтимоий эди.

Бердақ башланғич таълимни ўзи туғилган овулдаги диний мактабда олган, сўнг Қорақум эшон мадрасасига ўқишга киради. Моддий аҳволи ночор бўлганлиги сабабли мадрасани ташлаб кетади. Уқишни мустақил равишда давом эттиради.

Бердақ ижодининг чуқур томирлари бор. У қорақалпоқ халқининг ўзига хас бўлган тарихи, маданияти, адабиёти, санъати фалсафасини, халқ урф-одатлари ва миллий кадрияларини севиб ўрганади ва ўзи мансуб бўлган халқнинг сеvimли шоири, файласуфи сифатида майдонга чиқади. Бердақ илм-фан, адабиёт майдонига чиққан вақтида унинг қаршисида ўзбек халқининг, буюк мутафаккири Алишер Навоий қолдирган буюк мерос, озарбайжон классиги, Шарқ лирик поэзиясининг дохийси Фузулийнинг инжу хазинаси турар эди. Атоқли туркман шоири Маҳтумқули асарларини Бердақ жон-дили билан севиб ўрганди. Лутфий, Атоий, Бобур ва бошқа алломаларнинг асарлари, маданий, фалсафий меросларига катта ҳурмат ва самимият билан қаради. Бердақ қорақалпоқ ва ўзбек ёзувчилари, умуман Шарқ халқлари яратиб қолдирган бутун маданиятнинг, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикрларнинг илғор томонларини ижодий ўзлаштирди, янги ғоялар билан бойнтди ва янада ривожлантирди. Навоий, Фузулий Маҳтумқули ижодидаги энг яхши, энг илғор анъаналарни қабул қилган, улардаги гўзал фикр-мулоҳазаларни давом эттирган ҳолда Бердақ ўзининг асосий диққатини қорақалпоқ халқи ижодига, унинг битмас ва туганмас чашмасига жалб этди. Ундаги олижаноб хислатларни қабул қилди ва ўзига хос, ўзига мос бўлган янги поэзия, янги фалсафий, ижтимоий-сиёсий ғояларни дадиллик билан яратди. Узининг «Излар эдим» шеърида булар ҳақида айтиб ўтган эди.

Бердақ қорақалпоқ халқининг бир неча юз йиллар оша бошидан кечирган фожиали тарихини, эл-юрт ободончилиги йўлида кўрсатган буюк жасоратию, сарф қилган меҳнатини, моддий ва маънавий маданиятини, инсон ақл-идроки ва тафаккури меvasи бўлган дурдоналарни ўз асарларида мадҳ этди.

Қорақалпоқ халқининг улуғ фарзанди Бердақ ўз асарларида тенг ҳуқуқлилик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ғояларини ифодалади, золимларни фош этди. Бердақ халқнинг бахт-саодати, келажagini орзу қилди, ватандошларини ўз бахт учун курашга чақирди.

"Халқимизнинг туб манфаатларини, озодлик, мустақилликка бўлган интилишлари, орзу-ниятларини ўзида акс эттирган янги ижтимоий-фалсафий тафаккур — маърифатпарварлик Туркистон

1 -а XIX асрнинг охирларидан бошлаб пайдо бўла бошлади.
* тнинг дунёқарашлари ана шу мураккаб, ўта зиддиятли иж-
У* Рий тарихий шароитларда шаклланди ва ривожланди.

т.¹Тарихимизда маърифатпарварлар деб аталадиган аҳли до-
шларнинг барчасига хос бўлган умумий томонлар мавжуд.
^й!1- тақатни мустамлакачилик куллигидан абадий қутулиб,
л оД ХУР, Мустақил бўлишини кўриш — халқимиз асл фар-
ндлари, адиблари, илм-фан, маданият арбобларининг ҳам-
асига хос бўлган умумий тамонлардан бўлиб ҳисобланади.

Узининг бутун ҳаёти ва борлигини, ақл-идроки ва тафаккур
упратини халқи ва Ватани истикболи йўлига тиккан олиму
Аузалоларнинг диққат марказида турган, уларнинг ҳаммаси-
га бир хилда дахлдор бўлган умумий томон ва асосий мақсад,
лардан яна бири — халқни илмли, маданиятли, миллий онги
ва ғурурини ўстириш асосида эл-юртни яқдил, яқтан қилиб
бпрлаштириш, одамлар кўзини ғафлат уйқусидан очиш йўли
билан Ватанимиз мустақиллигини, миллатимиз эркинлиги ва
озодлигини таъминлашдан иборат эди.

Чор амалдорлари минг бир макр-ҳийла ишлатиб, зўрлик-
зўравонлик қилиб, одамларни алдаб, қўрқитиб, масжиду мад-
расаларни беркитиб, миллий маданий-маънавий, бойликлари-
мизни талаб кетиб, халқни жаҳолат сари судраб, илм-маъри-
фат йўлига тўғанок бўлиб турган бир пайтда халқимизнинг
маърифатпарвар фидойи фарзандлари бунга қарши халқни
билимли, онгли бўлишга, жаҳолатдан йироқ туришга даъват
этдилар.

Маърифатпарварларни ўз даврининг жасур, халқпарвар,
миллатпарвар, ватанпарварлари деб аташ мумкин. Элим, юр-
тим деб яшашни ўзлари учун юксак мақсад деб билмаганлари-
да бошларидан кечган азоб-уқубатларга, тазйиқларга, камси-
тишларга, қувғинлару дарбадарликларга, ўз Ватанларида бе-
гоналардек бўлиб яшашларига чидай олмаган бўлар эдилар.
Халққа, Ватанга қўлларида келганича, озми-кўпми хизмат
^мишни ўзлари учун шон-шараф, буюк мақсад деб билдилар.
Ана шу ниятда улардан бири ўзининг ўткир сатирик асари
билан, бошқаси чуқур маъноли шеърлари, ғазаллари, ўта таъ-
С^нР^нан публицистик мақолэлари, фалсафий асарлари билан
¹⁰Р^т қайғуси, халқнинг дарду ҳасратини имкони борича баён
^{Эт}Дилар. Қелажақ орзу-умидлари йўлида ижод қилдилар. Юк-
С^{ак} савияли илмий-фалсафий, бадиий, тарихий асарлар ёзди-
•тар.

— Маърифатпарварларнинг, халқимиз асл фарзандларининг,
н^ар^{лар}и, илмий-фалсафий, маданий мерослари улар яшаб
Каб^{од} Этган М^{ур}ккаб даврнинг мазмунини, маҳиятини, мурак-
ган к^иКлари ва зиддиятларини ўзида чуқур ва тўғри акс эттир-
д бамисоли тарихий кўзгудир. Улардан бизларга илмий, ма-
ний мерос бўлиб келаётган, миллий маънавий бойлигимиз-
Н^г таркибий қисми ҳисобланган бадиий, фалсафий асарлар,

ҳикоялар, одоб-ахлоқ мажмуалари, рубоийлар, назмий ва нарий мактублар, дostonлар, хотиротларни ўқиб, мазмуни бил танишиб, халқимизнинг дарду ҳасратини, орзу-армонларини^Г кечмиш тарихини кўрамиз.

Асарлари орқали халқ дардини чуқур баён этган, Ватан ишқи ва қайғуси, эл-юрт истиқболи ташвишлари билан ҳам доим куйиб-ёниб яшаган ажойиб инсон, йирик олимлардан^а, бири Аҳмад Донишдир. Билими чуқур, акли тийрак, дунё^{,,а} раши ниҳоятда кенг бўлганлиги сабабли замондошлари томонидан Дониш—Каллалани деган лақабни олган Аҳмад 1827 йилда Бухорода туғилиб, 1897 йилда шу ерда вафот этган.

Аҳмад Дониш астрономия, фалсафа, тарихга оид асарлар ёзиб қолдирган мутафаккир олимдир. «Бухоро амирларининг тарихи», «Наводирул вақое» Аҳмад Дониш номини дунёга; машҳур қилган асарлардир.

Аҳмад Дониш «Наводирул вақое» («Нодир воқеалар») номли машҳур тарихий, илмий-фалсафий асарида оламнинг абадийлиги, ернинг юмалоқ-шарлиги, сайёраларнинг ҳаракат қилиб туриши мумкинлиги тўғрисида гапирган. «Ер қимирлаши сабабсиз бўлмайди,— дейди у,— бунинг сабаби эса ҳароратлик, унинг ер марказида юқорига кўтарилиши ёки тоғнинг баъзи жойлари бўшашиб кетганлигидир ... Ер остидан тикилиб-сиқилиб ётган буғларнинг кучи, ҳаракатларидан ўша ерда зилзила пайдо бўлади. Бундан тағ атрофидаги баъзи жойлар ёрилиб сув булоқлари оқади; ёки у ҳароратнинг зарбасидан ер ёрилганда ундан қаттиқ садоли товуш чиқади. Тоғ тепаликларининг оралари ажралиб уларда ўнгири, тешиклар пайдо бўлади.» Шунингдек, Ой ва Қуёшнинг тутилиши сабабларини ҳам табиатнинг ўзидан қидириш зарурлигини айтиб ўтади. Агар биз билишга интилсак,— дейди бу ҳақда А. Дониш,— Ой ва Қуёшнинг тутилиши биз учун билиб бўладиган, тушуниладиган нарсага айланади.

Аҳмад Дониш машҳур астрономдир. Астрономияга оид тузган ахборотларида ўрта асрнинг буюк алломалари Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Умар Ҳайёмнинг анъаналарини ижодий давом эттириб, табиат ҳодисаларини **илмий** асосда англаш ва изоҳлашга ҳаракат қилди. У Ой ва Қуёш тутилиши ҳақида ўз фикрларини баён қилди, унинг сабаби **табиат**нинг ўзида эканлигини, табиатдан ташқарида ҳеч нарса бўла олмаслигини тушунтиришга уринди.

Аҳмад Дониш инсон бахти ва келажагининг асоси **меҳнат**да эканлигини таъкидлаб, агар инсон тақдирга ишониб ишл^а маса, у янглишади, бундай одам ақлсиздир, дейди. Шу бил^а бирга у одам ўз ғайрати ва ҳаракати билан мақсадига эриш^а олади, деб айтган эди.

Аҳмад Донишнинг илғор фалсафий ғояларини ўз ватаннинг содиқ фарзандлари бўлган Фурқат, Муқимий, кейинчали^а Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби замондош² ри давом эттирдилар.

Гзбек халки ва бошқа қардош халқлар ижтимоий-фалсафий
кплари ривожланишида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фур-
^ (1858—1909 йиллар) нинг ўрни бошқа мутафаккирларни-
асло кам эмас. Унинг асарларида илгари сурилган ил-
кП оялар, фикрлар шу қадар кўп ва хилма-хилки, уларнинг
яммасини бирма-бир кўрсатишнинг ҳеч иложи йўқ. Ватанни
*евиш) унинг ўтмиш тарихи ва маданиятини, тили, адабиёти ва
санъатини ҳурматлаш, уларни катта ҳурмат ва қизиқиш билан
«рғаниш ҳақида Фурқат шу қадар бебаҳо фикрлар айтганки,
унинг бу ноёб фикрлари ҳамон эъзозланмоқда. Фурқат оддий
иеҳнаткаш халқни, моддий ва маънавий байликлар ижодкор-
ларини дил-дилидан севган, улар учун беҳад ачинган ажойиб
инсонпарвар шоирдир. Фурқат чор амалдорлари, маҳаллий
бойлар ва руҳонийларнинг манфаатпарастликлари, халққа ўт-
казаётган зулм ва ситамларини ўзининг ўтли ҳажвий сатрла-
рида чуқур очиб ташлайди.

Халқимизнинг буюк адиби Фурқат ўзининг асарлари ва
шеърларида зулмат ўрнига нурни, жаҳолатга қарши маъри-
фатни, бидъатга қарши илм-фан, ақл-идрок ва тафаккурни
мадх этди. Одамларни эскилик ботқоғидан чиқишга, илм-фан
ва техникадаги янгиликлардан доимий равишда хабардор бў-
лишга, бунинг учун илмни севишга, бир эмас, бир нечалаб хо-
рижий тиллар ва маданиятларни билишга ундади.

Фурқатнинг «Илм ҳасияти», «Гимназия», «Виставка», «Нағ-
ма», «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» сингари
шеърларида турмушга улуғ дастёр бўлган илму фан техни-
кани, ҳар хил ҳунарларни, ихтироларни, мусиқа илмини, чет
тилларни, араб, юнон, рус, француз халқлари адабиёти, санъа-
ти ва маданиятини билиб олишга чақиради.

Фурқат «кўнгулларнинг еурури», «кўрар кўзларнинг нури»—
жавҳари бўлган барча ижобий ва фойдали илмларни ўқиб-ўр-
ганишии ўз халқига тавсия қилади, чунки уларнинг «ҳар қай-
сиси ўз вақтида даркор бўлади», дейди.

Ўзбек классик шоирларидан бўлган Муҳаммад Амин Мир-
3ахўжа ўғли Муқимий (1850—1903 йиллар) ўз ижодини ўзбек
«ЛҚИ тарихида энг мураккаб ва мудҳиш пайтларда бошлади.
Муқимий яшаган даврда ўзбек халқи майда-майда хонликлар-
7а бўлиб юборилган, бу хонликлар ўртасидаги тинимсиз кураш
^ наткаш халқни хонавайрон қилиб турган, Туркистон хоризм
°чонидан мустамлака қилинган эди.

Юк инсонпарвар шоир Муқимий мустамлакачилик шароит-
тда ўзбек халқининг бошига келган бало-қазо ва фалокат-
3нинг жонли шохиди бўлди. Мустамлакачи жаллодларнинг
6алққа қилган жабр-ситамларини ўз кўзи билан кўриб, қал-
н бидан чуқур ҳис этиб, ўз шеърлари, лирикаси, ғазалларида
?РНИ ЧУҚУР акс эттирди.

Муқимийнинг асарлари, хусусан инсон сезгисининг энг
3ик томонларини ҳам оча биладиган лирикаси ниҳоятда чу-
^Р ижтимоий маънога эгадир. Уларнинг ҳар бирида замондан

норозилик руҳи, алам ва фарёд руҳи лиммо-лимдир. МуцимиЯ асарларини, у яшаган ижтимоий муҳитнинг, ўша қора ва'му!^И хиш даврнинг айбномаси деб аташ мумкин.

Муқимий ўз асарларида ҳаётда рўй берган воқеа-ҳадиса I ларни, феодал тузум иллатларини, ҳукмрон синфлар кирдиқоол ларини очиб ташлайди, келажакка умид билан қарайди. Униаг'1 келар охир сенинг ҳам йўқлагудек бир замон яхши, деган умиа ва ишонч билан тўлган фикри хануз халқ ўртасида машхулЛ дир.

Убайдулло Солиҳ ўғли Завқий (1853—1921) ўзининг илғор маърифатпарварлик ғоялари билан ўзбек халқи маданияти тарихи, фалсафий, ижтимоий, сиёсий тафаккури ривожиди' алоҳида ўрин тутди.

Завқий дунёқарашининг шаклланишида, ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожланишида Шарқ халқларининг ўтмиш маданияти, тарихи муҳим аҳамият касб этди. Авлод-аждоқларимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратиб келган ижтимоий-фалсафий фикри ва маданиятининг қимматли ютуқларини ўзлаштирди ва янги ғаялар билан бойитди. Завқий Лутфий, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил ва бошқа мутафаккирларнинг асарларига катта ҳурмат ва қизиқиш билан қаради. Ҳофиз, Махмур, Гулҳаний асарларидан кўп нарсаларни ўрганди. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий сингари маърифатпарварларизидан бориб, ўз асарларида эксплуататорларнинг халққа қилган зулм ва зўравонликларини фош этди.

Халқ бахти учун миллатимиз истиқболи, Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги учун курашда Завқий иккиланиш нима эканлигини билмади, ўлимга тик боқди. Унинг асарлари, ҳажвий шеърларида келажакдан умидворлик, исёнкорлик руҳи бўртиб туради. Умуман, Ватанга, халққа муҳаббат ва халқ дарди, оташин ватанпарварлик ва халқпарварлик Завқий ижодидаги марказий масалалардан биридир. Бу масалада ҳам у ўзбек адабиётини яна бир юқори поғонага кўтарди.

«Каждор заманда», «Қарз», «Қулоқ солинг, ёронлар», «Паш- ; шалар» ва шу каби асарларида Завқий меҳнаткаш омманинг оғир ҳаётини моҳирлик билан тасвирлайди.

Аваз Утар (1884—1919 йиллар) донишманд инсон сифатида халқ ўртасида маълум ва машхурдир. У Хивада таваллуд топди. У ёшлик кезлариданоқ фан, санъат, адабиёт билан жуда қизиққан. Навоий, Лутфий, Фузулий, Мунис, Комил, Хоразмий Огаҳий каби адибларнинг илмий-адабий, фалсафий мерослар'¹ ни катта қизиқиш билан ўрганди. Натижада истеъдод соҳиби Аваз Утар ўғли жуда эрта Хоразм воҳасининг номдор шоир"¹ бўлиб кўзга кўринди.

Аваз Утарнинг «Халқ», «Уламоларга», «Сипоҳийларга ' «Ҳарб вахшийлари», «Мактаб», «Тил», «Ҳуррият», «Фидои халқим», «Тапар экан қачон» каби шеърӣ асарларида уни"

пцфатпарварлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик ва демо-
гоялари жуда мохирона ифодаланган.
^{к^а}д.ваз Утар ўзи яшаган хон тузуми давридаги иллат ва ма-
I ярии халқчил шоир сифатида танқид қилади, халқнинг аҳ-
P^{а3}-; ва унинг келажакни тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларини
этишдан заррача чўчимайди. Унинг, йўқ жаҳон мулкида
йиздек ожизу бечора халқ, зулм тиғи бирла бўлган бағри юз
инг пора халқ, деб айтган сатрлари ўша замонда ҳоким бўл-
M ан разил ижтимоий кучлар устидан, уларнинг жирканч иш-
лари устидан чиқарилган айбномадек эшитилади.

Ватанпарвар, халқпарвар шоир миллатни маърифат орқали
бқаҳонда ҳар томонлама ривожланган эллар қаторига олиб чи-
кишни истади. Узининг бу гоёсини шеърларида акс эттиради.

Дамият равнақи, халқнинг билимли, маърифатли ва мада-
ниятли бўлишида ўз она тилидан ташқари бошқа тилларни
хам билиш лозим ва зарурлигини, болаларни илму фан уйига
юбориш муҳимлигини алоҳида таъкидлайди. Аваз Утар ана шу
фикрини давом эттириб, яна, ҳар тилни билув энди бани одама
жондур, тил васитан рабитаи оламиёндур, дейди.

Аваз Утар «Мактаб» номли шеърда мактаб очиш орқали
халққа билим — маърифат бериш ншига ҳар бир инсон қўли-
дан келган ҳимматини аямаслиги керак, дейди. Чунки, унинг
фикрича «мактаб миллат вайроналигини тугатиб», «уни обод
қилишнинг», одамларни «ғам-қайғудан озод этиш» йўлларидан
биридир.

Аваз Утар ҳар доим меҳнаткаш халқ томонида туради,
уни ўзининг узвий бир бўлаги деб ҳисоблайди. Адиб томони-
дан таъкидланишича, илм-маърифатли бўлган киши онгли,
ақл-идрокли бўлади, айни чоқда, маърифат, озодлик душман-
лари билан онгли тарзда курашувчи даражасига кўтарилади.

Аваз Утар маърифатпарвар, миллатпарвар адиб сифатида
халқ оммасининг бахтиёр кунларга етишига, Ватанимизда
Ҳуррият, Озодлик, Эрк куёши "барқ уришига астойдил ишонди.

XIX асрнинг охирлари — XX асрнинг ўрталарида яшаб ижод
^тган Садриддин Айний (1878—1954) ўзбек ва тожик халқлари
M аданиятининг атоқли адибидир. Садриддин Айний инсонпар-
BaP, халқпарвар инсон сифатида машҳур бўлган файласуф
олим ва мутафаккирдир.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889—'1929) Шарқ адабиёти,
Ca ньати, маданиятини, Алишер Навоий асарларини, Бедил ва
^x.мад Дониш фалсафий таълимотини катта қизиқиш билан
УҚиб-ўрГанди

Ҳамза инсон феъл-атвори, шаклланиши ва ривожланиши-
«а ижтимоий муҳит ва таълим-тарбия катта ўрин тутди, деб
^Ис облаган. Ижтимоий тенгсизликнинг асосий сабабини омма-
F инг нодонлиги саводсизлигида деб билганлиги учун камба-
алликдан, аянчли ва кулфатли ҳаётдан қутулишнинг энг яхши
Улц — маориф-маърифатдадир деб билди, халқни илмли —
aъ рифатли қилишда мактабнинг аҳамияти катта эканлигини

тушуниб етди. Унинг фикрича, мактаб миллат макони, гавҳар ёқутнинг қони, мактаб бўлмаса битар миллатнинг ному шони.

У жамиятнинг келажиги, халқнинг маданияти ва маънавиятининг қандайлиги, Ватаннинг иқболи ва истиқболи инсоннинг тенг ярмини ташкил этадиган хотин-қизларга қанчалик эътибор берилганлиги, уларга кўрсатиладиган иззат-иқром хурмат ва мурувват билан белгиланади, деб уқтиради.

Ҳамза бошқа Шарқ мутафаккирларидек Ватани билан фахрланган, Ватан ишки ва ташвишида куйиб-ёнган, Ватани учун бутун борлигини, зарур бўлиб қолгудек бўлса, тан ила жонини фидо қилишга тайёр турган фидойи инсон эди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон халқлари сафидан ғоявий-сиёсий жиҳатдан етук ва баркамол, замонавий асосда бемалол фикр-мулоҳаза юрита оладиган, келажакни олдиндан кўрадиган, эл-юрт қайғуси билан куйиб-ёниб яшайдиган, миллий истиқлол учун курашга ҳамisha шай турган олимлар, адиблар, файласуфлар, фан ва маданият арбоблари кўрина бошлайдилар. Тарих майдонига кириб келган тараққийпарвар зиёлилар ўзларининг ўта таъсирчан асарлари, шеърини достонлари, ўткир публицистик мақолалари, драмалари, фалсафий рисоалари билан Туркистон халқлари ижтимоий-сиёсий онгининг ўсиши ва миллий ўзлигини англаб етишда ижобий таъсир кўрсатдилар.

Халқимизнинг зукко фарзандлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхон, Абдурауф Фитрат, Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Абдулхамид Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қодирий, Элбек, Боту, Ф. Хўжаев, А. Икромов, Шоислом Шоаҳмедов, Бобоохун Салимов, Полвонийез Юсупов, Турор Рискулов каби ватанпарварлар чор мустамлакачилик сиёсати туфайли, Туркистон забун аҳволга тушиб қолганини, эл-улус жаҳолат ва нодонлик қўйнида эркинлик туфайли иккиёқлама эзилиб ётганини чуқур англаб етдилар ва бундай ҳаётни ўзгартириш, тамомила янгилаш, миллий истиқлолга эришиш зарурлиги ҳақидаги фалсафий ғояларни олға сурдилар. Улар халқ бахтини ўз бахтлари билдилар. Халқимизнинг кўкрагига озодлик, хуррият шабадаси тегадиган бахтли кунлар, саодатли дамлар етиб келишини зўр интизорлик билан кутдилар. Халқни маърифатли қилиш, билим савиясини кўтариш, фикр доирасини ўстириш, миллий истиқлолга эришишнинг зарур шартларидан бири деб тушундилар ва ана шу олижаноб ниятларини амалга ошириш учун тинмай ҳаракат қилдилар. Туркистоннинг келажак тақдир тўтрасида, миллатнинг истиқболи ҳақида тинмай қайғурдилар, изландилар, миллий истиқлолимизга замин яратдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таъкидланганидек, «Мустақиллик пойдеворига халқимизнинг боши тушган оғир кунларда қатағонга учраб, гуноҳсиз қурбон бу

минглаб забардаст, унутилмас фарзандлари тамал тош-
Гж и кўйган. Шунинг учун ҳам мустабидлик замонида хал-
Лимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган мўътабар инсонлар-
Кн! нг номлари бирин-кетин тикланыпти. Абдулла Қодирий ва
?бдулхамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби
пятанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб
сиймоларнинг маънавий меросларин бугун халқимиз бисотига
кайтмоқда»¹-

Самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919)
асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистоннинг энг машҳур
кишиларидан ҳисобланарди. Тараққийпарварларнинг устози ва
пешвоси бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг муборак номи ва
илмий асарлари Туркистондагина эмас, Кавказ, Волга бўйи
халқлари, кўпчилик мусулмон мамлакатларида ҳам маълум ва
машҳур бўлган.

Беҳбудий Туркистондаги жадиждар ҳаракатининг йирик на-
мояндаси, унинг назарий асосчиларидан бири, таниқли ёзувчи,
журналист ва жамоат арбобидир.

Беҳбудий ўз даврининг буюк донишмандидир. Илм-фан ва
маданиятнинг ҳамма соҳалари, айниқса, Шарқ фалсафаси ва
Европа адабиётидан чуқур билим ва маълумотга эга бўлган.
«Сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳати-
дан Туркистоннинг ўша вақтларидаги жадиждаридан унга тенг
кела оладиган киши бўлмаса керак»-,— деб ёзган эди Ф. Хў-
жаев.

Умуман олганда, Беҳбудийнинг Туркистонда янги усулдаги
мактабларни ташкил этишдаги ва жадиждчилик ғояларини мат-
буот орқали тарғиб қилишдаги хизматлари ғоят катта.

Беҳбудий 1903—1904 йилларда ўзбек ва тожик тилларида
«Қисқача умумий география» асарини, янги усулдаги мактаб-
лар учун дарслик ва қўлланмаларни ёзди. «Беҳбудий» номли
нашриётни ташкил этиб, унда ўзбек тилида дарсликлар босиб
чиқарди. Самарқандда маҳаллий аҳоли учун кироатхона очиш-
га бошчилик қилди.

„ Беҳбудий 1913 йилнинг апрелида «Самарқанд» газетасини,
УШ йилнинг август ойидан бошлаб эса «Ойна» газетасини чи-
қаришга киришди.

Маҳаллий халқдан биринчи бўлиб харита тузган, ўз уйида
кУтубхона очган, тарихга, ислом ҳуқуқига оид асарлар, ўқув
«итоблари ёзган ҳам Беҳбудийдир.

Аёлларнинг илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилган, дунёвий
фанларни ўрганишга ундаган, табиат ҳодисаларини, Ернинг
ДУмалоклиги, ўз ўқи атрофида айланиши ва муаллақ туриши,

то ¹¹ А. Каримов. Узбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура.

а «Узбекистон», 1993, 85- бет.

РиРг, ай³Улла Хўжаев. Танланган асарлар. I том. Тошкент, «Фан» наш-
1976, 84- бет.

Ой ва Куёш тутилишини илмий нуқтаи назардан тушунтипи 'га ҳаракат қилган ва булар ҳақида энг кўп ёзган ҳам Бехбудий бўлган. •У"

Бехбудий фавқуладда қобилият ва истеъдодга эгалиги. ц₀] дасининг кучлилиги, зиёлилар ва халқ оммаси билан алоқас! нинг мустаҳкамлиги, ўткир назариётчилиги ва амалиётчилаг | ҳар ларсани ҳаётдан ола билиши, ўтмишни чуқур тушуниши в I келажакни олдиндан кўра билиши ила замондошларидан айқ¹ либ, ўзига хос ўрин тутарди.

Бехбудий Туркистонни чор мустамлакачилиги зулмидД кутқазиб гоёсини ўз асарларида илгари сурди. Халқни мил[^] лий истиқлол учун курашга чорлади. Миллат тараққиёти ва истиқболи, Туркистоннинг келажаги ҳақида ўйлар экан, халқни жаҳолат ва нодонлик, эрксизлик ва қашшоқлик ботқоғидан қутқариб олишнинг бирдан-бир йўли илм-маърифатли бўлишдир, деган хулосага келди. Халқ ҳозирда ҳукм суриб турган I бидъат, хурофотдан халос бўлса, келажакка умид кўзи билан қараб, илм-фан эшикларини кенг очса, яхшилик томон юз турса, болаларини Оврупа дорилфунунларига юборса, улардан адвокат ва хунарманд, савдогар ва муҳандислар чиқса —нақадар олий ва гўзал иш бўлур эди, деб кўнглидан ўтказарди. Бехбудий фикрича, халқдан маблағ йиғиб ўқишга, илмга рағбати бўлган, аммо ота-онаси қурби етмайдиган Туркистон ёшларини чет эл дорилфунунларига юбориб ўқитиб, миллатнинг риважи ва истиқболи учун зарур бўлган муҳандис ва муаллимларга, Оврупа бозорларида савдо-сотик қиладиган, хорижликлар тилини биладиган замонавий илмий ходимларга эга бўлиш керак. Алломанинг юқоридаги фикрларн ўз аҳамиятини ҳозирги даврда тўлалигича сақлаб турибди.

Халқ оммасини илм-маърифатли қилишнинг миллатимиз ва Туркистон истиқболи учун қанчалик муҳим аҳамият касб этиши Бехбудийнинг 1911 йилда ёзилган «Падаркуш» драмасида ҳар томонлама кўрсатилган. Бехбудий томонидан таъкидлангандек, ўқимоқ-ўрганмоқ, билнмли — маърифатли бўлмоқ барча мусулмонга, эркак ва ё хотин бўлсин фарздир.

Бехбудий қарамликдан кутулиш, миллатни ҳалокатдан сақлаб қолишнинг энг муҳим омилларидан бири Туркистон халқини рағфлат уйқусидан уйғотишдадир, деб тушунади.

Бехбудий бу ҳақда «Падаркуш»да Зиёли номидан шунд^а дейди: «Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонда илм в , хунарсиз халқнинг бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун кўлнд^а кетгандек, ахлоқ ва обрўси ҳам кўлдан чиқар, ҳатто дини Х^а заиф бўлур. т.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳалойиқни диний ва ахлоқий зкиҳдан тарбиялашда исломий илмларнинг аҳамияти хусусида у Чнинг фикр-мулоҳазаларини баён этгандан сўнг дунёвнй^{ил} •ларнинг муҳим ва зарурлигини ҳам алоҳида уқтиради.

«Олимий замани бўлмоқ учун,— дейди Бехбудий,—^у 60 %

ни аввало мусулмони хат ва санодини чиқариб, зарурияти
Ҷиний ва ўз миллатимиз тилини биладуғондан сўнгра ҳукума-
МозНИ низоми мактабларинда бермоқ керакдур: яъни гимна-
Тия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қилганларидан сўнг,
^етербург, Москов дорилфунунларига юбориб, докторлик, за-
кончилик, инженерлик, судьялик, илми саноат, илми иқтисод,
ДПМИ ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозим-
,,р... Ҳаттоки, шул тариқа ўқиган мусулман болаларини Фа-
рангистон, Омриқо ва Истамбул дорилфунунларига тарбия
учун юбормоқ керакдур.

' Беҳбудий «Падаркуш» асарида чор мустамлакачилик сиё-
сати туфайли маҳаллий аҳоли, ва айниқса, ёшлар ўртасида
ичкиликбозлик, маиший бузуқчилик, киморбозлик, ўғрилик,
порахўрлик, товламачилик, безорилик сингари мутлақо зарар-
ли расм ва одатлар тарқала бошлаганлигини, натижада одам-
лар ўртасида меҳр-оқибат сўна бошлаб, ака билан ука, ата бил-
лан бола бир-бирига ёв-душман бўла бошлаганини, падаркуш-
лар кўпайиб бораётганлигини қаҳр-ғазаб ва нафрат билан
тасвирлайди.

Асрий миллий-урф-одатларимиз, шарқона анъаналаримиз,
миллий кадриятларимизни кўлдан бой бермаслик, одамлар ўр-
тасида мурувват, саховат, одамийлик сингари хислат ва фази-
латларини кучайтириш, мустамлакачилик юзага келтирган
«байналмилалчилик» урф-одатларидан кутулиш йўллари ҳа-
қида Беҳбудий ўз мулоҳазаларини «Падаркуш»да шундай
баёни этади: «Илмсиз ва тарбиясиз болаларни оқибати шулдир.
Агарда буларни отаси ўқитса эди, бу жиноят ва падаркушлнк
алардан содир бўлмас ва булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун
бегайри ҳаққин қилмас эди. Умри борича Сибирь ва бандга ва
рёматга жаҳаннамга қолмас эди. Агар булар ичкилик ичма-
са эди, дунё ва охиратда ила ал-абад азоб ва меҳнатда қолмас
эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдирган ва бу йигитларни азоби
абадийга гирифтор қилган беилмликдир. Бизларни хонавайрон,
°ачагирён ва беватан ва банди қилгон тарбиясизлик ва жаҳо-
^атдир; беватанлик, дарбадарлик, фақир ва зарурият ва хор-
ликлар ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меваси ва на-
^жасидир. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила
зраққий қилади. Асир ва забун бўлганлар-да беилмликдан.
°Домики, **бизлар тарбиясиз ва болаларимизни** ўқитмаимиз,
бул тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо
•Укмфарма бўлса керак. Бу ишларни йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва
^нтмақдан бошқа илож йўқдур. Оллоҳу таалло бошқаларга
^и ибрат ва сизларга сабр бергай».

ра^сХбудий ўзининг 1914 йили ёзган «Иккн эмас, тўрт тил ке-
бий*^{Ма}Коласида Туркистон халқларининг туркий, форсий, ара-
ма»,⁵^{Ва} РУий тилларни ўрганишга тарғиб этиш учун тарихий
Лар,,^{ла}Рга мурожаат этиб, Муҳаммад пайғамбаримиз ҳам ўз-
эъ,^{Га}Га ғоявий душман бўлган яҳудий тилини ўрганишга амр
^л¹икларини эслатиб ўтган.

Ҳажман кичик, мазмунан чуқур ушбу мақолада Бе\бул I тил билишнинг, айниқса, хорижий тилларни ўрганиб шахснинг маънавий камолоти, миллатнинг маданий риво Нг илм-фани тараққиёти учун бекиёс аҳамиятга эга экаилик;! "" аниқ мисоллар орқали исботлаб беради. Уннг алоҳида ук^! рншича, «Форсий билган киши Фирдавсий Бедил, Саъд,-' Санойдан қандай лаззат алса, туркий билганлар Фузулий^ Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек,' Усто* Ноид, Ҳожийлардан, яна Толстой, Жюль Верн ва уламо за мони асарини туркий таржимасидан шундай лаззат оладур^"

Муаллиф мақоласида эслатиб ўтилган тўрт, яъни арабиУ русий, туркий ва форсий тилларни билишнинг ўзига хос фази-латларини ҳам чуқур илмий таҳлил этган. Арабий тил дин учун не даражада лозим бўлса,— дейди,—русий ҳам тирикчилик ва дунё учун лозимдир. Арабий билмасак дин, русча билмасак дунё кўлдан кетар, туркий ва форсийнинг кераклигига сўз йўқ-тур. Яна бир тил ва хат борки, бутун олам бир-бирига анинг ила сўйлашур. Ул фаранса тили ва хатидур. Гайри диннинг илм ва хатини ўрганмоқ шариатга дурустдир.

Беҳбудий, ўз нафимиз учун русча билайлик, ҳукумат мактабларида ўқийлик, давлат мансабларига кирайлик, ватанимизга ва ўзимизга хизмат этайлик, мусулмон бўлиб турнб тараққий қилайлик, чунки бу замонда саноат ва мамлакат ишлари хорижий тилларни билишга боғлиқдир.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзбек тилининг давлат тили бўлиши масаласини ҳам ўзи яшаб ижод этган тарихий шароитда биринчилардан бўлиб кўтарган сиймолардан биридир.

Беҳбудий илм-фан, маданият, маънавият ва маърифат тараққиёти учун нима иш қилган, қандай фаолият кўрсатган, қанчадан-қанча асар, рисола, пьеса, мақолалар ёзган, кутубхона ва қироатхоналар очган, мактаблар очиб дарсликлар битган бўлса, ҳаммасини асосан, туркий халқларнинг келажагн, миллий истиқлол, Ватанини озод ва о.бод бўлиши учун қилган. Маҳмудхўжа Беҳбудий миллий истиқлол йўлида шахид кетган буюк сиймодир. Унинг муборак номи, миллий истиқлолим³ йўлида қилган бебаҳо хизматларн халқларимиз қалбида аoadий сақланади. Я

XX аср ўзбек адабиёти, санъати, маданияти, ижтимоий-ф^{ал*} сафий фикр тараққиётининг йирик олими ва назарийтчиси, та| никли жамоат арбоби Абдурауф Фитрат (1886—1938) нин серкирра ижоди ва ижтимоий-сиёсий фаолиятида ҳозирги з \ мон ва келажагимиз ҳақидаги ғоялар баён қилинган. Фитр ўзбек халқи илм-фани ва маданияти тарихида самарали ^ қолдирган сиймолардан, истиқлолимизни олдиндан кўра олг ^ фидойиларидан бўлиб ҳисобланади.

1 «Ойна» журнали. 1913 йил, 1-сон.

Абдурауф Фитрат фавкулудда қобилият ва истеъдодга эга бўлган сиймодир. Ушшг илмий-фалсафий мероси ғоятда бой, илма-хил ва чуқур маънолидир. Фитратнинг «Бизда шарқ сиё-^{*} «Узбек классик музикаси», «Туркистонда руслар», «Ҳинд-^с тилофчилари», «Абулфайзхон», «Уғизхон»; «Арслон», «Сай-^иа>1 «Қиёмат», «Чин севиш», «Аруз ҳақида», «Адабиёт қоида-лар»и» Деган йирик қимматли асарлари, драмалари, шеърий оисоалари, Умар Ҳайём, Бедил, Бобуршоҳ, Яссавий, Фирдавсий, Навоий, Машраб, Турди ҳақидаги назарий жиҳатдан ба-қувват мақолалари, қанчадан-қанча таржималари халқимиз-нинг бебаҳо илмий-фалсафий бойлигидир.

Абдурауф Фитрат асарларида чор Русияси томонидан Туркистон зўрлаб босиб олиниб мустамлакага айлантирилганлиги, халқимиз учун мустақиллик ўтмишга айлана бошлаганлиги кескин қораланган. У бу ҳақда ўзининг «Юрт қайғуси» шеърий тўпламида «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасида Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқ-дир»¹,— деб ёзган эди.

Чор ҳукумати Туркистонни ярим асрдан кўпроқ мустамлака сифатида ушлаб турди. Босқинчилар ўлкамиз ҳаётининг ҳамма жабҳаларига ёвузларча қўл чўзишди. Уз эрки ва мустақиллигидан маҳрум этилган халқимизнинг, кўрмаган жабр-жафоси, чекмаган азоб-уқубатн, бошидан ўтказмаган хўрлик-лари қолмади. Абдурауф Фитрат томонидан куйиб-пишиб ай-тилганидек, «эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, кў-лимиз боғланди, тилимиз кесилди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳу-қуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди...»².

Рус чоризми Туркистоннинг табиий-иқтисодий бойликларини талаш билан кифояланиб қолмасдан, ўзининг мустамлакачи-лик сиёсатида тобе халқларни бўғишга, уларни сиёсий онгсиз ҳилиб қўйишга, сиёсий фаолиятдан умуман четлаштиришга³ ўр бериб уринди.

Талантли ташкилотчи шахслар, арбоблар халқни ўз орка-ларидан эргаштириб кетади, деган қўрқув, ташвиш-тахлика остида чор маъмурлари ундайларни зимдан йўқотди, сиёсий фаолиятга йўлаттирмади.

Чор ҳукуматининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёса-тининг туб негизи ва моҳиятида қандай мақсад ва муддао ёт-анлигини халқимизнинг билимли, маданиятли, зийрак, оқилу Д°но фарзандлари аллақачон тушуниб етган эдилар. Чор мус-^{ам}лакачилик сиёсати моҳиятини фош этган, халқни эрк ва °Дликка. билим ва маданиятга чорлаган, миллий қадриятла-

6ет ' Х®мидулла Болтабоев. Юрт қайғуси. «Шарқ юлдузи», 1992, 4-сон, 181-

' уша асар, 182- бет.

римизни кўллаб-қувватлаган, шу йўлда ҳалок бўлган б^{^^} қалб эгаси Абдурауф Фитратдир.

Фитрат ҳамма иллат ва касофатнинг, ҳар қандай зулм истибоднинг, ўз юртида бегона бўлиб азоб-уқубатда "яш-^{8a}нинг асосий сабаби мустамлакачиликда эканини кўрсатди" қуйидагиларни баён этганди: «Рус капиталистлари билан ^{o1} пўпларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлгон эскй Ру[^] ҳукумати эллик йил орасида Туркистондаги турк болала^Лнинг фойдаларига бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлди?

Мана шул саволга —«йўқ»дан бошқа бир жавобимиз йўу дир. Юртимиз эллик йиллик бир идорайи аскарыйа остида ту[!] диги учун биз Оврупонинг маданий миллатлари билан кўшод" олмадик, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрларидан исти фода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни очдирмаслик учун фикри очик татар қариндошларимизнинг дахн Туркистондан ер олмоқ ва Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдирмоқ тилаги билан Устраумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда ғазита чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англамоқ учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва ғазиталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми ғасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофери бўлгон рус ва арманидан тубанда тутилди.»¹

Абдурауф Фитрат насрий асарлари ичида 1912 йилда Истамбулда нашр этилган «Ҳинд сайёҳи қиссаси» алоҳида ўрин тутди. Қисса Бухорога келган хиндистонлик мусулмон сайёҳ тилидан ҳикоя қилинади., Уз замонасининг донишманди ва илғор файласуфи ҳисобланган Фитрат Бухоро аҳолисини уч тоифага — уламо, умаро ва фуқарога ажратади ва уларни бири-биридан ту^б фарқини кўрсатади.

Қиссада Фитрат Бухорони азал-азалдан олиму фузалоларни саф-саф қилиб етиштирган доною донишмандлар маскани, илм-маърифат ўчоғи эканлигини зўр фахр-ифтихор билан элатиб ўтади. «Маълумки,— дейди бу ҳақда у,— Бухоро қадимдан ўта доно ва зукко фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Фаробий ва бошқаларни жахонга ҳадя этиб, шу тарика ўзининг шарафли доврўғини дунё халқларининг қулоқларига зирак этиб такқан. Аммо, мана икки йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотди»².

Фитрат Бухоро уламо ва руҳонийларининг илмдан му^лР[^] хабарсизликлари, ўзларининг шахсий манфаатларидан бо^ШП^Ь I

¹ Абдурауф Фитрат. Туркистонда руслар. «Шарқ юлдузи», 1992 й. • сон, 184-бет. о.СоИ

² Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳи қиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, о

ани ўйламасликлари, миллат, эл-юрт, ватан тақдири ва
и арС-боли уларни асло қизиқтирмаганлиги туфайли «маданият
ист"нпнинг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳи-
о сМ о бўлган Туркистон дўсту душман олдида уятлик бир хол-
Ф аС1, бтало бўлди, ҳалокатга етди», дейди.

№ улМ-фан ва техника тараққиёти соҳасида Бухоронинг, уму-
н Туркистон ўлкасининг Европа мамлакатларидан беҳисоб
М пажада орқада қолиб кетганлигини Фитрат очик-ойдин баён
^тади: «Оврупо мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида
3 кончликка оид мактаб очганлар. Уз фарзандларини шу
мактабларга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таъ-
пим берадилар. Бухоро дехқонлари эса ерларига қувват бериш
учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб
оанишга мажбурлар ... Шунинг учун ҳам бухороликлар ердан
унумли фойдаланиша олмайди»¹.

«Ҳинд сайёҳи қиссаси» да Фитрат Бухоро амирлигига қа-
рашли ерлардан унумли фойдаланишга, мамлакат ободонлиги-
га эришишга ундайди. «Қарши ва Қитобнинг бирон-бир олача
тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга
ботар эди. Бу бечораларнинг эса ейишга нони йўқ. Агар Шах-
рисабз ерлари Епон элида бўлганида эди, зар экиб, зар унди-
рардилар»²,— деб ёзган эди.

Ватанни озод, обод ва эркин, халқни ҳар қандай истибдод
кишанларидан холи кўриш орзуси Фитратнинг барча асарла-
рида устиворлик қилади.

Фитрат истиқлол учун кураш мустамлака истибдодидан
эзилган халқимизни оёққа турғазини, миллий руҳи уйғони-
шига сабаб бўлишини башорат қилиб бундай деб ёзган эди:

*Олдимизни тўсган булут парчаси
Кучли бир ел кўргач, йиртиллар.
Умид қуни биз учун ҳам тугар,
Қайгурмагил сира эй, «Ҳақ» туйғуси.*

Профессор Абдурауф Фитратнинг «Темур сағанаси» номли
^ахна асарида Амир Темур даврида дунёни титратган, кейин-
чалпк парчаланиб кетган улуғ Турон ўлкасини қайтадан бир-
ашишга, ғафлат уйқусида ётган миллатларнинг кўзини очиш-
^а қарата айтган қуйидаги ҳайқириқ — нидоси ҳозирги даври-
иЗ У^Ун Ҳам тўла ҳамоҳангдир:

ЧУ * Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди! Не-
>^к кунларга қолдинг?

Ри! К ТемУРларнинг, ўғизлар оилаларининг шонли бешикла-
• .^уллик чуқурларига недан тушдинг?

^^Унёнинг «уроҳо»лари билан титратган йўлбарс юракли

⁷ б е т ^{а б д} У Р ^а У Ф Фитрат. Ҳинд сайёҳи қиссаси, «Шарк юлдузи», 1991, 8-сон,

² асарда, 31- бет.

болаларинг қани? Ер тупроғини кўкларга учиратурғон т] гавдали ўғлонларинг қани? ...

Ер юзининг буюк салтанатини сен қурмадингми? Ҳинда, тоннинг, Эроннинг, Оврупонинг улуғ ҳоконларини сен юбормадингми? Эй ҳоконлар ўчоғи Қани у чакмоқ чопишли боғи ҳоконларинг? Қани аввал ўқ юришли отли бекларинг? ... ®

Эй, Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси Қайғурма! Эски давлатинг, эски салтанатинг, эски йигитларинг, эски арслонларинг ҳаммаси бор, ҳеч бири йўқолмашидир.

Ёлғиз ... Оҳ, ёлғиз ... тарқалмишидир»¹.

Абдурауф Фитрат Туркистоннинг муқаддас тупроғини лимларнинг оёқлари остидан тозалаш учун элни иттифоқ бўлишга чақиради: «Бугун ер юзида саксон миллион боланг бар Буларнинг томирларидаги қон Темурларнинг қонидир»².

Фитрат турк улусининг кучи дунёнинг ҳар томонига тарқалиб кетганлигини афсус-надоматлар билан эслатади. Темур сағанасига бош уриб, Турк юртининг қайғулари тарихидан сўз очади: «Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, ҳоконим! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган қонли кўз ёшларим этакларингга тўқарга келдим. Қоронғулар ичра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Номусини бад кишиларнинг оёқлари остинда кўриб турклик қони қайнағай, мусулмонлик ҳамияти тошғай, тумуғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган турклик холини арз этарга келдим, ҳоконим»³

Абдурауф Фитрат Ватанини озод ва мустақил, халқини ҳур ва эркин кўришни вужуд-вужудила орзу қилганди. У жондан азиз севган, ардоқлаган Ватанининг мустабид тузум ша роитидаги қисмати, мустамлакачилик аҳволига ачиниби «Юрт қайғуси» асарида, «ўлим сенинг ўлимингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга» деб мардона хитоб этганди.

Халқимиз ўзининг донишманд фарзанди, файласуф олими Абдурауф Фитратни мустақиллик пойдеворига тамал тошни қўйган, элим, юртим деб куйиб-ёниб яшаган фидойи фарзанди сифатида қалбида мангу сақлайди. Мустақиллик туфайли унинг мустабидлик замонида халқимиз хотирасидан атайлаб ўчирилган муборак номи тикланди, илмий-фалсафий мероси халқимиз бисотига айланди. Абдурауф Фитрат — Ватанимиз миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларД³ биридир.

Уз жонини, ақлу заковати, истеъдодини Ватанимиз эркинлиги ва мустақиллиги, халқимизнинг бахт-саодати йўлида Ф

¹ Қаранг: «Маърифат», 1995-йил, 30 август.

² «Шарқ юлдузи», 1992. 4-сон, 182-бет.

³ Уша жойда.

килган улуг зотлардан бири — ўзбек халқининг асл фар-
қдоридан Абдулхамид Чўлпон (1897—1937 йй.) дир.

³³ Абдулхамид Чўлпон ёшлигидаёқ араб, форс, турк тиллари-
мукамал эгаллайди, Шарқ фалсафаси, Шарқ адабиёти ва
арихини севиб қолади, Форобий, ибн Сино, Беруний, Фирдав,
Ч Ҳофиз, Саъдий, Умар Ҳайём, Жалолiddин Румий, Бедил,
«авоий сингари буюк мутафаккирлар асарларн, илмий-фалса-
оний меросларни катта қизиқиш билан ўрганadi. Европа илми-
Фани, маданияти, адабиёти ва санъатига бўлган қизиқиш унда
айниқса кучли бўлган. Ҳам шарқона, ҳам европача пухта ва
харомонлама билим ва маълумот олган Абдулхамид ўн ол-
тин — ўн етти ёшларидаёқ илғор фанкорли зиёли бўлиб етишadi¹.

Абдулхамид Чўлпон машхур тарихчи, етук файласуф, шарқ-
шунос олим, адабиёт, санъат ва маданият илмининг буюк до-
нишманди сифатида роман ва драматик асарлар, қатор рисо-
лалар, эсдалик ва хотиралар, адабий ва танқидий санъатга оид
илмий-назарий мақолалар, кўплаб ҳикоялар, икки юзга яқин
шеърлар, бир қанча таржималарнинг муаллифидир. Унинг
«Кеча ва кундуз» номли романи, «Еркиной» деб аталмиш дра-
матик асари, «Адабнёт надур?», «Мирзо Улуғбек», «Тилпмиз-
нинг ишланиши» номли мақолалари, «Шарқ нури», «Шарқ
қизи», «Ўзбегнм», «Туркистонлик қардошларимизга», «Одам ва
қуш», «Халқ», «Бузилган ўлкага», «Қилич ва қон», «Кишан»,
«Эркинлик истаги», «Яиа ўт» номли шеърлари ижтимоий-фал-
сафий фанларимиз тараққиёти учун ҳам муҳим аҳамиятга эга-
дир.

Миллий уйғониш, миллий мустақиллик, эркинлик ғоялари,
табiiйки, Чўлпон ижодида катта ўрин эгаллади. Чўлпон ўз
асарларида миллатни раvнақ топтириш, мустамлака асорати-
дан халос этиш учун халқ ўзини-ўзи таниган, ўзарo бирлашган,
миллий ҳамжнҳатликка эришган, миллий ифтихор туйғусига
эга бўлган, ўз юртининг оташин ватанпарварига айланган
бўлмоғи лозим ва зарур, деган фалсафий ғояни дадиллик би-
лан илгари суради. Унинг буюклиги, ўз халқи ва Ватанининг
фидойи фарзанди эканлиги ҳам ана шундадир.

Чўлпон Туркистоннинг тақдири, миллатининг истиқболи ҳа-
қида чуқур қайғурди, элим деб, юртим деб яшади, Ватанини
аъба санаб, унга таабaд сажда қилди, эркинлик, хуррият,
Устақиллик йўлида жонини фидо этди.

Чўлпон — ўз халқи куч-қудрати ва имкониятига астойдил
ишонган, халқининг буюк ақл-идроки ва тафаккурига ихлос
идап қараган, мустамлакачилик кишанларини йўқ қилади-
ан, Ватан мустақиллигини таъминлаб миллий истиқлол ва
Стиқбол йўлини очадиган ҳал қилувчи куч халқ оммаси экан-

¹%, ' „Қаранг: Озод Шарофиддинов. Чўлпон. Тошкент, «Чўлпон» нашриёти.
• ' 8- бетлар.

лигига бутун вужуди ила ишонч билан қараган ажойиб инсон дир. Унинг буюк халқпарвар адиб, етук файласуф олимдиги⁴¹ энг аввало «Халқ» деб аталган файласуфона шеърида яқин⁴² кўринади. Чўлпон халққа буюк этикод билан сиғинади, халққа астойдил ишонади. «Халқ денгиздир, халқ оловдир, халқ кучдир», деб таърифлайди. Агар халқ кўзгалса, ғазабла оёққ⁴³ турса уни тўхтатиб қоладиган, халқ истагин йўқ этадиган қувват дунёда йўқса топилмайди, деб кўрсатади.

Чўлпон ўша машҳур шеърида агарки халқ истаса тож ва тахтларни, салтанатларни муқаррар равишда йўқ қила олиши мумкинлигини башорат қилади:

*Халқ «истаги» озод бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг боғидаги кўланка,
Бир кўзгалур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилур, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.*

Эркинлик, ҳуррият ҳар бир инсоннинг, айниқса, ўз эркидая маҳрум этилган, бўйнига мустамлакачилик кншанлари кийдирилган халқ учун буюк орзу-армондир. Чўлпон шеъриятида одамларнинг қўл ва оёқларидаги, юрак ва тилларидаги кишан занжирларини парчалаб ташлаш, ҳур яшаш, мустақилликда ҳаёт кечириб ҳақидаги фалсафий ғоялар етакчи ўрин тутди. Ана шу чуқур маънони фалсафий фикрни Абдулҳамид Чўлпоннинг 1922 йилда ёзган «Кўнгил» шеъридаги қуйидаги исёнкор сатрларидан кўрамыз:

*Тириксан, ўлмасан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан:
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур тугилгансен!*

Абдулҳамид Чўлпон томонидан қайта-қайта таъкидланганидек, эркин бўлиб яшаш инсон учун ҳамма нарсадан азиз ва мўътабардир, лекин инсон эркинликка оппа-осон эриша олмайди, эркинлик қурбонсиз, катта ва қонли курашларсиз бўлмаслигини ҳам ўз асарларида баён этади.

Абдулҳамид Чўлпоннинг 1920 йилда ёзган «Биз билган ўл* кага» номли шеърий достони ўзининг мазмун-моҳияти, фалсафий ғояларга ниҳоятда бойлиги, халқни миллий **истиқлолга** даъват этганлиги ва бошқа муҳим жиҳатлари билан киши этиборини ўзига тартади. Унда халққа қарата, «Нима учун **оо-** шингда қуюқ булут кўланка?», «Нима учун кўзларингда туташибди олов йўқ?», «Нима учун тунларингда бўриларни < қорни тўқ?», «Нима учун ёвларингни бир замон йўқ қилгуд⁴⁴ I темирли ўч йўқ сенда?» деган оташин — ўтли даъвату **хитабно***. малар баён этилган. Достоннинг ҳар бир сатри ва жумласи халқни оёққа турғазишга қаратилгандир. Чўлпон ўша **достон**

халққа, юртини талаб, кўкрагига оёқ кўйиб келаётган, эр-
"чн тупур^{оғинда} яшашга ҳеч ҳаққи бўлмаганларга сен нима
к'ун баланд товуш билан «кет» демайсан, деб уқтиради.

^ Туркистон халқларининг сеvimли адиби, файласуфи, озод-
л [к ва истиклол куйчиси ҳисобланган Абдулҳамид Чўлпон
л, «Мий ва ласрий меросида жаҳон фотиҳлари чангалида эзилиб
:тган Шарқ ўлкаларни мавзуи етакчи ўрин тутди. Чўлпон
Шарқ^{ва} шарқликлар тақдирида ўзини ва ўзлигини кўради.
«Шарқ нури» шеърисида дунё тарихини ёзган муаррихлар йўқ-
сул Шарқ тарихини ақалли бир бет бўлса-да ёзмадилар, ун'и
назар-писанд қилмадилар деб қаттиқ ўқсинади. Шарқ ҳақида
гап кетганда фақатгина «йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш эслани-
лади», деб афсусланади. Таъкидланганидек, бир замонлар ер
юзиди улуғ маданият ва маънавиятни яратган ул гўзал Шарқ
кейинчалик чет эллик басқинчилар исканжасига тушиб қолади.
Аллома адиб фахр-ифтихор билан «кун ҳам Шарқдан, Ой ҳам
Шарқдан чиқади» деб ёзди.

Шарқ тақдирини ўз тақдири деб билган Абдулҳамид Чўл-
пон бир кунмас, бир кун Шарқнинг уйғонишига, миллий озод-
лик ҳаракатларининг кучайиши ва алангаланишига, мустамла-
качилик занжирларининг тилка-пора қилинишига астойдил
:Шонади, бир умр ана шу орзу-умид билан яшайди.

Минг афсуслар 1бўлсинким, Абдулҳамид Чўлпон орзу-ар-
монлари рўёбга чиққан, Узбекистон Давлат мустақиллигига
эришган тарихий кунларни кўролмади. Узбек адабиёти, мада-
нияти ва санъатининг улкан арбоблари — Маҳмудхўжа Бехбу-
дий, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Насир, Элбек,
Ботулар каторида Абдулҳамид Чўлпон ҳам адолатсизлик кур-
бони бўлди.

Ватанимиз, миллатимиз озодлиги ва мустақиллиги йўлида
Қурбон бўлган халқимиз азиз фарзандларининг бебаҳо асар-
лари, назмий ва насрий мерослари, ижтимоий-фалсафий ғоя-
лари ўзбек халқининг маънавият ва маърифатини, миллий
Қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида хизмат қилиб, ав-
лодлар қалбида Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини
Тарбиялаб келмоқда.

Муборак номлари фахр-ифтихор ила эслатиб ўтилган фози-
У Фузалолар фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон
алқларининг ҳам сеvimли адиблари, озодлик ва истиклол куй-
чилари ҳамдир.

т Мустақиллик туфайли ул мўътабар инсонларнинг номлари
кланяпти, таваллуд топган кунлари тантанали нишонлана-
Л- асарлари қайта-қайта чоп этиляпти.

пд к.оғрида номлари эслатиб ўтилган маърифатпарвар, халқ-
ф. . . . р > ватанпарварларнинг асарларида баён этилган фалса-
сизь ^ИкРлаР халқимизнинг маданий-маънавий қадриятлари
Фатида ҳанузгача сақланиб келмоқда.

5. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси

Инсоният маданияти таркибий қисми ҳисобланган фалсафа шўро даврида ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқот^а сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланб қолган эди.

Бу даврда фалсафа фанига аниқ, мавжуд воқеликни қад даражада ҳаққоний, илмий ва ҳолис ақс эттирганлигига қараб эмас, балки ҳокимият тепасида турган кучлар ва «биринчи даражада» олиқ раҳбарларнинг мақсадлари», манфаатларига мувофиқлигига қараб баҳо берилган.

70 йил мобайнида марксизм қоидалари, ақидалари барча ижтимоий фанларга, жумладан, фалсафага асосий пойдевор қилиб олинган. У белгилаб берган «илмий йўлда» чиқишга, бошқача ўйлаш ва фикрлашга на бирон-бир олим ва зиёлининг, на бирон-бир файласуфнинг ҳаққи йўқ эди. Расмий тафаккурдан, таълимотдан четга чиқиш, уларга зид йўлдан бориб, эркин фикр горитмоқчи бўлган олим ва зиёлларни партиязиғ жазолаш, партиязиғлик, ғоявийликдан чекинишда, синфий хусусиятларни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одатга айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта, ижтимоий фанларнинг, биринчи навбатда фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди ва ижодий фикрлашга имконият бермади.

Барча фалсафий таълимотлар коммунистик мафкура томонидан чекланган, ахамиятсиз, ғайри-илмий деб баҳоланди. Шарқ фалсафасига етарли эътибор берилмади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, Ислом дини билан боғлиқ бўлган мукамал фалсафий асарлар ва таълимотлар ўқиб-ўрганмай яроқсиз бир мерос сифатида қораланди. Шу сабабли Марказий Осиё халқларининг фалсафий меросини чуқур ўрганиш имкониятлари ҳам деярли йўққа чиқарилди. Баҳоуддин Нақшбанд имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Исо Термизий, Хожа Аҳрор ва шунга ўхшаш алломалар кескин танқид қилинди.

Ушамонларда Навоий, Бобур, Машрабдан ва қатор шоир адиблардан зўр бериб даҳрийлик, атеистик ғоялар излана бошлади. Агар «топилгудек» бўлса, уни ёлғон-яшиқларга ўр^{ан} бўрттириб ва кўпиртириб халққа етказилди. Қайси бир шоир адибдан даҳрийликни топишмаса, уларни таркидунёчи, эзу^{ан} синф химоячиси, деб ҳақоратланди. Энг ачинарлиси шундан^{ан} иборат бўлдики, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф, Сўфи Олло^{о*} ёр, Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Рабғузий, Ҳувайдо Юсуф Сарёмий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир^{ан} гари буюк аллома ва адибларнинг асарлари «диний ғоялар билан суғорилганлиги», «миллатчилик руҳида бўлганлиги»^{ан} фойдаланишга рухсат этилмади. 1

Шуни таъкидлаш керакки, мафкуравий тазйиқ ва чекл^{ан} кўйишларга қарамай, Ўзбекистон Республикаси Фанлар^{ан}

Джаъид, унинг катор институтлари, бўлимлари ташкил этилди. Буларнинг орасида Самарқанд университети ва институтларида, эса фалсафа кафедраси ҳам очилди. Ижтимоий-фалсафий тафаккурни ривожлантириш, илмий кадрларни ўстириш, республикамизда ижтимоий илмларни янада тараққий эттиришда «Ўзбекистонда ижтимоий илмлар» номи академик илмий журнал катта ўрин тутиб келмоқда. Республикамизда фалсафа фанини ривожлантириш, илмларнинг фалсафий билимлари, фалсафий тафаккурлаш маданиятлари ва дунёқарашларини ўстиришда олимларимиз томонидан яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий-ушугубий асарлар муҳим аҳамият касб этди.

Утган давр мобайнида республика файласуф-олимларининг диалектика ва билиш назаргиси, диалектиканинг қонун ва категориялари тизими, тил ва тафаккур бирлиги, табиат фанларининг фалсафий масалалари, Марказий Осиё ва Шарқ алломаларининг фалсафий таълимотлари, фалсафа, инсон ва шахс, маданият, маънавият ва қадрият, маданий меросе муаммолари бўйича олиб борган чуқур илмий тадқиқот асарлари эътиборга сазовордир.

Республикамизда ижтимоий фалсафа ва социология, ахлоқ, нафосат, табиатшуносликнинг, фан тарихи ва тилшуносликнинг фалсафий муаммолари, маданият, миллий муносабатлар, урф-одатлар, ақлий ва жисмоний меҳнат диалектикаси, ахлоқий тарбияга доир ва башқа соҳаларда ҳам катта ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон, Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг табиий-илмий, ижтимоий, фалсафий фикрлари тарихи ва маънавияти мероси бўйича ҳам ибратли ишлар қилинди.

Ўзбекистон файласуфларининг узок йиллар давомида олиб борган самарали меҳнатлари натижаси сифатида Форобий, ибн Сино, Муҳаммад Ғаззолий, баҳоуддин Нақшбанд, Маҳмуд аз-Замахшарий, Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Улуғбек, Навоий, Бедил, Нажмиддин Кубро каби мутафаккирларнинг дунёқарашлари, ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий таълимотлари, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Завқичи, Беҳбудий сингари машҳур олим ва адибларнинг табиий-илмий, фалсафий фикрлари тадқиқоти бўйича ажойиб қўлланмалар, рисоалар яратилди.

Республикамиз файласуфлари Марказий Осиё ва Шарқ халқларининг ўтмишда яратган бой илмий-фалсафий, диний-маданият меросини ва маданий-маънавий ёдгорликлари ҳамда қадриятларини ҳар томонлама ўрганиш ва халқимизга етказишда ҳам жуда катта қўшқунлар берди. Улар Абу Али ибн Синонинг беш томлик «Тиб қонунлари»ни, буюк файласуф олим Давлати Фаробийнинг «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида» ва Фозил шаҳар адамлари қарашлари», ватандошларимиз Райхон Берунийнинг «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгор-

5. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси

Инсоният маданияти таркибий қисми ҳисобланган фа,¹ шўро даврида ўзининг фан хусусиятини аста-секин йўқотвдЗ сиёсийлашган мафкуравий ғоялар йиғиндисига айланиб қолган эди.

Бу даврда фалсафа фанига аниқ, мавжуд воқеликни қай даражада ҳаққоний, илмий ва холис ақс эттирганлигига қараб эмас, балки ҳокимият тепасида турган кучлар ва «биринчи даражали олий раҳбарларнинг мақсадлари», маффаатларига мувофиқлигига қараб баҳо берилган.

70 йил мобайнида марксизм қоидалари, ақидалари барча ижтимоий фанларга, жумладан, фалсафага асосий пойдевор қилиб олинган. У белгилаб берган «илмий йўлда» чиқишга, бошқача ўйлаш ва фикрлашга на бирон-бир олим ва зиёлининг, на бирон-бир файласуфнинг ҳаққи йўқ эди. Расмий тафаккурдан, таълимотдан четга чиқиш, уларга зид йўлдан бориб, эркин фикр юритмоқчи бўлган олим ва зиёлларни партиявш жазолаш, партиявийлик, ғоявийликдан чекинпшда, синфий хусусиятларни йўқотишда ва бошқа камчиликларда айблаш одага айланиб қолган эди. Бундай вазият, албатта, ижтимоий фанларнинг, биринчи навбатда фалсафа фанининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди ва ижодий фикрлашга имконият бермади.

Барча фалсафий таълимотлар коммунистик мафкура томонидан чекланган, аҳамиятсиз, ғайри-илмий деб баҳоланди. Шарқ фалсафасига етарли эътибор берилмади. Аҳвол шу даражага бориб етдики, Исломи дини билан боғлиқ бўлган мукамал фалсафий асарлар ва таълимотлар ўқиб-ўрганилмай яроқсиз бир мерос сифатида қораланди. Шу сабабли Марказин Осиё халқларининг фалсафий меросини чуқур ўрганиш имкониятлари ҳам деярли йўққа чиқарилди. Баҳоуддин Нақшбанд, имом Исмоил Бухорий, Аҳмад Яссавий, Исо Термизий, Хожа Аҳрор ва шунга ўхшаш алломалар кескин танқид қилинди. 1

Уша замонларда Навоий, Бобур, Машрабдан ва қатор шонли адиблардан зўр бериб даҳрийлик, атеистик ғоялар пзлан² бошлади. Агар «топилгудек» бўлса, уни ёлғон-яшиқларга ўр³ бўрттириб ва кўпиртириб халққа етказилди. Қайси бнр шоир⁴ адибдан даҳрийликни топишмаса, уларни таркидунёчп, эзу⁵ синф химоячиси, деб ҳақоратланди. Энг ачинарлиш шунд⁶ иборат бўлдики, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф, Сўфи Олло* ёр, Сулаймон Боқирғоний, Носириддин Ра(бғузий, ҲувайД⁰. Юсуф Сарёмий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир^с гар^и буюк аллома ва адибларнинг асарлари «диний ғоялар билан суғорилганлиги», «миллатчилик руҳида бўлганлиги» У¹ фойдаланишга руҳсат этилмади. Я

Шуни таъкидлаш керакки, мафкуравий тазйқ ва қўйишларга қарамай, Ўзбекистон Республикаси Фанлар

ликлар», «Ҳиндистон», «Геодезня», «Қонуни Масъудий» асал! лари, Наршахий, Байҳақий ва бошқа мутафаккирларнинг асао ларини ўрганиш, ўзбек тилига таржима қилишда фаол ишти рок этдилар.

Хуллас, ўзбекистонлик файласуф олимларнинг тазйику дақи номларга карамай олиб борган чуқур илмий-тадқиқотлари на тижасида Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда ижтимоий-фад сафий фикр ўзининг узоқ тарихга эга эканлиги, донишманд бобамиз Амир Темур ва темурийлар даврида ўлкамизда илм-фан, фалсафа, диний, ахлоқий кадриятлар, маданият, маъна-вият, маърифат гуллаб-яшнаганлиги, Шарқ Ғарбдаги Уйғониш даври учун илмий замин яратиб берганлигини инкор этиб бўл-майдиган далиллар асоснда исбот қилинди.

Тобелик ва қарамликка асосланган тоталитар-буйруқбоз-лик тузуми тугаб, Ўзбекистонда давлат мустақиллигига эри-шилгандан кейин, фалсафа фани таракқиёти учун илгари бўл-маган янги имконият ва шарт-шароитлар юзага келди. Фалса-фа фанини сиёсийлашмаган мустақил фан сифатида ўрганиш] фалсафий муаммоларни ҳақиқий, холис ва одилонга тадқиқ этиш, синфийлик ва партиявийлик иллатларидан батамом қу-тулиб умумийсоний кадриятлар устиворлигига асосланиб ри-вожлантириш имкониятлари туғилди.

Янги тарихий шароитда фалсафа фани назарий асослари-ни янгилиш, янги ғоялар билан бойитиш зарурияти кун тар-тибида пайдо бўлди.

Маълумки, ҳар қандай илмий, бадий, тарихий, сиёсий, фалсафий асарларнинг эл-юрт назарига тушиб обрў-эътибор қозонишига сабаб бўладиган томонлари бўлади. Агар қайси бир асарда одамларнинг юраги, қалбининг тўрида турган му-ҳим, ўта долзарб муаммолар, воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ўзи-нинг илмий ечимини топган бўлса, кишиларда унга инсбатан катта қизиқиш ҳосил бўлади. Ана шундай асарларни кенг жа-моатчилик юксак даражада эъзозлайди. Одамлар ўзларининг назарий билимларини бойитиш ва чуқурлаштиришда тарихий таракқиётнинг моҳияти ва асосий йўналишларини илмий ан-глаб олиш ҳамда ҳозирги даврнинг асосий муаммолари нима-лардан иборатлигини тушуниб етиш, чуқур идрок этиш, фалса-фий мушоҳада юритишда бундай асарлардан қўлланма сифа-тида фойдаланадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва таракқиёт йўли», «Ўзбекис-тон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «¹ Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», «Биз-дан озод ва обод Ватан қолсин», «Истиқлол ва маънавият» > «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари», «Ўзбекистан иқтисодий ислохотларн чуқурлаштириш йўлида», «Ватан саждагоҳ каби муқаддас»² бошқа асарлари ҳозирги долзарб даврнинг муҳим дастур³ ридир.

Энг аввало шуни мамнуният билан айтиш керакки, Ислом Каримов асарлари Узбекистон тарихида, ўзбек халқи ҳаётида бўлиш тарихи, диалектикаси, ривожланиш қонуниятларига, унинг энг муҳим муаммоларини ҳал этиш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг зарурлиги, моҳияти ва аҳамиятилари ва бошқа масалаларни чуқур илмий далиллар, ёрқин далиллар асосида ёритганлиги билан киши эътиборини ўзига тортган. Уларда мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий ислох қилиш, иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, ўтиш, ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролар жамиятини барпо этиш ва мустақкамлаш, келажак пойдевори бўлмиш юксак маданият, маънавият ва маърифатни қарор топтириш ва улардан Ватанамиз равнақи йўлида фойдаланиш, Узбекистонни келажакда буюк давлатга айлантириш сингари муҳим масалалар ёритилган.

Президентимиз асарларида Узбекистонда амалга оширилган иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг асосий яқунлари ва сабоқлари ва унинг иккинчи босқичининг вазифалари ва устувор йўналишлари чуқур ва атрофлича ёритилганлиги ҳам эътиборга сазовордир. Мазкур асарларда Узбекистон давлати ва халқининг узок ўтмиши, унинг ҳозирги ҳаёти, истиқболли хусусида чуқур фалсафий фикр-мулаҳазалар баён этилгандир.

Сўз юритилаётган асарларда инсон моддий ва маънавий, ғоявий-сиёсий, ахлоқий-фалсафий, диний, бадиий, ҳуқуқий ҳаёти ва фаолиятининг ҳамма томонлари тўла қамраб олинган.

Ислом Каримов асарларида ёрқин келажакимиз башорат қилиниб кишиларда порлоқ истиқболга жуда катта ишонч, орзу-умид ёритилган, одамларни Ватанамиз бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш, моддий-маънавий байликлар яратиш, илм-фан асосларини, замонавий технология, хорижий тилларни мукамал ўрганиш, ишбилармон, фидойи, маънавий баркамол кишилар бўлишга даъват этади.

Ислом Каримов асарлари, маъруза ва нутқларида, тарих, ҲУҚуқшунослик, иқтисодиёт, сиёсатшунослик, тил ва адабиётшунослик, этика, эстетика ҳамда барча табиий-техник, ижтимоий фанлар негизидаги фалсафа фанига ҳам катта эътибор бериб келинаётганлиги кенг илмий жамоатчиликка маълум.

Ислом Каримов асарларида биринчидан, Туран заминидан Шаб ижод этган авлод-аждоғларимизнинг, Шарқ буюк мутафаккирларининг диний-ахлоқий, фалсафий таълимотлари, илми меросларига энг катта бойлик ва маънавий қадрият сифатида Қарашимиз зарурлиги уқтирилган. Иккинчидан, ўтмиш замани-маънавий, тарихий, фалсафий меросимиз, миллий ва умминсоний қадриятлардан қандай фойдаланишнинг йўл-йўриқлари, методологик асослари чуқур ёритилган. Учинчидан,

миллий истиқлол фалсафаси, унинг қоида ва илмий ҳулосад рини ҳаётга жарий этиш, давр талаби асосида иш тутиш, соби тузум мафкура, ақида ва андозаларида, н батамом воз кечиш сннфийлик, партиявийлик иллатларидан тамомила четга чиқиш зарурлиги ва лозимлиги рўй-рост таъкидланган. Тўртинчида истиқлол фалсафаси олдида турган долзарб муаммоларни ҳЛ этишнинг назарий йўл-йўриқлари белгилаб берилган.

Президент томонидан Ўзбекистон Республикаси ижтимоий^А фанлар вакиллари, файласуф олимлар олдида турган улкан вазифалар белгилаб берилди. Бой маънавий меросимиз, халқимизнинг тарихий, ахлоқий, фалсафий, кадриятларини, до^{Но} фикрларини ўрганиш, асраш, улардан ижодий, оқилона буюк ақл соҳибларининг меросий асарларини синчиклаб ўрганиш нашрга тайёрлаш, ёш авлодлар онгига синдириш олимлар^Б биринчи навбатда файласуфларнинг вазифасидир.

Фалсафа фанига ҳозирги шароитда янгича мезонлар асосида ёндошиш, мамлакатимиз мустақиллиги, унинг ривожланиш қонуниятлари, мустақилликнинг қонуний ўсиш, ривожланиш жараёни эканлиги, унинг ўзига хос муаммолари, қийинчиликлари, ҳаракатлантирувчи кучлари мавжудлигини кўрсатиб берадиган илмий тадқиқотлар олиб боришга алоҳида эътибор бериш лозим. Инсонни фалсафий-ахлоқий таҳлил этиш, маданият, маънавият, кадриятлар, уларни тиклаш ва ривожлантиришнинг назарий-фалсафий муаммоларини фалсафий тадқиқ этиш, миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётга жорий этиш зарурлигини ҳар бир инсон онгига етказиш, Ўзбекистон келажаги буюк давлат эканлиги асосий шарт-шароитлари ва имкониятларини кўрсатиб ва исботлаб бериш, шулар асосида улуг халқимиз ва давлатимизнинг истиқболи порлоқ эканлигини баён этиш республикамиз файласуфларининг олижаноб вазифаларидир.

Республикамиз файласуф олимлари Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг асарларида кўрсатилган вазифаларни бэжариш бўйича дастлабки натижаларини қўлга киритдилар. «Ҳаёт фалсафаси», «Истиқлол ва тараққиёт мафкураси», «Мустақилликнинг маънавий заминлари», «Мустақиллик ва миллий манфаатлар», «Мустақиллик ва миллий тикланиш», «Мустақиллик масъулияти», «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар», «Буюк сиймолао, алломолао» сингапи ва бошқа йирик қўлланма ва рисоалар шулар жумласидандир.

Ватанимиз файласуфлари томонидан чоп этилаётган асарлар ёш авлодни маънавий камол топтиришда, жамиятимизни маънавий қайта тикланишида катта аҳамият касб этиши шак-шу^{о*} хасиздир.

Тақорлаш учун савол ва топшириқлар

1- Шарқнинг энг қадимий мамлакатларидан бири — Вавилонияда лабки фалсафий фикрларнинг пайдо бўлишини асосий сабаблари ва на бўлиш шакллари қандай?

2. Қадимги Миср мифологиясидаги фалсафий ғоялар ҳақида нималар оласиз?
- 3- **Ҳиндистондаги** дастлабки фалсафий фикрлар, уларнинг «Веда» ман-ида ифодаланиши ҳақида сўзланг. Ҳиндистондаги Локаята ва Чорвака-афасидаги асосий ғоялар нималардан иборат?
4. Эрампдан олдинги IX—VII асрларда Ҳитойдаги фалсафий таълимот-ар дайсизм фалсафин оқими ва конфуцийчилик ҳақида фикр-мулоҳазала-нингизни баён этинг-
- 5- **Минтақамиздаги** дастлабки фалсафий фикрларининг мифлар, ривоят-р **Тўмарис** ва **Широқ** ҳақидаги дostonларда, зардуштийлик дини ва 'дэстоада ифодаланиши ҳақида сўзланг. «Урхун-Енисей» ёдгорликларидаги **лалсафий-ахлоқий** ғоялар нималарда ўз ифодасини топган?
6. **Урта аср** даврида Марказий Осиё мутафаккирларининг жаҳон фал-сафиси **таракқиётига** кўшган буюк ҳиссалари нималардан иборатлигини ҳақи-**пеферат** ва маърузалар тайёрланг, мулоқотлар ўтказинг-
7. **Марказий** осиелик буюк алломалар яратган илмий-фалсафий таъли-мот **ҳамда** диний-ахлоқий қараш ва ўғитларнинг Ўзбекистон давлат муста-киллигининг маънавий заминларини мустаҳкамлаш, комил инсонни тарбия-лашдаги аҳамиятига алоҳида эътибор беринг, илмий мунозара ва баҳслар гашкил этинг.
8. Тасаввуф фалсафасининг туб моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, на-зарий асосчилари, асосий оқимлари — Сизнинг фикрингизча нималардан иборат?
9. Тасаввуф фалсафасидаги асосий ғояларнинг ҳозирги давр ешларни ахлоқий **камолотга** етказиш ва маънавиятимиз заминларини мустаҳкамлаш-даги ролни **ҳақида** нималар дея оласиз?
10. XVI—XX асрларда Марказий Осиё фани ва маданияти ривожлани-шининг ўзига хос хусусиятлари ва моҳияти хусусида нималар дейсиз?
11. «**Ўзбекистон** Республикасида фалсафа фанининг таракқиёти» **ҳамда** «Мустақиллик жараёнида республикада фалсафа фанининг ривожла-ниши ва унинг асосий муаммолари» мавзулари бўйича реферат тайёрланг, давра **суҳбати** ўтказинг.

IV БОБ. ҒАРБИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФАСИ

1. Қадимги Юнонистон ва Римдаги фалсафий фикрлар

Бутун жаҳон халқлари маданиятининг ажралмас қисми «Улган фалсафа фанининг таракқиётига Шарқ мутафаккирла-ри билан бир қаторда Ғарбий Европа олимлари ҳам катта ҳис-са Кўшганлар.

Шарқ билан Ғарб халқларини боғлавчи «Ипак йўли» мар-зи да жойлашган Марказий Осиё минтақаси Ҳиндистон, Хитой, есоп-тамия, Юнон, Рим мамлакатлари билан савдо-сотик қаларини ривожлантириб келган. Шунинг натижасида ўл-мизга бошқа мамлакатларнинг, жумладан Юнонистон халқ-Рининг маданияти ҳам маълум даражада кириб келган ва инча, Урта Осиёнинг маданияти қадимги юнон халқлари Даниятига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, Александр Ма-С ««й», Климент Александрский Ксенофонт, Страбон, Пто-Рнгеродот эсдаликлари, асарларида Марказий Осиё халқла-а хос маданият, урф-одат ва анъаналар, афсоналар келтири-

лади. Шарк ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги бундай ўзгаришлар алоқадорликни фалсафа фани соҳасида ҳам кузатишимиз мумкин. Айниқса, Шарк мутафаккирлари, алломалари томонидан IX—XII асрларда ривожланган бой ва ранг-баранг маданият илмий, фалсафий мерос Ғарб мамлакатларида XV—XVII асрларда Европа ренессансининг вужудга келишига замин яратиб беради.

Ғарбда фалсафа мустақил фан сифатида эрампдан олдинги VI асрда Юнонистонда ибтидоий жамоа қулдорлик жамияти билан алмашган даврда шаклланади.

Қулдорликнинг вужудга келиши ўз навбатида ишлаб чиқарувчи кучлар, савдо, хунармандчилик, саноатнинг ривожига шунингдек, физика, математика, астрономия, география, адабиёт, фалсафа ва бошқа фанларнинг ривожланишига замин яратади.

Қадимги Юнонистоннинг дастлабки файласуфлари Ер, Кун, ёш, юлдузлар, ҳайвонлар ва одамнинг келиб чиқишини бир бутун, яхлит тасаввур этишга ҳаракат қилган мутафаккир эдилар. Шунинг учун ҳам уларни физиклар — табиатшунослар (юнонча, *φύσις* — табиат) деб атаганлар. Улар мифологик ва диний дунёқарашларга қарши кураш олиб бордилар. Маълумки, юнон мифологиясида асосий эътибор дунёнинг келиб чиқишини изоҳлаб беришга қаратилган бўлиб, унда асосий ўринни дунёни ким яратган деган савол эгаллаб келган эди. Юнон файласуфлари эса асосий эътиборни дунё нимадан яратилган деган саволга жавоб беришга қаратганлар.

Қадимги Юнонистонда йирик савдо ва маданият маркази бўлиб келган Милет шаҳрининг вакиллари таниқли мутафаккир Фалес (мил. авв. 624—567 йиллар) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан ва сувга айланади, деб ҳисоблаган бўлса, Анаксимандр (мил. авв. 610—546 йиллар) дунё ноаниқ материя — апейрондан ташкил топган дейди. Нарсалар, унинг фикрига кўра апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик ва қуруқлик каби қарама-қаршиликларнинг натижасида пайдо бўлади. Анаксименнинг (мил. авв. 588—525 йиллар) фикрича ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади. Эфес шаҳрининг вакили Гераклит (мил. авв. 530—470 йиллар) оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан иборат деб ҳисоблаган.

«Дунёни худолар ҳам, одамлар ҳам, ҳеч ким яратмаган, ўқонуниятли тарзда алангаланадиган ва қонуниятли тарзда ўқонуниятли диган абадий барҳаёт олов бўлиб келган, ҳозир ҳам шундан ўқонуниятли бундан кейин ҳам шундай бўлади», деб таъкидлайди Гераклит. Табиат оловдан ҳосил бўлган, доимо ўзгариб, ривожлани турувчи абадий жараёндир. Оламда мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар оловдан пайдо бўлади ва йўқ бўлиб, яна қайта оловга айланади. Оловнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилиши

хавонинг йўқ бўлиши, сувнинг туғилишидир, ернинг йўқ бўлишидир, хавонинг йўқ бўлиши хавонинг туғилишидир, оловнинг туғилишидир. Шунинча, деб уқтиради Гераклит.

Гераклит таълимотининг ахамияти шундаки, у ўзининг дунё-моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф қилди. Мазкур абадий ва анг умумий қонуниятни Гераклит деб тасвирлайди. Гераклитнинг логос ҳақидаги фикри фалсафасидаги дао ғоясининг янги тавсифи десак уяқиқатга хилоф бўлмайди.

Гераклит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқелик-диалектика² нуктаи-назаридан ёнаш\видадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига ўтиб туради. Оламда ўзгармайдиган, доимий бўлган бирон-бир нарсани топиш мумкин эмас. «Оқиб турган дарёнинг суви доим янгилашиб туради, шунинг учун бир дарёнинг суви ўзига икки мартаба тушиш мумкин эмас».

Нарса ва ҳодисаларнинг доимий ўзгариб, ривожланиб туришининг манбаи қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг ўзаро қурашидадир. Гераклитнинг фикрича, қарама-қаршиликлар ўзаро ўрин алмашиб туради, ҳамма нарса мавжуддир ва айни замонда мавжуд эмасдир, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса доимо ўзгариб туради, ҳамма нарса доимо пайдо бўлиш ва йўқолиш жараёнидадир. Совуқлик исийди, иссиқлик совийди, намлик қурийди, қуруқлик намланади ва хоказо. Шунинг учун ҳар бир нарсага маълум томондан ёндашиш зарур. Денгизнинг суви тоза ҳам, ифлос ҳам. Балиқларга у тоза ва фойдали, одамларга эса у ифлос ва зарарли.

Гераклит онг (жон, рух) билан материя (тана) бир-бири билан чамбарчас боғланган деб ҳисоблаб, уни оловнинг кўринишидан бири деган эди. Англаш туфайли инсон дунёни билишга қодир. Билиш ҳиссий органлардан бошланиб тафаккур билан яқунланади. Ҳиссий органларнинг ёрдамида биз нарса

Ҳодисаларни бир-биридан ажратиб турган томонларини иламит, уларнинг моҳияти ва тараққиёт қонуниятларини биламиз. Тафаккурлаш орқали эришамиз.

Эфес мутафаккирларининг мазкур фикрлари фалсафасида ривожланишига катта ижобий таъсир кўради.

Самос оролининг вакили Пифагорнинг (мил. авв. 580—500) ўзгариш, бутун олам рақамларнинг уйғунлигидан ва рақамларга жон бағишлаб, хоссалар, адолат, ақл, идрок, муваффақият ва хоказо-

1 д

Дарёнинг оловнинг (юнонча) атодоз — сўз, фикр, ақл, қонун) дастлабки пайтларда оламнинг асосини билдирувчи атама.

Тафаккурнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги фикрлар.

лар рақамларга тегишли деб ҳисоблагани. Сонлар коннот тартибнинг ифодасидир. Дунёни билиш унн бошқару вчи Пц ларни билишдир. " " " со,»

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб унн ила. \ипла. Я тнрган бўлсалар-да, математика фанининг ривожлантцр, !Ш, лари, машҳур Пифагор теоремасининг яратилиши билан {ЪЯ таракқиётига катта ҳисса қўшдилар. 1аи

Элей файласуфи Парменид (мил. авв. VI асрнинг охири V асрнинг боши) диалектик тасаввурга зид келувчи ғоялапЛ олға суриб, қўзғолмайдиган умумий ягона борлик **ҳақиқий** мавжудликдир, деб ҳисоблаган. Бу ҳақиқий, мавжудлик, унинД ча, фикр билан айнийдир. Табиатда ўзгариб турадиган, турли ту.ман кўринишдаги ҳодисалар, Пармениднинг таълимоти бўйи. ча «ёлгон фикрлар»нинг маҳсулидир, билим эса фақатгина ақд ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин. ^

Зенон (мил. авв. V асрнинг ўрталари) ҳам Парменид сингари «ҳақиқий борлик» ҳаракатсиз бўлади ва уни ақл билан бнлиш мумкин, деб ҳисоблаган.

Эрамиздан олдинги V асрда пифагорчилар ва элеатларнинг фалсафасига қарши курашган файласуфлар орасида Анаксагор, Эмпедокл, Левкиппларни алоҳида таъкидлаш керак.

Анаксагор (тахминан мил. авв. 500—428 йиллар) Клазомен шаҳри вакили дунёнинг асосини кичик заррачалар — гомеомерийлар (нарсаларнинг уруғи) ташкил қилади, улар сифат жиҳатдан бир-биридан фарк қилиб, доимий ҳаракатда бўлади, деб айтган.

Эмпедокл (тахминан мил. авв. 490—430 йиллар) Сицилия оролидан. У ўзининг «Табиат тўғрисида» номли асариди воқеликдаги барча нарсаларнинг асосини тўртта унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ташкил қилади деган ғояни олға сурган. Мазкур унсурларнинг бир-бири билан қўшилиши ва ажраллишининг сабаби уларнинг ўзаро тортиши ва итаришларидир деб ҳисоблайди.

Левкипп (тахминан мил. авв. 500—440 йиллар) дунёнинг асосини мутлоқ бўшлиқ, атом ва сабабият ташкил этади део ҳисоблаган. Унинг фикрича оламда барча нарса сабабий боғлиқликда яшайди. Ҳеч нарса сабабсиз пайдо бўлмайди, **ҳам** ма нарса маълум бир асосга мувофиқ қонуний равишда вужудга келади. 1

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики. Анаксагор, Эмпедокл ва Левкипплар дунёни материалистик нуқтаи-назаридан изоҳлаб бериш билан бир қаторда нарса в ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига диалектик нуқтаи-назаридан ёндашганлар. Я

Қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфларидз бирн Демокритдир (мил. авв. 460—370 йиллар) унинг асосв асари бўлган «Буюк диакосмос» бизгача сақланиб қолмаг^ Демокритнинг нуқтаи-назарича, дунё моддий бўлиб, руҳ⁰ ; материянинг маҳсулидир. У Левкиппнинг қарашларини рив⁰

ири⁵, дунёнинг асоси атомлар ва бўшлиқлардан иборат, ла^т ва¹ ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бириктирилари^лнинг турли-туманлигидан келиб чиқади, деб ҳисоб-У^{су} п Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслигини, ҳа-ла^и фазонинг ҳам худди материя сингари объектив мавжуд Ра^к и^{ат} [игини тан олиш лозим дейди. Лекин у ҳаракатни атом-^онинг бўшлиқдаги оддий ўрин алмашиши деб қарайди, ҳа-катнинг ўзини эса атомларнинг фазода ўзаро тўқнашуви на-Ра^а асида ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Демокрит атомистик^т детерминизм тамойилини ўзининг космогоник назариясига татбиқ этади. Атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараёнида бир томондан, ўзаро тўқнашиб, бир-бирини парчалаб баради, иккинчи томондан, бир-бирига қўшилиб тупроқ, сув, ҳаво, олов ва улардан куюн шаклида ҳаракатланувчи кўп дунёларни вужудга келтиради.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа, ҳодисаларнинг доимо ўзгариб туришини зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни тан олмас эди. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифни тан олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни текширишни у фанларнинг асосий вазифаси деб ҳисоблар эди.

Демокрит онг ва руҳ ҳам атомдан иборат деб ҳисоблаган. Демокрит оламни билиш мумкинлигини таъкидлаб, уни қоронғи ва ҳақиқий билимлардан иборат дейди. У билиш жараёнида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ҳиссий билиш орқали биз нарсаларнинг (атомларнинг қўшилиши туфайли мавжуд бўлган) сифат ва хусусиятларини билсак, ақлий билиш орқали сезгиларимиз билан бевосита сезиб бўлмайдиган ҳодисаларни била оламиз. Ақл ёрдами билан атомлар (нарсалар) нинг моҳияти белгиланади. Демокрит фал(тарихида биринчи бўлиб билиш жараёни инъикос эканлиги ҳақида фикрини айтади. Унинг фикрича, кишиларнинг беш турли сезгилари ва тушунчалар нарсаларнинг образидир.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг комусий олими эди. У Фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, филология, этика, санъат сиёсат, мантиқ, ижтимоий ҳаёт масалаларига доир Фчкрларни баён этган эди. Демокритнинг меросида инсонни^аР томонлама камол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпар-^аРлик туйғуларини шакллантириш, одоб-ахлоқ, эътиқод, виждон^д вт бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантириш^д, "имматбахо фикрлар мавжуддир. Улар ҳозирги кунда^д,^д "ў³ аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Мо^{Мг} юнон файласуфларининг бир қисми диний таъли-зид бўлган (Бикрларни илгари сурган бўлсалар, ик-^аиси эса уни қўллаб-қувватлашади.

347^УРлик жамияти даври вакили Платон (мил. авв. 427—^дниллар) эди. У ўз асарида юнон файласуфларининг, айник-

са Гераклит ва Демокрит фш<рларини каттиқ танқид кидля Платон оламда «ғоялар дунёси» бирламчи бўлиб, **МОДДИЙ**¹⁹³ эса иккиламчи, «ғоя дунеси»нинг маҳсули, соясидир, деб лайди. Унингча, «ғоялар дунёси» фазо ва вақтга боғ май, абадий ҳаракатсиз ва ўзгармасдир; у «ҳақиқий дуц^ .

Платоннинг билиш назариясига кўра, билиш объект¹ Д^и лар дунёси»дир, моддий дунё ва ундаги нарса ва ходиса хиссий билишнинг манбаидир. Ҳиссий билиш ҳақиқат эй чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий буд ларни сезадилар, улар тўғрисидаги тасаввурга эга цД дилар. Моддий буюмларнинг асоси ва моҳияти бўлган «ғоят дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин. 1

Платон Юнонистондаги кулдорлар аристократияси Давла¹ тини энг адолатли ва идеал деб ҳисоблади. У жамиятни ^ табақага бўлади. 1. Давлат арбоблари—файласуфлар; 2. С?и^и лар (ҳарбийлар); 3. Деҳқонлар ва ҳунармандлар; Унингча да^в лат файласуф— аристократлар кўлида бўлиши лозим, ҳарбий лар эса аристократия давлатини мустаҳкамлаш учун хизмат! қилишлари керак, давлат зўрлик ва зулм мажмуидан иборат бўлиб, кулдор учун зарур бўлган шароитни яратишдан иборат.

Уз навбатида Платоннинг ғоя ҳақидаги таълимоти кадим ги дунёнинг энг буюк мутафаккири Арасту (мил. авв. 384—3 йиллар) томонидан танқид остига олинади. Унинг кўрсатиши ча, моддий олам абадий ва объектив хусусиятга эга бўлиб, ҳеч қандай «ғоя»ларга муҳтож эмас. Табиат моддий асосга 1 эга бўлган нарса ва ходисалар йиғиндисидан пбчр у хар¹ доим ҳаракат ва ўзгаришдадир. Арасту ҳам Демокрит сингари| моддий дунёни, табиатни билишнинг предмети ва сезгиларп- мизнинг объектив манбаи, киши онгидан ташқаридаги модднй I олам сезгиларни вужудга келтиради, деб таъкидлайди.

Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя I ётади, деб, моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо бўлади. Ҳар бр нарса шакланган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятп- дир. Материянинг ўзида ривожланишининг фақат имкониятп бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина | материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борл^{11К}. унинг фикрича, материя ва шаклнинг бирлигидир. Булар б"Р¹ бирига ўтиб туради, шаклсиз материя йўқ. Демак, шакл ва м³ терия тушунчалари нисбий характерга эга. л

Арасту фикрича дунёда тўрт хил сабаб бордир: 1. МодД^и 1 сабаб ёки материя (масалан, уй бунёд этиш учун зарур б¹ ў¹ Д курилиш материаллари). 2. Шаклий сабаб ёки шакл (уй та¹ РЛ хи). 3. Вужудга келтирувчи сабаб (уй қурувчи бинокорл санъати). 4. Сўнгги сабаб ёки мақсад (битказилган бино)-

Арасту кадимги дунёдаги содда диалектик фикрни энг қин ифодалаган мутафаккирлардан бири эди. Қадимги файласуфларининг ҳаммаси оламнинг умумий манзара¹- тўғри изоҳлаб берган содда материалистик ҳамда туғма тМ

• диалектик эдилар. Улар орасида Арасту диалектикаси
•^«ла ажралиб турар эди.

³ А ясту табиатни онгли ўзгаришда, ривожланишда деб ка-
• бунни у материянинг шаклга эга бўлиш жараёни, имко-
айД й в о қеликка айлана бориши деб тушунади. Бироқ унинг
иният^п 10тида диалектикага зид фикрлар, қарашлар ҳам мав-
таЪ^п \расту материя пассив, шаклсиз нарса. Шакл эса актив
'•^6 нарсани нарса қилувчидир. Бу унинг идеализмга томон
бериши эди.

Драсту шаклнинг активлиги ҳақидаги қарашни давом этти-
,5 хамма шаклларнинг шакли — худанинг, дунёвий руҳинг,
•тастлабки турткининг» ижодий ролини таъкидлайди. Бу ма-
сэпада у Платонга яқин эди.

Билиш назариясида Арасту Демокритнинг тарафдори эди.
Унишга, моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг, тажрибанинг
асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълум-
лот берса, ақлимиз эса умумлаштирилган маълумотлар бериш-
га қодир деган эди.

Арасту мантиқ фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб
чикди. у мантиқ билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари
ва исботлаш тўғрисидаги фандир,— деб ёзади. Фикрлар боғ-
лиқлиги Арастунинг нуқтаи-назарича, мавжуд объектив олам
ҳодисалари боғланишларининг инъикосидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳаза ва хулосалар
тўғрисидаги таълимотларни кашф этди, фалсафа тарихида би-
ринчи бўлиб категориялар тизимини ишлаб берди. Шунинг
билан бирга у категорияларнинг бир-бири билан алоқадор-
лигига, бир-бирига ўтишини исботлаб берди.

Арасту қадимги юнон файласуфлари орасидаги энг етук
¹ини сифатида жамиятга оид масалалар ҳақида ҳам ажойиб
Фикрлар билдирган.

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфи Эпикур (мил.
авв. 341—270 йиллар) Демокритнинг атомистик назариясини
Рчвожлантиради.

Демокрит атомларнинг асосан шакл ва миқдор жиҳатдан
^{1a}Рқини таъкидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми ва
[^пРлиги жиҳатдан фарқини таъкидлайди ва атомистик мате-
'элизмни яна бир қадам олға суради. Эпикур таълим бера-
Иан^п атомлар доим бўшлиқда ҳаракат қилади, ҳаракат эса
тў^г гуДир- Атомлар оғир бўлганидан ҳамма вақт пастга томон
Қиб^п аракат қилади. Бундан ташқари улар ўзаро тўқнашув
•1ип^п оатида ТўғРИ йўлдан чекиниб, ён томонга ҳам ҳаракат қи-
ши мумкин.

яц!^п а-ПикУР олам чексиз, сон-саноксиз бўлиб, баъзилари биз
У / - а н дунёга ўхшайди, баъзилари ўхшамайди деган эди.
Фик^п Ннинг ашаддий душмани бўлиб, Худо ҳақидаги турли
л^п Рни пуч деб ҳисоблаган.

ф^п ани адимг и юнон сиёсий мустақилликни қўлдан бергач, фалса-
г Ривожланиш жараёни Римга ўтади.

Римдаги илғор файласуфлардан Лукреций Кар (мил. авв. 99—55 йиллар) Демокрит ва Эпикурнинг атомистик назариясини кўллаб-қувватлайди ва кўп жиҳатдан уни тўлдиради.

Лукрецийнинг фикрича, ҳамма нарса абадий мавжуд қилган материядан пайдо бўлади. Материя бўшлиқда ҳаракат қилган атомлардир. У бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб қилган эди. Лукреций материянинг сақланиш қонуни ҳақида фақат қилган эди. Материянинг миқдори ўзгармайди, у ҳамма ва бир хилдир. Ҳеч нимадан ҳеч нима пайдо бўла олмайди.

Лукреций онг ва сезгини моддий ҳисоблаб, жон майда ҳаёт катчан атомлардан ибарат, жон ташқи таъсирни қабул қилиши киши танасига таъсир ўтказиши, жон билан тана доим биргадир дейди. Жон, руҳ киши танаси билан бирга ўлиб, йўқ бўлиб кетади. У Платоннинг «ўлмас жон» ҳақидаги таълимотини рад этади.

Лукреций диний ғояларнинг асосини табиат қонуниятлари билмаганликда деб Ҳисоблаб, табиат абадий, ўз қонуниятлари билан ривожланади, Худо ҳақидаги гаплар уйдирмадал бўлак нарса эмас деган эди.

Лукреций таълимотига зид келувчи ғояларни танқид қилиб Плотин (мил. авв. 270—204) Римда ўзининг фалсафий мактабинини яратди. Плотин бутун борлиқнинг асоси ва манбаи деб ягона илоҳий кучни — Худани ҳисоблайди, қолган нарсалар шу илоҳий кучнинг бирин-кетин оқишининг (эманациясининг) натижасидир. Плотиннинг фикрича, Қуёш ўзидан нур чиқаргани каби илоҳий куч (Худо) ҳам ўзидан коинотнинг бутун борлигини чиқариб юборади, бунга руҳ ҳам, материя ҳам қиради. Инсон жон ва тана бирлигидан иборат. Инсон ҳаётининг олий мақсади — ўз жонининг илоҳий куч (Худо) билан қўшилишига эришувидир. Киши бунга экстаз ҳолатида эришади, бу ҳолатда кишининг жони, руҳи ҳиссий дунёдан ва танадан халос бўлади.

Қадимги юнон файласуфларининг хилма-хил фикрлари Ғарбий Европа ва Шарқ мамлакатларининг маънавий ҳаётига ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Арасту фалсафаси **Форобин** учун катта маънавий озуқа бўлса, неоплатонизм ислом динидати тасаввуф (сўфизм) учун манбалардан бири бўлган.

2. Ғарбий Европа халқларининг ўрта асрдан то янги давргача фалсафаси

Қулдорлик ишлаб чиқариш усулидан феодализмга ўтиш билан жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, мафкур ва маънавий ҳаёти тўлиқ феодализмнинг қўлига ўтади. Қадимги цивилизация, қадимги, фалсафа, сиёсат ва юриспруденция (ҳуқуқшунослик) ер билан яқсон қилинади. Маънавий билим ихтиёри поплар қўлига ўтади. Диний расм-русумлар ва қонунлар ҳар қандай тафаккурнинг бошланғич нуктаси ва асоси бўлиб қолади.

Християн догмаларининг асосларини ифодаловчи — «патр

уннинг йнрик вакиллари Тер Тулиан (150—222), Августин (430) ва христиан фалсафаси шаклланиб, Ғарб мактаб-шунинг мажбурий дарслигига айланган схоластика (юнонча таъриф — мактаб) бир неча асрлар давомида ҳукмрон мафкура бўлиб қолган эди. Фалсафа тўла равишда динга бўйсундириб қўйилган эди. Табиатни ўрганиш, ҳур фикрлаш гуноҳ ҳисобланади. Инквизиция (черков суди) буйруғи билан жазога тортилади. Инквизициянинг қувғин килинади.

Диннинг фан тараққиётига диннинг ҳар қанча тўсқинлик қўйишига қарамай феодализм даврида маданий-маънавий тараққиёт ривожланиши тухтамади.

Феодализм схоластик фалсафасида, X—XIV асрлар давомида икки асосий оқим — номинализм¹ ва реализм² ўртасида кескин кураш давом этди. Бу икки оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи умумий тушунчалар моҳияти масаласи эди.

Номиналистлар Иоани Росцелин (тах. 1265—1308 йиллар), Иоан Дунс Скотт (тах. 1265—1308 йиллар) ва Уильям Оккам (тах. 1300—1350 йиллар) алоҳида предметларгина реал мавжуддир, умумий тушунчалар (универсалиялар) эса номларни ифодалайди ва улар иккиламчидир, деб ҳисоблаган бўлсалар, реализм вақплари (Ансельм Кентерберийский (1033—1109 йиллар) ва бошқалар умумий тушунчалар объектив мавжуд бўлиб, аниқ нарсалар уларнинг ифодаланиш шакллари дидир, деб ҳисоблаганлар. Номинализм ўрта аср схоластикасидаги материалистик йўналишнинг алоҳида, ўзига хос кўриниши эди. Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг объектив мавжудлиги ҳақидаги номиналистлар таълимоти черков обрўйинининг пасайишига, дунёнинг худо томонидан яратилганлиги, руҳнинг бирламчилиги ва моддий ҳодисаларнинг иккиламчилиги ҳақидаги диний **ақидаларга** путур етказишга олиб келар эди.

XIII асрда италиялик художўй файласуф Фома Аквинский (1225—1274 йиллар) реализмнинг мўътадил намояндаси сифатида майдонга чиқди ва Худонинг бирламчилиги, руҳнинг ўламлиги каби ғояларни тарғиб қилувчи томизм фалсафасига асос солиди. Фома Аквинский Арастуниинг шакл бирламчи, боштанчи ва фаол ижодий куч, моддий предметлар эса шаклнинг тўсули ва (пассив) кучдир, деган фикрини давом эттириб, дунё турли шакллар бор, жон ҳам шу шакллардан биридир, ақлларнинг шакли эса Худодир, деб эълон қилди. Унинг таълимотига кўра дунё фазода чегараланган вақтда чекланган бўлиб, у фақат табиатдан ташқаридаги куч орқали ҳаракат бўлиши мумкин. Табиатдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни билан умкин, уларни сезгилар воситасида ақлга жойлаш мумкин.

Номинализм — (латинча *nomes* — ном) ўрта аср фалсафасидаги бир асосий оқим бўлиб, у умумий тушунчаларни фақат айрим предметларнинг номлари билан ҳисоблайди.

Реализм — Урта аср схоластикасидаги умумий тушунчалар аниқ мавжуд нарсаларнинг ифодаси, аниқ нарсалар эса уларнинг (универсалиялар) ифодаланиши дидир, деб ҳисоблайдиган фалсафий йўналиш.

кин, лекин одамнинг моҳияти, яъни умумий тушунча — у ^
ни билиш мумкин эмас.

XIX асрнинг 70- йилларида Фома Аквинскийнинг бу ф. д
фий таълимоти католик черковининг расмий назарияси ^{1сa}
эълон қилинди, уни билиш ҳар бир диндор учун мажбури ^{1^5}
либ ҚОЛДИ.

XV аср охири ва XVI аср бошларида Ғарбий Европа мамл!
катларида феодализм емирилиб, капиталистик ишлаб чиқапи!
муносабатлари шакллана бошлади. Янги географик йўлдЗ
нинг очилиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантирди, ^{x3}
нармандчиликдан мануфактурага ўтишни таъминлади, бу ЭД
машина техникасининг ривожланишига олиб келди.

Маънавий ҳаётда бу давр табиатни ўрганишнинг кучайиши
черков, дин таъсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа
ва бошқа гуманитар фанларнинг равнақи билан тавсифланади
Бу даврни одатда Ренесанс — Уйғониш даври деб атайдилар.
Уйғониш давридан бошлаб фан ғоят тез суръатлар билан рѵ
вожлаиа бошладн. Табиётни илоҳиётдан холи қилиш ана шу
вақтдан бошланади. Ер ва осмон жисмлари механикаси, шу
билан бирга унга хизмат қилувчи математик усулларни кашф
этиш ва такомиллаштириш соҳасида буюк ишлар қилинди.
Аналитик геометрия, логарифмлар, дифференциал ва интеграл
ҳисоб жорий қилинди. Сайёраларнинг ҳаракат қонуни очилди.
Суюқ ва газсимон жисмлар механикаси «Уйғониш даври» охи
рида тўла ишлаб чиқилди. Шунингдек бу даврда материализм-
нинг янги хили, фалсафанинг схоластикага зид йўналиши
шакллана бошлаган, табиатнинг экспериментал математик
тадқиқот усуллари вужудга келган эди.

Поляк астрономи Николай Коперник (1473—1543 йиллар)
оламнинг гелиоцентрик системасини яратди. Бу назарияда ай-
тилишича, оламнинг маркази Қуёш бўлиб, унинг атрофида
бошқа сайёралар билан бир қаторда Ер ҳам айланаб туради.
Унинг бу таълимоти Птоломейнинг геоцентрик системаси билан
алоқанинг узилишини билдирарди. Бу назария, шунингдек,
оламни худо яратганлиги ҳақидаги диний афсонага ҳам зарба
берди. Коперникнинг гелиоцентрик назарияси материалистик
дунёқараши умумий ривожининг табиий илмий замини бўлди-

Немис астрономи Иоганн Кеплер (1571—1630) гелиоцен*
тризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини куза-
тиш асосида сайёралар ҳаракатининг уч қонунини кашф Қⁱⁱ¹*
ди. Бу Коперникнинг Қуёш системаси тузилиши манзарасин
аниқлаштиришга ва бутун оламнинг тортилиш қонунини ⁰⁴¹¹
га имкон беради. Шунинг билан бир қаторда Кеплернинг ка
фиётлари дунёга диний нуқтаи назардан қарашга путур етқа
ди. Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Кеплерни
дунёқараши диний идеалистик тушунчалардан ҳам ^{x0} тм
эмасди. »

Италян олими Жордано Бруно (1548—1600 йиллар)
«Уйғониш даври»нинг йирик вакилларида бўлиб, схоласт

фага ва Рим католик черковига қарши кураш олиб бор-
Ф^{ал} Bruno, Коперник кашфиётидан фойдаланиб, мазкур фалса-
фий V^{ид}даларнинг физик ва астрономик мазмунини аниқлаш-

у тупроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат Ер билан
тяру оламнинг физикавий яқка жинслигини тасдиқлайди, деб
ЙВ^{ади} - «

К у н о таълимотича, моддий олам бирламчи булиб, онг эса
•киламчидир: моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томони-
*М яратилган эмас: бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди; у чек-
да^{днр}; моддий олам чексиз турларда ифода этилади, лекин
С Д чексиз нарса ва ҳодисалар бир-бири билан ўзаро алоқада,
'нрликдир. Қуёш системасидан ташқари яна саноксиз дунё-
лар, кўёшлар, ерлар мавжуд, дунё — бепоён, моддий олам унинг
ички бир қисмидир, ер эса бепоён оламнинг заррачасидир.

Брунонинг таълимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков то-
яонидан қаттиқ танқид остига олиниб, черков судининг ҳукми
билан 1600 йил 17 февралда Римдаги Гуллар майдонда гул-
ханда ёндирилган.

Италян олими Галилео Галилей (1564—1642 йиллар) ҳам
«Уйғониш даври»нинг буюк олимларидан биридир. У оламдаги
барча нарса ва ҳодисалар моддий асосга эга, олам бейҳоя,
материя абадий, табиат ягона бўлиб, механика қонунларига
бўйсунди, деб тушунган.

Галилей Қадимги юнон мутафаккири Демокритни устоз деб
тан олиб, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моддий асосини
атом ташкил қилади деган ғояни қўллаб-қувватлаган.

Галилей инсон ўз онгида табиат қонуниятларини билишга
қодир, кузатиш, тажриба табиатни билишнинг бошланғич нуқ-
тасидир, ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиш эса билишнинг
олий босқичидир, билиш жараёни эса ҳиссий ва ақлий билим-
дан иборат, деб ҳисоблайди.

Илмий тажрибага асосланган математик усулнинг асосчи-
ла^{ри}дан бири бўлган Галилей механика ва астрономия соҳаси-
Да^{да} муҳим дунёқараш аҳамиятига эга бўлган бир неча илмий
Каш^и Фиётлар қилган. Унинг кашфиётлари гелиоцентрик наза-
Риянинг тўғрилигини, оламнинг чексизлиги ғоясини, ер ва
Нсо^қ жисмларининг моддий жиҳатдан бир-бирига ўхшашли-
табиатнинг мавжуд қонунлари ва уларни билиш мумкинли-
Нн^и исботлаб берган. Галилей 1632 йили «Олам тузилишининг
К^и асоси — Птоломей ва Коперник системаси ҳақида диалог»
асарини нашр қилади. Унинг асари нашрдан чиққан-
С(к^к кейин Галилей черков судига берилган. Инквизициянинг
г^г . Уви остида Галилей мажбурий равишда ўз ғояларидан кеч-
У^и ҳақида сўз берган.

*Ис^{ва} Р Фарбий Европа тараққиётида янги давр
Е^л И ади. Бу аарларда Англия, Франция ва бошқа Еуропа
би;..¹акатла^{ла}рида капиталистик муносабатлар тез суръатлар
Ривожлана бошлайди. Капиталистик ишлаб чиқариш
4и^и янги ишлаб чиқарувчи кучлар эҳтиёжига мувофиқ та-

биатни илмий билиш жараёини тезлаштиради. Денгизда «11 муносабатларининг ривожи, кем^асозликшиг тараққиётг шаҳафлар қурилиши, аспрономияга, математика ва механика!» бўлган эҳтиёжни кучайтиради. Мазкур фанларнинг тараққиоти табиат ҳодисаларига аналитик қараш кераклигини талаб қилади. Бу пайтда табиат ҳодисаларини ўрганишнинг асосий усуллариди далиллар, тўплаш, уларни ҳар томонлама таҳлил этиш, тўғри қарашга эришиш ва тўғри қарашдан иборат эди. Қадимги даврдан бошлаб Грекияда табиат тўғрисидаги билимлар умумий мазмунга эга бўлиб, у янги даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб беролмайди. Шунинг учун янги давр табиатшунослари табиатдаги ҳодисалар, далилларни йиғиш ва ўрганиш, чуқурроқ билишни мақсадида уларни бир-биридан ажратиш ўргандилар. Бу табиатшунослик усули табиатшунослик тараққиётида ижобий хизма қилган бўлса-да, лекин у олимлар диққатини дунёнинг умумий қўринишидан, унинг бир бутунлигидан, ҳар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички алоқа ва боғланишлар борлигидан, уларнинг бир-бирига ўтиб туришидан четга тортди, олам қисмат қилган, бир-бири билан боғлиқ бўлмаган тасодифий ҳодисаларнинг ўрнини эгаллашдан иборат бўлиб қўйди.

Шундай қилиб метафизик¹ усул вужудга келди. Табиат ҳодисаларини метафизик ҳолатда текшириш фалсафанинг метафизик шаклини вужудга келтирди.

Янги давр фалсафасининг яна бир хусусияти шундан иборатки, у асосан механика ва математика фанлари ютуқларида келиб чиқиб ва уларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб механистик характерга эга бўлди. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика қонуниятларини, жумладан И. Ньютоннинг механик сабабият назариясини табиатдаги барча шайларни очиб берувчи қалит деб ҳисобладилар.

Метафизик механистик материализмнинг йирик вакиллари дан бири инглиз олим Френсис Бэкон (1561—1626) дир. Бэкон инглиз материализмининг асосчиси бўлиб фалсафа тарихига кирган. У ўрта аср схоластик фалсафасига ва дин таълимотига қарши фаол кураш олиб борди. Ҳақиқий фалсаф Бэкон фикрича, амалиёт билан мустаҳкам алоқада бўлиш, қисмат шайлар меҳнати билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим. ' , :

Бэкон ўзининг «Янги органон», «Янги Атлантида» номли асарларида ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва «таб»³ ни материалистик тушунишни асослади. Билишнинг бирД^а бир тўғри йўли унинг фикрича, тажриба (эксперимент), таҳлилдир. Шунингдек билиш алоҳидликлардан, яъни хусусий Д, далиллардан умумий илмий назариялар томон йўналиш асосидан бўлишини уқтирди. Демак, Бэкон таълимотича, билишда «асосий усул индуктив усулдир. У мавжуд бўлган барча нарса •

¹ *Метафизика* (юнонча *meta la рьузка*) бўлиб, маъноси *дастлаввал* зикадан (табиат ҳақидаги фан) кейин келадиган нарса деб эътироф³ янги замонда метафизика диалектикага зид усул сифатида тушунилади.

аларга индуктив усул асосида ендашиш ғоясини илгари
ход^с 5проқ иидуктив усулининг ролини улуғлаган Бэкон де-
СУРД^в **усулнинг** ахамиятини тўлиқ тушуна олмади. У эмпи-
др^{кТ} сулга ортикча эътибор бериб, мақсадга мувофик (рацио-
Р^к,- сулнинг ролини пасайтириб юборди.

на^а \1егафизик материалист бўлган Бэкон билиш жараёнида
сий билиш билан ақлий билишнинг ўртасидаги алоқадор-
дцалектикасини тўғри очиб бера олмади.

лп **Бэконнинг** фикрича, моддий дунёнинг асосини материя таш-
килади. Унинг таъбирича, материя хилма-хил сифатга эга
г'либ, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса
ужудга келмайди, ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди. Материя-
нинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у камаймайди
хам, кўпаймайди ҳам.

Бэкон материализмининг яна бир хусусияти шундаки, у ма-
терияни тўхтовсиз ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга
ўтиб туради, деб ҳисоблаб, ҳаракатнинг 19 шаклини атрофлича
таърифлади. Лекин у материя ҳаракати турларини ҳаракат-
нинг механик шакли билан айнийлаштириб қўяди.

Томас Гоббс (1588—1679 йиллар) Бэкон материализмини
бир тизимга солиб, унинг таълимотини ривожлантирган механистик
усулга асосланувчи материалистдир. Материяни бирламчи,
онгни эса иккиламчи, деб ҳисоблаган Гоббс фақатгина бор
жиактар мавжуд, қолганлари эса тўқиб, чиқарилган тасаввур-
лардир, деб хисоШШГди. У «Тафаккурни фикр қилувчи мате-
риядан ажратиш мумкин эмас» деган ғоят муҳим фикрни илгари
суради.

Материя абадий, айрим жисмлар эса вақтинчалрқ кўри-
нишга эга, улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Гоббснинг
фикрича, олам механик ҳаракат конунларига бўйсундирилган
жисмлар мажм^{3ш3ттр}:

Гоббс дин инсонларга таъсир этишнинг алоҳида услубидир,
Деб ҳисоблайди. У математик эди, шунинг учун ҳам хар қан-
Даи тўғри чизик нукталардан иборат деб, материянинг ранг-
оаранглигини ҳисобга олмай, табиатдаги барча нарсаларни
ометрия фани нуктаи назаридан тушунтирар эди.

Билим тўғрисидаги таълимотида Гоббс Декартнинг «туғма
ялар» назариясини танқид остига олиб, барча тимсолларни
3г^ллардан келтириб чиқариб, ғояларни таққослаш, бирга қў-
ш па таққослаш йўли билан қайта ишлаш ҳақидаги ғояни
Уивожлантирди.

Рон^о билиш назариясида эмпирик эди: «Киши ақлида би-
сқ^а, ту^шУ^{нч}а йўқки, даставвал у сезги аъзоларимизда қисман
г^{тула} вужудга келган бўлмасин».

Келиг^{н,ос} Жамият ҳаётини таҳлил қилишга уриниб, давлатнинг
ла^нди чиқиши ва Унинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қи-
Хусус^н, нинг фикрича, давлат пайдо бўлишининг асосий сабаби
сц^{да} мулкчиликнинг келиб чиқиши оқибатида кишилар ўрта-
и курашнинг кескинлашиб кетишидадир. Жамият киши-

лар бир-бирини ўлдириб юбормасликлари, таламасликля учун ижтимоий шартнома асосида давлатни барпо этади вД хуқуқларини ҳимоя қилиш учун унга ўтказиб беради. Гок мутлақ монархияни давлатнинг энг. яхши шакли деб х,^л лайди. " Ч "

XVII асрнинг энг йирик мутафаккирларидан яна бири циялик Рене Декарт (1596—1650 йиллар) эди. Декарт ^{ик} хил субстанция: материя ва рух ўзаро ёнма-ён равишда ма жуд бўлиб, улар ГГдога Ёўйсундилар, деб тушунтирган ^{х_{ол}} ¹¹ дуалистик нуқтаи назарда турди. У чексиз ва абадий бўл^а таоиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожлан!»! ди ва мавжуд, деб ҳисоблайди.

Декарт ўзининг «Усул ҳақида мулоҳазалар» номли асари.1 да математика, механика ва геометрияга асосланиб билиш нинг^дедуктив угулини, ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. У му^{ло}. ҳазакорлик (рационализм) нинг асосчиси ҳисобланади. Унингча бизнинг сезги аъзоларимиз ҳамма нарсага шубҳа қилиши мумкин, бироқ менинг фикр қилаётганимга шубҳа қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб, «Мен фикр қиляпман, демак мен мавжудман» деб хулоса чиқаради.

Декарт томонидан яратилган дедуктив усулнинг талаблари куйидагилардан иборат: 1. Билиш аниқ, шубҳага ўрин қолдир. майдиган даражада бўлиши керак. 2. Текшириладиган муаммоларни имкони борица майда қисмларга бўлиб ўрганиш лозим. 3. Фикр юритганда энг олдин оддий нарсдан бошлаб сўнг мураккабига ўтиш керак. 4. Билиш жараёнида тадқиқотларни шарҳини тўла олиб бориш керак, ҳеч нарсани қолдириш мумкин эмас.

Декартнинг бу фикрлари фанни схоластикадан тозалаш даврида ижобий роль ўйнади.

Декартнинг фикрича, ташки оламдан ажралган туғма.10Я лар бор (Худо, рухий ва жисмоний ғоялар). Улар орқалимумий қоидалар, қарашлар кашф этилади, деб ўйлар эди. Унинг бу қарашлари Гоббс, Локк ва Спиноза каби мутафаккирлар томонидан қаттиқ танқид остига олинган эди.

Декартнинг фалсафий қарашлари унинг ^{материалистик} космологияси ва физикаси билан боғлиқдир. Математика^{Д^а} у аналитик геометрияни яратувчилардан биридир. Механика^{Д^а} у ҳаракат ва осойишталикнинг нисбийлигини кўрсатди ва боШ¹ қа кашфиётлар қилди. Космологияда у фан учун янгилик бу^н ган Қуёш системасининг табиий ривожланиши ғоясини о^{нГ} сурган. Ш

Унингча, коинот энг аввало материянинг оловсимон, сршн ва тупроқсимон элементларининг қўшилмасидан ^н бўлган. Секин-аста биринчи элементдан Қуёш, иккинчисид Ҳаво ва учинчисидан — Ер ва Қуёш системасининг бошқа элментлари вужудга келган.

Голландиялик Бенедикт Спиноза (1631—1677 йиллар) ^л

£ И файласуфларининг кўзга кўринган вакилидир. Спиноза^{3CP} "••з фалсафасининг мазмуни ва қонун-қоидаларини геометрия¹¹⁰³³ \сиома ва теоремалар шаклида баён қилган. Унинг дунёда^{а1"} субстанция ҳақидаги таълимот асосий ўрин эгаллайди. қар^а субстанция; табиат битта бўлиб, у ўзининг ажралмас хусусиятлари^о орқали намоён бўлади. Субстанция, модуслар (ўт-қў^{УСИ} нарса^{салар}) га эга бўлиб, модуслар табиатнинг, субстанция^{нЧ} ҳолатини тавсифлайдиган, пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб^{и"Я} тпган нарсаларнинг хосса ва хусусиятларидан иборат.

көТ **Спинозанинг** фикрича, табиат ўз-ўзининг сабабчисидир (Спиноза^{1С} пазш) бошқа кучга мухтож эмас. <Олам абадин бўлиб, ҳеч ясага бўйсунмайди. Декартнинг «туғма ғоялар»ини танқид субстанция, табиат биттадир, икки субстанциянинг бўлиши мумкин эмас дейди. У субстанцияни табиат ёки Худо деб атади.

Спиноза фалсафаси метафизик усулга асосланган эди. **Унингча**, субстанция ҳаракат қилмайди ва ривожланмайди.

Спиноза материя ва оннинг муносабатини таҳлил қилар экан, тафаккур бутун материянинг хусусияти, у материядан ташқарида унга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшаши мумкин эмас дейди. Инсон оламни фақатгина тафаккур орқали, ақл орқали билиши мумкин, деб ҳисоблайди. Спиноза Декарт сингарини билишда сезгиларнинг ўрнига етарли баҳо бера олмайди. Унингча «Ҳақиқий билиш», ўрганиш тафаккур орқали, ақл орқали вужудга келади.

Спиноза барча ҳодисалар табиий сабабларга эга, деб ҳисоблаб, эркинлик — билиб олинган зарурият эканлигини биринчи бор айтган эди. Унинг фикрича, оламда тасодифий нарсалар йўқ, барча нарса ва ҳодисалар заруратдан келиб чиқади ва ривожланади, бошқасига айланади.

Спиноза ўз асарларида динни кескин танқид қилиб, унинг моҳиятини илмий асослашга уринди.

Спиноза диннинг вужудга келиш асосий сабабини одамларнинг нодонлиги деб ҳисоблар эди ва маърифат тарқалиши^{ла н} дин барҳам топади деб билди, ammo диннинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини тушуна олмади.

Инглиз олими Жон Локк (1632—1704 йиллар) ҳам XVII /•Р материализмининг йирик намояндаларидан биридир. У шилар билимининг асосий манбаи тажрибадир, деб ҳисоблади^{нд}. Тажриба, унинг фикрича, иккига бўлинади: ички ва ташқи тажриба. Ташқи тажриба ўз мазмунига кўра мавжуд нарсалар^х таърифи бўлса, ички тажриба эса бизнинг руҳий кечинмаларимиздан иборат. Локк киши руҳий кечинмасини мустақил деб эълон қилади.

Локк^{оКК} йилда ёзган «Инсон ақли ҳақида тажриба» номли китобида Декартга қарши чиқиб, ҳеч қандай «туғма ғоялар»ни қўйиб ташлади. Унинг таълимотига кўра, билиш инсоннинг табиат орасидаги муносабат жараёнидан иборат бўлиб,

киши ғоялариинг, тушунчаларининг моддий олам пред\,ет]
мос келиши хақиқатдир.

Локк Ыирламчи ва иккиламчи сифатлар мавжуд, деб ! ш
шунтиради. "Бирламчи с^атла^р^лред^етларн^Х--Дажми ц/Ч
ли, ҳолати, ҳаракати кабилардир. Ранг, хид, таъм кабиЛ
иккиламчи сифатлардир. У бирламчй сифатлар инсонга, у,,д
хоҳишига "боғлиқ эмас, иккиламчи сифатлар эса инсовнц,
субъектив кечинмаларига боғлиқ деб нотўғри фикр юрнТади

Локк ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларида табиий Хола 1
даН фуқаролик ҳолатига ва давлатни бошқариш шакллариД
ўтиш ғояларини ривожлантиради. Локкнинг фикрича, давлат
нинг мақсади — эркинликни ҳамда меҳнат воситаси била|
ортирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат хо-
кимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Локк-
нинг фикрича: Б...Конун чиқарувчи. 2. Ижро этувчи. 3. ИттиФии
Федераттш ҳокимиятига бўлинади. Локкнинг "мазкур^ғояларЭ
ўз аҳамиятинТГ ханузгача йўқотгани йўқ.

Локкнинг, агар мавжуд ижтимоий тартиб шароитида шахс
ло^им даражада тарбия ва камолотга эга бўлолмаса, у вақтда
кишиларнинг ўзлари мавжуд тартибни ўзгартиришлари керак
деган ғоялари катта аҳамиятга эга эди.

Немис файласуфи Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-
1716) Спинозанинг фикрига қарши чиқиб, материя субстанция
бўла олмайди, чунки материя кўламлидир ва шу сабабли бу-
линувчидир, субстанция эса мутлоқ басит бўлмоғи лозим.
Унинг фикрича, дунёнинг асосини монодалар — бўлинмас ру-
лмтп^убстаншшла^Рташқил қилали. бутун коинот ана~птўлар-
дан~ таркибтопган. "Монодалар~сЪни чексиздир, улардан ҳар
бири идрок ва интилишга эгадир, бу эса, Лейбницнинг фикрича,
субстанциянинг ҳаракатчанлигини, фаол ҳаракатини таъмин-
лайди. Унинг таълимотининг диалектикаси ана шундан иборат-
дир. Лекин бу идеалистик¹ диалектика эди. Чунки унинг фик-
рича, монодалар бир-бири билан жисмоний суратда ўзаро
таъсир кўрсатишмайди, лекин шу билан бирга улар ягона р^и
вожланувчи ва ҳаракатланувчи оламни ташкил этади ва бу
олам олий монодага (мутлаққа, Худога) боғлиқ бўлган олДН^и
дан белгиланган уйғунлик билан тартибга солинади.

Билиш назариясида Лейбниц Локкнинг материалистик сен-
суализмига қарши чиқиб, ўзининг Инсон акли тўғрисида янғ
тажрибалар» деган асариди билимнинг яккаю-ягона манбасин
ҳиссиёт эмас, фақат ақл таШ-Кил этади, деб даъво Қ^{ила^}.

Ҳақиқатга эришиш учун Леибницнинг фикрича, ^кци-н^-^Д
даларига амал қилинса бас. Унинг илмий меросида мантиДО
оид^асарлар катта ўрин тутати. У математика, физика, г⁰®, 5
гия, биология ва бошқа фанларнинг ривожига катта ҳисса ҚУ 1
ган.

¹ Идеализм рухий, номоддий нарсани бирламчи, моддий нарсани еш4
ламчи деб билади.

'ъектив идеализмнинг¹ йирик вакили Жорж Беркли
Г^о1753 йиллар) Локкнинг иккиламчи сифатлар хақидаги
Вгидан ўзининг идеалистик қарашларини асослашда
И&танди У ўзининг «Киши билишининг асослари хақида
Ш : » асариди субъектни бирламчи деб ҳисоблаб, барча нар-
онгнинг ҳолатидан, сезгилар мажмуидан иборат деб
13р берати. Беркли материяни, объектив реалликни бутун-
лим олмас эди. У оламда «Мен» ва менинг сезгиларимдан
Эта -хеч нарсга йўқ, оламдагн нарсалар менинг сезгиларим-
Ита мавжуд. агар мен сезмасам, уларнинг мавжудлигн ҳа-
г_а гап бўлиши мумкин, эмас, деб ҳисоблайди.

Беркли солипсизм²дан қочишга уриниб, рухий субстанция-
Бярнинг кўплиги ҳамда «ниҳоясиз рухнинг», худонинг мавжуд-
ШИН эътироф этади.

Беркли материяни, объектив реалликни бутунлай тан ол-
май, г,:ен қабул этадиган бутун ҳиссий тасаввурларни менда
чоддий предметлар эмас, балки рух пайдо қилади. шу рух эса
кдолар деган эди. У материя тушунчасини ички томондан зид-
диятлн ва бнлиш учун бефойда деб танқид қилади.

Бед клц Локкнинг бирламчи ва иккиламчи сифатлар тўғри-
сидагн ғоясинн рад қилиб, барча сифатларни субъектив деб
эълон қилади. У фаннинг дунёқарашидаги аҳамиятини инкор
қилиб, олимнинг вазифаси «ҳамма нарсани, фақатгина жисмо-
ни сабаблар билан изоҳлашни даъво қилмасдан, балки яра-
тувчининг тилини ўрганиб олишдан иборат», деб ҳисобларди.

Субъектив идеализмнинг яна бир йирнк вакили Давид Юм
;1711—1776 йиллар) дир. У объектив реалликнинг мавжудли-
иға шубҳа билан қаровчп скептицизмнинг асосчиларидан бири
бўлиб ҳисобланади. Унинг нуктаи-назарнча, дунё конунлари
убъектив хусусиятга эга бўлиб, бизнинг одатларимизга боғ-
лиқ сабабият ва зарурият сезгиларимизнинг тартибидан, кет-
'а-кетлигидан бошқа ҳеч нарсга эмас. Шундай қилиб Юм скеп-
тицизмни агностицизмнинг турларидан бири сифатида моддий
Унё қонуиларини билишни инкор қилади ва фан тараккиёти-
ни чеклашга ҳаракат қилади.

рм объектив оламнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигн
дегаи масалани ҳал қилинмайдиган масала, деб ҳисобларди.

Билимнинг вазифасини Юм борликни пайқашда деб эмас,
а.Ики амалий ҳаёт учун қўлланма бўлиш қобилятида деб би-
Мя^и^нинг фикрича, ишончли билимнинг ягона предмети
^ктематика объектларидир; тадқиқотнинг бошқа ҳамма пред-
та^{Тла}ри мантикий жиҳатдан исботлаб бўлмайдиган асосларга
ста^{лл}УҚлидир, улар фақат тажрибадан хулоса қилиб чиқари-
Юм тажрибани идеалистларча тушуниб, воқелик

кици ^ъектив идеализм фалсафий оқим бўлиб, унинг вакиллари объ-
ектив субъектнинг фаолиятини оламдан бўлиб қолганини таъкидлаш
Солпсизм (лат. Solus — ягона, ipse — ўзим) тарафдорлари фақат ин-
дивиднинг шаклини таъкидлашди, объектив олам фақат индивиднинг онгидагина
деб ҳисоблайди.

фақат «таассуротлар» оқимидир, уларнинг сабабларини номат.
ва уларни пайкаб бўлмайди дер эди.

Этик масаласида Юм утилитаризм¹ назариясини ривожлантирди, фойдалиқни ақл-одоб мезони деб эълон қилди. Фалсафасида у, коинотдаги тартибот сабабларининг ақл би бир кадар ўхшашлиги бор деган фараз билан чекланди, ле шу билан бирга худо ҳақидаги ҳар қандай диний ва фалсафавий таълимотни рад қилди, у тарихий тажрибага асосланиб, диннинг ахлоқ-одобга ва фуқаролик ҳаётига таъсирини зараф деб эътироф қилди.

XVII аср материализми ўртага қўйган барча фалсафавий фикрлар XVIII аср француз материализми томонидан янада ривожлантирилди. Ламетри (1709—1751 йиллар), Гельвец (1715—1771 йиллар) Дидро (1713—1784 йиллар), Гольбах (1723—1784 й.) ва Робинсоне (1735—1820) унинг йирик намояндалари эдилар.

Француз материалистлари ҳамма моддий жисмлар ўзгармайдиган ва бўлинмайдиган атомлардан (Гольбах) ёки молекулалардан (Дидро) ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг айримлари, масалан, Гольбах материяни объектив реаллик сифатида фалсафий изоҳлашга ҳаракат қилади.

Гольбахнинг фикрича, «материя бизнинг ҳисларимизга бирор тарзда таъсир кўрсатадиган нарсаларнинг ҳаммасидир». Материя ўзгармас ва бўлинмас атомлардан иборат бўлиб, бу атомларнинг асосий хоссалари кўламлилиқ, оғирлик, шакл ва ўтказмаслиқдир.

Француз материалистларининг материя ҳақидаги фалсафий таълимотни ривожлантиришга қўшган ҳиссалари шу бўлдики, улар материяни ҳаракатсиз, ҳаракатни эса материясиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобладилар. Уларнинг таълимотига кўра ҳаракат материянинг мавжудлик усулидир, материя ҳаракати абадий ва мутлоқ. Француз материалистларининг материянинг ички фаоллиги ҳақидаги таълимоти XVII аср материалистларининг материя ва ҳаракат ҳақидаги қарашларига нисбатан олға қўйилган йирик қадам эди. Аммо улар ҳаракат шакллариининг турли-туман эканлигини ва сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилишини тушуна олмадилар. Улар ҳар қандай жисмларнинг фазода оддий ўрин алмашиши кўринишид тасаввур қилиб, ҳаракатнинг сабабини ташқи таъсирлард кидирган эдилар. Шу сабабли улар ҳаракатнинг фақат бннт шакли — механик ҳаракатни тан олар эдилар.

Шу билан бирга, француз материалистлари баъзи эволюцион гояларни ҳам олға сурганлар, улар органик дунёнинг дунёдан, юқори организмлар куйи организмлардан кел чикқан деган фикрларни айтганлар.

¹ Утилитаризм—(лотинча ишНаз — фойда, наф, манфаат) тарафдор фойдалиқни ақл-одоб мезони деб ҳисоблайдилар.

дунёни билиш масаласида француз материалистлари сен-лист эдилар. Улар барча билимларнинг манбаини моддий ^{с>3}метларнинг сезги аъзоларига таъсири натижасида ҳосил ^{п?}адланган сезгилардан иборат деб билдилар. Сезгисиз, ҳис ^{бу}шсиз билиш жараёни ҳосил бўлмайди, деб ҳисоблар эди **г'ньбах**. Сезги, унинг фикрича, мияда содир бўладиган фарк ^Г2увчи ўзгаришлардир, онг эса бу ўзгаришларни идрок қилиш-

[^]гелъвечий ўзининг «Акл ҳақида» асарида акл бизнинг зрларимизнинг йиғиндиси деб таъкидлайди.

° француз материалистлари ҳақиқат ва унинг мезони масала ^ласн билан ҳам алоҳида шуғулланганлар. Ҳақиқат, уларнинг ^таълимотига кўра, фикрлар, ғояларнинг предметлар ва улар **орасидаги** боғланишларга доимий мос келишидан иборат. **Улар** ҳақиқатнинг мутлақ ва нисбий томонларини ҳисобга олмадилар.

Инсон фикри ва ғояларининг манбаи ташқи дунё эканлиги **нуқтаи** назаридан туриб, француз материалистлари Декартнинг «туғма ғоялар» назариясини ҳар томонлама танқид қилдилар. **Улар** кишиларда ҳеч қандай «туғма ғояларнинг» бўлиши мумкин эмас, чунки ҳар қандай фикр ва ғоя ташқи дунёнинг инсон **миясига** таъсиридан кейингина ҳосил бўлади, деб ҳисоблар эдилар.

Француз материалистлари изчил детерминист эдилар, уларча, оламда бирорта сабабсиз воқеа, ҳодиса мавжуд эмас. Улар объектив оламда фақат зарурий мавжуд деб тасодифни бутунлай рад этдилар. П. Гольбахнинг фикрича, табиатда ҳеч на ^{рса} тасодифий юз бермайди, ундаги ҳамма ҳодиса маълум бир қоиунга амал қилади, бу қонун маълум оқибатнинг сабабий ва зарурий боғланишидан иборат. Табиатдаги бутун воқеа, ҳодисалар олдиндан белгиланган, бошқача тарзда бўлиши мумкин ^{эм}ас, инсон зарурийнинг қулдир, у ҳаётда бир дақиқа ҳам ^эркин эмас. Уларнинг бу фикрлари тақдирга тан беришга олиб келади.

Француз материалистларни ўзларининг кўпгина асарларида ^Лнга қарши чиқиб, унинг моҳияти, жамиятда тутган ўрни ҳақиқатдан [!]Да бир қанча фикрларни баён этадилар. Уларнинг фикрича, инсон одамларга табиат, жамият ҳақида тўғри тасаввур ҳосил ^{сай}ишга, ^ижтимоий адолатсизликларнинг ҳақиқий моҳияти, ^{олн}абини англашга, уни бартараф этиш йўлларини билиб ^{кул}шга йўл қўймайди. Шу билан бирга дин меҳнаткашларни ^{ти}ликка ва оч-яланғочликка маҳкум этадиган подшо ҳокимияти ^{либ}ни Нўллаб-қувватлайди. Улар дин пешволарини танқид қилди ^{ла}қишларнинг қўл-оёғини кишанлаб қўйган дин занжир-Лозни ^{ни} парчалаб, инсоний, ижодий қобилиятга кенг йўл очиш ^{лап}и Де ^еҳисоблайдилар. Гольбах таъкидлаганидек, «киши-Нц ^{ман} Фаати худди шу диний фикрларнинг йўқ қилиниши-ти ^шаб этмоқда ва соғлом фалсафа ўзини шу диний чалғи-^тнинг йўқ этилишига бутунлай бағишлаши лозим».

Француз материалистлари ижтимоий ҳодисаларни тушун Я да ҳам бир қатор қимматли ғояларни илгари сурдилар. у!""1. **НИНГ** фикрича, **КИШИ ИЖТИМОЙ** м у х и т н и н г и ж т и и ' Ч - муҳит қандай йулса, киши ҳам шундай бўлади. Демак, жа^0^ ҳаётини яхшилаш учун мавжуд муҳитни, шароитларни тириш керак. Бу вазифани уларча, фақат маърифатнинг рп^ жи орқалигина амалга ошириш мумкин.

Француз материалистларининг фикрича, ҳар бир инсон , кнн туғилади. шунинг^учун замм а бахтга, озодликка, адолатг' баб-"5аравар ҳақлидйрГБу уларнинг табиий, туғма ҳуқуқидип ШўнТшТ учун бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси — ҳамма кишиларни^ц^олатди равишда ба_хт,хуқуқи билан таъминлаш дир. Аммо ф^нцўз~\Гатериалистлари ижтимоий муҳит маъно" сида мавжуд сиёсий тузумни, унинг қонунларини, усткурмаси. нигина тушунар эдилар. Натижада фикр жамиятни бошқаради кишиларнинг фикри, онги қандай бўдса, жамият ҳам, ижти' мой муҳит ва унинг тузилиши ҳам шундай бўлади деган идеа- листик хулоса келиб чиқади.

Француз материалистлари табиат ва унинг ҳодисаларини фалсафий изоҳлашда материалист ва атеист бўлсалар-да, ле- кин жамиятни идеализм нуқтаи назаридан тушунтирганлар. Улар инсонга табиий мавжудот сифатида қараб, дунёни ақл идора қилади деб ҳисоблаб, жамият тараққиётида моддий ишлаб чиқариш усулининг ҳал қилувчи ўрнини тушуниб етма-1 дилар.

Шундай қилиб, XVII—XVIII асрлардаги мутафаккирлар фалсафа фани тараққиётига катта ҳисса қўшиш билан бир қа- торда баъзи бир хатоликларга ҳам йўл қўйдилар. Бу камчи- ликлар улар томонидан яратилган материализмнинг метафи- зик, механик мушоҳадачиликка асосланганлигида ҳамда жа- мият тараққиётини идеализм нуқтаи назаридан туриб талқин қилганликларида яққол кўринади.

3. Немис классик фалсафаси

Фалсафа фанининг ривожланишида немис файласуфлар"" нинг ҳам ҳиссаси катта. ^ 1

XVIII—XIX асрларда Германияда фалсафий фикрларни^ шаклланишида, бир томондан, 1789—1794 йиллардаги франию | инқилоби ва унинг кишилик жамиятининг доимо ўзгариб ТУР ши ҳақидаги хулосаси катта аҳамиятга эга бўлган бўлса, »1 кинчи томондан, ўша давр Германиядаги ижтимоий ҳаётга ўз таъсирини кўрсатди. Германия бу даврда нисбатан ко Ч| мамлакат бўлиб, немис буржуазияси инқилобдан кўрқар. билан бирга капитализмнинг ривожланишидан манфаат^ эди. Немис буржуазиясининг бу иккиёқламалиги ўша Д"М фалсафасида ҳам ўз ифодасини топди. \

Немис классик фалсафасининг асосчиси **Иммануил** 141^ -айТ (1724—1804 йиллар) бўлиб, унинг қарашларида идеалисти

„алистик таълимотлар биргаликда учрайди. Кант фалса-
 маТе нПНГ хусусияти шундаки, у материализмни идеализм
 *аС" и келиштиришдан ҳамда бир-бирига қарама-қарши бўл-
 гаН сбафий оқимларни бир системада бирга қўшишдан ибор-
 раД >'
 43' булган (XVIII асрнинг 70-йилларигача) давр ва танқидий
 1саФ^а даврига бўлиш мумкин. Кант ўз фалсафасининг даст-
 ри билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари
 л'гутун умумий табиий тарих ва осмон назарияси»да Қуёш
 'истемаси коинотдаги бошланғич катта туманликни айланма
 с'ракат қилиши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди.
 Бу жараённинг сабаби «дастлабки туртки» эмас, балки ўзаро
 тортилиш ва итарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли
 Қуёш системасидаги барча сайёралар, жумладан Ер ҳам Кант
 таълимотига кўра, узок давом этган табиий тарихий тараккиёг-
 нинг маҳсулидир. Кантнинг бу хулосаси унинг табиат ҳодиса-
 ларини диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради.
 Лекин у илмий материалистик қарашларини дин билан боғ-
 лашни лозим топади. Унингча, табиат ҳодисаларининг маълум
 тартибга, муайян қонуниятга бўйсунishiда Худонинг қаромати
 бор.

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Кант фаолиятининг
 иккинчи даври бошланди ва «Соф ақлни танқид» (1781), «Про-
 леогоменлар» (1783), «Муҳокама қобилиятини танқид» (1790)
 каби асарларида ўзининг трансцендантал ёки танқидий идеа-
 лизм тизимини асослайди. Бу асарларида у ўз эътиборини
 инсоннинг билиш қобилияти ва имкониятларини таҳлил қилиш-
 га қаратиб, объектив реалликнинг мавжудлигини эътироф
 этади ва уни «нарса ўзида» деб атайди. Лекин унингча «нарса
 ўзида»ни билиш мумкин эмас.

Кантнинг фикрича, «нарса, предметлар бизнинг онгимиз-
 Дан ташқари мавжуд, бироқ улар нимадан иборат эканлигини
 б'из билмаймиз ва ҳеч қачон била олмаймиз ҳам... Биз объект-
 ла'рни бизнинг сезгиларимизга қандай туюлса шундай били-
 ш'чимиз мумкин, аммо аслида улар қандай, буни биз била ол-
 маимиз».

Кант инсон билимини икки гуруҳга ажратади: 1. Тажриба
 ,⁰си Да ҳосил бўладиган билимлар (апостериори). 2. Тажри-
 га'ча ёки унга боғлиқ бўлмаган билимлар (априори). Фазо,
 Либ'т са@а^ият каби тушунчалар априор билимлар шакли бў-
 . булар тажриба натижасида ҳосил қилинадиган билимлар-
 Си^{усту}н **УРади**. Тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида
 Таж'ган' бир-бири билан боғланмаган ҳодисаларни ифодаласа,
 Даг 1¹'бага'ча бўлган априор билимлар эса ҳодисалар ўртаси-
 Чият умумний сабабий ва зарурий боғланишларни, яъни кону-
 ларни ифодалайди.

Кант Қонуларининг объектив хусусиятга ега эканлигини
 |^т Мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига кўра, кишиларнинг

идроки табиатга қоиуилар ато қилади, шунинг учун ҳам I
сон ақли табиатга мослашиши керак эмас, балки табиат III
ақлига мослашиши лозим.

Кантнинг фалсафа таракқиётидаги хизматларидан биринчи
бўлдики, у кейинчалик Гегель томонидан диалектикани
тишда асос бўлиб хизмат қилган антиномияларни кўрсатди.
V

Кантнинг таълимотига кўра, инсон ақли табиатан анти-
номиялидир, яъни зиддиятларда иккиланувчидир. Шунинг
карама-қарши фикрларни баб-баравар исботлаш йўли била I
асослаб бериш мумкин. Масалан, олам ҳам ниҳоялидир ва ҳа]
чегаралари йўқдир, бўлинмас заррачалар (атомлар) бор
бундай зарарлар йўқ ва ҳоказо. Унингча, бу зиддиятлар ҳа]
қандай ҳолда фақат зоҳирийдир.

Кант ахлоқ масалаларига ҳам катта эътибор берди. Унинг
нуқтаи назарича, жамиятдаги ҳар бир кишининг 'хулқ-атвора
иродаси объектив реалликдан тамомила ажралган ва ўзгар'
масдир. Ахлоқнинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амр.
фармондир.

Кант мутлақ буйруқни (катъий императив) этиканинг асо-
сий қонуни деб эълон қилди. Бу буйруқ унингча, хатти-хара-
катнинг мазмунига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атвора
нинг ялпи умумий қонуни бўла оладиган қоидага амал қили-
шини талаб этади.

Кант буржуа ахлоқий қонун-қоидаларини мутлақлаштира-
ди, уни ҳамма давр синф ва ижтимоий гуруҳлар учун умумий
деб эълон қилади.

Кантнинг жамият ҳаётининг тарихий жараёнида антого-
низмларнинг роли, абадий тинчликни барқарор қилишда турли
давлатлар учун ўзаро фойдалан алоқаларни ривожлантириш
ҳақидаги таълимоти фалсафанинг кейинги ривожланишига
гоят катта таъсир кўрсатди.

Иоганн Готлиб Фихте (1762—1814). Немис субъектив идеа-
лизмининг йирик намояндаси Кантнинг «нарсалар ўзида» ҳақидаги
таълимотини улоқтириб ташлаб, билиш шакллариининг бутун
хилма-хиллигини бир субъектив идеалистик ибтидодан келти'
риб чиқаришга уринган. Бу ибтидо шундан иборатки, файла*
суф қандайдир мутлақ субъектни «Мен»ни назарда тутиб, Унга
бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яра
тади. Бошланғич «Мен» бу ўзига хос «Мен» эмас, бал
онининг ахлоқий фаолиятидир. Ана шу мистик бошланғич I
«Мен» алоҳида «Мен»ни келтириб чиқаради. Уни Фихте ^МУ^Т_е5]
эмас, балки чекланган инсон субъекти ёки эмпирик «Мен» Д
тушунади ва бунга табиат, яъни эмпирик табиат карама-қ
ши туради. ойГ

Фихтенинг фикрича, абсолют субъект «Мен» ва табиат,
ва нарсалар бир-бири билан узвий боғланган, уларнинг
бирини айрим равишда билиб бўлмайди.

1| те таълимотидаги диалектик фикрлар унинг ижобий то-
«ни хосил қилади.

14 АОИДР^{йх} Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775—1854) немис
сик фалсафасининг йирик намояндаси — Кант ғояларидан
к л а ДеГ.бницнинг тирик монодалар ва табиатнинг мақсадга му-
в а ' кучлари ҳақидаги таълимотидан фойдаланиб, табиат
, 'унчасига тараққиёт ғоясини киритади. У Фихтенинг субъект-
т <<Мен>га асосланган фалсафасига ўзининг объективлик бир-
т11В .ч1, деган фикрини қарама-қарши қўяди. Шеллинг объектив
л а еализмнинг янги шакли — айният фалсафасини яратади.
лбъект билан субъектнинг айният ғояси Шеллинг таълимо-
ининг асосий муаммосини ташкил қилади. Оламдаги барча
нарса ва ҳодисалар унингча, мутлак рухнинг ифодасидир. Ма-
терия унингча, ондан ташқари мавжуд бўлган реаллик эмас,
балки мутлак рухнинг алоҳидаги ҳолатидир. Шунинг учун ма-
терия ва руҳни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас.

Билиш Шеллингнинг фикрича, «Мен»нинг ўз-ўзини англаш
деганидир. Демак, билишнинг объектини онг ташкил этади ва
унинг ёрдамида «Мен» ўзлигини англайди. Рух, жон ва улар-
нинг тасаввурлари ўзининг фаолиятини, ўзлигини билишга қа-
ратилгандир.

Шеллинг фалсафасида идеалистик диалектика ғоялари ҳам
мавжуд.

Мутлак рух, «Мен» унинг фикрича, объективлик ва
субъективлик каби қарама-қаршилиқнинг бирлигидан иборат.
Уларнинг кураши табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар
ҳаракатининг манбаидир. Унингча, рух субъектив ва объектив-
лик бирлигидан иборат бўлган рух (тезис), тараққиёт жараё-
ида табиатнинг шаклланишига олиб келади (антитезис) ва
ниҳоят табиатдан яна объективлик ва субъективликнинг бир-
лиги бўлган юқори даражадаги рухнинг тараққиётига олиб ке-
лади (синтез).

Метафизикларнинг фикрига қарши чиқиб, у табиат доимо
Х а ракатда, унинг манбаини қарама-қаршилиқларнинг бирлиги
кураши ташкил қилади деган ғояни олға суради. Табиатда
амма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган, шунинг
У н ҳам уларни бир-биридан ажратиб қараш нотўғри. Фаза
а вақт бир-бири билан боғланган.

н Шеллингнинг мазкур фикрлари немис классик фалсафаси-
Р и а "И Р И К намояндаси Гегель томонидан янада ривожланти-

Р и \ ету^{ль} (1770—1831 йиллар) фалсафаси XVIII асрнинг охи-
асрнинг бошларидаги немис идеализмининг чўққиси ва
д \ ясидир. Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафаси-
т] , а ' пки томонни — диалектик усул ва метафизик консерва-
Да о И с т е м а сини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзи-
Г а е, Р ^ В Д о н а л мағизни» — тараққиёт тўғрисидаги таълимотда
в ц с т а л а н тирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеа-
сисимаси эса консерватив тараққиётнинг тўхтаб қоли-

объектив олами инсон ва унинг тафаккуридан ташқарида тақил мавжуд эканлигини эътироф этиш, билиш жараёни V с¹ дий дунёнинг инсон онгида акс этишини тан олишдан ибора

Фейербах материалистик сенсуализм фикрида туради ^ кин у сезгини ижтимоий-амалий фаолият билан боғлай олм ди. Мавҳум тафаккурдан норози Фейербах ҳиссий кузатит мурожаат қилади, лекин у ҳиссиётни тажрибавий, инсон хисс фаолияти каби тушунмади. Бу ерда Фейербах материализм¹ нинг су², кузатувчанлик хусусияти аниқ қилиб кўрсатилган¹

Фейербахнинг асосий камчиликларидан бири унинг ўз Mat¹ риализмини жамият соҳасига татбиқ қила олмаганидир. ў фақат табиат ҳодисаларини изоҳлашда, яъни «пастдан» мат риалист, жамият ҳодисаларини изоҳлашда, яъни «юқоридан» идеалист эди. Бундан ташқари маълумки, Фейербах атеист эди. У «Худо одамларни эмас, балки Одамлар худони яратган» деган фикрни билдирган эди. Лекин у динни бутунлай тугат моқчи эмас, балки мавжуд христиан динининг ўрнига янги ди² ни яратмоқчи бўлади.

Буюк немис классик фалсафасининг асосчилари Гегель ва Фейербах ўз ўтмишдошларига нисбатан диалектика ва мате риализмга оид бир неча янги фалсафий гояларни ишлаб чи қиб, бу фанни янада юксак босқичга кўтардилар.

XIX асрнинг 40- йилларидан бошлаб, немис халқининг буюк фарзандлари, ишчилар синфининг доҳийлари Карл Маркс (1818—1883) ва Фридрих Энгельс (1820—1895) томонидан диалектик ва тарихий материализм фалсафаси ишлаб чиқи лади.

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасининг вужуд га келиши муайян ижтимоий-иктисодий, назарий ва табиий- илмий заминларга боғлиқ эди. Унинг иктисодий-ижтимоий за минни капитализмнинг ишлаб чиқариш усулига хос **зиддиятлар** билан боғлиқ бўлса, назарий заминини — Гегелнинг диалекти каси ва Фейербахнинг материалистик гоялари ташкил этади. Илмий манбаини эса — XIX асрнинг биринчи ярмида қилинган буюк илмий кашфиётлар, яъни ҳужайра назарияси, энергия нинг сақланиши ва бир турдан иккинчисига ўтиш қонуни, Д³Р¹ виннинг эволюцион назарияси ва бошқа кашфиётлар ташкил этади. **III**

Диалектик ва тарихий материализм фалсафасининг хусу сияти шундан иборатки, унда диалектика, мантиқ ва били назарияси, шунингдек, жамият тараққиётининг асосий К^{OHU} ниятлари яхлит тарзда асослаб берилган.

4. Рус фалсафаси

Рус фалсафаси тараққиёти иккита бир-биридан сифа^T ҳатидан ажралиб турадиган давр мавжудлиги билан тавс ч ланади: 1) XI—XVII асрлар; 2) XVII аср охиридан XIX гача бўлган вақтни ўз ичига қамраб олади.

ЎТИНЧИ даврда асосан диний-фалсафий қарашлар тарақ-
 • тиб, унда олам Худо томонидан яратилган, инсоният та-
 Кйк худонинг марҳамати билан иблисининг қора нияти ўртаси-
 Р^их^и 'к\ рашлардан иборат, инсон ҳаётининг ўткинчи, руҳнинг
 Д^аГ^и слиги, абадийлиги ҳақидаги ғоялар ўз аксини топади.
 р^да қадимги Рус ўлкалари томонидан христианликнинг
 Ш қилниши бу ерда фалсафий фикрнинг шаклланиши ва
 ожланишига катта таъсир кўрсатади. Бу борада киевлик
 Соополит Илларионнинг «Қонун ва яхшилик ҳақида сўз»,
 л'бодат» каби асарларини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Шунинг-
 * «Игорь полки ҳақида сўз» (XII аср), «Уткинчи йиллар қис-
 Д^яси» (XI—XII асрлар) каби ва бошқа адабий ёдгорликлар
 оус халқининг тарихи, унинг маданияти, ижтимоий-фалсафий
 қарашлари тўғрисида қимматбаҳо манбалар бўлиб ҳисобла-
 нади.

XVII асрнинг охиридан бошлаб рус фалсафаси тараққиёти-
 да янги давр бошланди. Бу давр Пётр I нинг Европа мадания-
 тини, фан ва техника ютуқларини Россияга сингдириш ҳара-
 қатлари билан узвий боғланган бўлиб, у табиат ва жамият та-
 раққиётига илм-фан нуқтаи назаридан ёндошишга қаратилган
 илмий-фалсафий фикрларнинг вужудга келиши билан тавсиф-
 ланади.

Россия материалистик фалсафасининг асосчиси бўлиб рус
 комусий олими М. В. Ломоносов (1711—1765) ҳисобланади.
 Ломоносовнинг ижодий фаолияти ниҳоятда ҳар томонлама бў-
 либ, у кимё, физика, филология, поэзия, тарих ва бошқа фан-
 ларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Изчил материалист бўлган Ломоносов ушбу давр фани ва
 маданиятида ҳукмрон бўлган сафсатабозлик қарашларига қар-
 ши чиқди. Идеалистик назарияларга у табиат жисмларининг
 табиий келиб чиққанлиги ғоясини қарама-қарши қилиб қўйди.
 «Ер қатламлари» асарида ўсимлик ва ҳайвонот оламининг эво-
 люцияси ҳақидаги фаразни илгари сурди ва табиатни ўрганиш
^{3а}Урлигини исботлаб берди.

Ломоносовнинг фикрича, табиатдаги ҳамма нарсалар мате-
 Р^ия^нлан (атомлардан) ташкил топган. У қадимги атомистик на-
 зарияни қўллаб-қувватлайди. Барча нарсалар атомлардан
 ашқил топган бўлиб, улар ўз навбатида майда заррачалар
 ' °Р^иУскулардан) иборат. Корпускулалар ёки молекулалар-
 "нг турлича қўшиливи нарсаларнинг хилма-хиллигини белги-
 ла^чди.

Р Табиат ўз қонунига эга бўлиб, жисмлардан тортиб атомлар-
 барча ходисалар ва ўзгариш жараёни ана шу қонуниятга
 қд °Унади, унга мувофиқ вужудга келади. Шунинг учун улар
 Дайдир ташқи кучга муҳтож эмас.

^ 'СМОНОСОВ материя доимо ҳаракатда, ривожланишда деган
 Қон⁵ Олга °УРтан, у материя ва ҳаракатнинг сақланиш умумий
 'га Уини кашф этади. Бу қонунни у 1748 йил 5 июлда Эйлер-
^{езга}н мактубида таърифлаб берган эди. Унинг бу кашфиёти

XVIII аср табиат фанларида ҳукмрон бўлган илмга салб! ••
рашларга қатъий зарба беради.

Ломоносов «Иссиқ ва совуқнинг сабабн ҳақида ўйлап» |
рида у иссиқлик яратувчи материянинг алоҳида турли си-к^{3^1}
даги теплород тушунчасини рад этади ва иссиқлик жара^{Тн}
рининг сабабини материя зарраларининг ҳаракатидан изт¹³
керак деб кўрсатади. Унинг фикрича, материянинг асосий л
салари: кўламлик, инерция кучи, форма (шакл), ўтказ, хос-
лик ва механик ҳаракатдан иборат. Шунингдек, Ломоно³⁰
«биринчи туртки»ни ҳам табиатнинг ривожланиш сабабла¹⁰⁸
дан бири деб ҳисоблайди.

Билиш назариясида ҳам Ломоносов материалистик фикр
эди. Унингча, сезгиларимизнинг манбаини ташқи олам хо-
сила қилади. У Декартнинг «туғма ғоялар»и билан Локкнинг «иккя!
ламчи сифатлар» таълимотига қарши чиқди. Предмет ва ҳди"
саларнинг ички сабабини билиш учун Ломоносов фикрича
тажриба билан тафаккур бирлиги зарур ва назарий хулосалар
орқали текширилиши лозим. Ҳиссий қабул қилиш ва илмий ту-
шунча бирлиги моддий оламнинг турли киёфасини беради. !

Ижтимоий ҳодисаларни тушунишда Ломоносов маърифат-
чилик нуқтаи назарига кўшилади ва жамият ҳаётини фақат
маориф воситаси билан ва хулқ-атворни такомиллаштириш
йўли билан яхшилаш мумкин деб ўйлайди.

А. Н. Радищев (1749—1802) крепостнойлик тузумига хар-
ши ғояларнинг асосчиси, Россияда илғор фикрчиларнинг ва-
киллари билан бири, материалистик ғояларни илгари сурган му-
тафаккир.

Радищевнинг фалсафий қарашлари «Инсон, унинг 3 ^ И
ва ўлмаслиги ҳақида» асарида акс эттирилган. У моддий дунё
объектшГмавжуд, у турли хил сифат, хусусиятларга: оғирлик,
шакл, ҳаракат, ранг ва бошқаларга эга, материя ва ҳаракат
бир-бири билан узвий боғлиқ деган эди. У инсон ҳаётида Қ|И
гандан кейин руҳнинг янғаути мумкинлигидай~далолат берув⁴¹¹
ҳеч нарса йўқлигини кўрсатади. Билиш назариясида ҳам Ра-
дищев материалистик ғоялардан келиб чиқиб, киши ҳамма
билимларни сезгилар ёрдамида оламдан олади деб ҳисоблаган.
Декартнинг «туғма ғоялар»ига қарши чиқиб, инсон билими-
нинг манбаини ташқи олам деб ҳисоблаган.

Материализм ва диалектикани ижодий ривожлантириш^в
бойишида XIX асрда ижод қилган рус демократларид²
В. Г. Белинский (1811—1848), А. И. Герцен (1828—1892),
Н. Г. Чернышевский (1829—1889), Н. А. Добролюбов (1836-
1861), Н. П. Огарев (1813—1877) ва бошқаларнинг хизматла-
ри алоҳида аҳамиятга эга. Улар М. В. Ломоносов, А.
Радищев ҳамда немис файласуфлари Гегель ва Фейербахн[^]
илмий фалсафий меросларини атрофлича ўрганиб, янги Ф^л
вий таълимот яратдилар. Аммо улар Ломоносов ва Р^{адпи} д³
нинг, Гегель ва Фейербахнинг оддий издошлари эмас эди[^]Ч

немис классик фалсафасининг фақат илғор томонларини
^амчиликларини қаттиқ танқид қилдилар.
оли т' исл материализм нуқтаи назарида туриб, материя бир-
й:; " _Г. хлггак ЛЯПЯЖЯЛЯ ТЯШКИЛ ТППГЯН" МЯТРПИЯНИНГ МЯХ-
МЧИ. хуфайли у иккиламчидир, деб ҳисоблайдилар. Добро-
сУ^л0 дунёдаги барча жисмлар ҳаракат ва ривожланишда
. °ан ягона материянинг турли-туман ҳолатларидан иборат:
абადий, у ҳеч ким томонидан яратилмаган ва йўқолиб
mal майди, У фақат ўзининг шаклини ўзгартиради, холос, дунё-
материядан ажралган ҳеч қандай куч йўқ, деб таъкид-

лаИ рус маърифатпарварларининг катта ютуғи шу бўлдики,
р табиат қонунларининг объектив хусусиятга эга эканлиги-
ни илмий асосладилар. Уларнинг фикрича, фақат табиатгина
эмас, уни бошқариб боровчи қонунлар ҳам объектив мавжуд-
дир. Чернишевский Кант ва унинг издошларининг қонунлар
фақат бизнинг онгимизда мавжуддир, деган хулосасига қарши
чнқиб, табиат қонунлари инсон ақлининг маҳсули эмас, улар
онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир,
дейди.

Чернишевский идеализмни ҳар томонлама чуқур танқид қи-
лади. Унингча, табнатдан ғояларни излаш самарасиздир, чун-
ки у ҳар хил сифатга эга бўлган турли-туман материядангина
ташқил топган. Инсон материя таракқиётининг умумий зан-
жирида жойлашган. Тошдан ўсимликкача, дарахтдан ҳайвонот
дунёсигача, жумладан инсон ҳам материянинг турли туйғун
бирикмаларидир, деб таъкидлайди.

Герден материя ва рух чамбарчас боғланган, шунинг учун
уларни бир-биридан ажратишга ҳожат йўқ, деб кўрсатади.

Рус илғор демократлари динга қарши кескин кураш олиб
бордилар. Уларнинг таъкидлашича, дин халқ оммаси онгини
заҳарловчи, ҳукмрон синф манфаатларига хизмат қилувчи во-
ситадир. Дин кишиларнинг табиат кучлари олдидаги ожиз-
лигидан келиб чиққан.

^ Рус демократлари дунёни билиш мумкин деб ҳисобладилар.
^ларнинг фикрича, билиш жараёни ҳиссий ва мантиқий жиҳат-
лардан ташқил топган. Материалистик билиш назарияси нуқ-
аи назарида турган мазкур файласуфлар объектив дунёни
ЛИш мумкинлигини тан олмайдиган скептик ва агностиклар-
Каттиқ танқид остига олдилар. Белинский скептизм ва
ностицизмни оғир ва хавfli касалга ўхшатиб, «фикрнинг па-
ни лич бўлиши» деб тавсифлайди. Чернишевский кантчилик-
ка г <<и арса ўзида»ни билиш мумкин эмас, деган даъволарига
^РШи курашди.

л^{ект.}лар кУрашчан материалист бўлиш билан бир қаторда диа-
б^й; " ка масалалари бўйича ҳам бир қатор чуқур фикрлар
ч^л «Рганлар. Гегель диалектикасини юқори баҳолаш билан
р й l^{к-ат} орда унинг таълимотндаги камчликларни кенг ва ат-
^Ича очиб ташладилар.

Рус илғор демократлари метафизикага қарама-қарш
рок табиат ва ижтимоий ҳаётни доимо ривожланишда ва
ришда, деб ҳисобладилар. Ҳаёт, Белинскийнинг кўрсатиш
бетиним ҳаракат қилувди ва ривожланишдадир. «Яшаш
қараб ривожланишдир» деган "қоидага асосланиб",
«доира бўилаб таракқиёт» таълимотига қарши чиқдилар.

Ҳаракат ва ривожланишнинг сабабини рус илғор демок
лари нарса ва ҳодисаларнинг ўзидан кидирдилар. Улар
таъкидлашча, ривожланишнинг манбаи ички қарама-қарш
ликлар курашидир.

Рус таракқийпарварлари фалсафа тарихида биринчи
либ, фалсафий таълимотларнинг синфлар ва сиёсий партиялар
кураши билан суғорилганлигини кўрсатдилар. Улар сиёсий ва
фалсафий назариялар ҳар доим ҳам юз бераётган ҳодисалар
таъсирида бўлишини, булар эса ҳаёт ҳодисалари юз бериш
тезлаштиришга ёки секинлаштиришга қаратилганини таъкид
ладилар.

Рус илғор демократларининг фалсафа тарихида тутган ўр
ни шундаки, улар дунё ҳодисаларини тушунтиришда XVII аср
материалистларига нисбатан бир қадам олдинда эдилар. Шу
нингдек уларнинг фалсафаси олдинги материалистик таъли
мотлардан фарқли ўларок, жамият аъзоларини ҳаракатга,
жамиятни ўзгартиришга ундайдиган таълимот эди.

Рус фалсафасида материалистик дунёқараш билан бир қат
торда бошқа диний фалсафий оқимлар ҳам таракқий этди. Улар
марказида эътиқод ва билим асосий ўрин эгаллади.

Диний фалсафанинг йирик намоёндаларига В. Соловьёв
(1853—1900), Бердяев (1870—1948) ва бошқалар киради.
Славянофиллар фалсафасининг тарафдорлари С. Н. Булгаков,
П. А. Флоренский ва бошқалар эдилар. Кантчилик гуруҳига
эса Н. О. Лосский, С. Л. Франк, Г. Г. Шпет ва бошқалар кира
ди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус фалсафаси таракқий
тида учинчи давр бошланади. Бунда Г. В. Плеханов
(1856—1918) катта роль ўйнади. Плехановнинг фалсафий
фикрлари унинг «Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши
масаласига доир», «Материализм тарихига оид очерклар»
«Тарихда шахснинг роли масаласига доир» ва бошқа асарлари
да баён этилган.

Плеханов тарихни материалистик ғоялар асосида таҳлил
этиб, ижтимоий борлик ва ижтимоий онг муносабатларининг
мураккаблигини кўрсатди; у диннинг келиб чиқиши, жамият
тутган ўрни ҳамда унинг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари
билан алоқадорлиги ҳақида ўз фикрларини баён этди.

Россияда диалектик ва тарихий материализм фалсафаси
тарғиб этиш ва ривожлантиришда В. И. Ленин (1870—
1924) фаолият кўрсатди. У XIX аср охирида табиат фанлари соҳасида
рўй берган туб ўзгаришларнинг сабабларини таҳлил қилиб,
физикавий идеализмнинг моҳиятини очиқ берди. У

Ць ярида диалектика назарияси, диалектика ва метафизика сарл¹ карамат қаршилиги, идеализмнинг гносеологик илди-ка²нинг шуингдек тарихий материализмга оид бир қанча масал³лар³ин ёритиб берди. Мазкур фалсафий фикрлар кўп йиллар³инда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг асосий мафкура³нинг вазифасини ўтаб келди ва кўпгина салбий оқи³ра³нинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Юкоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Қадимги Шарқ, Марказий Осиё ва Ғарб фалсафасининг марказида Борлиқ, Табиат Онг, Инсон, Жамият, уларнинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари, бир-бирига таъсири ва ўзаро алоқадорлиги, воқеликни билиш йўллари каби муаммолар асосий ўринни эгаллаб келган. Мазкур муаммолар ҳозирги давр фалсафасининг ҳам диққат марказида турибди. Лекин, аввалги даврларга нисбатан, юкорида кўрсатиб ўтилган муаммолар ҳозирги кунда кенг ва чуқурроқ қизиқиш уйғотмоқда. Бунинг боиси шундаки, фан тараққиёти ва амалиёт бизга мазкур масалаларнинг янги томонлари, мураккаб қирраларини очиб бермоқда, улар эса ўз навбатида янги фалсафий ёндоқишни тақозо этмоқда. Мазкур дарсликнинг кейинги бобларида ана шу муаммолар устида, уларнинг ҳозирги мавжуд фалсафий таълимотларда қандай талқин қилиниши тўғрисида тўхтаб ўтамиз.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Милоддан олдинги асрда Юнонистонда қулдорлик даврида фалсафанинг фан сифатида шаклланиши ва унда дунёнинг асоси нималардан иборатлиги қандай баён этилганлигини айтинг. Демокрит томонидан моддий Дунёнинг асоси, ҳаракати ва уни билиш мумкинлиги ҳақидаги асосий фалсафий ғоялар нималардан иборат?
2. Урта аср давридаги номинализм ва реализм, «Ўйғониш даври»даги Френс тараққиёти, XVII—XVIII асрларда Ғарбий Европада фан тараққиётининг фалсафага кўрсатган таъсири ҳақида сўзланг.
3. XVIII аср француз файласуфларининг фалсафий қарашлари нимадан иборат?
4. Немис классик фалсафаси ва унинг илмий ютуқлари ва тарихий чексизлиги ҳақида ўз фикрингизни баён этинг.
5. Рус фалсафасининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг.

II БУЛИМ. БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ
V Б 0 Б. БОРЛИҚ. СУБСТАНЦИЯ, МАТЕРИЯ — ФАЛСАФА
КУЗГУСИДА

1- §. Борлик тушунчаси. Дунёнинг моддий бирлиги

Юқоридаги бобларда айтилганидек, борлик¹ муаммоси бап ча фалсафий таълимотларда асосий ўрин эгаллаб келган к бежиз эмас, албатта. Кишилар азалдан ўзини куршаб турган оламни фалсафий нуқтаи назардан тушунишга интилиб келган. Борлик тушунчаси оламни фалсафий англаш учун ишлаб чиқилган асосий тушунчадир.

Илмий фалсафа нуқтаи назардан Борлик тушунчаси сермазмун, кўп киррали бўлиб, инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив оламни ифодалаш, акс эттириш учун ишлатилади. Борлик тушунчаси ёрдамида кишилар ўз онгида дунёнинг мавжудлиги, унинг чексизлиги, абадийлиги, яхлит ва бир бутунлиги ҳақида умумий тасаввурга эга бўлади.

Борликнинг асосий турларини моддий предметлар, жараёнлар борлиги; инсон борлиги; маънавий борлик; ижтимоий борлик ташкил этади.

Моддий предмет борлиги туркумига табиатдаги барча нарсалар, энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, коинотгача киради. Шунингдек моддий борликка кишилар томонидан яратилган «иккинчи табиат», яъни ҳар хил моддий неъматлар (завод, фабрика, бинолар, турли машина, механизмлар, асбоб-ускуналар ва ҳоказолар) ҳам киради.

Инсон борлигига эса муайян бир ижтимоий гуруҳ, табақа, синфга мансублик, ўзига хос манфаатга эга бўлган, ўзлигини англай биладиган шахслар киради.

Маънавий борликка инсон томонидан яратилган қадриятлар мажмуи — яъни маданият, тил, илм, фан, ахлоқ-одоб қоидалари қабилар киради. Ижтимоий борлик жамият ҳодисаларининг барча турларини ўз ичига қамраб олади. Борликни илмий тушунишнинг моҳияти фақат унинг объективлигини эътироф этишдангина иборат эмас. Борликнинг энг муҳим белгиси унинг моддийлигидадир.

Диний таълимотларда оламнинг асоси, унинг моҳияти илоҳий куч, руҳ билан боғлаб қўйилади. Илк Борлик бу оламдаг барча нарса ва ҳодисаларни яратувчи Худодир. Илк Борлик яъни биринчи мавжуд — Тангри Оллоҳ барча мавжудот борлигининг биринчи сабабидир дейилади.

«Илк Борлик, яъни Тангри,— дейди Форобий, ўзининг моҳияти билан бошқа барча нарсалардан фарқлидир: у алийдир. Чунки модда ҳам эмасдур, субъект ҳам эмасдур- У»

¹ Борлик — онга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объективни ифодаловчи фалсафий тушунча.

и ҳам бўлмайди, унинг бир ўзи бу борликда яққою яғосур у шу жихатдан ҳам биринчидир»¹.

«Борлик таълимотига кўра, оламдаги ҳамма нарсалар ва ҳодисалар «мутлақ гоё»нинг маҳсулидир. Бинобарин, оламни яратиш шунингдек таълимотларда. Шунингдек, бошқа диний ва фалсафий қарашларда ҳам дунёнинг моддий бирлиги барча нарсалар ва ҳодисаларнинг Худо томонидан яратилганлигида деб тушунтирилади.

Субъектив идеалистлар ташки олам предметларини инсоннинг ички дунёсидан, унинг сезгилари, идроклари ва шу қабиллардан ҳосил бўлган қандайдир нарса деб қарайдилар. «Чунки юқорида кўрсатилган объектлар,— деган эди инглиз файласуфи Беркли,— биз сезгиларимиз воситаси билан идрок этадиган нарсалар бўлмай нима ўзи?» «Хўш, биз ўз идеалларимизни, яъни сезгиларимизни идрок этмасдан нимани идрок этамиз?» «Нарсаларни, идрок этувчи кимсага боғламасдан туриб, уларнинг мутлақ мавжудлиги тўғрисида сўзлаш мумкинлигини мен мутлақо тушунолмаيمان», дейди у. Берклининг фикрини бошқа файласуфлар, жумладан Мах, Авенариус ҳам қўллаб-қувватлайдилар.

Дунёнинг моддий бирлиги масаласини тушунтиришда дуалистлар ҳам катта чалқашликларга йўл қўядилар. Уларнинг фикрича, оламнинг асосида абадий мавжуд бўлган икки мутлақ асос ётади, яъни материя билан руҳ. Демак, улар барча нарсаларни материядан иборат эканини тан олсалар-да, материя билан онгнинг боғлиқлигини нотўғри ҳал этганликлари учун оламнинг моддий бирлиги масаласини тўғри тушунтириб бера олмайдилар.

Метафизик материализмнинг вакилларида бўлган Е. Дюринг ҳам дунёнинг моддий бирлиги масаласини асослаб бермоқчи бўлади. Унинг кўрсатишича, дунёнинг моддий бирлиги, унинг борлигида эмиш. Гарчи оламнинг борлиги унинг бирлиги учун зарур шарт бўлса-да (чунки олам бир бўлишдан илгари мавжуд бўлиши лозим), оламнинг бирлиги унинг борлигида эмасдир. Оламнинг ҳақиқий бирлиги унинг моддийлигидадир.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан қараганда, бизни қуршаб турган олам доимо ҳаракат қилувчи Борлик, Материя ва турли хилдаги шакллари ва кўринишларидан иборатдир. Оламда ҳеч нарса йўқки, у Борликнинг, Материянинг аниқ акли, унинг муайян ҳолати ёки хоссаси, унинг қонуниятлиги, тарқиётининг маҳсули бўлмасин. Ҳатто энг умум гоёлар ва тушунчалар ҳам (сезгилар, идроклар ҳақиқати ўтирмаса ҳам бўлади) моддий аъзо — инсон мия-

Фаолиятининг натижаси ва моддий нарсалар хоссаларининг ҳосилдир. Оламда бор мавжудотнинг, воқеликдаги барча нарсалар ва ҳодисаларнинг бирдан-бир универсал негизи бўлган

Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 130- бет.

материя тушунчасида Борликнинг энг умумий моҳияти «А» ланади. ^{ИРодэ.}

Дунёнинг моддий бирлигини куйидагилардан яққол <• \ шимиз мумкин: ^{Урц.}

1) Борлик, материя объектив реалликдир, у инсон ^{0 ^} ифодаси, хоҳиши ва истагидан ташқарида реал мавжуддир. Демак, дунёнинг моддий бирлиги инсоннинг сезгилари ва шунчаларига боғлиқ бўлмай, бу бирлик инсон онгидан ташқаридаги ундан мустақил ва абадий мавжуд бўлган материяни ^{3,} хусусиятлари билан ифодаланadi.

2) Дунё моддийдир, барча нарсалар ва ходисалар ^{Мат.} риянинг турли шаклларидаги кўринишдан иборат. Оламда (Б³) кат материя ва унинг аниқ сифати ва хусусиятлари мавжуддир. Масалан, оддий чанг заррасидан сув томчисигача, мураккаб молекуладан минералга қадар бўлган нарсаларни олиб кўрайлик. Булар турли кўринишга, сифат ва хусусиятга эга бўлиб бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларнинг ҳаммаси материянинг муайян бир кўринишидир, буларнинг заминиди ҳамма жисмлар учун умумий бўлган субстанция — материя ётади. Мана шуни бирлик деб атаймиз. Бундай бирлик ёлғиз бизнинг сайёрамиздагина эмас, балки чексиз коинотнинг барча бепоён томонларида, ҳамма жойларида объектив мавжуддир.

3) Оламдаги барча нарса ва ходисалар қандай мазмунга, шаклга эга бўлишидан ва коинотнинг қайси ерида жойлашишидан қатъи назар ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳамдир. Бу боғлиқлик оламнинг шундай бир умумий ва зарурий томоники, табиатдаги бирор предмет ёки жамиятдаги бирор ҳодиса шу боғланишдан четда қола олмайди. Барча мавжуд нарсалар ва ходисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги бу боғланиш ҳам оламнинг бирлигини кўрсатувчи далилдир.

Дунёнинг моддий бирлиги илмий фалсафанинг асосий қондаларидан бири бўлиб, унинг моҳияти оламдаги хилма-хил нарсалар ва ходисалар асосида бир бутун ягона субстанция—материя мавжудлигини эътироф этишдан иборатдир. Бизни қуршаб турган дунё ғоят турли-тумандир, ҳамма нарсалар ва ходисалар ўз хусусиятлари, хоссалари, сифати жиҳатдан айнан ўзгаш эмас. Органик ва ноорганик табиат, физик ходисалар ³³ кимёвий жараёнлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси бир-бирига қанчалик яқин алоқа ва боғланишда бўлмасин, барибир унинг ҳар бири ўзининг алоҳида қонуний сифати ва хусусиятларига эгадир. Илмий фалсафа оламдаги нарса ва ходисалар қанчалик бир-биридан фарқ қилишига қарамадан улар ўртасида бирлик борлигини очиб беради. Бу бирлик шундан ратки, оламда юз берадиган барча хилма-хил ходисалар риянинг турли хоссалари ва кўринишларидир. Уларнинг ҳаммаси моддий, яъни онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмағ холда мавжуддир.

Фазода чексиз ва вақтда абадий ҳаракат қилиб турувчи материя бутун мавжудотнинг негизи ва манбаидир.

Оламнинг моддий бирлиги масаласи табиатшунослик фанларининг энг янги ва чуқур кашфиётлари билан исботланди. Дунёнинг моддий бирлиги, табиатда юз берадиган жараёнларнинг бир-бирига боғланишини исботлашда, айниқса, уч буюк ашфикатда аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Уларнинг эволюция назарияси тирик организмларнинг эволюция тарихий жараён натижасида пайдо бўлганлигини исбот

Пунёнинг моддий бирлиги масаласини исботлашда энергия массанинг сақланиш қонунининг кашфиёти эҳсонлиги ҳам катта аҳамиятга моликдир. Бу қонун материянинг бордан йўқ бўлмаслигини, йўқдан бор бўлмаслигини, бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб туришини, шу жараёнда турли сифатга, хусусиятга эга бўлган нарсалар, ходисалар пайдо бўлиб ва ўзгариб туришини ҳам исботлаган эди. М. В. Ломоносов бу қонунни шарҳлаб кимёвий жараёнлар вақтида масса йўқолмаслигини, балки бошқа ҳолатга ўтишини кўрсатиб берган эди. Демак, оламдаги барча нарса ва ходисаларнинг умумий асоси бўлган материя ҳаракат жараёнида турли шаклларда намоён бўла боради, лекин ўзининг умумий массасини йўқотмайди. Бизнинг асримизда эса шу икки қонунга таяниб масса билан энергиянинг бирлиги қонуни кашф этилди.

Моддий бирлик тирик организмлар ўртасида ҳам мавжуддир. Организмлар материя таракқиётининг турли босқичларида туради. Улар ўзларининг сифат ва хусусиятлари, моҳияти ва имкониятлари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Лекин шунга қарамай, онг оддий организмдан бошлаб одамга қадар ҳаммаси ҳужайралар, оксил моддалар ва бошқа мураккаб кимёвий бирикмалардан ташкил топганлиги маълум. Усимлик ва ҳайвон организмларининг ҳужайрадан тузилиши табиатдаги таълимот оламнинг яна бир муҳим соҳасида — органик дунёда ҳам моддий бирлик мавжуд эканини кўрсатади.

Моддий бирлик органик олам билан ноорганик олам ўртасида ҳам мавжуддир. Органик оламнинг асосий хусусияти гашки муҳит билан модда алмашишдир. Модда алмашиш организм ташкилий тузилишининг маълум чегарасига қадар давом этади, холос. Агар организм таҳлил қилиниб маълум қисмларига қадар бўлинса, унинг тузилиши бузилади ва модда қайта «ашиш тўхтабди. Шу чегарадан кейин давом этадиган таҳлил органик оламнинг ноорганик олам билан умумий бўлган қисмларини очиб беради.

Моддий оламдаги нимаики нарсани олиб текширсак, ҳамма материянинг турли шаклдаги кўриниши бўлади, уларни қилсак, таркибида албатта молекулалар, атомлар ва зарралар борлиги аниқланади.

Лозирги замон табиатшунослик фанлари оламнинг моддий табиатини исботлаш учун янада янги далиллар бермоқда.

Рооламни ўрганиш, унинг ички қонунларини кашф этиш бу

•соҳада анча аҳамиятлидир. Электрон, протон, нейтрон м 1 кабилар материянинг шундай шакллари дирки, уларни ола¹³ч ги ҳар бир нарса ёки ҳодисани ташкил этган заминнинг б[^] часидан топишимиз мумкин.

Моддий бирлик бутун борлиқнинг умумий қонунидир. Олм лар бепоён қонуннинг узоқ жараёнларидан келган косм^М нурларда ҳам позитрон, мезон сингари зарарлар мавжудлиги^{1К} айтмоқдаларки, бу нурларни тажриба йўли билан ерда ҳосил қилиш мумкин. Оламнинг қайси бурчагига назар **ТШД** майлик, ҳамма жойда материянинг бизга маълум бўлган ту["] ларини, уларнинг физик, кимёвий хусусиятларини, **умумиб** қонуниятларини пайқаймиз. Узоқ юлдузлар таркибининг спек траль таҳлили ҳам буни исботламоқда.

Фалсафанинг моддий олам бирлиги тўғрисидаги таълимоти жамият ҳодисаларига ҳам дахлдордир. Жамият **тараққиёти** асосида ҳам моддий ҳаёт шароитлари унинг ижтимоий, **сиёсий** ва маданий тараққиётини белгилайди. Бу бир томондан. Иккинчи томондан эса жамиятнинг ўзи табиат тараққиётининг зарурий оқибатидир. Органик оламнинг тараққиёти маълум бир давр ва шароитларда одамнинг келиб чиқишига, **унинг** жамоа муносабатлари ва меҳнат жараёнида ўсишига, сўнгра кишилик жамиятининг ташкил топишига олиб келган. **Шунинг** учун ҳам табиат билан жамиятни бир-бирдан ажратиб қараш, уларни қарама-қарши қилиб қўйиш нотўғри.

Дунёнинг моддий бирлиги тўғрисидаги таълимот мавжуд- ликнинг ҳамма томони моддийдир, материядан иборатдир деган маънони билдирмайди. Оламдаги барча мавжудотнинг материя ва унинг хусусиятларидан иборатлиги шубҳасиздир, албатта. Лекин материянинг хусусияти фақат моддий шаклдагина эмас, руҳий-маънавий шаклда ҳам содир бўлиши мумкин. Масалан, тафаккур материянинг ана шундай руҳий хусусиятидир.

2. Субстанция ва материя, уларнинг ўзаро алоқадорлиги

Борлиқ тушунчаси субстанция¹ категорияси билан узвий боғлиқ. Бу фалсафий категория одатда моддий субстрат в^а нарса ўзгаришларининг бошланғич асоси сифатида ифодала- нади.]Ш

Фалсафа тарихида дастлабки вақтларда субстанция ҳамма нарсани ташкил этадиган модда деб тушуниларди. Масалан, атом Демокрит таълимотида, Урта аср Шарқида **Фороби**["]- Ибн Сино, Ибн Рушд асарларида ҳам субстанция тушунч^{ас} моддий асос, моҳият сифатида талқин этиларди. А

Форобийнинг фикрича, «Уз зоти мавжуд (нарсалар) ни сУ станция (жавҳар) деб аталади, масалан, олма ва **шунга У •**

¹ Субстанция (лотинча *substantia* — моҳият) бутун мавжудотнинг •"Ч дий асосини ифодаловчи фалсафий атама.

бзрча жисмлар. Уз зоти билан мавжуд бўлмаган (нар-
Ш^{аш} , ли акциденция (ораз) деб атаймиз, масалан, олманинг
саЛ птиги ва шунга ўхшаганлар. Бундан келиб чиқадики, бар-
К^{1,3} : жудга келтирилган нарсалар ёки субстанция (масалан,
1,а ёки акциденциялар (масалан, олмадаги қизиллик) дан
олма) экан»

"^° Янги замонда Декарт субстанция муаммосини энг кескин
либ кўриди. Ушундан кўра Декарт субстанция—материя ва рух параллел

ра нишда мавжуд, буларнинг ҳар иккаласи эса Худога бўйсунан-
Ба б ҳисоблайди. Спиноза табиатни яккаю-ягона субстанция
ди б кўлам ва тафаккурни ягона бир субстанциянинг атрибут-
лари ҳисобларди ва субстанцияни ўз-ўзига сабабчи деб қарар-
ди Кантнинг фикрича, субстанция «шундай бир доимий нар-
саки, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтли ҳодисаларни
аниқлаш мумкин. Гегель «мутлоқ ғояни», «ҳар қандай янада
хақиқий ривожланишнинг негизи» деб таърифлайди.

Метафизик материалистларнинг фикрича, агар нарсалар-
нинг пайдо бўлиб ва йўқолиб, турли ўзгаришларга дучор бў-
либ, бир-бирига айланиб туриши мумкин бўлса, субстанция эса
бир зайлда тураверади ва ўзининг туб негизи жиҳатидан ўз-
гармасдир, унинг фақат ташқи шаклларигина ўзгаради. Шу
билан бирга субстанция кўпинча бўлинмас, тузилиш ўзгар-
мас атомлар билан айнан бирдай қилиб қўйилади. Шу тариқа
атомларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги фикр оламнинг субстан-
циявий негизи бўлган материя ҳақидаги фикр билан айнан
бирдай қилиб кўрсатилади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турганидек, субстанция
ўта мураккаб ва кўпқиррали тушунча. Одатда у дунёнинг
дастлабки моддий асосини ташкил этувчи, нарса ва ҳодисалар-
нинг хоссалари учун омил ёки «тиргак» бўлиб хизмат қилувчи,
материя тавсифномасининг умумий шаклининг бирлиги, нарсалар-
нинг ўзгармас барқарор моҳиятини очиб берувчи тушунча
сифатида ишлатилади.

Уз мазмунига кўра субстанция материя тушунчасига яқин
Ва маълум даражада унга мос ҳамдир. Аммо бу тушунчалар-
Ни бир-бири билан тўлиқ айналаштириб бўлмайди. Субстан-
материя ва унинг ҳаракатининг барча кўринишлари бир-
нани ифодалайди, лекин у материя тушунчаси билан айнан
Ўинаш эмас. Субстанция материя тавсифномасининг умумий
б^а нтиқий шакллари билан бўлиб, унинг ўзгаришининг фаол са-
очисидир. Демак, материя субстанцияга нисбатан кенгрок
'УШунча.

Материя ҳақида фалсафада ва табиат илмида кўпгина чу-
авк^{анк} Р^{ла}Р айтилганлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Бу
га, ^зло барча ҳодисаларнинг умумий субстанциал негизи бўл-
за\ Мат^еР^иа ҳақидаги, уни яратиб ва йўқ қилиб бўлмаслиги,
0^н Да абадий мавжудлиги ва маконда ниҳоясизлиги, унинг

объективлиги, оигга боғлиқ эмаслиги, материя билан Х_{ап} Ш нинг ажралмаслиги ҳақидаги коидалардир. Улар табиа 'ч ҳамма ходисаларини ўзаро алоқадорликда ва бир-бирини Тэ козо қилишда, табиий ва ўзгармас қонуниятларга бўйсунн 'да олиб қарар эдилар. Утмишдаги файласуф-материалистлап Мэ терияни сўзсиз билиш мумкинлиги, унинг ходисалари в. НУНЛЯПИ лтя по гКопп/7т,п1,г,лр . . . . . 3 НСох

уларни пайкаб олиши мумкинлиги ҳақидаги фикрларга асо ланардилар. Мазкур фикрлар ҳозирги замон билимида Х_{ам} аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги илмий фалсафада материя тушунчаси барча нарси ва ходисаларга хос бўлган энг умумий хусусиятни белгилай диган мавҳум тушунчадир. Демак, материя тушунчаси ифод_а лайдиган дунёдаги ҳамма нарса ва ходисаларнинг энг умумий белгиси, хусусияти шундан иборатки, улар бизнинг онгимиздан ташқарида, мустақил равишда, онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Ҳамма нарсага хос бўлган умумий хусусият фалсафий категория билан материянинг ягона хусусиятидир.

Юзаки қараганда масаланинг бу таҳлитда кўйилиши уни тушунишни қийинлаштирадиганга ўхшайди. Аслида бундай эмас. Биз объектив оламда от, ит, эчки, мол, туя, бўри, тулки, айиқ ва бошқаларни учратамиз. Буларнинг ҳаммасини «хайвон» деган умумий ном билан ифодалаймиз. «Хайвон» умумий тушунча. Аммо оламда умумий «хайвон» йўқ, балки алоҳида ит, эчки, мол ва бошқалар мавжуд. Бу ўринда хайвон тушунчаси барча хайвонларда бор бўлган умумий сифат ва хусусиятларни ифодалайди. Демак, ҳар қандай умумий тушунча аниқ нарса ёки ходисалар бор бўлгани учунгина мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаммасида бир бўлган умумий сифат ва хусусиятларни ифодалайди. «Дарахт», «уй», «инсон» сингари умумий тушунчалар ҳам худди шундай. I

Демак, материя объектив реалликни ифодалайдиган фалсафий категория бўлиб, бу объектив реалликни инсон ўз сезгилари билан идрок қилади, бу объектив реаллик бизнинг сезгиларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, бизнинг сезгиларимиз ундан нусха олади, сурат олади, уни акс эттиради[^] Ҳақиқатан ҳам, материя сезги аъзоларнинг яккаю-ягона маибаи эканлиги ва уни билиш мумкинлигини кўрсатади. Материя тушунчаси гносеологик нуктаи-назардан қаралганда, Ду^н объектив равишда биздан ташқарида мавжуд, у сезгиларимизда акс эттиради, деган фикрни билдиради. I

Материянинг фалсафий тушунчаси фақат ҳозирги даврд[^] фанга маълум бўлган объектларнигина эмас, балки келгус^й Я кашф қилинадиган нарсаларни ҳам ўз ичига олади, бу ма^ай^д, да унинг методологик аҳамияти каттадир. Материянинг Ф^{*1} сафий тушунчаси фақат табиатнигина акс эттириб қолмасда | балки жамиятнинг моддий ҳаётини ҳам акс эттиради, чунк[!] - ҳам кишиларнинг онгига боғлиқ бўлмаган объектив реалли | дир. H

•яй фалсафа нуктаи назаридан материя абадий, бепоён, хеч қачон йўқолмайди. Материянинг абадийлиги унинг омондан яратилмаганлигини, хамиша мавжуд бўлиши, тартиб-қонуниятларга бўйсунганини, унинг янги томонлари

«и %» ни билдиради.

Материя ҳақида гап кетганда, қунидаги масалага эътибор иш зарур- У шундан иборатки, материянинг фалсафий ту- нчасини унинг тузилиши ҳақидаги табиий-илмий тасаввур- ШУ билан алмаштириб юбормаслик керак. Материянинг гно- оюгик маънодаги мазмуни кенг, умумий ва абадийдир, аммо хусусиятларини ва тузилишини аниқ фанлар соҳасида талкин қилиш эса нисбийдир.

Ҳозирги замон фан кашфиётлари материянинг битмас-ту- ганмас хусусиятларини очишда, унинг катта фалсафий аҳа- мият касб этаётганлигини тасдиқламоқда.

Қишилик жамиятининг ижтимоий-тарихий амалиёти, инсо- нят билимининг бутун тарихи — дунёнинг моддийлиги ва унинг объектив реаллигини таъкидлайди. Умуман, табиат ил- мий ва ижтимоий фанларнинг жами кашфиётлари, ютуқлари, илмий фалсафий дунёқарашни асослаб бериш учун далилдир. Айниқса, материя хусусиятларининг ҳозирги замон фанлари томонидан ўрганилиши унинг сермазмунлиги, бошқа фанлар учун методологик асос эканлигини исботлайди. Янги кашфиёт- лар материя тузилиши ва унинг хусусиятлари ҳақидаги эски тушунчаларнинг камчиликларини бартараф қилиб, унинг бойиб, кенгайиб боришини кўрсатади.

Бундан икки минг йил илгари Левкипп, Демокритларнинг бўлинмас зарра — атом ҳақидаги фаразлари материя тузили- ши ҳақидаги бошланғич фикрлар эди. Рус олими М. В. Ломо- носов ва италян олими Лавуазьеларнинг турли моддаларнинг кимёвий ва физик хоссалари ҳақидаги назарияси материя ҳа- Рдаги билимларнинг чуқурлашиб боришига сабаб бўлди. Кимё фанида А. Бутлеровнинг молекулаларнинг тузилиши со- Ҳасидаги кашфиётлари, Д. И. Менделеевнинг «Элементлар лаврий системаси қонуни»нинг очилиши материянинг тузили- Ш^и Ҳақидаги ҳозирги замон таълимотига асос бўлди. XIX аср ох^ри ва XX аср бошларидаги физикадаги энг янги кашфиёт- а^р, чунончи электроннинг очилиши, уран ва бошқа атомлар Р Диоактивлик хусусиятининг, рентген нурларининг кашф қи- ла^а «иши, атом ҳақидаги қарашларда бурилиш ясади. Электрон гаок^{ат} тезлигининг ўзгаришига қараб унинг массаси ҳам ўз- ИР^{*®} туришининг аниқланиши E=Mc³ материянинг ҳозирги да/ум бўлмаган янги хусусиятларининг очиб берилганлиги- моДДаларнинг бир турдан иккинчи турга айланишида диа- ^к жараён борлигидан дарак беради.

«ИКА» Ф^{ани} эришган бу ютуқлар материя тушунчасининг гиц^{КТ} ав Р^{еалл} икни ифодаловчи хусусиятининг тўғри эканли- "Нпц^{Ис}®отлаДи. Бу кашфиётлар атомнинг бўлинишини, унинг хУсусиятлари, айниқса, масса хусусиятларининг сифат жи-

хатдан аввалги хусусиятидан фарқ қиллини кўрсатади. Физикларни бу нарса ўйлантириб қўйган эди. Бундан фойдаланиб махчилар массанинг ўзгарувчан хусусиятини материянинг хослиги деб нотўғри хулоса чиқардилар.

Аслида эса, материя эмас, балки материянинг биз ҳозирча билган чегараси йўқолган эди, бизнинг билимларимиз ҳам да чуқурлашиб, материянинг янги хусусиятларини очиб берган эди.

Материя тузилишининг ҳар бир шаклида ҳаракат ва таъкирнинг ўзига хос қонунлари бўлиб, бу қонунларнинг ҳар бири атомнинг мураккаб ва туганмас хусусиятини, демак материянинг тузилиши ва хоссалари мураккаб эканлигини кўрсатади. Электрон билан позитрон бириктириш натижасида фотоннинг ҳосил бўлиши ҳам материянинг тузилиши мураккаблигини кўрсатади.

А. Эйнштейннинг $E = mc^2$ формуласида m — масса ва E — энергия орасидаги боғланиш материя ўзининг ҳаракат шаклини энергияга айланишини кўрсатмайди, балки бир турдаги масса ва энергиянинг иккинчи турдаги масса ва энергия билан боғлиқлигини кўрсатади. Демак, материянинг фалсафий тушунчасини тинч массага эга бўлган физик объект билан тенглаштириб бўлмайди. Зарра қандай кўринишда бўлмасин, у массага эгами ёки йўқми, барибир инсон онгидан ташқаридадир. Демак, объектив реал зарраларнинг бир-бирига таъсирида, уларнинг бир-бирига айланиши натижасида модда нурланади ёки электромагнит квантларини ҳосил қилади, улар моддалардан ҳосил бўлгани учун қандай кўринишда бўлмасин моддий деб биламиз. Бу ерда махчилар материянинг физик тузилиши ҳақидаги масалани унинг фалсафий тушунчаси билан алмаштириб юборган эдилар. Моддий объектлар қандай кўринишда бўлмасин, қандай хусусиятга эга бўлмасин, улар биздан ташқарида объектив равишда мавжуд, билимларимизнинг ўзгариб, кенгайиб ва ривожлана бориши реал дунёнинг объективлигини ҳеч қачон инкор қилмайди. Буни ҳозирги замон фани тўлиқ тасдиқламоқда. Материянинг янгидан-янги хусусиятлари ва тузилишига оид бўлган таълимотларни тасдиқловчи кашфиётлар қўлга киритилмоқда. Атом ядросини ўрганишга оид нисбийлик назарияси, квант механикаси элементар зарралар физикасидаги ҳар бир ютуқ бунинг исботидир. «Элементар зарралар» физикаси ҳозирги вақтда атомнинг ички тузилишига оид янги фикрларни ҳам бермоқда.

Элементар зарралар бу хусусиятларнинг очилиши материя тузилиши ва хусусиятлари ҳақидаги билимларимизнинг чегараси ҳеч қачон бўлмаслигини кўрсатади. Физикадаги бу кашфиётлар материянинг икки асосий кўринишда мавжудлигини—модда ва майдон кўринишида мавжудлигини кўрсатади. Материянинг модда ва майдон кўриниши баъзи бир хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Модда кўринишидаги материя тинчлик массасига эга бўлиб, булар жумла

И нейтрон, электрон ва позитронларни, улардан ташкил
 ОР^{То} 'а том ва молекулаларни киритиш мумкин. Молекула-
 топган таркиб топган микроскопик жисмлар ҳозирги замон
 берган маълумотларга асосан, ҳар хил ҳолатда бўлиш-
 Ф^{алп} уумкин: суюқ, қаттиқ, газсимон, плазма, эпиплазма, фи-
 лаР^л вакуум ҳолатда. Материянинг майдон кўриниши модда кў-
 зилК^л ишпл^а ҳаракатдаги массага эга бўлиши ва ёруғлик тезли-
 Р^н яқин тезлик билан ҳаракат қилиши орқали фарқ қилади.
 Г^лга^а тр^омагнит майдон, ядро майдони, гравитацион майдон,
 б.лар материянинг майдон кўринишидир. Материя майдон кў-
 инишининг мавжудлиги, унинг сифат ва хусусиятларининг
 Р^л да кўриниши билан алоқадорлиги, фарқи, электромагнит
 майдонининг тўларок ўрганиши асосида очиб берилади.

' Ёруғлик оқими — электромагнит майдон тўлкинидан ибо-
 рат бўлиб, у ҳаракатдаги массага эга бўлган заррача — фотон-
 •лардан ташкил топган. Фотон эса секундига 300 минг км тез-
 ликда ҳаракат қилади. Материянинг майдон кўриниши ана шу
 хусусиятига кўра модда кўринишидан фарқ қилади. Ёруғлик
 масса ва энергияга эга, демак электромагнит майдон ҳам мас-
 сага, ҳам энергияга эга, бу материянинг модда кўриниши бил-
 ан майдон кўриниши хусусиятига кўра ўхшашлигини кўрса-
 тади.

Ҳар қандай модда — масса ва энергияга эга. Тажрибалар
 материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айла-
 нишини аниқлади. Демак, материянинг модда ва майдон кў-
 ринишининг бир-бирига айланиши зарраларининг зарра ва анти-
 заррадан ташкил топганлигини кўрсатади.

Материянинг бениҳоятлиги ва чексиз тузилиши мураккаб
 хусусиятлари ҳақидаги масала моддий оламнинг сифат жиҳа-
 тидан битмас-туганмаслигини ўз ичига олади. У органик жи-
 ҳатдан дунёнинг моддий бирлиги принципи билан боғлиқ.

Илмий фалсафа «бирламчи материя»нинг энг сўнгги ўзгар-
 мас моҳияти сифатида мавжудлигини рад этиб, материянинг
 субстанциявийлигини худди у (онг эмас, бирон-бир ғайри та-
 оий нарса эмас) ходисаларнинг турли хилдаги хоссаларининг
 "РДан-бир умумий негизи эканлиги ва теварак атрофимизда-
 т^о ламнинг бирлигини белгилаб беради. Оламини, моддий ма-
 еРили бизнинг онгимиздан ташқйрида мустақил объектив
 Р^{ал}лик битмас-туганмас деб билиш, уни қандай бўлса шун-
 т^л ича, қўшимчаларсиз тушунишга йўналтиради. Бу фикр
 ил^а т^шу^{носл}арга идеализм ва агностаизмга қарши курашда,
 дан^т ад^Ки^ат йўлида вужудга келадиган қийинчиликлар-
 ни^л чиқишга, турли-туман ходисалар занжирида асосий ҳалқа-
 ра^{ан}.¹ Қлаш учун муҳим бўлган тарихий ёндашишга ёрдам бе-

тад^л мнй фалсафанинг материя ҳақидаги таълимоти илмий
 ха^а, *К^отлар учун, яхлит илмий дунёқараш ишлаб чиқиш учун
 та^л.!^а Фаннинг кашфиётларини воқеликка мувофиқ равишда
 қилиш учун методологик негиз бўлиб хизмат қилмоқ-

бу воелик бизнинг «фодолаам» окда, аммо шуниси х^ ^ "пакат мавжуд бўлиши мумкин, деган^ фикрни илгари сурди- хамиша мураккайп^ Д^ "укамм" ал барча тасаввурЛ бор^ ХУлар материядан ажралган қандайдир номоддий нарсага ч мураккаброк булаверади. н гасаввурларим{3 н айла бир негизи деб ҳисоблар эдилар. Хақиқатда эса энергия даН- риянинг хоссасидир, бу хосса ҳаракатнинг микдорнй меъё- и атебИ «Иборат бўлиб, моддий системаларнинг^ ички ўзгариш- р"дан^ гила муайян ишни амалга оширишга қобилияти бор- "ар" „ иАодолайди. Энергия материядан айрим холда мавжуд "и"саввурФодолаиди. ф хпегалаби

**3. Ҳаракат ва ривожланиш тушунчаси.
Ҳаракатнинг асосий шакллари**

Ўзаро^ Ёгинг, ^3и11тм хамма на^ рса^ хапакатдя • Ктйни йФодолаиди. ф хпегалаби

тупган хяпХо^ в3 урни алмашинишдадир Хеч йнп . узГар"Шд^ ;,,маЙДИ ва хамиша моддий жисмларнинг бошқа хоссалари бўлиб"" у"лар б"и"р"бион^ рСа^ йУқ, олам Даги на р Й а р ^ Т» а" биргаликда юзага чиқади.

ли й"вп" V^ он^ Р-оирига айланади биби п ^ „ „ Р^ "Ракат» Метафизик материализм ҳаракатнинг фақат механик шак- заррад^ ан топт"и"б^ исидан п3йдо бўлади ^Бу й Ц л „ яън.. оддий кўчиш, маконда алмашиниш тан олиб материя- Куёшгяня "" „ энГ катта «исмларгача кум ппиЛ, энГ ... га^ ташки турткининг берилиши билан олам ҳаракатга келади зодга а до^ о^ Т^ найЛ^ хУжаЙраЛ, ^ ^ орга^ ни^)^ н^ ^ У^ ^ б ! ҳаракатни материядан ажратиб қўяди. Шунингдек, улар Табиат ва жамиятни бир-биридан ажратиб, табиат қонунлари Тўхтов^ хаяк^ булиш ва йўқ бўлиш узЛкг, олам билан жамият қонунлари орасидаги умумий боғланишни кўра Теваоак- ж^ *> илшин ва ўзгариш ҳолатини ва кичик миз, уде билан олмаганлар, механика қонунларини ҳамма соҳанинг ривожла- ўзгаришнинг^ хеч нарса юзидан билдирмаган. ИСМ Турради олмаганлар, механика қонунларини ҳамма соҳанинг ривожла- бўлабиди пав хен наосачИ Усаргша^ клга^ ўтиб^ туришини Хул нишқонунни деб билганлар. Умумий қонунмотиға кўра, ҳаракатнинг фалсафий рамиз. Барча моддий объектларда элементар зарралар, атом- иаъноси шуки, у материянинг борлиқ шаклидир. Материя ҳа- лар, молекулаларнинг ҳаракати содир бўлиб туради, ҳар бир ракати қандай шаклда бўлмасин, у объектив равишда мате- объект уни қуршаб турган муҳит билан ўзаро бир-бирига таъ- риядан ажралмаган холда содир бўлади. Материянинг мав- жузлик шакли бўлгани умум ҳаракатнинг объектив реал бўлиш жузлик шакли бўлгани умум ҳаракатнинг объектив реал бўлиш

Ҳаракат ҳам материя каби объектив — реалдир. Материя узига хос ички қарама-қаршилиқларга кўра ҳаракат қилади, ривожланади. Материя ҳаракати хеч қандай ташки турткига, гайритабиий кучга муҳтож эмас. Материя ҳаракати ва тарак- киётининг манбай ички қарама-қаршилиқлардир.

Ҳаракатнинг (фалсафий мазмунини материя ҳаракати шакл- лари тўғрисидаги табиий, илмий тасаввурлар билан аралаш- тирмаслик зарур.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан ҳаракат мате р тм г э н г муҳим атрибути - мавжудлик усули. У табиат ва жамиятда юз берадиган ҳамма жараёнларни ўз ичига қамраб олади Знг Умумий тарзда ҳаракат — умуман ўзгаришдан, моддии оОбъект- ла риниң дар қандай ўзаро таъсиридан иборат.

Ҳаракатни ривожланиш тушунчаси билан алаштирмаслик Дап^ ^ а^ Р^ акат^ р^ сал^ вокеликда рўй берадиган ҳамма ўзгариш- ^ р^ ни ўз ичига олади. Ривожланиш деганда эса жадал суръат- йож^ лан^ илга^ рилаб боровчи ўзгаришлар тушунилади. Ри- РИТ^ ланиш си^ Ф^ ат^ ўзгаришларининг натижаси бўлиб, бу ўзга- Дагц^ на^ р^ са^ ва^ ходисалардаги қарама-қарши томонлар ораси- Да^ УРашиниг натижасидир. Бундай ўзгаришлар натижаси- °Ддг^ кининг ўр^ нда^ янгиси пайдо бўлади, қуйидан юқорига, идан мураккабга ўтиш содир бўлади. Шунинг учун «ҳара

кат» тушунчаси, «ривожланиш» тушунчасига қараганда 1 рок тушунилади.

Ҳаракат материянинг ички моҳиятидан келиб чиқап 1 объектив жараён, у икки турда намоён бўлади: 1. Нарса! Янинг мавжуд сифатини сақлаб қолиш асосида рўй беради Я ўзгаришлар. 2. Нарсаларнинг мавжуд сифатининг емирЦлид асосида содир бўладиган ўзгаришлар.

Ҳаракат турли-туман кўринишларда бўлади. Илгари х а А катнинг асосий шакллари: а) механик ҳаракат; б) физик! И ракат; в) кимёвий ҳаракат; г) биологик ҳаракат; д) ижтимо! И ҳаракат киради, деб ҳисобланарди. \ /

Ҳозирги замон фани макрожисмларнинг оддий механик х а | ракати, ҳаракатнинг бошланғич шакли эмаслигини кўрсатия беради. У микрозарралар ҳаракатига нисбатан «юқорирок, | туради. Микрозарралар ҳаракати эса макрожисмлар ҳарака-1 тининг асосини ташкил қилади. Микрозарралар ҳаракатпниг! асосида эса янада чуқурроқ жараёнлар ётади. Микрозарралар! ҳаракати квант механикаси қонунларига бўйсунди. Микро- | зарралар ҳаракати узунлиги, массанинг катталиги ва масса| ҳаракатининг тезлигига боғлиқ бўлган тўлқин билан боғлиқ- | дир. «Элементар» зарралар ва майдонлар даражасидаги ҳара-1 катнинг ўзига хос хусусиятли фарқларидан бири электромаг-1 нит ҳаракат шаклидир. Унинг моддий асоси электромагнит майдон ва унинг зарраси — фотонлардир. Электромагнит майдондаги ўзаро таъсирнинг тарқалиши тўлқин қонунларига ва ёруғлик тезлиги доимийлиги қонунига бўйсунди. Фотонлар электромагнит майдон квантлари бўлиб доимий бирликда бўл- ган ҳаракатдагина мавжуддирлар. Бу ҳаракат материянинг мавжудлик шаклидир деган фалсафий қондани тўла тасдик,- лайди.

Электромагнит майдондан ташқари яна физик майдонлар ҳам мавжуд. Уларнинг ҳаммасига ҳаракатнинг алоҳида шакля мувофиқ келади. Ядро ҳаракати элементар зарралар ва маи- донлар ҳаракатига нисбатан анча мураккабдир. Ҳаракатнинг ядро шакли нуклонларнинг (протон ва нейронлар) ҳаракати| асосида вужудга келади. Бу ҳаракат шаклидан ҳам мураккаб² роғи атом ичидаги ҳаракатдир. Унинг сифат хусусиятини ядр^о ва электронлар, шунингдек электронларнинг ўзлари ўртасид³ ги ўзаро таъсир ташкил қилади.

Демак, ҳаракатнинг физик шакли иссиқлик, электрон, м^а] нит, атом ичидаги ва бошқа жараёнларни қамраб олади. УД факат молекуляр жараёнлар билан боғлаб тушунтириШ тўғридир.

Материя ва унинг ҳаракат шакллариинг мураккаблан^{1*} бориши, янги ўзига хос ҳаракат шакли атом ёки химик ^и Л лига олиб келади. Унинг ташувчиси атом ва молекулаларД^Я Ҳаракатнинг химик шакли турли-туман атомларнинг бирик¹ ларида ва ажралишларида, молекулалар ички тузилишии Ц

ишида, уларнинг турли кимёвий жараёнларда ўзаро ўз-

^шларида намоён бўлади.

г \Материя ҳаракатининг мураккаброқ шакли бўлган биоло- I Материя ҳаракатининг бошқа шакллاردан сифат жиҳатдан фарқи гик организмларнинг озикланиши ва модда алмашув туфай- ^кимёвий таркибини ўзлари секин-аста янгилаб боришлари-

^Материя ҳаракатининг энг мураккаб шакли ижтимоий ҳа- катдир- Бу ҳаракат шакли инсоннинг пайдо бўлиши туфай- ра^а келиб чиқади. Унинг ўзига хос хусусияти моддий ишлаб чи- л^лриш жараёни, шунингдек, ишлаб чиқариш усули хусусияти- К^кан келиб чиқадиган ижтимоий ҳодисалар, синфий, миллий, оилавий ва бошқа кишилар ўртасидаги муносабатлардир.

Юқориде айтилганларни эътиборга олиб, айрим олимлар ҳаракатни куйидаги уч шаклга ажратиш ҳақидаги фикрни илгари сурмоқдалар: 1. Жонли табиатдаги ҳаракат; 2. Жонсиз табиатдаги ҳаракат; 3. Ижтимоий ҳаракат. Булар бир-бирини тўлдириб, юқориде кўрсатилган ҳаракатларнинг барча шакл- ларини ўз ичига қамраб олади.

Материя ҳаракатининг ҳамма шакллари ўртасида маҳкам ўзаро алоқадорлик мавжуд. Бу ўзаро алоқадорлик аввало ма- териянинг тарихий тараккиётида ва ҳаракатининг нисбатан куйи шакллари асосида юқори шакллариинг пайдо бўлишида намоён бўлади. Ҳаракатнинг юқори шакллари улардан илгари ўтган ва уларнинг пайдо бўлишига асос бўлган кўпгина куйи формаларнинг ўзгарган шакллариини ўз ичига олади.

Ҳаракат шакллариинг ўзаро муносабатини ўрганганда юқори шакллариини куйи шакллардан ажратиб қўйишдан ҳам, тартибсиз равишда юқори шакллариини куйи шакллардан ибор- рат қилиб қўйишдан ҳам сақланиш муҳимдир. г

Юқори шакллариини куйи шакллардан ажратиб қўйганда Уларнинг келиб чиқишини изоҳлаб бўлмайди. Масалан, биоло- гияда бундай ажратиб қўйиш витализмга — идеалистик қараш- га олиб келади. У ҳаётини фаолиятнинг ҳамма жараёнларини гУё тирик организмларда жо қилинган алоҳида номоддий фак- торларга — «энтелехия», «яратувчи куч» ва шу қабилар ама- л^летига боғлаб изоҳлайди. Витализмнинг бош манбалари Пла- тоннинг гўё ҳайвонлар ва ўсимликлар оламига жон бағишлай- диган — жон ҳақидаги таълимотига ҳамда Аристотелнинг телехия ҳақидаги таълимотига бориб тақалади. XVII—XVIII Рларда таркиб топган витализмнинг намояндалари Г. Шталь, Р рталанфи, А. Венцель ва бошқалар тирик табиатнинг т фат жиҳатдан ўзига хослигини далил қилиб кўрсатиб, хаё- Лог та олият жараёнларини моддий физикавий-кимёвий ва био- с Ик к онуниятлардан ажратиб қўяди. Жонли табиатни жон- т Та биатга ҳаддан ташқари қарама-қарши қилиб қўйиш, ви- м, нзмни жонли нарсанинг жонсиз нарсадан пайдо бўлиши дит; нлигини инкор қилишга олиб келади. Масала бу таҳ- а Қўйилганда ҳаётнинг илоҳий келиб чиқишини ёки унинг

абადий мавжудлигини тан олиш қолади. Ҳозирги замон А I ҳаётнинг тарихан пайдо бўлиш қонунларини ва унинг ЖаI -ни ларини ҳаракатнинг физикавий-кнмёвий шаклларига боғ " эканлигини очиб бериб, витализмга зарба беради. Ч

Ҳаракатнинг юқори шаклларини қуйи шаклларида СИАД жиҳатдан фарқ қилишини эътиборга олмаслик механицизм?, ат олиб боради. У табиат ва жамият тараққиётини, яъни ҳарак нинг юқори шаклларини матерпя ҳаракатининг қуйи шакли б\$] ган механик шакли қонунлари билан изоҳлайди. Ҳозирги вак да механицизмнинг кўринишларини баъзилар томонидан тафя! курни кибернетик машиналарда содир бўладиган ахборот жа" раёнлари билан бирдек қилиб кўрсатишга уринишларида. куЛ1 тишимиз мумкин.

Олий материя ҳаракат шакллари нисбатан қуйи шакллап асосида тарихан пайдо бўлади ва уларни мураккаброқ тизим-нинг ривожланиш тузилиши ва қонунларга мувофик равишда ўзгартирилган шаклда ўз ичига олади. Улар ўртасида материя ҳаракат шакли қуйи шакллардан сифат жиҳатдан фарқ қилади ва уни қуйи шаклдан иборат қилиб бўлмайди.

Ҳаракат шакллариининг ўзаро таъсирини билиш оламнинг моддий бирлигини, материянинг тарихий тараққиёт хусусиятла-рини очиб бериш учун катта методологик аҳамиятга эгадир.

Ҳаракатнинг кўриниши қандай шаклда бўлмасин, у моддий асосга эга. Олам ҳодисалари доимо ўзгаришда, ўсишда, қотиб қолган нарса йўқ. Демак, материя ҳаракати шакллари ҳар хил бўлмасин, улар бир-бирига боғлиқдир. Материя ҳаракатининг ҳар бир шакли ўзининг қонуниятига эга. Масалан, механик ҳа-ракат классик механика қонунига, иссиқлик ҳаракати термоди-намика қонунига, кимёвий ҳаракат моддаларнинг ажралиш ва бирикиш реакцияси қонунига, биологик ҳаракат ассимиляция ва диссимиляция қонунига асосланади. Ҳаракатнинг ҳар бир шак-ли бир-биридан ўзига хос қонуниятини билан сифат жиҳатдан фарқ қилади.

Илмий фалсафа ҳаракат билан бир қаторда мувозанат ту-шунчаси борлигини инкор этмайди. Тинчлик ҳаракатнинг ифо-даси, ўлчови натижасидир. Тинчлик нисбий ва вақтинча, ҳар* кат эса мутлоқдир. Ҳаракатнинг кўриниши қандай шаклда бул* масин, у нисбий ҳаракатга эгадир. Масалан, ерда тинч туРгаЧ бир жисмни олайлик. У жисм фақат бошқа ҳаракатланув Ч предметларга нисбатан тинч, холос. Ердаги жисм тинч тург Ч бўлиб кўринса ҳам, у ер билан бирга унинг ўз ўқи атрофв ҳаракатланади. Ундан ташқари, бу жисм ўзининг муайян си!» тини абადий саклаб қолмайди, унинг таркибида физик ва к" • вий ўзгаришлар' доим содир бўлиб турадики, бу ҳол натижаш ўша жисмни сифат жиҳатдан ўзгаришга олиб келади. ^

Ҳеч бир нарса бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлма^в табиат азалдан мавжуд.

Ҳаракатни материядан ажратиш, тафаккурни борликдан , ратиб уни бирламчи деб эътироф қилишдир. Бу эски идеал» "Ш

Ўзгинасидир. Ҳозирги замон физикасининг асосчиси Гейзен- && сингари физиклар бу масалани тушунтиришда энергетизм (я)йни кенгайтирадилар. Гейзенберг ўзининг «Ядро физикаси- г фалсафий муаммолари» китобида ҳамма нарсанинг асоси нинг та субстанциядан иборат, бу субстанция энергиядир, деб ^идлаиди-

1 **Метафизика** материянинг ҳаракатсиз мавжудлигини эътироф ади. Бунга қарама-қарши диалектик материализм материя ҳаракатнинг бирлиги, уларнинг ажралмаслигини фан каш- Аиётлари билан боғлаб илмий жиҳатдан асослаб берди. Ҳара- •атсиз материя, материясиз ҳаракат бўлиши мумкин эмаслигини ҳозирги табиёт ва ижтимоий фанлар ҳам исботлайди.

4. Фазо ва вақт. Материя, ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлиги

1 Материя чексиз равшДа содир бўлиб турадиган ҳаракат, ўсиш, ўзгариш ва тараққиёт ҳамиша фазо билан вақтда юз бе-ради. Ҳаракат сингари фазо ва вақт ҳам материя мавжудлиги-нинг туб объектив шаклидир. Демак, ҳаракатни материядан ажратиш мумкин эмас экан, шунингдек, фазо билан вақтни ҳам материядан ажратиб бўлмайди.

Ҳаракат фазо билан вақтнинг моҳиятидир. Бошқача айтган-да, ҳаракат фазо билан вақтнинг бирлигидир. Фазо билан вақт ўз табиатининг мавжудлигини материя ҳаракатида очнк-ойдин кўрсатади.

Фазо ҳаракатдаги материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Фазо тушунчаси моддий объектларнинг биргаликда мавжудлигини ва бир-биридан узоклигини, уларнинг кўламини, бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибини ифодалайди. Табиат-лаги ҳамма жисмлар, жумладан, инсоннинг ўзи ҳам объектив оламда содир бўладиган ҳамма моддий жараёнлар фазода ўрин тутадилар, муайян масофага эга бўладилар. Оламда мавжуд бўлган предметлар бир-биридан сифат жиҳатидангина эмас, Узунлиги, кенглиги, ҳажми, баланд-пастиги, катта-кичиклиги, Урин жиҳатидан ҳам фарқланади. Уларнинг ҳар бири бир-бири- Га "нисбатан яқин ёки узок, қуйи ёки юқори, чап ёки ўнгда жой- ла шган бўлади. Буларнинг ҳаммаси фазо тушунчасида ифода-ланади.

Вақт ҳам материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жа- ^ нларнинг кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларнинг тур- ооскичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом эти- Сг.иш* Уларнинг ривожланишини билдиради. Ҳар бир нарса ўз бн, :ишн, ҳозир, келгусига эга. Нарса, ҳодисаларнинг баъзи туц'лар» аввалроқ, бошқалари кейинроқ бўлади. Булар эса вақт Уичасини ифодалайди.

зоД Л б"Р моддий объект вақтда бўлмасдан туриб фақат фа- бўлиши мумкин эмас. Ҳамма вақт ва ҳамма жойда ҳар

кандай жнсм фазода ҳам, вақтда ҳам мавжуддир. Бунинг маъноси фазо билан вақт бир-бири билан узвий боғлиқ демакдир.

Фазо ва вақт ҳам материя каби объектив хусусиятга эга. Чунки фазо билан вақт онда мавжуд булган кандайдир нарсадан деб исботлашга ҳаракат қиладилар. Чунончи, Кант нуктаи назарига кўра, фазо ва вақт ҳиссий мушоҳаданинг қандайдир априори (тажрибагача) шакллари бўлиб, улар онгимизнинг ўз табиати тақозоси билан вужудга келган. Унингча, инсон онги бўлмас фазо ва вақт ҳам бўлмайди. Беркли, Мах фазо ва вақтни субъектив ҳиссиётлар шакли, фақат сезгиларимиз қаторининг тартибга солинган тизимларидир, деб ҳисоблайдилар. Гегель фалсафасида фазо ва вақт «мутлақ ғоядан» туғилган бўлиб, удаа бу ғоя тараккиётнинг муайян босқичида пайдо бўлади. Аммо у фазо ва вақтни бир-биридан ажратиш кўяди ва натижада табиатнинг фазо ичида, лекин вақтдан ташқарнда ривожланиши тўғрисидаги фикрни илгари суради. Бундай тасаввурларнинг нотўғрилигини одамларнинг бутун ҳаётни тажрибаси, фаининг тараккиёти рад этиб келмоқда. Фазо ва вақтнинг объективлигини инкор қилиш, назарий жиҳатдан чалқашликдан, амалий жиҳатдан эса фидеизм олдида таслим бўлиш, ожиз қолишдан иборатдир. Ҳар қандай борликнинг асосий шакллари фазо ва вақтдир. Илмий фалсафа таълимоти идеалистик фикрларга қарама-қарши ўлароқ, фазо ва вақтнинг объективлигини, яъни инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмаслигини, онгдан ташқарида ва мустақил эканлигини эътироф этиб, улар ўртасида умумий ўхшаш томонлар ҳамда айрим фарқлар мавжудлигини таъкидлайди: биринчидан, фазо билан вақтнинг объективлиги, инсон онги, иродаси ва ғояларига боғлиқ эмаслиги, улар ўртасидаги умумийликнинг муҳим томонларидан бирини ташкил этади. Иккинчидан, фазо билан вақт абадий, азалийдир. Фазо билан вақтнинг абадийлиги материянинг абадийлигидан келиб чиқади. Учинчидан, фазо билан вақт чексиз, чегарасиз ва бепоёндр.

Фазонинг ўзига хос хусусияти ва вақтдан фарқи унинг ўлчовга эга бўлишидир. Бу ўлчов материя бўйига ва баландлигига қараб унинг чексиз эканлигини кўрсатади. У турли нарса ва ходисаларда ҳар хил бўлади. Ҳозирги замон физикасининг нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли геометрик фазо ҳақид сўз боради. Бунда тўртинчи ўлчов сифатида вақт олинган.

Вақт фазо билан ҳамбарчас боғлиқ бўлса-да, лекин ўзинид айрим хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Вақтнинг муҳим хусусияти унинг бир ўлчовлигидадир, қайтарилмаслигида. Моддий нарсалар фазода ҳар хил жойлашишлари, турли томонга ҳаракат қилишлари мумкин, лекин вақтга келганда улар фазо кат бир томонга қараб йўналишда бўлади, вақт ҳеч қачон қага қараб ҳаракат қилмайди. Утгаи замоннинг қайтарилмаслиги ҳозирги замоннинг йўқ бўлиши мумкин эмас.

Вақтнинг ўзига хос томонларидан яна бири унинг чексизлиги

Вақт чексизлигининг маъноси шуки, моддий дунёнинг ҳақиқатини охири ҳам йўқ ва бўлмайди.

Фазо ва вақтнинг зиддият хосдир. У шундан иборатки, ва вақт ўз табиатига кўра ҳам мутлоқ, ҳам нисбийдир. Фазо ва вақт материя мавжудлигининг умумий объектив шакли каби мутлоқдир, чунки бу шакллардан ташқари ҳеч қандай моддий жисмларнинг бўлиши мумкин эмасдир. Шунингдек, ва вақт нисбийдир, чунки уларнинг аниқ хоссалари ўзгариб боради. Фазо ва вақтнинг хоссаларига боғлиқдир. Зиддият шундан иборатки, фазо ва вақт ниҳоясизлик билан ниҳоянинг бирлигидан ташкил этади, фазонинг ниҳоясизлиги айрим моддий объекти янинг ниҳояли кўламларидан таркиб топади, вақтнинг ниҳоясизлиги эса айрим моддий жараёнларнинг ниҳояли узлуклилардан таркиб топади.

Фазо ва вақт узлуксиздир ва шу билан бирга узлукли (дискрет)дир. Фазо шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай тарзда олинган (катта ёки кичик, жуда яқин ёки узоқ) элементлари орасида бир элемент ҳамиша реал суратда мавжуд бўлади ва бундай элемент уларни ягона фазовий кўламга бирлаштиради; бошқача қилиб айтганда фазовий кўлам элементлари ўртасида ҳеч қандай мутлоқ алоҳидалик, бўлинишлик йўқ; улар бир-бирига ўтмас туришади. Яъни вақт шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай икки оралиғи ўртасида ҳамиша реал суратда бир вақтлик узунлик мавжуддир.

Фазо ва вақтнинг узлуксизлиги шундан иборатки, улар ўзларининг ички хоссаларига моддий предметлар ва жараёнларнинг сифат тафовутига мувофиқ тузилишига кўра фарқ қилиб турадиган унсурлардан таркиб топган.

Инсоннинг фазо ва вақт ҳақидаги тушунчалари, тасаввурлари қотиб қолган эмас, балки нисбий, яъни ўзгарувчан, ривожланиб бориш хусусиятига эгадир. Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир, деган фикрнинг моҳияти шундан иборатки, фазонинг ҳеч қандай чегараси, маркази, томони, бўладиган жойи, охириги нуктаси йўқ, у чексиз ва чегарасиздир, бепоёндр. Ҳозирги замон табнатшунослик фанлари оламнинг фазо ва вақтдаги ҳақиқатини таълимотни асословчи янгидан-янги далилларни қўлга киритди. Уларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз коинотда яккаю-ягона эмас, балки олдузлар тизимининг биридир.

Чарчас Лобачевский геометрияси фазонинг материя билан боғлиқ эканлигини исботлаб, мутлоқ чегара ва чегарасиз бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. У Эвклид геометриясига нисбатан фазонинг геометрик хусусиятларининг ўзгариши тушунтиради. Эвклид геометриясида фазо материяга ажралган ҳолда, абадий ва ҳамма ерда бир хил хусусиятда тушунтиради. Бу фазо ҳақидаги метафизик фикрларни Риш усулидир. Лобачевский фазо ва вақтнинг хусусиятларини материя ва унинг ҳаракати билан боғлиқ равишда тушун-

тиради. Уинг геометрияси Эйнштейннинг нисбийлик нач сида яна ҳам кенгрок мазмунга эга бўлди.

Фазо ва вақтнинг бир бутунлигини ифодалашда **МОДДИ**^ари раёнларни ҳам фазодан, ҳам вақтдан ажратмай бнр бутун да текшириш зарур. Ҳозирги замон фанида кўп ўлчо^в" куйидагича тушунтириш мумкин. Немис олими Герман Мин И кий уч ўлчовли фазо ва вақтни кўп ўлчовли деб олади. Бу Л уч ўлчовли фазо ва тўртинчиси сифатида вақт **олинган** н[^] бийлик назариясида фазо ва вақт орасидаги боғланишни к^ь"^с тиш жисм ҳаракатига кучли майдон тортиш кучининг таъсв ҳам ҳисобга олинади. Лекин бу кашфиётлар нисбийлик на^Г риясидаги фазо ва вақт орасидаги боғланиш тугал аниқланд³" деган хулосага олиб келмайди, аксинча бу соҳадаги билимлари³ миз яна ҳам аниқланиши ва чуқур бўлиши мумкин. Фазо в] вақтнинг реаллик хусусияти ўзгармайди. Фазо ва вақт тўғ) рисидаги билимларимизнинг мазмуни кенгайиши мумкин. Фазо ва вақт бир-бири билан зиддиятли боғланган. Бу боғланишни фазонинг чексиз, вақтнинг эса абадий бўлишида кўриш мум- кин.

Маълумки, моддий объектларнинг ҳаракати бир вақтда, бир жойда рўй бермайди. Материянинг ҳаракати турли фазода, тур- ли вақтда бўлиши мумкин. Моддий объектлар турли хил ўринда, турли хил масофалар орасида жойлашган бўлиб, улар доим ҳаракатда. Бу ҳаракат секин ёки тез бўлиши мумкин. Бу маса- лани физика фанининг нисбийлик назарияси хал қилиб беради.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан, материя ҳеч қачон ва ҳеч ерда чегараланмаган. Вақтнинг чексизлиги дунёнинг бепо- ёнлигини билдиради, бу фазонинг ҳам чегараси йўқлигини кўр- сатади. Шундай қилиб, фазо ва вақт ҳаракатдаги материянинг объектив яшаш усулидир.

Материяга хос хусусиятлар фазо ва вақтга ҳам хосдир. Ма- териянинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги **билимимизнинг** ўси- ши каби, фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимиз ҳам чексиз ортиб боради.

Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир. Вақтнинг чексиз- лиги дунёнинг чексизлигини, боши ва охири йўқлигини кўр^{са} тади.

Табиат ва жамият ҳодисалари ҳамма вақт кетма-кет сод к, бўлади ва ҳаракат қилади. Материя фазо ва вақтда **ҳарад** қилади, демак материя, ҳаракат, фазо ва вақт диалектик ланган. Уларнинг диалектик бирлиги умумий аниқ фанлар У[^]Ш амалий жиҳатдан методологик асос ҳисобланади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Борлик тушунчаси ва асосий турлари нималардан ибора¹¹ айтиб беринг- Дунёнинг моддий бирлиги мазмуни нималардан ибор» • ^уя-
- 2- Субстанция тушунчасининг маъноси қандай? Унинг материя п, часидан фарқи нимада?

3 №a^{тeP}а тушунчаси ва унинг илмий-фалсафий аҳамиятини изоҳлаб
б«P^HМатерия мавжудлигининг асосий шакллари, уларнинг ўзаро алоқа-
гининг моҳиятини қандай тушунасиз?
:oP^m ц^арқ мутафаккирлари фалсафий таълимотларида олам-фалакнинг
харакатда эканлиги ҳақидаги масаланинг қандай баён этилганлиги
доик^o а реферат тайёрлаш, маърузалар қилиш, назорат ишлари ёзишга
§Гб^oр беринг.

VI БОБ. ТАБИАТ — БОРЛИҚНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИ

1. Табиат тушунчаси. Инсон — табиатнинг олий мақсули

Инсонни қуршаб турган табиат, унинг пайдо бўлши ва рн-
ожланиши қонуниятларини фалсафий нуқтаи назардан фаҳм-
лаш, илмий билнш амалиётда катта аҳамият касб этади. Табиат
бениҳоят хилма-хил шакл ва кўринишларда бўлиб инсонни
куршаб турган моддий олам, бутун борликни ўз ичига қамраб
олади. У кенг маънода олганда материя, коинот тушунчаларини
ҳам ифодалайди.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида Оллоҳ ҳамма нарса-
нинг ибтидоси, материяни ҳам, табиатни ҳам Тангри таоло —
Худо яратган, дейилади.

Илмий фалсафа эса табиатнинг мавжудлиги инсонга, унинг
они ва **сезгисига** боғлиқ эмас, деб уқтиради. Бундан миллион
йиллар муқаддам Ер шундай бир ҳолатда бўлганки, унда ўзи-
нинг сезгилари ва онгига эга бўлган инсон у ёқда турсин, ҳатто
бошқа ҳар қандай жонли мавжудотларнинг ҳам яшаши учун
хеч бир имконият бўлмаган. Ер, Қуёш системаси, умуман таби-
ат ҳар қандай ондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳол-
да мавжуддир. Киши онги табиат тараққиётининг фақат муайян
босқичидагина унинг мақсули сифатида вужудга келган.

Ондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив
мавжуд бўлган табиатнинг на боши, на охири, на ибтидоси ва
на интихоси бор.

Ҳозирги замон фанлари оламнинг, табиатнинг чексиз, бени-
Ҳоялиги тўғрисидаги янгидан-янги далиллар бермоқда. Фан
«Хасидаги ютуқларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз»
^оинотда ягона эмас, балки чексиз юлдузлар системасининг,
"PⁿДир. Бизнинг галактикамиздан ташқарида жойлашган сон-
ноҚсиз юлдузлар системалари мавжуд.

Табиат, бутун моддий олам доимий ҳаракатда, тўхтовсиз ўз-
^Риш ва ривожланишдадир. Мавжудотдаги жисмлар Ой, Қуёш,
•^Ралар, метеоритлар фазода доимий равишда ҳаракатда.
Га^{Иат}нинг, материянинг фазода чексиз ва вақтда абадий бўл-
ла ^инимсиз ҳаракати жараёнида баъзи бир нарсалар емири-
"нгилари пайдо бўлади.

жа/биатнинг миллион йиллар ичидаги тадрижий тараққиёти
Дун-Йенида **жонсиз дунёдан жонли дунё** келиб чиқади. Жонли
ноТ^{нинг} пайдо бўлиши табиатнинг, материянинг чексиз коин-
^эги тараққиётдан келиб чиқиши мумкин бўлган оқибат-

лардан бирндир. Жонли материя кейинроқ юз берган x_0 Х лар, узоқ давом этган тараққиёт самарасидир.

Жонли табиат ҳам, жонсиз табиат ҳам, доимий ҳаракат дидир. Лекин ҳаракат уларнинг ҳар иккаласида ҳам бироз $\Gamma^{Да}$ қачароқ шаклда амалга ошади.

Ҳаёт табиат тараққиётининг маълум босқичидаги кўовш шидир. Жонли табиат моддий оламнинг кичик бир қисми^{®1} ташкил этгани учун унга хос бўлган хусусиятларни жонр! оламга механик равишда ёйиб бўлмайди.

Илмий фалсафа жонли табиат билан жонсиз табиат ўртас да ўтиб бўлмайдиган тўсиқ йўқ, деб таълим беради. Улар биридан сифат жиҳатдан фарқ қилишига қарамай, бир-бири билан боғлиқ ҳамдир. Жонли табиат абадий мавжуд бўлган эмас балки жонсиз табиат тараққиётининг маълум бир босқичид^Л маълум объектив шароитлар асосида вужудга келган. Донли табиат билан жонсиз табиат асосида ҳам ягона моддий субстанция — материя ётади. Демак, жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги асосий боғланиш уларнинг моддий бирлигида яққол кўринади.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги моддий birlik уларнинг кимёвий таркибида ҳам жуда аниқ кўринади. Одам организмидаги кислород, углерод, олтингурут, азот, кальций, фосфор, магний, натрий, калий, хлор, темир сингари элементларни жонсиз табиатда ҳам учратамиз. Организмларни ташкил этувчи оксил таркибида ҳам шундай элементлар бор.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасида умумий томонлардан ташқари уларнинг ҳар бирига хос бўлган фарқли томонлари ҳам мавжуд. Жонли организмларнинг асосий хусусияти шуки, улар ташқи муҳит билан модда алмашинади. Бу эса материянинг мураккаб ва юқори шаклларига тегишли бўлган хусусиятдир.

Тирик жисмларнинг энг муҳим хусусияти — моддалар алмашинуvidан, жонли тузилишларнинг бузилиши ва янгидан тузилишидан, ассимиляция ва диссимиляциядан иборат. Ана шу^{аР} органик жисмлар яшашнинг асосий шартидир. Ҳаёт—оксиген^{СИ} жисмларнинг яшаши усулидир, бу яшаш усули эса ўз м^{оx.нЯ} билан мазкур жисмларнинг кимёвий таркибий қисмларини доимо ўз-ўзини янгилаб туришидан иборат. Ш

Табиат тараққиётининг юксак чўққиси жонли организмлар^Гнинг келиб чиқишидан иборат. Бир ҳужайрали организмлар^{н^} вужудга келиши организмлар тараққиётидаги дастлабки^{ки} қичдир. Дастлаб вужудга келган организмлар ўзининг^{т-3} ш^{1:|}и ва хусусияти жиҳатдан ҳозирги ҳайвон ва ўсимликлар^{н^}, энг соддалари бўлган. Органик бирикмаларнинг бир неча[•] лион йил давом этган тараққиёти натижасида **ҳайвонлар** ҳозирги турлари вужудга келган. озр\ф

Жонли табиат инсоннинг пайдо бўлиши учун ҳамма шарт-шароитни ҳозирлайди. Табиатнинг таркибий қисм*

пам жонли органнзмларнинг узоқ вақт давомида рўй бер-
кн °:;раққиётининг қонуний маҳсулидир. Одамнинг пайдо бў-
гн т ип жонли табиатнинг тараққиётидан ажратиб бўлмайди.

Р 5 я н й | таълимотларда одамни Аллоҳ таоло яратган дейила-
^ ^ Есалан, Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида
Д- 'ридган маълумотларга кўра, Тангри таоло одамни сув би-
к- айвуду-ж дан яратган. «Одам алайҳиссаломнинг яратилишини
, -чарр ам у лэхром ошуро ойи учинчи куни, жумаъ куни соат

П да; биринчи толеъ бўйича Жади ва Зуҳад даражасида, Муш-
арий Хутда, Миррих Ҳамалда, Қамар Саратонда, Шамс Асад-
Т Агоруд Сумбулада, Зухро Мезонда пайтида бугдойранг ки-
чехрасида баланд қоматли ва жингала сочли қилиб ярата-
, Яратган Тангри ҳазрати Одамга беҳиштдан жой берди.
Хаввони у уйқусираб турганда унинг чап биқинидан яратди»¹.

Илмий фалсафа табиий фан маълумотларига асосланиб,
одам табиатнинг ажралмас қисми, унинг олий маҳсулидир деб
лисоблайди.

Инсон тараққиётининг илк босқичларида, одам табиатдан
эндигина ажралиб чиққан кезларда жуда ночор ҳаёт кечирган,
у табиат кучларига қарам бўлган, табиатнинг тайёр маҳсулот-
ларини истеъмол қилиб кун кечирган.

Кейинчалик меҳнат туфайли, меҳнат қуроллари яшаш, мод-
дий ва маънавий бойликларни яратиш асосида кишилиқ жа-
мияти пайдо бўлади ва ривожланади.

Форобийнинг фикрича, «Ҳар бир инсон ўз табиати билан
шундай тузилганки, у яшаш ва олий даржадаги етукликка эриш-
моқ учун кўп нарсаларга мухтож бўлади, у бир ўзи бундай нар-
саларни қўлга кирита олмайди. уларга эга бўлиш учун инсон-
•ар жамоасига эҳтиёж туғилади... Бундай жамоа аъзоларининг
фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етук-
ликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради.
Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли
"Шандиган қисмига ўрнашадилар ва натижада инсон жамоаси
вужудга келди»².

Жамият билан табиат ўртасидаги алоқадорлик заминида
ехнат ётади. Меҳнат аввало, одам билан табиат ўртасида юз
Радиган жараёндир, одам шу жараёнда ўз фаолияти билан ўзи
а табиат ўртасида моддалар айирбошланишига воситачилик
0 л ¹ад" > айирбошланиш тартибга солади ва назорат қилади.
Қ а о м н и н г ў з и т а биат кучи сифатида табиат моддасига қарама-
^ Р Ш и туради. Одам табиат моддасини ўз ҳаёти учун яроқли
куч т а н ма- Ъ лум бир шаклда ўзлаштириб олиш учун ўз табиий
Кел т э, и н и: ^ ў л ва оёқларини, бош ва бармоқларини ҳаракатга
киди " Р а д и. Шу ҳаракат воситаси билан ташқи табиатга таъсир
В а у ни ўзгартириб, одам шу билан бирга ўз табиатини

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., 1994, 17-бет
² У паср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 1993, 186- бет.

ҳам ўзгартиради. Кишилар моддий бойликлар яратиш, Ме I
килиш асосида табиат кучларига таъсир этгаилар, маданця^H
риhini, ижтимоий муносабатлар дунёсини яратишга м\няяЛТ
бўлганлар. °oclPфа

Тараққиётнинг энг қадим босқичида кишиларнинг **табл**
кучларига қарши олиб борган курашидаги катта ғалабалари!¹
бири оловни кашф этганликларидир. Ана шу кашфиёт туфа«1
овқат пишириш, ишлаб чиқариш қуролиларини тайёрлаш, ваҳтй
ҳайвонларни овлаш, совуқ иқлимли жойларда ҳам яшаш имк'
нияти туғилди. Темир тишли оочдан фойдаланиш оркаси
кенг миқёсда деҳқончилик билан шуғулланишга йўл очилд³
Деҳқончиликнинг ривожланиши чорвачиликни юзага келтирдл!

Одамлар моддий неъматлар ишлаб чиқариш натижасидага
на табиат кучларини энгишга муваффақ бўлганлар. Ҳайвон
паррандалар, ўсимликларни, ҳар хил гиёҳларни ейдилар, Ула»,
тирикчилик воситаларини табиатдан тайёр ҳолда **оладилар**
Шунинг учун ҳам улар табиатга мутлоқ қарамдирлар. Одам
эса табиатга фаол таъсир кўрсатади. Меҳнат ёрдамида инсон
табиат кучларидан ўз мақсади йўлида фойдаланади. Кишилар
табиатдаги нарсаларни ўзгартириб меҳнат қуролиларини ва ти
рикчилик воситаларини тайёрлайдилар. Одамнинг ҳайвондан
фарқ қиладиган муҳим томонларидан бири ҳам ана шунда!

Сиртдан қараганда баъзи бир ҳайвонлар меҳнат қилгандай
бўлнб кўринади. Улар эҳтиёжларини кондириш учун меҳнат
қуролидан эмас, балки ўзларининг табиий аъзолари — тирноқ
лари, козиқ тишлари, ўткир кўзларидан фойдаланадилар. Би
рорта ҳам ҳайвон ҳеч қачон, ҳатто энг оддий меҳнат қуролини
ҳам яратган эмас. Меҳнат қуролини яшаш ва ундан фойдала
ниш бу фақат инсонга хос хусусиятдир. Меҳнат қуроли табиат
нинг инсонга ҳадяси эмас, балки у инсон аклий ва **жисмонин**
меҳнатининг натижасидир.

Меҳнат — кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятдир.
Меҳнат туфайли одамнинг эҳтиёжи кондирилади. Меҳнат таби
ат яратган нарсаларни инсон ўз эҳтиёжи учун ўзлаштириб оли
шидир, инсон билан табиат ўртасида моддалар алмашиниши
нинг умумий шартидир, инсон ҳаётининг абадий табиий шартИ'
дир.

Меҳнат, ишлаб чиқариш инсоннинг ижтимоий мавжудот^c
фатида шаклланишининг, унинг табиатдан ажралиб чиқишини^д
негизидир. Инсонлар тирикчилик учун зарур воситаларни
чиқара бошлашлари биланоқ ўзларини ҳайвонлардан Ф^aР[^],й8|
бошлайдилар. Меҳнат қилиш натижасида одам ўзининг та
аъзоларн фаолиятини ўзгартиради, мускуллари, пайлари, то^o.11(Л
лари, оёқ ва қўллари ривожланади. Шунингдек, одамнинг а^иΛ^г(
ва жисмоний қобилиятлари ҳам ривожланади, мияси ва
аъзолари тараққий этади. Бешта сезги меҳнатнинг, ижти »
м.уносабатларнинг, инсон амалий фаолиятининг маҳсулидир ^

Инсон табиат фарзанди сифатида пайдо бўлган ^>У^с
лекин инсонга хос деб эътироф этилган хусусиятларнинг АТ

Р У жамиятда бевосита аралашishi, таълим-тарбия олиш,
<_T килиш орқали эришди.

меХт Мехнатиинг роли ва аҳамияти, айниқса, икки нарсада кучли-
сезилади. Биринчидан, инсон аждодлари организми меҳнат
р-и^и ирида биологик мавжудотга хос бўлган белгилардан ижти-
таъБ « маъзунга хос томонга ўзгара бошлади. Иккинчидан, меҳ-
>|С" гапириш, алоқа ўрнатиш, ижтимоий тажриба орттириш,
онги, тил ва тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожлани-
l,н учун ҳам асос бўлди.

Одамнинг онги ҳам ўзи каби ижтимоий тараққиёт маҳсули-
Иисонга хос бўлган онг фақат меҳнат жараёнида ривожла-
^оди. Санъат, фан, маданият ва техника тараққиёти тарихи биз-
чинг барча фикрларимиз, ғояларимиз меҳнат жараёнида туғил-
ганлигини ва ривожланиб борганлигини кўрсатиб турибди.

Кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси бўлган тил-
нинг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳам меҳнат билан бевосита
боғлиқ. Меҳнат натижасида қўйилган ҳар бир янги қадам ин-
соннинг билим даражасини кенгайтира борди. У табиат пред-
метларида доимий равишда янги, шу вақтгача маълум бўлмаган
хусусиятларни оча борди. Иккинчи томондан, зарурият орқаси-
да меҳнатнинг ривожланиши жамият аъзоларининг янада яқин-
роқ жипслашувига ёрдам берди. Натижада уларда бир-бирлари-
га **ниманидир** айтиш эҳтиёжи туғилади. Бу эҳтиёж ўзаро алоқа
воситаси тилни вужудга келтиради.

Инсонга хос бўлган барча хислат ва фазилатларнинг юзага
келиши ва ривожланиши меҳнат билан, ижтимоий-иқтисодий
муносабатлар билан узвий боғлиқ. Биргаликда қилинадиган
ҳар хандай меҳнат кишиларнинг бир-бирлари билан муайян
алоҳа ва муносабатларда бўлишларини такозо қилади. Қиши-
лар ана шу алоқа ва муносабат асосида бир-бирларига ва та-
биатга таъсир этадилар.

Инсон ўзининг маълум мақсадга қаратилган амалий фао-
лияти жараёнида табиатни беҳад ўзгартириб юборди. Инсоният-
нинг кўп минг йиллик тарихий тараққиёти жараёнида ўсимлик-
ларнинг шундай янги навлари ва ҳайвонларнинг табиат ярат-
лаган зотлари яратилдики, буни кўриб ажабланмаслик мумкин
•мас. Дунё харитасида янгидан-янги мамлакатлар, ўлкалар,
илоятларнинг пайдо бўлганлиги ва бўлаётганлиги, ўсимлик ва
^аивонот дунёсининг ўзгариб бораётганлиги, сув омборлари,
р-тонлар, сунъий денгизларнинг пайдо бўлаётганлиги, қўриқ ва
,-;3.рларнинг ўзлаштирилаётганлиги, саноат корхоналарининг
та"ед эт илаётганлиги, буларнинг ҳаммаси инсоннинг табиатга
рп Сири кучайиб бораётганлигининг муҳим кўринишларидир.
сij ШаРининг, жаҳон океанининг инсон амалий фаолияти таъ-
бирон-бир даражада ўзгармаётган нуқтаси деярли йўқ.
0в 'сон ўзининг ақл-идроки, фан ва техника ёрдамида озик-
й;нинг, қурилиш материалларининг, кийим-кечак учун иш-
ладиган матоларнинг, сунъий толаларнинг табиат яратма-
• янгидан-янги турларни ихтиро қилди ва қилмоқда. Инсон-

нинг табиатга таъсири ижтимоий тараққиёт мобайнида хо[^] даврдагидек бўлган эмас. Ҳозирги пайтда инсоннинг яша^{311p} - канининг табиий муҳити ўзгармоқда. Бу муҳит **инсон** ^{Mac} **ци** ⁻¹ зациясининг бир қисмига айланди. Бошқача айтганда, «икк^{Илий} табиат» — инсоният маданий дунёси вужудга келтирилди шундай нарсалар ва жараёнлар вужудга келтирилдики \Яъв11 нинг табиатда тайёр ҳолда мавжуд 'бўлиши у ёқда **турсин** то улар табиатнинг ўз кучлари таъсири остида ҳам пайдо[^] лолмайди. Бундан эндиликда табиат ўз мавжудлигининг объ[^] тив хусусиятини йўқотди, деган маъно келиб чиқмайди, алб⁶ та. Табиат илгарилари объектив ва бирламчи бўлганидек, х⁰³³ ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолаверади.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосага келиш мумкин- биринчидан, инсон ва инсоният дунёси табиатдан ажралмасдип унинг олий маҳсулидир, иккинчидан, кишини табиат вужуд[^] келтирган бўлса, уни жамият, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар камол топтирди ва унга ижтимоий қиёфа берди, учинчидан одамнинг ўзини ҳам, унинг онгини ҳам меҳнат яратди ва ри[^] вожлантирди, тўртинчидан, табиий муҳит инсон амалий фаолияти жараёнида беҳад ўзгариб «инсоннинг анорганик танаси»га айланди.

2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги

Кишилиқ жамияти моддий оламнинг, табиатнинг кўп минг йиллик тадрижий тараққиётининг қонуний маҳсулидир. У тараққиётнинг маълум бир босқичида, инсонлар жамоаси келиб чиққан даврда юзага келган. Демак, жамият тарихи ва унинг тараққиёти инсон маълум жамоага бирлашиб меҳнат қилган, ишлаб чиқариш қуролларини яратган, маълум ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шаклланган даврдан бошланади.

Жамият тарихи кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихидир. Жамият ривожланиши эса шу муносабатларнинг ўсиши ва такомиллашиши шаклида бўлади. Жамият тарихи табиат ривожланиши тарихининг ма^{аbн} лум бир даврдан бошланади.

Шундай қилиб, инсон ва жамият табиатнинг ажралмас б^Р қисми бўлиши билан бирга унинг алоҳида онгли қисмидир. А мият ҳаммаша табиат билан ўзаро алоқада бўлади. **Инсон** **Х** **П** доим табиатнинг бағрида яшайди. Биз бутун борлигимиз табиатникимиз ва унинг ичида яшаймиз, ва **улардан** **тўғр** фойдалана биламиз.

Инсон ҳеч қачон табиатдан ташқарида, у билан алок[^] муносабатда бўлмасдан туриб яшай олмайди. **Табиат** ^{от} ^м ^л ^т жамият, табиат билан инсон, табиат тарихи билан ^ж ^л ^{ар} ^ц тарихи диалектик бирликда, таъсир ва акс **таъсир** **да** **дир**. ¹ ^л ^а ^ц бир-бирдан ажратиш мумкин эмас. Алоҳида инсон ҳам, ^{-^} ^{ци} жамият ва инсоният дунёси ҳам назарий, **жисмонни**, ^а ⁻ ¹ жихатдан табиат билан узвий алоқадорликда **яшайди**.

табиат — табиий ресурслар манбаидир. Табиий ресурслар, ёнилғи, нафас олинадиган ҳаво, ичиладиган сув, ҳар хил шёлар бўлмаса инсон, жамият яшай олмайди, саноат, қишлоқ хўжалиги ва маданиятни юксалтириб бўлмайди. Табиат учун моддий неъматларнинг биринчи манбаи сифатида ҳам, шодлик, ҳаёт қизиқишининг ва ҳар бир кишидаги маънавий бойликларнинг битмас-туганмас манбаи сифатида ҳам унинг гоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Табиатнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган инсонларнинг озик-овқат манбаи, унинг дастлабки меҳнат шартларининг хазинасидир. Ер инсонни боқади, инглиз оливи **Вильям** Петти айтганидек, меҳнат бойлигининг «отаси» бўлса ер унинг «онаси»дир. Одамлар бир неча минг йиллар давомида унинг иссиқ бағрида унди, вояга етди. Инсоннинг кундалик ҳаёти ва севинчлари ҳам Ер туфайлидир. Шундай экан, инсон учун гоят даражада муҳим ва зарур бўлган Ерни эъзозлаш мумкин эмас!

Кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариши учун муайян табиий шароитлар талаб қилинади. Табиатнинг жамият билан яқиндан алоқа боғлайдиган, унинг тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатадиган қисми табиий муҳит деб аталади. Ер ва ер ости бойликлари, дарёлар, иқлим ва бошқа шу қабилар табиий муҳитни ташкил этади.

Табиий муҳит жамият тараққиётига таъсир этувчи омил сифатида икки катта туркумга бўлинади. Улардан бири тирикчилик воситаларидан иборат табиий бойликлар, яъни ернинг ҳосилдорлиги, ўрмонларда ҳайвонларнинг, сувда балиқнинг кўплигидан иборат бўлса, иккинчиси меҳнат воситалари (мавжуд шаршаралар, кема қатнайдиган дарёлар, дарахтлар, кўмир, нефть, газ ва бошқалар)дир. Кишилиқ жамиятининг бошланғич Даврида ташқи табиий шароитларнинг биринчи хили, жамият тараққиётининг юқори босқичида иккинчи хили ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Табиий шароит жамият тараққиётига икки хил таъсир кўрсатади. Маълумки, тирикчилик воситалари ва табиий манбаиларга бой бўлган мамлакатларда яшовчи халқлар ўз тирикчиликлари учун зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлашда маблағ ва кучни бундай табиий қулайликларга эга бўлмаган халқларга қараганда анча кам сарфлайдилар. Қулай табиий шароитлар жамият тараққиётига маълум даражада ёрдам беради. Қондирилиши мутлоқ зарур бўлган табиий эҳтиёжларнинг миқдори қадар кам бўлса, ернинг табиий ҳосилдорлиги нақадар кўп бўлса, иқлим нақадар қулай бўлса, ишлаб чиқарувчи ҳаётнинг сакланиши ва такрор ҳосил қилиниши учун зарур бўлган ишчи кучи кам бўлади. Демак, унинг бошқаларга кетадиган қисми меҳнати унинг ўзига кетадиган меҳнатига нисбатан кўп бўлиши мумкин. Аксинча, табиий шароит ноқулай бўлса, кишиларнинг асосий вақти, маблағ ва меҳнати тирикчи-

лик воситаларини яратишга кўпроқ сарф бўлса, у ҳолда ятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари нисбатан секинроқ шивади. Ноқулай табиий шароит жамият тараққиётига бипсалбий таъсир кўрсатади.

Агар одамлар табиий шароитлар билан чекланиб ктирикчилик воситаларини табиатдан тайёр ҳолда олганлап (бундай бўлиши мумкин эмас, албатта) жамият тараққида жуда секин ривожланган бўларди, одамларда тараққиёт тилиш, меҳнат қуролларини ривожлантириш, табиат кучларга қарши курашиш зарурияти ҳам бўлмасди.

Турли тарихий шароитларда табиий шароитларнинг жамият тараққиётига таъсири айнан бир хил бўлган эмас. Ибтидоив жамоа тузумида одамлар ўзларини қуршаб олган табиатга бутунлай қарам бўлганлар. Улар табиатни эмас, балки табиат уларни ўзига бутунлай бўйсундирган. Чунки ҳали бу даврда фан, техника ўсмаган, маданият ривожланмаган, меҳнат қуроллари оддий бўлган. Шунинг учун ҳам одамларнинг ҳаёти табиий шароитлар қулайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Бошланғич даврда одамлар шунинг учун ҳам дарё бўйларига, тоғ ёнбағирларига, тупроғи серҳосил жойларда, ўрмонлари ва ҳайвонот дунёси сероб бўлган жойларда яшашга ҳаракат қилганлар. Я

Қадимги даврда тирикчилик воситаларининг табиий манбаларига бой бўлган жойлар жамият тараққиётига катта қуланлчк туғдирган. Шунинг учун ҳам Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Урта Осиё, Кавказорти, Урта ер денгизи ўлкалари маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Маданиятнинг ибтидоий жамоа тузумидан кейинги юкори босқичларида одамларнинг табиатга бўлган таъсири анча кучайиб, табиат ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари анча кенгайди. Бунинг асосий сабаби ишлаб чиқарувчи кучларнинг, фан, техника ва маданиятнинг ривожланиб борганлигидир.

Социологня фанида географик детерминизм деб аталган назарияга мувофиқ жамиятнинг иктисодий тузумини ҳам, унинг жимтой ва сиёсий тузилишини ҳам белгилайдиган нарса географик мухитдир. Масалан, француз олими Монтескье «Қонунлар руҳи тўғрисида» деган асарида капиталистик мамлакатлардаги миллионларча омманинг бошига тушаётган азоб-укубларнинг асл сабаби табиий сабаблардир, дейди. Иқлим Ҳуронлнги унингча ҳамма ҳукмронликдан кучлироқдир. БирОД географик детерминизм тарафдорлари нима учун бир хил бий шароит мавжуд бўлгани ҳолда баъзи мамлакатлар тез ривожланади-ю, баъзилари секинроқ ривожланади деган ма ланн тушунтириб бера олмайди.

Дарҳақиқат, табиий шароитлар ижтимоий тараққиётни боришини тезлаштириши, унга туртки бериши, ижобий курсатиши мумкин, лекин жамиятнинг қиёфасини, ижтимоий тузумнинг хусусиятини, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш белгилаб берувчи куч бўлолмайди. Чунки, жамиятнинг ўзгар

И овланиши табиий шароитларнинг ўзгаришига қараганда содир бўлади. Табиий шароитларнинг сезиларли дарагариши учун кўп йиллар керак бўлса, жамият ҳаётида ргаришлар бўлиши учун қисқа бир тарихий муддат кифоя

р'пона, Осиё, Африкада географик шароит бундан 3 минг олдин' қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай. Бил шу йиллар ичида ундаги давлатлар, халқлар ва миллатлар х а ётида шу қадар кўп ва хилма-хил ўзгаришлар бўлди ва «оқдаки, уларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиш асло мумкин ас Буюк ўзгаришлар жамият ҳаётида содир бўладиган ҳар андай ўсиш, ўзгариш ва ривожланишларнинг географик мухит азгаришига нисбатан тезроқ амалга ошишини очик-ойдин кўрсатиб турибди.

Юкорида айтилганларни умумлаштириб, қунидагича хулоса чиқариш мумкин: 1) Инсоннинг табиат билан алоқаси Ерда инсон пайдо бўлган вақтларданок юзага келган бўлиб, бу зарурий объектив алоқадорлик ўз аҳамиятини бундан кейин ҳам ҳеч қачон йўқотмайди; 2) Табиат билан жамият ўртасидаги алоқадорлик, жамиятнинг табиатга, табиатнинг эса жамиятга таъсири кишилар онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонуниятдир; 3) Жамият билан табиатнинг объектив алоқадорлиги, табиий шароитларнинг жамият тараққиётига кўрсатадиган таъсири жаҳондаги айрим бир халқлар ва мамлакатларга тааллуқлигина бўлиб қолмай, балки бутун инсоният учун, барча жамиятлар ва мамлакатлар учун бир хилда умумийдир; 4) Табиий мухит инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятинингдоимий, абадий ва зарурий шартидир.

3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари

Одам пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб, уни батамом ўзгартириб юборди. Кейинги минг ликлар давомида инсон фаолияти натижасида Ер шари юзаси, Қлими, ўсимлиги, ҳайвонот дунёсининг таниб бўлмас даражада кетганлиги бунга мисол бўла олади. Эътироф этиш керакки, инсоннинг истикболни ўйламай қилган хатти-ҳаракатлари кўр-кўрона қилмишлари туфайли табиат беҳад озор чекди, Яс Нарсалардан абадий жудо бўлди. Ҳар хил космик чанглр, боп лпк электр станциялари, автомобиллар сонининг тез ўсиб ца радиоктив моддалар ва бошқалар таъсири остида барбонли мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган ҳаво тоқат кнлиб са Диган даражада ифлосланмоқда. Бундай даҳшатли ҳодити Р Дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларнда тез-тез бўлиб йди. Атроф-мухитнинг радиоктив ва кимёвий чиқиндиларинг булганиши аҳолининг, чорва молларининг, паррандаларинг

- Дарё ва кўллардаги, сув омборлари ва океанлардаги балик

ва бошка жониворларнинг кўплаб заҳарланишига сабаб бўлди. Олимлар ҳаво, сув ва ер устининг заҳарланиши шу давом этадиган бўлса, цивилизация ҳалок бўлиши йишиши. Академик А. Р. Ферсманнинг фикрича, агар фера таркибидаги карбонат ангидрид микдори 2 баравар са, бу нарса ер юзидаги ҳароратнинг 4 даража кўтар олиб боради. Унинг ҳисобича, бу воқеа 500 йилдан кейин - бўлиши керак.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган ллар, кўллар, Шимолий қутб музликлари, денгизлар, борлари ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озик-овкЯ манбаи бўлган жаҳон океанлари ҳам ҳозирги вақтда инсон цивилизацияси қурбони бўлмоқда. Ҳар йили жаҳон океанга у миллион тоннагача микдорида нефть ва нефть маҳсулотлапв келиб тушади.

Инсон ўзининг кўп асрлик хўжалик фаолиятида 72 хайвон турини бутунлай йўқ қилиб юборди. Узимизнинг Узбекистонда ҳам Тур

он йўлбарси, йўл-йўлли сиртлон каби хайвонлар йўқ бўлиб кетди. Оққуйруқ, қорақулоқ, Устюрт қўйлари, Бухоро буғуси, оқтирноқли қўнғир айиқ қабилар эса йўқ бўлиш арафасида турибди.

XX аср ўрталаригача, ҳатто яқин-яқинларгача ҳам инсон табиатга ҳоким, уни истаганча ўзгартириши, иродасига бўйсундириши мумкин, деган нотўғри фикр устунлик қилиб келди. Уша шароитларда бу фикр дунёнинг кўпчилики мамлакатларида, жумладан ўзимизда ҳам қўллаб-қувватланди. Табиатни иқтисодиёт талабига мослаштириб ўзгартириш авж олиб кетди. Қанча-қанча лойиҳалар вужудга келди. Дарё ва кўллардаги балиқлар, паррандалар, хайвонлар эҳтиёждан ортиқча овланди ва кўпчилиги ҳозир йўқ бўлиб кетди. Бир пайтлар Амударёнинг ўзидагина 140 дан ортиқ балиқ тури бўлганига энди ишоннш қийин. Урмонларга нисбатан ҳам кўр-кўрона муносабатда булиш туфайли Ер шарида 100 йил аввалги 7200 миллион гектар ўрмондан ҳозир 4100 миллион гектар ўрмон қолди. Шу сабабли ҳам табиатни муҳофаза қилиш бугунги кунда инсоният олдида турган долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Инсон табиатдан ўзига керакли нарсаларни олиш билан о Р қаторда унга хир хил ишлаб чиқариш чиқиндиларини таШЛД табиатни заҳарлантормоқда. Индустиал жиҳатдан ривожлган мамлакатларда бир киши ҳисобига, ҳар йили табиатда тонна модда олиниб, унинг атиги 1—1,5 фоиздан маҳсулотлари сифатида фойдаланилмоқда, қолганлари эскинди сифатида ташлаб юборилмоқда. Расмий маълумот-кўра, ҳар йили атмосферага 200 миллион тоннадан зиёд исқарийб 150 миллион тонна олтингугурт оксиди, 53 на азот оксиди, 50 миллион тоннадан ортиқроқ хдр хил дородлар чиқарилмоқда. Жаҳон саноати ҳар йили та 32 миллиард м³ ифлосланган сув, 70 миллион тонна газлар ва 250 миллион тонна чангни чиқариб ташламоқда³ -

Кп ябатда биосфера ўз-ўзини тозалашга ожиз бўлиб қолмоқ-
| зир атмосферада заҳарланган (углекислота) газнинг миқ-
дэ, x ...)Нйб 20 фоизни ташкил этади. Буларнинг ҳаммаси инсон
доpБ; ^га таъсир этиб, улар ўртасида рак ва бошқа касаллик-
йилдан-йилга кўпайиб кетмоқда. Ҳозирги пайтда дунё
"?? \ . ҳар йили 500 минг киши рак билан касалланган бўлса,
нг 60' фоизи атроф-муҳитдаги ҳар хил канцероген моддалар-
•"г"кўпайиши натижасида ҳосил 'бўлган.

йНН^а'иятнинг табиатга таъсири ҳамisha олий мақсадга муво-
қоклона бўлиши керак. Агарда бунинг аксича бўладиган
"табиат инсондан жуда каттик ўч олиши, қўлга киритган
й пча ютуқларини ер билан яксон қилиб юбориши ҳеч гап эмас.

Кўриниб турибдики, табиатни муҳофаза қилиш ҳозирги
иаврининг энг ўткир ва долзарб умумбашарий муаммоларидан
биридир. Бунинг маъноси нимадан иборат? Табиатни муҳофаза
қилиш инсониятнинг эртанги куни ҳақида ғамхўрлик қилиш,
ер юзасидаги барча инсоният учун муқаддас даргоҳ ҳисобланган
сайёрамизнинг тақдири тўғрисида жон куйдириш, уни тинч-
тотув ҳолатда сақлаб қолиш демакдир! Бу — инсон учун зарур
бўлган барча ноз-неъматлар манбаи — ерни севиш ва ардоқлаш,
унинг касалланиб яроқсиз бўлиб қолишга йўл қўймасликдир.
Бундай шарафли ва олижаноб ишдан ўзини четга оладиган
бирон киши, элат ва миллат, бирон бир мамлакат бўлиши мум-
кин эмас.

Табиий муҳитни муҳофаза этишни ёки бошқача айтганимизда
экологик хавфсизликка алоҳида эътибор беришни пайсалга
солиб бўлмайди. Бу соҳадаги ҳозирги аҳвол таҳликали бўлиб
турибди. Вазият зудлик билан ҳаракат қилишни тақозо этмоқда.

Табиатга меҳр-муҳаббат билан ёндошиш, теварак атрофни,
сувни, ҳавони, тупроқни, ҳайвоноту набототни асраб-авайлаш
ҳақида ислом таълимотида ҳам муҳим ғоялар мавжуд. Биз яша-
ётган коинотдаги, ер юзидаги барча ноз-неъматларнинг қадрига
етиш, уларни эъзозлаш, уларни асраш исроф қилмаслик ҳар
бир мўмин-мусулмоннинг бурчидир.

Қуръондаги оятларда, Пайғамбаримиз ҳадисларида ҳайво-
нст олами, наботат олами ва атрофимизни ўраб турган бошқа
иарсаларни тўла-тўқис ҳимоя қилиш, сақлаш, уларни бузмаслик,
исроф қилмаслик тўғрисида кўпгина маслаҳатлар мавжуд, улар-
й Доимо эсда тутишимиз керак.

4. Минтақамиздаги экологик вазият

Та "ксоният ўзининг фаолпяти туфайли ишлаб чиқариш воси-
Ни ^Нни тараккий эттириш билан бир қаторда экологик вазият-
қ|с' ^ оятда кескинлаштириб юборди. Натижада экологик ин-
т' , 03 вужудга келди. Ҳаво ва ичимлик сувларнинг саноат чиқин-
на'т • И ® илан ифлосланиши, ўрмонларнинг йўқолиб кетиши
ка • . : а с и да тупроқнинг эрозияга учраши, ҳайвонот дунёсининг
инб кетиши, табиат ҳодисалари ўртасидаги мувозанатнинг

бузилиши, турли хом-ашёларнинг кескин камайиб кетншц 1 лар экологик инқирознинг яққол кўринишидир.

Экологик вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетганини /Я казий Осиё минтақаси мисолида ҳам кўришимиз мумкин

Ҳозирги вақтда Осиё марказидаги энг катта сув ҳавзаси¹ Орол денгизининг тақдири кўпчиликини ташвишга сол^{33aCи} Инсоният тарихи ҳалигача чорак аср давомида бир авлод[^] ўнгида ҳавзаси 6 миллион гектардан зиёд ва чуқурлиги 69 ~ гача бўлган денгизнинг ер юзасидан ғойиб бўлиб кетганлиг[^] билган эмас эди. Бугунги кунда Орол денгизи қарийб ярм^и куриб бўлди. Суви кетиб қолган жойларда, икки миллион^е тарга яқин қум ва туздан иборат саҳролар пайдо бўлди.

Орол муаммоси фақат Ўзбекистонга ёки Марказий Осиёда мамлакатларга тааллуқли минтақавий муаммо бўлиб ҳолмай умумбашарий муаммо ҳамдир. Орол бўйидаги экологик вазик кейинги вақтларда шу қадар кескинлашиб, фожиали тус олиб кетдики, ундан нафақат Марказий Осиё халқлари, балки бутун[!] курраи-замин бирин-кетин зарар кўрмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 48- сессиясидаги маърузасида айтиб ўтилишича, кейинги йилларда Орол денгизининг «ҳажми уч баравардан кўпроқ қисқарди, майдони икки баравар камайди, қирғоғи 80 километрга чекинди, сувнинг минераллашув даражаси тўрт баравар ошди, атрофдаги ҳайдаладиган икки миллион гектар ерни қум босди, чанг-тўзонлар бўрони 300 километр ва ундан кўпроқ масофага етиб борадиган бўлди. БМТ мутахассисларининг фикрига кўра, Орол муаммоси ўзининг экологик ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жиҳатидан XX асрнинг энг катта офатларидан бири бўлиб қолди»¹.

Орол денгизининг куриши билан боғлиқ бўлган фалокатлар ҳозирги авлодгагина эмас, келгуси авлодлар ва бутун инсоният учун ҳам ўта хавfli ва хатарлидир.

Орол муаммоси ҳам миллий, ҳам минтақавий ва ҳам жаҳоншумул муаммодир. Шунинг учун ҳам Орол бўйидаги экологик фалокат оқибатларини бартараф этиш, Орол денгизини кутқариш бўйича биргаликдаги чора-тадбирларни амалга ошириш минтақалараро ҳамкорлик доирасида алоҳида аҳамиятга эга.

И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеяси сессиясида сўзлаган нуткида, Ўзбекистон БМТнинг Орол муаммоси бўйича махсу комиссияси ташкил қилинишининг тарафдори. Бу комиссия ми тақадаги ҳукуматлар билан келишган ҳолда ва 'БМТ нинг им»^o ниятлари орқали халқаро кучлар ва маблағларни мана шу экологик фожиани бартараф этишга жалб қилган бўлур эди, Д⁶!

Минтақамизда экологик вазиятнинг мураккаолашио ганлиги ҳақида сўз юритганда яна шуни ҳам эсдан чиқармас

¹ Каримов И. А. «Халқ сўзи», 1993, 29 сентябрь.

пахтани парвариш қилиш учун кўп миқдорда ва бир ёрда ишлатилган захарли кимёвий моддаларнинг ёри ер, сув, ҳаво захарланди. Оқибатда неча минглаб ки-
аР ошқозон-ичак, сариқ касалликларига мубтало бўлишди.
Тадкиллнк туфайли бу масалани ҳам ҳал қилишда маълум
ажада ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Пахта зараркунан-
тприга қарши захарли кимёвий моддаларни ишлатиш ўрнига
Д^а огики усуллардан фойдаланилмоқда. Пахтазорларнинг кў-
мини камайтириш ҳисобига дон маҳсулотларини ишлаб чи-
ДШ нў^лга кўйилмоқда. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида эко-
логик вазиятни яхшилашга замин яратмоқда.

Марказий Осиё минтақаси учун яна бир хос вазият шундан
иборатки, аҳолининг эhtiёжларини қондириш учун ер ости хом-
ашёлари, жумладан газ, нефть маҳсулотларини қайта ишлаб
чиқиш йилдан-йилга авж олиб кетмоқда. Мазкур хом-ашёларни
ишлатишда табиатни муҳофаза этиш чораларини кўриб кўйилса
мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Марказий Осиё минтақасидаги экологик хавф устида сўз
юртилганда шунинг ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, қуролланиш
пойгаси авж олган йилларда мазкур Семипалатинск полиго-
доний равнишда ва жуда кўп миқдорда ядровий қуролларни
портлатиш натижасида бир неча минг километр атрофдаги му-
хит, ер, сув, ҳаво, ўсимликлар, барча жонли мавжудотлар, шу
жойларда истиқомат қилувчи кишилар радиоактив нурлар ва
чиқиндилар билан захарланди ва ҳозир ҳам захарланиб келмоқ-
да. Бу эса ўз навбатида инсониятни лол қолдирган даражадаги
турлича фожиаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Кейинги йилларда мазкур полигонда ядровий зарядларни
портлатиш ишлари тўхтатилган, лекин экологик вазият ханузга-
ча жуда ҳам мураккаб ҳолатда сақланиб келмоқда.

Кишиларни табиат ва ўзининг келажак истиқболи қизиқтир-
моқда. Бугун биз шундай юксак даражага эришдикки, инсон
табиатдан фойдаланибгина қолмасдан, уни ҳимоя қилиши зарур.
Табиатни эъзозлашда ва сақлашда ҳеч қандай ҳудудий тўсиқ-
лар бўлиши мумкин эмас, чунки бир мамлакатда рўй бераёт-
ган экологик инқироз бошқа жойларга ҳам ўз таъсирини кўрсат-
қда. Табиат муқаддас бир даргоҳ, инсон кўз очиб кўрган дунё,
амсоли она кучоғи, инсон учун бешиқдир. Биз яшаб нафас
олиб, кун кечириб, тирикчилик ўтказиб турган табиат, унинг
Ркибий қисми бўлмиш Еримиз — ҳамманинг, бутун инсоният-
нинг умумий уйи, умумий маконидир. Шундай экан, уни кўз ко-
Р чигидек сақлаш, атроф-муҳитнинг ифлосланишига йўл қўй-
лик умумдавлат, умуминсоният ишидир. Табиатни муҳофаза
Шнинг долзарблиги боиси ана шунда.

Экологик инқироз ишлаб чиқариш инқирози бўлибгина қол-
ма^м вақтда, ижтимоий-сиёсий муаммо ҳамдир. Чунки та-
би^э вақтда, ижтимоий-сиёсий муаммо ҳамдир. Чунки та-
ош^м УХ^оФ^{аза} қилиш бу ривожланиш ва халқ фаровонлигини
ришнинг заминидир. Шунинг учун ҳам республикамизда

табиатни муҳофаза қилишни давлат йўли билан бошқариш билан назорат қилиб туришга катта аҳамият берилаётганлиги бўлмайди эмас. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг, 0) сақлаш, ЭКОСАН ва бошқа жамғармаларнинг таъсис табиатдан унумли фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларига оид минтақавий жаҳон илмий-амалий манларининг ўтказилиши, табиатни муҳофаза қилиш ишлаш жамоатчилигининг кенг жалб этилиши бунга мисол бўла олади.

Минтақамизда табиатни муҳофаза қилиш ишлари қуйндаги вазифаларни ҳал қилишга қаратилмоғи лозим:

— қишлоқ хўжалик экинзорларини сақлаш, тупроқ эрозий сига қарши курашни кучайтириш, ерларни селдан, кўчкиладан, ўнририлишлардан, шўр босишдан, захарланишдан, сув бошишдан ва қакраб қолишдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

— фойдали қазилма конларини янада комплекс равишда ўзлаштириш, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш чоғида нобуд гарчиликка йўл қўймаслик;

— Орол денгизи, Сирдарё, Амударё ва бошқа сув хавзалари сатҳини камайишининг олдини олиш, уларни булғанишдан сақлашни кучайтириш чораларини амалга ошириш, сув манбалари, жумладан кичик дарёлар ва кўлларни қуриб қолишдан ва ифлосланишидан муҳофаза қилишни яхшилаш, Марказий Осиёдаги энг муҳим дарё хавзаларидаги сув хўжалиги комплексларини автоматлаштирилган бошқариш тизимларини яратиш, ирригация, мелиорация тизимларини ҳозирги давр талабига мувофиқлаштириб қайта қуриш;

— зарарли моддаларнинг атроф-муҳитга чиқариб ташланишини камайитириш ва чиқарилаётган газларни зарарли аралашмалардан тозалашни яхшилаш, газ ва чанг ютувчи ғоят самарали аппаратлар, сувни тозалайдиган ускуналар, шунингдек табиий атроф, табиий муҳитнинг ҳолатини назорат қилувчи асбоблар ҳамда автомат станциялар ишлаб чиқаришни таъминлаш;

— иссиқлик электр станцияларида мазутдан, торфдан ёки нефатда фойдаланишни камайитириш;

— ўрмонларни ёнғиндан сақлаш ҳамда уларни захарли хашаротлардан ва касалликлардан муҳофаза қилиш. Нҳота Дархатзорларини кенгайтириш, шаҳарлар, қишлоқлар ва уларнинг атрофларида янги кўкаламзорларни яратиш, мавжуд шундай зоналарни ободонлаштириш;

— илмий асосланган кўриқхона ва миллий паркларни келтиришни давом эттириш. ЁВВОЙИ ҳайвонларни равишда кўпайтириш ҳамда табиий кўл, ҳовузлар ва сув омдаларида қимматли балиқ турларини урчитиб кўпайтириш тадқоқларини амалга ошириш.

Экологик муаммоларни ҳал қилишда барча мамлакатнинг бир-бирларига кўл бериб, ҳамкорликда иш қўриқхона мақсадга мувофиқдир. Бу соҳада умумжаҳон миқёсида ҳам

1. Ҳарч мамлакатларнинг баҳамжиҳат оммавий ҳаракат қи-
ри зарурлигини кўрсатмоқда. Бу ҳамкорлик тўла тенг
"ик, ҳар бир мамлакатнинг суверенитетини ҳурмат қилиш
%а, олинган мажбуриятларни, халқаро ҳуқуқ нормаларини
аСоС1-онан бажариш асосида бўлиши лозим. Биз яшаб турган
қ;шг қатъий талаби мана шулардан иборат.
даБТЗбиатни эъзозлаш, уни муҳофаза қилиш, инсон онгининг
қлиги билан бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳозирги
еТ,;гг! кишиларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш
охида аҳамият касб этади. Бу борада оиланинг роли катта.
Р^аримизда экологик маданиятни тарбиялашда болалар боғ-
алари, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари ҳам жонбоз-
4 к кўрсатмоғи зарур. Меҳнат жамоалари, жамоат ташкилот-
«яри, оммавий ахборот воситалари доимий ва изчил равишда
ах олиннинг экологик онги ва маданиятини тарбиялашга оид иш-
ларни мунтазам олиб борсалар, бу масалада шунчалик тез жид-
дий ўзгаришларни қўлга киритишимиз мумкин эканлигини ҳеч
ҳам эсдан чиқариш керак эмас!

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Табиат тушунчаси маъносини айтиб беринг. Инсон табиатнинг олий махсули эканлигини қандай тушунишингизни баён этинг-
2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги сабаби ва заруриятини ёритинг.
3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари- Бу борада сизнинг фикрингиз қандай?
- 4- Узбекистон Президентининг Орол муаммосини ҳал этиш бўйича дунё миқёсида олиб бораётган саъй-ҳаракатларининг миллий, минтақавий ва умумбашарий аҳамияти ҳақида давра суҳбати ўтказинг.
5. Қишиларда экологик онг ва маданиятни шакллантириш зарурияти ва асосий вазифаларига эътибор беринг ва бу ҳақда илмий мунозаралар уюш-иринг-

III БУЛИМ. ОНГ ФАЛСАФАСИ

VII Б 0 Б. ОНГ. ИЖТИМОИИ ОИГ ВА УНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Онг — воқеликни акс эттириш ва инсон фаолиятини таъминлаш шакли

Инсоннинг теварак-атрофини куршаб турган **моддий борлиқ унинг** онгида акс этилади. Онг нима, у қандай ^{олам} пайдо бўлган, у моддий дунё билан қандай муносабатда ^{дег} **саволлар** устида инсон энг қадим замондаёқ ўйлай бошлага¹ **Натижада** онг муаммоларини талқин қилишда турли **холдаг**[^] тасаввурлар вужудга келади. ^{**}

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотига кўра, онг, Оллоҳ томонидан инсонга инъом қилинган руҳнинг зухуроти, у ў-^{ИМа} ва абадийдир. Форобийнинг фикрича, «одамларнинг бир **авлоди** ўлиб кетгач, уларнинг жисмлари йўқ бўлиб кетадию, аммоуларнинг руҳлари вужуд (қафаси)дан кутулиб, саодатга эришадилар. Сўнг бошқалари уларнинг ўрнини эгаллаб, улар қилган **ишларни** қиладилар. Бу авлод одамлари ҳам дунёдан ўтгач, **худди** шундай йўл билан руҳлари аввалгиларнинг изидан бориб, **киёфалари** (феъл ва фазилатлари), қуввати ва сифати **ўхшаш, яқин** руҳлар билан қўшилишлари мумкин... Ҳар бир янги **келган рух** ўзига ўхшаш аввалги рух билан қўшилганида хузур-халовати ҳам янада ортади¹.

Илмий фалсафа таълимотига мувофиқ, онг юксак даражада ташкил топган материянинг, яъни инсон миясининг маҳсули бўлиб. унинг хусусияти воқеликни акс эттиришдан иборатдир.

Онг — инсон миясининг функциясидир, бу функциянинг моҳияти эса ташқи реал дунёни инъикос эттиришдан иборатдир, деб тушунтиради.

Онгнинг моҳиятини тўғри очиб бериш учун унга ҳар томоёй лама, яъни онтологик, гносеологик ва ижтимоий жпҳатдан ёндошмоғимиз лозим.

Унга *онтологик* жиҳатдан ёндошиш, онг—бу табиат узоқ тарихий тараққиётининг маҳсули, материя эволюцияси **жараёнида** вужудга келган руҳий ходисаларнинг хоссаси **демакдир**. Одам онги юксак даражада тузилган материянинг хоссасидир > ташқи олам воқеликнинг инъикосидир. Бу хосса **материянин** оддийдан мураккабликка, қуйидан юқорига қараб ривожлани жараёнида пайдо бўлган. Материянинг ўзи фикр қилувчи ^{о.нсо} миясини ривожлантиради. Онг фақат инсон миясига хос булг инъикос жараёнидир.

Илмий фалсафадаги онг масаласига доир ^г қарашлар У^н | инъикос назариясига асосланади. ^{гВ}

Инсон мияси ва уни ташқи олам билан боғлаб турувчи с

¹ Абу Наср Форобой. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 164-165-^{бет} бет оар.

I ллар¹¹ бўлмаса, ҳеч қандай идроклар, тасаввурлар, тушун-
ҳо сил бўлиши мумкин эмас.

чзЛ\ш'. жонсиз олам тараккиётидан қандай қилиб жонли олам
б чикди, қандай шароитларда органик олам ривожланиши
к^{е.Л} нг келиб чиқиши учун замин тайёрлади? Ана шу саволлар-
онГ, ав0 б бериш учун Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожла-
га ии онгнинг илк тарихини ўрганишимиз лозим бўлади.

Н" Ҳаётнинг пайдо бўлиши, теварак-атрофимиздаги тирик
жудотларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масала табиат ва
^а сафа фанининг энг муҳим масалаларидан биридир. Бу маса-
а рдгт жиддий эътибор бермаган бирорта фалсафий ёки ди-
ий таълимот, бирорта йирик мутафаккир йўк. Ҳаётнинг келиб
чикяши, унинг моҳияти ва ривожланиш қонуниятлари масаласи
рли даврларда ва маданиятнинг турли босқичларида турлича
з1 этиб келинди ва уларнинг ўртасида кескин ғоявин кураш да-
вом этнб келди. Айрим фикрларга кўра, ҳаёт олий зотнинг гав-
даланишидир. Бу нуқтаи назардан олиб қараганда материя ти-
рик мавжудотлар яратиш учун хизмат қиладиган моддадангина
иборатдир, тирик мавжудотлар эса бу моддага шакл ва муайян
бир мақсадга мувофиқлик бахш этувчи жон кирсагина пайдо
бўлиши ва яшаши мумкин.

Илмий фалсафа таълимотига кўра, ҳаёт материянинг қону-
ний вужудга келадиган ва емириладиган айрим бир шаклидан-
гина иборатдир. Ҳаётни билишга олиб борадиган ишончли йўл
объектив тажрибадан ва тирик] табиатни кузатишдан иборат-
дир. Ер юзида ҳаёт биринчи навбатда тирик бўлмаган модда-
дан пайдо бўлган, яъни жонсиз дунёдан жонли дунё биологик
қонуниятга кўра пайдо бўлган. Энг оддий тузилишга эга бўл-
ган тирик мавжудотларнинг ўзи ҳам жуда узоқ даврлар мобай-
нида моддаларнинг алмашинуви натижасида вужудга келган.

Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши уч асосий
босқичдан иборатдир. 1. Мураккаб жонсиз бирикмалардан ок-
сил ва ҳужайранинг келиб чиқиши. 2. Ҳужайралардан йирик,
ўп хул^аайрали орга, низмларнинг келиб чиқиши. 3. Организмлар
Та раққиётининг маълум босқичида одамнинг келиб чиқиши.

Ҳозирги замон табиатшунослик илми, Ернинг ёши 4—5 мил-
ШарД йил деб ҳисоблайди. Айни пайтда Ернинг атмосфераси
Наитарилиш ҳолатидан оксидланиш ҳолатига бундан 700—800
иллион йил илгари ўтган деб тахмин қилинади.

, Иккинчи босқич углеводородлардан оксил молекулаларга
)Тиш, кейинчалик тирик мавжудотлар шаклланиши мумкин бўл-
н комплекс бирикмалар пайдо бўладиган мураккаб жараён-
н иборатдир. Ерда ҳаёт чамаси 2—2,5 миллиард йил илгари
До бўлганлигини кейинги пайтлардаги илмий далиллар тас-
т^{к.}лайди. Академик А. Опарин ва америкалик олим Г. Юрий
^аввурларига кўра, дастлабки Ер атмосфераси ҳозиргидан
ар^а бошқача бўлиб, сув буғлари, метан, аммиак ва водород
^эла!лмасидан иборат бўлган. Ҳозирги вақтда америкалик
м С. Миллер, ҳинд олими К. Баҳадур ва бошқа тадқиқотчи-
'2^60

ларнинг тажрибаларига кўра бундай шаронтларда дастл аминокислоталар ҳосил бўлиши имконияти исбот қилинган¹

Учинчи, энг муҳим босқич мураккаб оксилсимон модда¹ Жнинг оддий тирик организмга айланишидир. Бу босқич мур^а,^{Ла} босқичдир. «Материянинг ҳаракат шаклларида бири "бў^л"^{Каб} энг муҳим ҳаёт аломати,— деб ёзади академик А. Опар^и"^{Иш} оксил жисмлар модда алмашуви организм атрофидагн тап^Л муҳит билан ўзаро таъсиридан иборатдир.» Кишида баъзан л² организми ўзгармайдиган жисмлар деган таассурот ҳосил б³ ди. Мана шу ўзгармас бўлиб кўриниш танамиз таркибин^Я доимийлигини эмас, балки унда содир бўлувчи жараёнларнинг^Г доимийлигини акс эттиради.

Шундай қилиб, тирик организм учун атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсирда бўлиш — зарурий мавжуд бўлиш шarti ҳисобланади. Бошқа томондан олиб қараганда оксил, қанд, мой, янц тирик организмни вужудга келтириш мумкин бўлган органик моддалар ниҳоят даражада беқарор бўлиб, ташқи муҳит билан ўзаро таъсирда бўлганида тез бузилади. Органик моддаларнинг бузилишига нималар таъсир этади? Биринчи навбатда — кислород. Юкорида айтилганидек, сайёрамизнинг бирламчи атмосферасида кислород бўлмай, қарийб бутун кислород сув ва металл оксиллари шаклида бўлган. Маълум бўлишича, физик муҳитнинг баъзи энг муҳим хоссалари организмларнинг ҳаёт фаолияти натижасида пайдо бўлган. Усимликлардан кислород чиқиб турмаса, сайёрамиз атмосферасида кислород бўлмасди.

Сайёрамизнинг дастлабки даврларида организмлар ва эркин кислород бўлмаган органик модда жуда узоқ вақт мобайнида сақланиб қола олган. Уша вақтда мавжудотнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиб, эндиликда нима учун пайдо бўла олмаслигининг асосий сабаби ҳам мана шундадир. Мана шу пайтдан бошлаб органик дунёнинг тараққиёт кучи бўлган табиий танлаш қонуни ишга туша бошлаган. Табиий танлаш натижасида кооцерват томчилар тобора такомиллашиб ташқи шароитларга борган сари мослашиб, барқарорлашиб борган. Ниҳоят, улар шундай бир системага айланганки, ундан атроф-муҳит билан модда алмашувчи, биз ҳаёт деб атовчи такомиллашган материя ҳарака шаклига эришган. Демак, ҳаётнинг келиб чиқиши материянинг ўзгариб бораётган мураккаб шароитларда ривожланишида заруран келиб чиққан оқибатдир. *

Ҳаётнинг моддий асосини материя тараққиётининг мур^{акк}^Л махсули бўлган оксил таначалари ташкил этади. Ҳаёт окс[^] жисмларнинг яшаш усулидир, бу яшаш усули эса ўз мохн билан мазкур жисмларнинг кимёвий таркибий қисмларин | доимий ўз-ўзини янгилаб туришидан иборат. Демак, оксил-[^] моддалар алмашинувида ҳал қилувчи роль ўйнайди. „ даражада тузилган материя одам ва ҳайвонларнинг руҳи" Ф^(нг) лиятида ўзига хос хусусиятларини намоён қилади. Материя[^] руҳий хоссалари ҳайвонот дунёсида сезгилар вужудга ке ш пайтдагина кўрина бошлайди.

Иштиндай килиб, сезги органик табиатнинг янги сифати бўлиб
 | келди. Сезги етарлича мураккаб тузилган тирик мавжуву-
 вунинг хоссасидир ва бу хосса тасодифий равишда вужудга
 Д^{отЛ}ин эмас, балки материянинг ўзидаги зарур ички жараёнлар
 кел^{кеЛ} 1>касида келиб чиққан кенг маънодаги акс эттириш (инъи-
 наТ) хоссаси бутун моддий дунёда жонли табиатда ҳам, жонсиз
 Ўнатда ҳам бор.

Албатта, материянинг инъикос хоссаси турли шаклда намоён
 йилади ва материя тараққиётида куйи боскичдан юқорироқ
 йоскичга ўтиш билан сифат жиҳатдан ўзгаради. Масалан, одам-
 нинг сезгиси ва тафаккури юксак даражада тузилган материя-
 нинг хоссаси бўлиши билан бирга акс эттиришнинг мураккаброқ
 шакллари бор. Жонсиз табиатда эса акс эттириш қобилияти
 бирмунча содда, механик, физик, кимёвий жараёнларда намоён
 бўлади. Акс эттиришнинг бу шакллари (таъсирланувчанлик,
 пзгиробланувчанлик, сезувчанлик) онг билан тенглаштириш
 ярамайди, чунки булар акс эттиришнинг мураккаброқ шакллари
 ҳисобланади.

Материя ҳаракатининг юксакроқ биологик шаклининг келиб
 чиққанлиги акс эттиришнинг сифат жиҳатдан янги шакли —
 таъсирланувчанликка ўтиш учун зарур шарт бўлди. Таъсирла-
 нувчанлик эса ҳаёт билан бирга пайдо бўлган ва тирик мате-
 риянинг энг муҳим "хоссаларидан бири ҳисобланади. Тирик
 протоплазма бўлган ҳар бир жойда изтиробланиш реакцияси
 мавжуддир. Изтиробланиш хоссаси барча тирик организмларда
 бор. Бу тирик материянинг асосий хоссаси модда алмашинуви
 билан муқаррар боғланган. Тирик оксил вужудга келган ҳамонок
 дарров таъсирланувчанлик кўринади. Бу тирик оксил билан му-
 хитнинг ўзаро таъсирида намоён бўлади. Барча мавжудотлар
 ташки таъсирга жавобан бир қадар мустақил таъсирланадиган
 бўлади.

Тирик табиатнинг тарихий тараққиёти натижасида сезгилар
 вужудга келди, аммо ўсимликларда сезги йўқлиги маълум.
 Усимлик дунёсининг ҳаёт шароити сезгига зарурат туғдирган
 эмас. Усимликлардаги таъсирчанликнинг энг тарқалган шакли—
 бУ улардаги тропизм хоссасидир. У ғоятда хилма-хил бўлади,
 Ма^{Ма}салан, унинг турларидан бири фототропизм шунда кўринади-
 ки, яъни ўсимлик Қуёш нурларининг таъсирига жавобан реак-
 кўрсатади. Яшил ўсимликлар ҳаётида ёруғлик жуда катта
 Роль ўйнайди. Ёруғлик — яшил ўсимликлар учун энергия ман-
 а^андир. Усимликлар мумкин қадар нур энергиясини олмоқ учун
 РУҚҚа интиладилар. Уларнинг баргларига офтоб нурлари қай-
 ўсад^{оМОНдан КўПр^о тушса} барглар асосан ўша томонга қараб

Ҳайвонот дунёсида таъсирланувчанлик хоссаси тараққиёт-
 & н^{Нг} м^м Уайян боскичида сезгиларнинг келиб чиқишига олиб кел-
 таг , аста^{аст} бки энг оддий сезгиларнинг майдонга келиши тирик
 "ат тараққиётидаги янги давр бўлди.

Акс эттиришнинг муайян шакли бўлган сезгилар хайв I дунёси тараққиётининг илк босқичларида келиб **чиқиши** бирга одамда кўпроқ тараққий топди ва камолга етди. (Лан объектив оламнинг субъектив образидир. Материя бизнинг с^{3Ги} аъзоларимизга таъсир этиб, сезги ҳосил қилади. Сезги м^{3Ги} нервларга, кўз тўр пардасига ва шу кабиларга, **яъни** муа^{3Ги} суратда тузилган материяга боғлиқ. Материянинг мавжуд^{3Ги} эса сезгига боғлиқ эмас.

Одам мияси ва кишиларнинг ижтимоий табиатга кўра I рок тараққий топган асаб тизими хайвонларнинг сезгилап Я карама-қарши ўларок, одам сезгиларининг янги сифат хусусият^{3Ги} ларини келтириб чиқаради. Хайвонларнинг сезгилари" х^{3Ги} одамнинг сезгилари ҳам табиатда мавжуд бўлган нарса ва хо- дисаларнинг инъикосидир. Аммо одамнинг сезги аъзолари акс эттира оладиган ҳамма нарсани хайвонларнинг сезги аъзолари] акс эттиришга қодир эмас. Масалан, бургут одамга қараганда анча узоқни кўради, лекин одамнинг кўзи буюмларда бургут- нинг кўзига қараганда анча кўп нарсани ажратади. Одамга нисбатан ит бирмунча нозикроқ ҳид билиш қувватига эга, лекин у одам учун турли нарсаларнинг муайян белгиларидан иборат бўлган ҳидларнинг юздан бир хиссасини ҳам фарқ қила ол- майди.

Фан одам билан хайвонот дунёси ўртасида биологик-физио- логик маънода ўтиб бўлмайдиган чегара йўқлигини исботлади. Энг юксак даражада тузилган мавжудот — одам жонли табиат тараққиётининг энг юксак маҳсули ҳисобланади.

Хайвонлар руҳиятининг муҳим хусусияти инстинктлардир. Инетинктлар — хайвонлар муайян турининг эволюция жараёни- да тўпланган онгсиз ҳаёти, «тажрибаси»дир. Улар мутлақо ўз- гармас нарса эмас, аксннча, эволюция жараёнида ҳаёт шароп- тига қараб ўзгаради, янги инстинктлар билан алмашинади. Ин- стинктлар мураккаб шартсиз рефлекслар бўлиб, организм- нинг ташки таъсиротга жавобан туғма хис-туйғу, **сезгидан** иборат. Инстинктларда ҳеч қандай ғайритабиий сир йўқ. У^{3Ги} турли хайвонларда турлича намоён бўлади. Хайвонларнинг жуда мураккаб сезги ҳаракатлари маълум, масалан, асалар^{3Ги} лар олти қиррали, чумолилар кўп қаватли уялар қуради, **Қуш** лар доимий ҳаво йўлларидадан учиб ўтади, балиқлар ўзи вақт тухумдан чикқан жойига тухум ташлайди ва бошқа кўп гина мисоллар мавжуд. Демак, хайвонларга хос бўлган ру^{3Ги} ходисалар улардаги ҳар хил сезги ва инстинктларда **кўрнинаД** Юқорида айтилганидек, инстинктлар мураккаб шартли нишлар сифатида юзага чиқади, хайвонларнинг **юриш-тур** ана шу боғланишлар асосида вужудга келади. Аммо ^{3Ги} даражадаги хайвонларнинг руҳияти шу ходисалар биланг чекланмайди.

Уларда идрок фаолиятининг элементлари, онг **бошлан?** '1 • . ри, англаб билиб акс эттиришнинг дастлабки энг **оддий** ^ I

борлигини фан далиллар асосида исботлади. Бу эса одам л'Р" яти тасодифий, фавкуллода ҳодисадир, деган қарашларнинг р)и эканлигини исботлаб беришда катта аҳамиятга эга бўл-

^Хайвонларда онгли, режали суратда ҳаракат қилиш қобн-
хн асаб тизимининг тараққий этишига мувофиқ равишда
•^{1П^} ол-ланади ва бу сутәмизувчи хайвонларда анча юксак дара-
Р" а туради. Масалан, тулки ўз кетига тушганлардан яшири-
уцун ўзига таниш жойдан яхшигина фойдалана билади.

" {Оқори даражадаги хайвонлар одамга боғланиш, суяниш.
- /йғуларини намоён қила олади. Маймунларнинг одам хатти-
^аракатларига хос қандай яхши тақлид қилиши маълум. Кўп-
гца хайвонларнинг ажойиб хотираси бор. Ит эгасини бир неча
йилдан кейин ҳам таниб олади.

Юқори даражадаги хайвонларда элементар «тафаккур», асосан анализ ва синтез шаклида кўринади. И. П. Павловнинг фикрича, асаб тизимининг асосий фаолиятларидан бири янги боғланишларни вужудга келтириш бўлса, иккинчи асосий функцияси теварак-атрофдаги дунёни таҳлил қилиш, мураккаб элементларни оддий элементларга парчалашдан иборат.

Юқори даражадаги хайвонларда таъсирланувчиларни уларнинг сифат хусусиятларига қараб ажратиш, фақат муайян таъсиротларни идрок этиш қобилияти бор. Ана шунинг ўзи анализдир. Ҳар хил ассоциациялари вужудга келтириш, уларни миёда қайд қилиш қобилияти билан бирга анализ қилувчи фаолият юқори даражадаги хайвонларда «тафаккур» жараёнининг асосини ташкил қилади.

Бу илмий далиллар хайвонларда онг бошланғичлари борлигини кўрсатади. Аммо хайвонларнинг руҳияти билан одам тафаккури ўртасида сифат жиҳатдан жуда катта тафовут борлигини унутиб бўлмайди.

Одамнинг келиб чиқиши ҳақида Марказий Осиё мутафаккирларининг фикрлари алоҳида эътиборга сазовордир. Масалан, ибн Синонинг фикрича аввал тоғ-тошлар, сўнг ўсимлик, айвонот ва тараққиётнинг якуни сифатида инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча хайвонот олаmidан нутқи ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади.

«Тил ва тушунча соҳиби бўлган тирнк зотдан ортиқроқ муамал бўлган бирор зот йўқдир»¹,— дейди Форобий.

Оннинг вужудга келиши ва ривожланишида меҳнат ҳал қилувчи омилдир. Инсоният ўзининг маълум мақсадга қаратилган, Гл меҳнати туфайлигина табиатдан ажралиб чиқди. Инсоннинг меҳнати натижасида ижтимоий ҳаётни тубдан қайта қурда^{Та К_ОДИР} бўлган ягона кучдир. Шунинг учун ҳам меҳнатнинг бебаҳо бойлиги, унинг яшаши ва ҳаётининг асосий за-

мини ҳисобланади. Инсоният кундалик эҳтиёжи учун зарур (ваган нарсаларни топиш жараёнида табиат предметларидан келиб уларнинг хоссаларини била борган, уларни бир-бирига лан таққослаб ажрата бошлаган.

Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меҳнат қуролларини И ёрлаш ва такомиллаштириш жараёни онгнинг ривожланиши¹ катта таъсир кўрсатганлиги шубҳасиздир. Меҳнат қурол", "га нинг авлоддан-авлодга ўтиб келиши, ўз навбатида олди] Ра- лоднинг ишлаб чиқариш тажрибасини, билими ва онгини ги авлодларга ҳам олиб ўтган. Кейинги авлод эса ўз аждо² Ин рнинг меҳнат қуролларини тайёрлаш ва улардан фойдалани³ усулларини билиб олиб, уларни янада такомиллаштирган. Он⁴ ана шу тариқа меҳнат билан тафаккурнинг бирлиги асосш/ такомиллашиб борган.

Инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни,— деб ёзган эди Беруний,— меҳнат билан белгиланади, инсон ўз хоҳишига меҳ- нат туфайли эришади.

Меҳнат инсон онгини шакллантирган ва камолга етказган асосий омил бўлиб ҳисобланади. Кишиларнинг меҳнат фаолияти тафаккур органи бўлган миянинг ривожланишига ҳам ҳал қи- лувчи таъсир кўрсатади.

2. Онг, тафаккур, ирода, хиссиёт. Онг ва тил

Оннга гносеологик жиҳатдан ёндашиш унинг фаолиятини, оламни билиш воситаси эканлигини эътироф этиш демакдир. Онгнинг муҳим белгиларидан бири шуки, у тушуниб етилган билимдир. Инсон мия ёрдамида фикр қилади. Онгнинг маъноси предметни билиш, ўзлаштириш, унинг моҳиятини очиб беришдан иборат. Онг фақат объектив олам инъикосини эмас, балки ин- соннинг ўз руҳий фаолиятини англашини ҳам ўз ичига олади. Онг воқеликнинг ҳам оқилона, ҳам ҳиссий инъикосини қамраб олади. Шунингдек, у инсон хиссиётлари, иродасини ҳам ўз ичига олади.

Ирода — инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини онгли равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсадни амалга **оширишда** У⁴ райдиган жами тўсиқлар (кўркинч, журъатсизлик, шубҳа)ларн енгишга бўлган қобилиятдир. Ирода амалий фаолият ж⁵Р^a нида шаклланади ҳамда инсоннинг ҳам ташки олам предмет рини, ҳам ўз шахсий имкониятларини билишга асосланади. ИР⁶ дани шакллантириш ва мустаҳкамлашда **кишиларнинг** ама- фаолияти, меҳнат катта ўрин тутаети. Ироданинг онгдаги Ф лияти ҳаракат мақсадини белгилашда, бу мақсадга эр⁷ воситалари ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб маълум⁸ рорга келишда намоён бўлади. Узини тута билиш, Д⁹а¹⁰лар қатъийлик, чидам ва тоқат, мустақиллик ва бошқа шу та¹¹Р- ироданинг муҳим белгиларидир. Ироданинг кучи шу сифа нинг қай даражада намоён бўлишига қараб белгиланади-

Карча РУ^{XIII} жараёнлар снгарн хиссий-эмоционал ҳолатлар Гмия фаолиятининг натижасидир. Хиссий ҳолатларнинг пай-булишига ташқи оламда юз берадиган ўзгаришлар сабаб

- ⁿ Инсоний ҳис-туйғулар ҳаётнинг ижтимоий шароитлари билан ўзгаради. Бошқача айтганда, у ижтимоий шароит билан аглиқ^h олда намоён бўлади.

дмоцияларнинг (ҳис, туйғу) ифодаланиши, биринчидан, ифопи ҳаракатлар (мимик ва пантомимик ҳаракатлар)ни; иккинчидан, организмдаги турли ҳодисаларни, яъни ички аъзолар фаолиятининг ва ҳолатининг ўзгариши (кўпчилик ҳолларда бу ўзгариш эмоция кечириётган одамнинг ташқи қиёфасида намоён бўлади); учинчидан, гуморал характердаги, яъни организмнинг кон таркибидаги ва бошқа кимёвий ўзгаришларни, шунинг билан бирга модда алмашинувида бўладиган янада чуқур ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Эмоционал жараёнлар ва ҳолатлар ёки эмоциялар хиссий кечинмаларнинг одатдаги асосий шаклидан иборатдир. Эмоция қандайдир бир хиссиётнинг бевосита кечирилишидир. Баъзи ҳолларда эмоциялар таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Бундай эмоциялар одамни ҳаракатларга, мулоҳазалар айтишга ундовчи кучга айланади.

Эмоциялар қилинаётган ҳаракатларнинг мавзуси бўлиш билан бирга, баъзан фаолиятни ташкил қилувчи жиҳатга, баъзан эса фаолиятни бузувчи жиҳатларга айланади. Инсоннинг ҳақиқатни излашлари ҳеч вақт инсоний ҳисснётларсиз бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас эди. Бошқа томондан олганда, ортиқча эмоционаллик жуда кўп ҳолларда объектларни нотўғри акс эттиришга, хулоса чиқариш ва баҳолашда мантқиқсиз ҳолатларга олиб келади.

Тафаккур алоҳида тарзда тузилган материя — миянинг олий маҳсули, объектив оламнинг тушунчалар, муҳокамалар, назариялари ва ҳоказолардаги инъикосининг фаол жараёнидир. Бошқача айтганда, тафаккур объектив оламнинг инсон миясида мавҳумлашган, умумлашган, тил билан ифодаланадиган акс этишидир. Тафаккур аввало ижтимоий тараққиёт билан боғлиқдир. у ўзининг пайдо бўлиш хусусиятлари жиҳатидан ҳам, фаолият усули жиҳатидан ҳам, ўз натижалари жиҳатидан ҳам ижтимоий маҳсулдир. Тафаккур кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва воқеликнинг оқибатини инъикосини, унинг қонуниятли алоқаларини очиб беришни таъминлайди. Абстракция, анализ ва синтез, муайян вазифаларни ўртага ташлаш ва уларни ҳал этиш йўлларини топиш, ипотезаларни, ғояларни илгари суриш каби жараёнлар тафаккурга хос хусусиятлардир. Тафаккурнинг воқеликни умумлаштириши акс эттириши инсоннинг умумий тушунчалар тузиш қобиличлигида ифодаланади.

Вазифа Инсон онгининг тараққиётида нутқ, тил ғоят муҳим аҳамият-

га эгадир. Тилинг пайдо бўлиши бевосита меҳнат билан равишда боғлиқ. Одамнинг ўзини ҳам, тилини ҳам ижтимоий меҳнат яратди.

Тил тафаккур билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон нутқи маса, тил воситалари бўлмасан, фикрлаш ҳам бўлмайди. фикрлаш қуролидир. Тафаккур бўлмасан нутқ, тилнинг ҳамлиши мумкин эмас. Тил ва тафаккур бир-бирисиз мавжуд бўлмасан ҳам, бирок, улар айнан бир хил нарса эмас. Тафаккур объектив реалликнинг инъикосидир, тил эса фикрнинг ифода қуроли, уни қайд қилиш ва бошқа кишиларга етказиш, билдириш воситасидир. Тил фақат тафаккурнинг ифодаси эмас, балки унинг таянчи ва тараққиёт қуроли ҳамдир. Кишилик жамияти томонидан яратилган ва кашф этилган барча нарсалар, ҳодисалар, тушунчаларни ўзида акс эттирувчи тил буюк умумлаштирувчилик ролини бажаради.

Жамиятнинг тараққий этиши билан тафаккур сингари тил ҳам тараққий қилиб боради. Тил ҳам онг каби қадимийдир. Тил — амалий, ҳақиқий онгдир, бошқалар учун ҳам мавжуд бўлган ва худди шу туфайли мен учун ҳам мавжуд бўлган онгдир, бинобарин, тил онг сингари бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи туфайли, муомала қилиш зарурлиги туфайли пайдо бўлди.

Кишиларда нутқ меҳнат фаолияти жараёнида бир-бирлари билан алоқа қилиш воситаси сифатида ривожланди. Ҳайвонларда эса нутқ йўқ, бошқача айтганда, Ҳайвонлар гапирмайди. Уларнинг ҳаёт шароити шундайки, натижада уларда сўзлашишга зарурат ва имконият йўқ. Ҳайвонларнинг алоқа қилиш, воситаси ҳар хил сигналлар бериш бўлиб хизмат қилади. Бу сигналлар товуш чиқариб ёки имо-ишора билан берилди. Маймунларда бу ҳол айниқса яққол кўринади. Аммо «сигнал бериш системаларига» нутқ бошланғичларининг вужудга келиши учун ягона шарт-шароит деб қараш керак. Нутқ — алоқа қилишнинг сифат жиҳатдан янги воситаси бўлиб, фақат одамга хосдир.

Тил кишиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш воситаси ва фикрнинг бевосита ифодасидир. Кишилар фикр айирбошламаса, умуман зарур моддий бойликларни ишлаб чиқара олмаган, табиат кучларига қарши биргаликда кураша олмаган бўлур. Фикр айирбошлаш эса фақат тил ёрдамида юзага чиқиши мумкин. Тил тафаккурнинг борлиқ шакли, тафаккур эса тилнинг мазмунидир.

Ш

Демак, тафаккур ва онг инсон миясининг маҳсулидир. Онгнинг тафаккурни фикрлаш органи бўлган миядан ажратиб бўлмаган. Аммо бу муносабатга асосланиб онгни моддий деб ҳисоблаш мумкин эмас. Онгни моддий деб ҳисоблаш, тафаккурни матернинг кўриниши ёки унинг бир бўлаги деб ўйлаш мутлақо тўғри эмас. Онгни моддийлаштиришга унунувчи вульгар матерлистлар фикр моддийдир деб даъво қиладилар. Унинг на

Илан Молешотт, Бюхнер, Фогтлар эса жигар зардоб сингари мия ҳам фикр ажратади деган эдилар. ДюрингН материядан иборат қилиб қўйиб, уни материя билан аштриб, фикрни борликнинг моддий кўриниши деб ҳисоблайди. Гайдилар ва ШУ тарика материя билан онг ўртасидаги, ҳадди ҳодиса билан идеал ҳодиса ўртасидаги фарқни инкор

Илмий^Л фалсафа онгни вульгар материалистик тушунишни этиш билан бирга онг, тафаккур бутун материяга, табиат-Р-, барча нарса ва ҳодисаларда сезувчанлик, тафаккур ва Гшка ҳаётий функциялар бор деган гилозоизм (Бруно, Рабине а бошқалар) таълимотига ҳам қарши чиқади. Бу ғоянинг хато-шундаки, у жонсиз материя билан жонли материя ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайди.

Аниқ ифодаланган шаклдаги сезги материянинг юқори органик шаклларигагина хосдир, ҳолбуки бутун материя инъикос этириш хусусиятига, яъни ташқи муҳит таъсирига муайян жавоб берish қобилиятига эгадир. Бу хусусият маълум даражада сезги билан ўхшашдир, лекин у билан бирдай эмас, шу туфайли тафаккур, онгни бутун материяга хос бўлган хусусият деб бўлмайди.

Ҳозирги даврда фаннинг янги соҳаси бўлган кибернетиканинг музаффақиятлари муносабати билан жонсиз табиат предметларнда ҳам фикрлаш қобилияти бор деб кўрсатишга уриниш кучаймоқда. Турли бошқарувчи системаларни ва бошқарув жараёнларини ўрганувчи кибернетика фани асосида ажойиб машиналар яратилди. Улардан айримлари тайёраларни, поездларни ёки мураккаб ишлаб чиқариш жараёнларини бошқара олса, бошқалари матнни аниқ ва тез бир тилдан бошқа тилга таржима қилади, энг қийин математик топшириқларни бажаради ва ҳоказо. Бу машиналар ташқаридан турли маълумотлар олишга, Уларни «эса сақлаб қолишга» лаёқатлидир. Бу эса айрим олимларнинг «ақлли» машиналар сезиш ва ҳатто, фикрлаш қобилиятига эгадир, деб айтишларига баҳона бўлди.

Кибернетика базасида амалга оширилаётган тафаккур функцияларини моделлаштириш катта фалсафий аҳамиятга эга. Аозирнинг ўзидаёқ бир қатор тафаккур функцияларини қайта қиладиган кибернетика қурилмаларининг яратилиши нл-

Фалсафанинг асосий қоидаларидан бири, яъни алоҳида суръда ташкил топган материянинг функциялари бўлмиш ташкил^КУР Ҳақидаги қоидаи исботлаб бермоқда. Кибернетик машиналар^Нни токомиллаштиришнинг чегараси борми? Машиналар

«Р^Увчиси бўлган инсондан ўзиб кетиши ва ундан ақллироқ бах^ни^И му^минми? Бундай саволларга ҳозирча жавоб йўқ. Бу тарда турли нуқтаи назарлар таърифи мавжуд. Кибернетик^ат^{ас} осчиси Н. Винер ҳисоб машиналарининг имкониятларини аш^атриб юбормаган ҳолда уларнинг фаҳм-фаросатга ўхшислати бўлиши керак деган фикрни айтган эди. Академик

А. Колмагоровнинг фикрига кўра, автоматлар энг муратли системалар, масалан тирик организмлар ва ҳатто **инсон** деген барча асосий хоссаларга эга бўлиши мумкин. Шунинг бундай системалар учун автоматлар деган сўзнинг ўзи бир шартли бўлиб, биз уларни асосан «тирик мавжудотлар аташимиз мумкин бўлади».

Невролог Поль Косса «Инсон ясаган машина унинг иштирокида ҳеч нарса қила олмайди. Машина инсон хоҳлагани қилади, яъни ажойиб қурол ҳолидагича қолаверади. Машинада фикр қилиш қобилияти бутунлай йўқ бўлиб қолди» деган фикрини акс эттиради, холос. Чунки у онгдан батамом маҳрумдир, деган фикрни айтган эди. Академик А. Берг эса кибернетика саноатда ҳам, фанда ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам инсон ўрнини боса олмайди, ҳеч қачон машина жамияти мавжуд бўла олмайди, деб таъкидлайди.

Инсоният неча асрлардан бери мия фаолияти ҳақидаги билимларни тўплашга уриниб келди ва келмоқда. Мия кишига билиш, яратишдек катта бахт келтиради, коинот қаърига чиқиб боришга, бепоён ва бениҳоя атом сирларини билишга имкон беради.

Мия мураккаб биология маҳсули бўлиб, унинг ўртача вазни 1000—1400 грамм чамаси келади. Одам миясининг мураккаб вази қарийб барча ҳайвонларнинг мияси вазнидан катта. Мия вазнининг гавда вазнига нисбати жиҳатдан эса инсон умуман барча ҳайвонлардан анча юқори туради. Инсон миясида 14 миллиарддан ортиқ нерв ҳужайралари бўлиб, уларнинг катталиги 5—200 микрон чамаси келади. Инсон хотираси мураккаблиги, самарадорлиги жиҳатдан машина хотирасидан анча устун туради. Кибернетик машинанинг «электрон мияси» иссиқда, совуқда, намликда, силкинишда ишлай олмаган ҳолда инсон мияси эса бундай шароитга осонликча мослаша олади. Шунингдек, инсон мияси тежамли ишлашдан ташқари жуда пухта системадир. Кибернетик машинанинг бирон жойи ишдан чиқса, бутун машинанинг иши тўхтаб қолиши мумкин.

Кибернетик қурилмада онг бўлиши мумкинми?

Фан ва техниканинг ҳар қандай тараққиёти, шу жумладан кибернетик машиналар тараққиёти ҳам инсонлар амалий фаолиятининг натижаси бўлиб, улар объектив дунё қонунларидан фойдаланади. Фикр ва сезги, ирода ва феъл-атвор, умуман руҳий фаолиятини ташкил этган ҳамма нарса маҳсули, юксак ташкил топган материя — инсон миясининг сасидан иборатдир. Мия эса ўз ҳолича фикр қила олмайди. Кибернетик қурилма билан инсон мияси ўртасида катта фарқ бор. Инсон мияси кимё, физик қонуниятлар билан биология қонуниятларга, шунингдек, ижтимоий қонуниятларга бўйсунди. Инсон жамиятдан ажралган ҳолда яшай олмайди, ҳар қандай кибернетик машина эса муайян шароитларда

I §^д **ҒИЗ** мавжуд бўла олади ва ўз «қобилиятларига» зарар
;^а йди. Инсон онги эса ижтимоий муносабатлар доирасига
лдагона пайдо бўлади ва ривожланади.

Пемак, инсон онги барча ижтимоий муносабатлар билан чам-
о^счас боғланган бўлиб, у ҳақиқатда ҳам жамият тараққиётн-
г^г махсули ҳисобланади. Шундай экан, онг фақат инсон
ҶИЙ фаолиятининг махсули бўлиб, бундай нарса кибернетик
" ^{ил}манинг «электрон мия»сида ҳеч қачон бўлмаган ва бўли-
Ш^г хам мумкин эмас. Машинанинг имкониятлари қанчалик
е^{нг}'ва чексиз бўлмасин, уларга ижтимоий қонуниятлар мансуб
эмас. Кибернетик машиналар билан инсон миясида содир бўла-
диган айрим жараёнлар ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўртасида
жуда катта фарқ бор. Инсон табиатининг энг улуғ, ажойиб, қуд-
ратли ижодидир.

Шундай қилиб, пировардида инсон ақли кибернетик маши-
наларни анча такомиллашган ҳолда қуришга имкон берди. Бун-
дан инсон яратган машиналар инсондан устун туради деган
хулоса чиқармаслик керак: чунки инсоннинг ўзи «ақлли» маши-
наларни яратади ва уни бошқаради. Машина инсонсиз ўлик бир
нарсадир.

Инсон онги теварак-атрофдаги воқеликнинг тараққиётида
фаол ижодий роль ўйнайди. Инсоннинг онги маълум бир мақ-
садга қаратилган жараёндир. Инсон ташқи оламга боғлиқ бў-
либ, ташқи олам инсоннинг бутун фаолиятини белгилайди, бироқ
у инсонни қаноатлантирмайди. Шунинг учун инсон ўз амалий
фаолияти билан ташқи оламни ўзгартиришга ҳаракат қилади,
воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билишга интилади.
Онгнинг фаол роли шундаки, у объектив дунё қонуниятларини
акс эттиради, англайди, уларни билиб олади ҳамда улардан ўз
манфаатлари йўлида фойдаланади. Инсоннинг амалий фаолияти
асосида вужудга келадиган онг ундан илгарилаб кетиши ва амал-
лиётни йўналтириши, унга раҳбарлик қилиши мумкин. Онг инсон
амалий фаолиятининг мақсади, усуллари ва хусусиятларини
белгилайди. Айни вақтда идеал нарса ҳеч қачон ва ҳеч бир
^ароитда моддий нарсанинг ўрнини боса олмаслигини айтиб
утиш лозим. Масалан, бинокор миясидаги, хаёлидаги бино бу
Ҳали амалда қурилган бино эмас, фақат инсоннинг амалий фао-
лияти натижасидагина идеал нарса моддий нарсага айланиши
Умгсин. Ғоялар умуман ҳеч нимани амалга ошира олмайди.
ларни амалга ошириш учун ўз амалий кучини ишга сола би-
адиган инсон талаб қилинади. Инсон маълум бир мақсадни
Узлаб табиатга таъсир этар экан, уни ўз манфаатлари йўлида
д^{гар} Ради. Инсон табиат сирларини тобора чуқурроқ англай-

^а унинг қонунларини билиб боради.

^ Ишлаб чиқариш усули ривожланиши ва такомиллашуви би-
н^н. инсоният билимлари ўсиши билан одамнинг табиатга таъ-
Ри кучая боради. Кишиларнинг меҳнати билан бунёд этилади-
И^А Моддий ва маданий бойликлар кўпаяди. Кишилар табиат ва
Т¹ мой тараққиёт қонунларини қанча чуқур ва мукамал

билиб олсалар, уларнинг иш фаолиятларини шунча режали « хато бўлади, улар ўзларининг меҳнат самараларини ри ва ҳар томонлама ҳисобга оладилар. а

3. Ижтимоий ва алоҳида онг, уларнинг диалектик алоқадорлиги. Ижтимоий руҳият, мафкура

Онгга ижтимоий жиҳатдан ёндашиши унинг ижтимоий ху I сиятларини, моҳиятини очиб беришни тақозо этади. Онг ўз Та, биатига кўра ижтимоийдир.

Ижтимоий онгнинг моҳияти, унинг ривожланишини **ИЖТИ** мой борлиқ белгилайди ва унга нисбатан бирламчидир. Ижти" мой борлиқ бу жамиятнинг моддий ишлаб чиқариш **муиоса"** батлари йиғиндиси, тизимидир. Бошқача қилиб айтганда, **иж"** тимоий борлиқ бу кишиларнинг ишлаб чиқариш системасида тутган ўрни, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатла- ри, жамиятдаги мавқеидир.

Ижтимоий онг жамиятнинг ишлаб чиқариш муносабатлари- ни ўзида акс эттирувчи, жамиятнинг умумий маънавий ҳаёт да- ражасини ифодаловчи ҳис, туйғу, ғоя ва қарашларнинг мажмуи- дир. У жамиятдаги сиёсий ва ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, ди- ний, эстетик қарашлар, кечинмалар шаклида намоён бўлади.

Ижтимоий борлиқнинг ижтимоий онгга нисбатан бирламчи эканлигининг икки сабаби бор. Биринчидан, инсонни қуршаб олган моддий борлиқ абадий мавжуддир. Ижтимоий онг бўлса, кишилар жамоаси ўртасида маълум ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатлар вужудга келган даврда келиб чиқади. Иккинчи- дан, ижтимоий борлиқ ижтимоий онгга нисбатан мустақилдир. Ижтимоий борлиқнинг мавжуд бўлиши учун ижтимоий онгнинг бўлиши зарурий шарт бўла олмайди. Ижтимоий борлиқнинг иж- тимоий онгга нисбатан ҳал этувчи роли тўғрисидаги қонуи умумсоциологик аҳамиятга эга бўлиб, у барча **ижтимоий**-иқти- содий тузимларда ўзига хос шаклда амал қилади.

Ижтимоий онг — ижтимоий борлиқнинг инъикосидир.

Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайдиган объектив реалликдир. Кишиларнинг ижтимоий боғлиги, моддий ҳаёт шароитлари қандай бўлса, ижтимоий онгл ^ ри ҳам шундай бўлади. Лекин ижтимоий борлиқ билан ; мой онгнинг ўзаро боғлиқлиги уларнинг айнан тенглигини оли- дирмайди. 5

Ижтимоий онг ижтимоий борлиққа нисбатан нисбийи м> қилликка эгадир. Ижтимоий онгнинг нисбий **мустақиллиги** } ижтимоий борлиқдан, кишиларнинг ишлаб чиқариш ва си ^ фаолиятидан ўзиб кетиши ёки орқада қолиши **шаклида** ҳа\ Я моён бўлиши мумкин. аний-

Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг шаидаги ворисликда ҳам кўринади. Жаҳон тарихи, б11п01!^ гаН халқлар ва миллатлар тарихи бир-бири билан **боғланиб** к •

I я ^араёнлардан нборат. Агар тарнхга кириб келган хар
 халқ- .^{аР} од ўзидан илгари яшаган авлодлар-
 ^гфани ва техникасидан, ишлаб чиқарувчи кучларидан, мех-
 -уролларидан, моддий ва маънавий ютуқларидан ижодий
 аланмасдан уларнинг хар бирини ўзича яратишга кириш-
 %Та эди, уВД^а ижтимоий тараққиёт ҳам, тарих ҳам, бинобарин,
 лоДлар ур^тасидаги зарурий алоқадорлик ҳам бўлмаё эди.
 "В^иш авлодларнинг кўлга киритган ютуқлари янги авлод учун
 нг катта бойликдир. Бир авлод иккинчи авлоднинг ютуқлари-
 \н фойдаланганлиги туфайли, ворислик туфайли, авлодлар
 ^птасида боғланиш содир бўлади, тарихда узилишлар бўлмай-
 ли ^Ха^Р ^Ир^авлод илгариги авлод яратган ишлаб чиқарувчи
 кучларга эга бўлиши ва бу ишлаб чиқарувчи кучлар унга янги
 ишлаб чиқариш учун асос бўлиши туфайли кишилик тарихида
 боғланиш ҳосил бўлади, кишилик тарихи ҳосил бўлади.

Утмиш авлодлардан сақланиб қолган адабий, маданий, та-
 рихий ёдгорликларга, ғоявий меросга тарихда турли синфлар
 турлича муносабатда бўлганлар. Жамиятдаги илғор синфлар
 маданий мероснинг қимматли томонларини ўзлаштиради, улар-
 ни танқидий ўрганиб, ижодий ривожлантиради, унинг фойдасиз,
 эскириб қолган жиҳатларидан воз кечади.

Фалсафа таълимоти ҳам инсониятнинг бир неча минг ниллар
 мобайнида тўплаган илмий билимларининг қонуний давоми си-
 фатида юзага келади.

Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги ғояларнинг жамият
 тараққиётидаги фаол роли орқали ҳам намоён бўлади. Илғор
 ғоя ва назариялар жамиятдаги илғор кучларнинг манфаати
 учун хизмат қилади, жамиятнинг олға томон ҳаракат қилиши-
 ни осонлаштиради, етнлган ижтимоий масалаларни ҳал қилиш-
 га кўмаклашади, халқ оммасини эскириб қолган ижтимоий ту-
 зум ва синфларга қарши уюшишга, онгли равишда ҳаракат қи-
 лишга, жасорат кўрсатишга ундайди. Янги ғоя туфайли омма
 сиёсий курашда ўзининг мақсад ва вазифаларини англаб олади,
 Ундан куч-қувват олади. Агар уларнинг ташкилотчилик, сафар-
 ба^Р этувчанлик, ўзгарувчанлик роли ва аҳамияти бўлмаса, жа-
 мият ҳаёти ривожланишидаги энг муҳим масалаларни ҳал қи-
 либ бўлмайди.

Ижтимоий онг — объектив воқеликни акс эттирувчи ғоялар,
 ^а^Рашлар, ижтимоий туйғулар, одатлар ва ахлоқнинг йиғинди-
 ^идан иборат бўлса, алоҳида онг эса — муайян бир синфга, иж-
 би^{ОИ}н^г УРУХ^{га} халқ, миллатга ва элатга мансуб бўлган аниқ

Р кишининг онгидир. У алоҳида бир кишининг миясида объек-
 р^ввоқеликнинг акс этиши жараёнида юзага келадиган фикрлан-
 н, туйғулари ва бошқа рухий сифатларининг йиғиндисидир.
 !и⁰Х^иДа онг ҳам ижтимоий онг каби моддий ҳаёт шароитлари-
 Кд^г ижтимоий борлиқнинг инсон миясидаги инъикосидан бош-
 Ма^{на}рса эмас. У воқеликни бирор шахснинг миясида, унинг
 хь: ^{Са}Ди ва манфаатлари билан боғлиқ акс этишидир ва киши
 тининг ўзига хос шароитларига қараб шаклланади.

Алоҳида онг билан ижтимоий онг ўртасидаги ўзаро батларда ижтимоий онг асосий томон ҳисобланади. Пж-^{10c} онг инсон моддий ҳаёт шароитлари ва табиатни алоҳид-⁰,® нисбатан бирмунча чуқур, мукамал ва ҳар томонлама а.^{ОНГга} тиради ва унинг мазмунини бойитиб, тўлдириб туради Т[^] Эг- алоҳида онг ижтимоий онгнинг ажралмас бир қисмидир^{Б^ча,с>} ўзаро диалектик бирликдир.

Воқеликни акс эттириш даражасига қараб ижтимоий 1 кундалик ҳаёт онги ва назарий онгга бўлинади. Кундалич №-^Г онги кишиларнинг кундалик тажрибаси асосида стихияли да вужудга келган хулосалар, қарашлар йиғиндисидир. Наз^{3*} рий онг мутафаккирлар, назариячилар, олимлар томонидан иш 3 лаб чиқилган назарий бнлимлар тизимини ташкил этади. 1

Ижтимоий онгнинг структурасига ижтимоий руҳият, психо-] логия ва мафкура киради.

Ижтимоий руҳият — кишилар, синфлар, айрим ижтимоий гу- руҳлар ва миллий ҳаётнинг бевосита меҳнат ва турмуш кунда- лик шароитлари таъсирида вужудга келадиган ҳиссиётлар, кай- фиётлар, кечинмалар, одатлар, фикрлар, хаёллар ва шу каби- ларнинг тартибга тушмаган, назарий жиҳатдан асосланмаган, системалашмаган йиғиндисидир. Унда кишиларнинг максадлари, манфаатлари ва муаммолари акс этади.

Ижтимоий руҳият ижтимоий борлиқнинг инъикоси снфатида кишиларнинг амалий фаолияти таъсири остида юзага келади ва ривожланади. Ижтимоий руҳият ҳам ижтимоий борлиқни акс эттиради. Уни синчиклаб ўрганмасдан ва тушуниб олмасдан ту- риб у ёки бу жамиятда яшайдиган кишилар турмуш тарзини ўрганиб бўлмайди.

Ижтимоий руҳият воқеликни, кишилар ижтимоий борлиқини акс эттиришнинг биринчи, қуйи даражасини ташкил этади. Буни оддий онг деб ҳам аташ мумкин. Оддий онг воқелик ҳақида кенг илмий хулосалар чиқариш учун кифоя қилмайди. У онглилик- нинг энг содда, илмий системага тушмаган шаклидир, маълум маънода олганда, у алоҳида онгга бирмунча яқин туради. Би- рок оддий онг воқеликни акс эттиришнинг юқори шакли бўлган илмий системалашган онгнинг ташкил топиши ва ривожлани- шига материал бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий руҳият кундалик турмуш шароитларн^{таъ?} ри остида вужудга келади ва шаклланади у ҳиссиёт, кайф^{1К} 1 кечинмалар, ирода, қизиқишларда намоён бўлади.

Мафкура — ижтимоий гуруҳлар, миллатлар ва элатлар, сий партиялар, оммавий ҳаракатлар, жамоат ташкилотлар-г давлат ҳокимиятининг, ижтимоий синфларнинг, сиёсий, ҳуНу^{re} 1. ахлоқий, эстетик, диний, фалсафий каби қарашларининг^{Cl} 1. т. малаштирилган илмий билимлар йиғиндисидир. Мафкура - қурманинг бир қисми бўлиб, жамият моддий ҳаёт шароит.[^] дан вужудга келади ва иқтисодий муносабатларни акс^{ЭТТИ}];¹ р[^] У ижтимоий руҳиятдан маълум даражада фарқ қилади. БУ V 1

„ иборатки, мафкура ижтимоий рухият сингари стихияли юзага келмайди, балки инсон онгли фаолиятининг маҳ- раб^{ни} сифатида, тарихий амалиёт жараёнида вужудга келади. ^ кура воқеликни ижтимоий рухиятга нисбатан анча кенг ва • Ч'акс эттиради ва у сиёсатчилар, зиёлилар, олимлар, фай- чУ^флар, содиологлар, ҳуқуқшунослар, иқтисодчи кабилар то- л^{ни}дан ишлаб чиқилади.

Мафкура Ҳар қанча жозибали бўлмасин, агар у омманинг х^{ни}моий, сиёсий тажрибаси билан қўшилиб кетмаса, ўз-ўзидан ва фаол дунёқарашни шакллантира олмайди.

Синфий жамиятларда ижтимоий онг шакллари каби мафку- х^{ам} синфий хусусиятга эгадир, яъни ҳукмрон синфлар ғоя- р, ҳукмрон мафкура бўлади. Бунинг қатор сабаблари бор, ал- батта. Биринчидан, моддий ишлаб чиқаришга ҳукмронлик қи- лувчи синф маънавий ишлаб чиқариш воситаларининг ҳам эга- сийдир. Иккинчидан, ҳукмрон синфлар ҳар қандай йўллар ва воситалар билан ўз иродалари, қарашлари ва тасаввурларини маълум оммага зўрлаб сингдирадилар. Ҳукмрон синфларнинг барча мафкуравий аппарати ҳам уларнинг манфаатларини акс эттиради. Қарама-қарши синфларга бўлинган жамиятларда яғо- на, яъни барча синфларга бир хилда тенг хизмат қиладиган мафкура бўлиши мумкин эмас. Жамиятда қайси синф ҳукмрон бўлеа, ўша синф мафкураси ҳукмрон бўлади. Синфий жамиятда эзувчи ва эзилувчи синфлар ўзаро қарама-қарши бўлганларидек, улар мафкураси ҳам муросасиз бўлади.

Синфий мафкурадан фарқли ўлароқ, миллий мафкура муай- ян жамиятдаги барча миллат ва элатларни битта асосий мақ- садга ундайдиган ғоялар тизимидан ташкил топади. Бунга Уз- бекстон республикамизда кенг илдиз отиб келаётган миллий истиқлол мафкураси мисол бўла олади.

Мамлакатимизда ҳозир таркиб топаётган умумхалқ миллий мустақиллик мафкураси «Халқимизнинг асрлар оша яшаб кел- ган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафкураси умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одам- лар Қалби ва онгига етказиши, Ватанга муҳаббат, инсонпарвар- лик руҳида тарбиялаш, ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардош- ликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тар- тибдан йўлида хизмат қилмоғи лозим»¹,— дейди И. Каримов.

4. Ижтимоий онг шакллари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро алоқадорлиги

Ижтимоий онг шакллари хилма-хил бўлиб, уларнинг ҳар би- рини ўзига хос хусусиятларга эга. Ижтимоий онг шакллари билан

¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўли- да. Т. 1. 1995, 152- бет.

бири сиёсий онг бўлиб, у воқеликни, ижтимоий борлиқни[•] хос усулда акс эттириши билан тавсифланади.

Сиёсий онг турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат] миятига, сиёсий ташкилотларга, уларнинг жамият ц ролига, бошқа давлатлар ва миллатлар билан муносабатп-¹Дар11 шу кабиларга қарашларининг системалаштирилган ; а^{Е а} ифодасидир. -^{3а}Рив

Сиёсат давлат фаолиятида ифодаланади ва бу гъяг,п,,, д бош йўналишини ташкил қилади. Сиёсий ҳокимият учун куг^{Инг} да, муайян сиёсий тартибни ва унинг иқтисодий негнзла химоя қилиш, асослаб бериш ва мустаҳкамлашда жуда^а му^{У!}қ курул бўлиб хизмат қилади.

Сиёсат—иқтисодиётнинг жамлаштирилган ифодасидир, унинг • умумлашуви ва охирига етишидир. Турли ижтимоий гуруҳлао табақаларнинг иқтисодий манфаатлари худди шу сиёсатда тўла¹ ва ҳар томонлама ифодаланади. Сиёсат иқтисодиётга, иқтисодиЯ базисга фаол таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Шунинг учун кишиларнинг сиёсий онгини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамият касб этади. «Агар иқтисодий ўсиш, тараққиёт,— дейди И. Каримов,— жамиятимизнинг танаси бўлса, маънавият-маърифат ва сиёсий онг етуклиги унинг руҳи, ақли ва жонидир».¹

Бугунги кунда буюк давлат, буюк келажакимизга эришиш учун сиёсий етук, маърифатли, ўзининг ўтмиши, улуғ қадриятлари, миллати билан фахрланадиган ва келажакка ишонадиган инсонларни тарбиялаш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифадир.

Ҳуқуқий онг ҳам ижтимоий онгнинг бошқа шакллари сингари кишилар ижтимоий борлигини ўзига хос кўринишларда акс эттиради. Ҳуқуқ ва ҳуқуқий онгни жамиятнинг иқтисодий аҳволи белгилайди. Ҳуқуқий онг давлат томонидан белгилаган ҳуқуқий нормалар ва муносабатларга, қонунларга, суд, прокуратура масалалари ва ҳоказоларга бўлган қарашларнинг системалаштирилган назарий ифодасидир. Ҳуқуқ инсон ҳаётининг айрим томонларини эмас, балки унинг жамиятдаги бутун ҳаётини У³ ичига олади. Ҳуқуқ нормаси давлат томонидан белгиланган ва одамлар зиммасига юкланган ўзини тутиш ва хулқ-атвор қоидаларидан иборатдир. -Ш

Давлатдан ташқари ҳуқуқнинг бўлиши мумкин эмас. Давл органлари ҳуқуқин норма ва қоидаларни белгилайди, бекV қилади, ўзгартиради, мажбур қилиш чораларни қўллаш и⁰ билан уларнинг бажарилишини таъминлайди. Мажбурл⁰ "1 давлат аппаратисиз ҳуқуқ ҳеч нарса эмасдир. Бинобарии, Д^ лат ҳуқуқсиз, ҳуқуқ давлатсиз яшай олмайди. Давлат ҲуқУ-^ нормаларни икки усул билан, яъни ўзига зарур бўлган тур²

¹ Каримов И. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994, 59- бет.

опарини белгилаш ёки уларни тасдиқлаш йўли билан яра-

Д
< , з и р биз ҳар ким ва ҳар бир нарса қонунга бўйсуниси ло-
бўлган ҳуқуқий демократик давлат қурмоқдамиз. Шундай
З^М жамиятимизда қонун бошқарувнинг асосий ва кўп қирра-
эКа^ВДС^Нтасига айланиши зарур. Бунинг учун халқнинг ҳуқуқий
'' я аниятини юксалтиришимиз даркор. «Ҳуқуқий маданият да-
М жаси, дейди И. Каримов,— фақатгина қонунларни билиш, ҳу-
Р^ақ^дИ^й маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас.
Йоқунларга амал қилиш ва уларга бўйсуниш маданияти де-
макдир- У- оДил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳи-
моя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир»¹.

Ахлоқ ҳам ижтимоий онг шаклларида бири сифатида киши-
тэрнинг жамиятдаги хатти-ҳаракатлари, юриш-туришлари,
яшаш нормалари, принциплари, қоидалари, шунингдек, улар-
нинг ўзаро бир-бирларига ҳамда ижтимоий бирлашмаларга бўл-
ган муносабатларини ифодалайди. У ижтимоий онг шакллари-
дан, жумладан ҳуқуқий фарк қилади. Ҳуқуқнинг ахлоқдан асо-
дий фарқи шундаки, ҳуқуқ нормаларининг бажарилишини
давлат таъминлайди, ахлоқ қоидаларига риоя қилишни таъмин-
лаш эса жамоатчилик фикри билан амалга оширилади ва одат-
да ишонтириш кучига таянади.

Ахлоқ жамият тараққиётининг илк босқичида пайдо бўлган.
Унинг пайдо бўлишида кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, иқ-
тисодий муносабатлари ҳал қилувчи роль ўйнайди. Инсон ҳаё-
тидан, уларнинг моддий ҳаёт шароитларидан ажралиб юзага
келган ахлоқ бўлмайди. Ахлоқ жамиятда кишиларнинг хатти-
ҳаракатларини, хулқ-атворларини тартибга солувчи эҳтиёжлар
мавжуд бўлганлиги учун келиб чиқади.

Халқ оммаси моддий ва маънавий бойликларнигина эмас, шу
билан бирга инсоният ахлоқий кадриятларининг ҳам ижодкори,
авайлаб-асровчиси ва ривожлантирувчисидир. Жамият тарақ-
қети йўлида хизмат қилиб келаётган умуминсоний маданият,
одоб-ахлоқ, меҳнаткаш инсоннинг амалий фаолияти жараёнида
Ривожланиб борган. Халқ оммаси томонидан бир неча минг
ишлар давомида яратилган мақоллар ва маталлар, ривоятлар
фалсафий асарларда ҳалоллик ва поклик мадҳ этилган,
Л¹Ровларнинг ҳақиқа хиллат қилиш, меҳнат қилмасдан кун кў-
Риш, ўғирлик, порахўрлик, таъмагирлик қаттиқ қораланган,
У³идан катталарни ҳурмат қилиш, беморларга ёрдам бериш,
⁰¹нка миллатлар ва халқларга мансуб бўлган кишиларнинг ти-
^Тарихи, маданияти, илғор удум ва анъаналарига ҳурмат би-
' ^Н Қараш, табиат ва унинг бойликларини эъзозлаш уқтирилган,
Устлик, аҳиллик, ўзаро ҳамкорликда ҳаёт кечириш, тинчлик
^КУрашиш, урушларга, бесабаб қон тўкишлар ва хунрезлик-

В^Чи^КРимов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболи-
,³ асосий тамойиллари. Т., 1995, 29- бет.

ларга йўл қўймасликка даъват этилган. Шунинг учун ҳам инсоний маданият, ахлоқ ва ахлоқий кадриятлар ўз ахам' " хеч қачон йўқотмайди, улар инсониятнинг энг катта 'Ма^{Ияти}Нц хазинасидир. Умуминсоний ахлоқий кадриятлардан Фой^{Нав}ий масдан туриб инсоний муносабатларни мустаҳкамлаб, |П^{Ла,Ла}а^Ч ва маданиятни ривожлантириб бўлмайди." |^М Фач!

Ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар қотиб қолган эмас ¹ доимо ўзгариб туради. Кишиларнинг ҳаёт шароитлари, Да^{Улар} вал моддий ҳаёт шароитлари, улар яшаб турган ижтимои^{Г³⁸} зум ўзгариши билан ахлоқ ва ахлоқий тушунчалар ҳам ўзга^Т '-; такомиллашиб боради.

Ота-боболаримиз эътиқод қилиб келган ислом таълимотц ¹ Шарқ фалсафасида ўз аксини топган умуминсоний аҳамият^{Ва} молик одоб-ахлоқ қоидалари мустақиллик шарофати била³ янада тикланиб халқимизнинг маданий-маънавий покланиши ва юксалишига хизмат қилиб келмоқда.

Ижтимоий онг шаклларида яна бири — эстетик онг воқеликни бадиий образларда акс эттиради. Санъат — дунёни бадиий ўзлаштиришнинг муҳим усулларида ҳисобланиб, моддий дунёни билиш ва бадиий ўзлаштиришда кишиларга қўмаклашади ҳамда бадиий тарбиянинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади. Санъатнинг меъморчилик, декоратив, амалий санъат, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, графика, муסיқа-хореография, театр, цирк, телекўрсатув, кино, бадиий адабиёт сингари турлари мавжуд бўлиб, улар бир-бирига ўхшаш ва боғлиқдир.

Санъатнинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳақида фикр юритилганда шуни назарда тутиш керакки, инсон бадиий **фао**лияти пайдо бўлиши ҳамда ривожланиш жараёнининг манбаи — меҳнат, иқтисодий муносабатдир. Санъат кишиларга табиат **куч**ларига қарши курашда ёрдам берган, меҳнат қилишга, моддий ва маънавий бойликлар яратишга ундаган. Меҳнат туфайли инсон воқеликни эстетик идрок қилиш имкониятига эга бўлди, табиий ва ижтимоий гўзалликдан завқланадиган, **гўзаллик** конунларига мувофиқ ҳаёт кечирадиган, байтлар ва **муסיқалар**дан хузур қиладиган бўлди. Санъат асарларининг, **айниқса** миллий қўшиқ ва мусиқанинг инсоннинг руҳий-ахлоқий **камолоти**га кўрсатган таъсири шу қадар кучлики, бундан сўз билан тасвир лаш амри маҳол. Шарқнинг буюк файласуфи Абу Наср Ф^оР^обий ўзининг «Илмларнинг келиб чиқиши» деган машҳур ^{асар} да муסיқа илмининг куч-қудрати ва хосияти **ҳақида** **бунд** ^{ати} деган эди: «Бу илм шу маънода фойдалики, у **ўз мувозан** ^{ликка} йўқотган одамлар хулқини тартибга келтиради, **мукаммал** етмаган хулқни мукаммал қилади ва мувозанатда **бўлган** ⁰ [^] ^г лар хулқининг мувозанатини сақлаб туради. Бу илм тана- **саломатлиги** учун **ҳам** фойдалидир, чунки тана касал бўлс[^], ҳам сўлади, тана тўсикка учраса, руҳ ҳам тўсикка **учра**иД |

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 176- бет.

санъатнинг манбаи — воқеликдир. Санъат объектив воқелик-
нинг аксиографик шаклидир. Воқеликнинг санъатда аксиографик шакли
манъаб, зиддиятли жараён; бадиий инъикос сусти эмас, балки
манъаб жараёндр, санъат воқеликни билиш ва ўзлаштириш воси-
тидир; амалиёт бадиий тасвирнинг ҳақиқий эмаслигини билиш
Гезонидир-

Санъат жамият моддий ҳаёт имкониятлари асосида ривож-
ланади ва унга хизмат қилади. Унинг ўзига хос хусусиятлари-
» бири ворислик асосида боришидир. Ҳар қандай янги давр
данъати ўзидан олдинги давр санъатида бўлган ҳамма илғор
»рсаларни қабул қилиб олади ва ривожлантиради.

" Эстетик онг ижтимоий онгнинг сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий онги
ва бошқа шакллари билан узвий боғлиқдир. Шу билан бирга
улардан маълум жиҳатларига кўра фарқ ҳам қилади. Эстетик
онг фандан шу билан фарқ қиладики, унда воқелик, ижтимоий
борлик инсон миёсида ҳулосалар, тушунчалар воситаси билан
эмас, балки бадиий образлар воситасида аксиографик. Бадиий об-
раз илмий ва фалсафий тушунчалардан аниқ ҳиссий далилда
кўриниши, ҳаётнинг муҳим томонлари умумлашган тарзда аксио-
график билан фарқ қилади. Санъат асарлари одамларга кучли
таъсир этиб, уларда фикр, ҳис, туйғу, шодлик, ҳузурланиш, ро-
ҳатланиш, азобланиш, ғазабланиш каби ҳиссий кечинмаларни
уйғотади.

Фан, санъат, маданият ва бошқа ижтимоий онг шакллари-
нинг ривожланишига сиёсат ва мафкура кучли таъсир кўрсата-
ди. Кейинги вақтларда илмий ва ижодий зиёлиларнинг муайян
қисми фан, адабиёт ва санъат, сиёсат ва мафкурага боғлиқ бўл-
маган ҳолда ривожланиши керак, деган фикрни ўртага ташла-
моқдалар. Ҳақиқат юзасидан шуни айтиш керакки, эски тоталитар
тузуми раҳбарларининг узокни кўра олмайдиган сиёсати
"Уфайли иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ҳаёти-
мизда кўпгина муаммолар, қийинчиликлар вужудга келди. Бу-
нинг оқибатида мафкурага нисбатан ишончсизлик пайдо бўлди.
Лекин бу сиёсат ва мафкурадан воз кечишимиз керак, деган
Маънони билдирмайди. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики,
сиёсат, мафкура, адабиёт ва санъат бир-бири билан узвий боғ-
лиқдир, уларни қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Бир жамиятда
яшаб туриб, шу жамиятда мавжуд бўлган сиёсат ва мафкурадан
етда туриш мумкин эмас.

Ижтимоий онгнинг туркумига диний онг ҳам кирилади. Бу тўғ-
рида иккинчи бобда сўз юритилгани учун ҳозир тўхтаб ўтirmай-

Ижтимоий онг шакллари хусусида фикр юритганда қуйида-
ларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

э "Ижтимоий онг шакллари кишилар ижтимоий борлигини аксио-
график қолмасдан, нисбий мустақилликка ҳам эга.

нг Ижтимоий онг шакллариининг ўзаро мустақиллиги ҳар бири-
нинг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги, уларнинг диалектик

бирликда эканлигини, ўзаро бир-бирига таъсирини, биринининг биринини мазмунан бойитиши ва тўлдиришини инкор этмайди. Ижтимоий онг шаклларида ҳисобланган сиёсат ва ҳуқуқнинг ахлоқий ва фалсафий онгга, уларнинг эса ўз навбатида диний ва эстетик онгга таъсири ва акс таъсири бўла олади.

Ижтимоий онгнинг барча шаклларида умумилмий, умумий шарий аҳамиятга эга бўлган чуқур мазмун, муҳим ғоя ва илмий қадриятлар мавжуддир. Ижтимоий онг шаклларида биринини олиб кўрмайлик, унда алоҳида бир халқ ва миллатнинг эмас балки бутун инсониятнинг асрлар давомида кўлга киритган аваттар-асраб келган билим бойликлари, бой ҳаётий тажриблари, амалий фаолиятлари яқунлари акс этганлигини ҳам қўриқиб миз. Ҳар қандай табиий ва ижтимоий фан, маданият ва техника ютуқлари умуминсоний аҳамиятга эга бўлган ахлоқий норма ва қоидалар, жаҳондаги алоҳида бир халқ ва миллатнинг тўрададаги кишилар гуруҳининг меҳнати самараси эмас, балки умуминсониятнинг амалий фаолияти якунидан иборатдир.

Шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида фан ва маданиятнинг, ахлоқ, дин ва фалсафанинг, сиёсий ва ҳуқуқий қарашларнинг синфий ва партиявийлиги хусусида ҳаддан ташқари зўр бериб гапирилди, аммо уларнинг умуминсоний аҳамиятга эга бўладиган жиҳатлари хусусида деярли фикр юритилмади. Эндликда бундай бирёқламалikka чек қўйилмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек, «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини қамол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир»¹.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Онг нима? Онгнинг келиб чиқиши ва тарқалиши хақидаги илмий маълумотлар нималардан иборат?
2. Инсон онги, тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожланишида натижа ва тил қандай аҳамият касб этган? Онг ва тил, онг ва ўз-ўзини англашда асосий эътиборни нималарга қаратиш керак?
3. Ижтимоий онг ва унинг моҳиятини қандай изоҳлаб берасиз? Онгнинг ўзига хос жиҳатлари ва унинг ижтимоий онг билан алоқиси қандай? Онгнинг фаоллиги ва ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги моҳиятини ёритинг.
4. Ижтимоий онг шакллари, уларни ўзаро алоқадорлиги ва фарқлари маларда кўринади?
5. Мустақиллик шароитида ижтимоий онг ролининг ошиб бориши хақида давра суҳбати ўтказинг.

Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият, 5- бет.

**Д Б О Б . Ф А Л С А Ф А Н И Н Г Қ О Н У Н В А К А Т Е Г О Р И Я Л А Р И —
Е О Р Л И Қ Н И Н Г И Н С О Н О Н Г И Д А А К С Э Т Г А Н Қ О Н У Н И Я Т Л А Р И**
) ф а л с а ф а д а у с л у б м у а м м о с и . Д и а л е к т и к а в а у н и н г
м у қ о б и л л а р и

Кунёни фалсафий англаш — мазкур фаннинг тушунчалари, идалари ёрдамида инсон онгида борликни ҳеч қандай қўшим-қандай бўлса шундай акс эттириш демакдир.

⁴ Дунёни фалсафий англашда диалектика усули катта аҳамият касб этади. Диалектика атамаси дастлаб қадимги юнон файласуфлари Сукрот ва Платон томонидан қўлланилган бўлиб, [аъноси баҳс ёрдамида ҳақиқатга эришиш демакдир.

Диалектика усули оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг узаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, ўзгариш ва ривожланишнинг сабабларини ва моҳиятини очиб берадиган илмий методологик қуролдир.

Фалсафа тарихида турлича тафаккур услуби ҳақиқатни очиб бера оладиган универсал услуб ўрнини босишга ҳаракат қилар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам тарихий тараққиёт жараёнида давр талабига жавоб бера олмаганлиги учун инкор этилди. Софистик тафаккур ҳам шулар жумласидандир. Антик дунёда шакланган софистик тафаккур ўрта асрларда, айн[^]қса, кенг тараққий қилди. Дастлабки даврларда қадимги Юнонистонда бирон-бир соҳани, жумладан ҳунар, мустика ва ҳоказоларни мукамал эгаллаган кишиларни софистлар деб атадилар. Кейинчалик эса бу сўз аста-секин бошқача мазмун касб эта бошлади: нотиклик ва донишмандликда ном чиқарган файласуфларни софистлар деб атай бошладилар.

Софистлар табиий тилнинг қатор камчиликлари, жумладан, омонимия, амфиболия, сўзларни нотўғри боғлаш, икки маъноли талаффуз, фикрни ифодалашнинг грамматик шакллари ва ҳоказолардан фойдаланиб, ёлғондакам ҳақиқат ниқоби остида Ҳақиқий билимларни ёлғон билан алмаштиришга уринадилар.

Ал-Фаробий логиканинг ҳақиқатга эришиш қуроли сифатидаги ролини асослашга бағишланган рисолаларида, софистик тафаккурнинг асоссизлигини аниқ кўрсатиб берган.

Софистика атамаси, Фаробийнинг таъкидига кўра, суф (донолик) ҳамда истияс (ёлғон) сўзларидан олинган бўлиб, «Сохта Донолик» маъносини англатади. «Софист,—деб ёзган эди Фаробий,—(борлиққа) тескари бўлган (йўқ) нарсаларни тасаввур^килишга мажбур этиш орқали тингловчини адаштиради, шункилиб у (тингловчи) бор нарсани йўқ, мавжуд бўлмаганини^мавжуд, деб тасаввур қилади».¹

Софистик тафаккур, Ал-Фаробий фикрича, ўзига хос усуллардан ташкил топган бўлиб, улар ўрганилиши лозим бўлган нарсаларни ўрганишда ақлни тўғри йўлдан чалкаштиради ва

¹ Аль-Фараби. Логические трактм. Алма-Ата, 1975, с. 531.

ёлгонни рост шаклда тасаввур қилишга мажбур қилади, ушмоқчи бўлган кишини тўғри йўлдан адаштиради.

Фаробий мантик қонунларига қатъий бўйсунилмайдиган инсон ақли софистик тафаккурдан халос бўлиши мумкин таъкидлаган эди. «Силлогизмларни ўрганадиган бўлсак, наларнинг бир-бирларидан фарқларини ишонч билан топава агар биз эътироф қилсак, мунозараларда англашилмоликларга ва чалкашликларга йўл қўймаймиз»¹.

Кўриниб турибдики, софистик тафаккур тушунчалар, ва улар маъноларининг иккиёкламалигидан келиб чиқар демек у ўз-ўзидан келиб чиқмаган, унинг ўзига хос гносеологи илдилари бор.

Маълумки, инсон тушунчалари ҳаракатчан, ўзгарувчан, ихчам, ўзаро алоқадор, зиддиятли, бири иккинчисига ўтиб туради. Агар ана шу тушунчалар ихчамлиги инсон томонидан ўз ҳолича, субъектив фойдаланилса, осонгина софистикага тойиб кетиши мумкин.

Софистик тафаккурда бир хил тушунчалар, сўзлар, ибораларнинг бошқалари билан формал боғланиш зарурияти биринчи галдаги вазифадир. Бу аслида маъносиз тушунчалар ўйинидан бошқа нарса эмас. Софистик тафаккур предметли асосга эга бўлган сўзлар, тушунчалар билан қизиқмайди ҳам, ташвишланмайди ҳам. Шунинг учун ҳам у (софистика) тушунчалар доираси билан чегараланиб қолади. Ф. Бэкон таъбири билан айтганда, софистлар ҳаддан ташқари маҳмадонадирлар, амалда эса улардан ҳеч қандай наф йўқ. Софистик тафаккур формал таърифлар билан чекланганлиги учун ҳам у нарсалар таракқиётини бошқарадиган чуқур ички жараёни тушунишга қодир эмас.

Софистика ижтимоий-синфий илдиларга ҳам эга. Софистик усул ҳақиқатни атайлаб бузиб, ёлгонни ҳақиқат деб кўрсатиб эксплуататор синфлар манфаатини ҳимоя қилади.

Софистика гносеологик ва ижтимоий илдиларга эга бўлганлиги учун ҳам софистик тафаккурнинг асосиз эканлигини ёритмоқ учун, бир томондан, айтилаётган қонуннинг ва асослилигини қандай усул билан таъминланишини кўрсатиш, иккинчи томондан, у ёки бу софистик қоида қайси синф манфаати учун фойдалилигини очиқ бериш керак бўлади.

Муҳокама юритилаётган нарсанинг моддий асосини ҳисобга олмайдиган маъхум тушунчалардан иборат софистик тафаккурдан фарқли ўларок, метафизик тафаккур, асосан, билан фикр юритади. Мана шу маънода тафаккурнинг метафизик услуги софистик тафаккурни инкор этади.

Илмий билишнинг асосий мақсади табиатдаги нарса ва ҲД салар моҳиятини билишдан иборат. Шунинг учун ҳам нарсаларни ўрганишда метафизик усул дастлаб табиатшунослик зами

¹ Аль-Фараби. Логические трактаты. Алма-Ата, 1975, с. 438.

• пкпб топа бошлаган. Софистик тафаккурга қарши ўларок дз^{т*}да келган метафизик усул фан ривожланиши тарихида яраша ижобий роль ўйнаган. Табиатшунослик йиғма, тўп-**Р^чй Ф^ан с^и Ф^атид^а** кўринган даврларда буюмларни ўрганиш *» и бўлган метафизика мавжуд воқеликда алоҳида олинган салар ҳақидаги жўда кўп аниқ материалларни тўплашда мларта ёрдам берди. Табиатдаги аниқ нарса ёки жараёнлар-^{Бл} билмасдан туриб, дунёнинг умумий кўриниши тўғрисида та-^{вв}УР қилиш мумкин эмас. Масалан, ўсимликларни туркумлаш %₀ ҳар бир турни алоҳида ўрганишни талаб қилади. Бунинг 1,кн мавжуд шароитда яшаётган ўсимликлардан танлаб оли-иб тажрибахонага кўчирилади. У ерда фиксацияланиб (қоти-^Нп^иб) таҳлил қилиш йўли билан унинг ички тузилиши, кимёвий тарқниб ҳамда бошқа томонларн ўрганилади.

Табиат предметларини мукаммал ўрганиш уларнинг моҳия-тини чуқурроқ очиб боришга интилиш — метафизик тафаккур **услубининг** ижобий томонини ташкил этади. Унинг улкан та-рихий ҳаққонийлиги ҳам шундадир. Бу шу билан тавсифлана-дики, метафизик тафаккур услубидан фақат табиатшуносларги-на эмас, балки XVII—XVIII файласуфлари ҳам унумли фойда-ланганлар.

Метафизик тафаккур услубининг асосий камчилиги шундан иборатки, табиатдаги нарса ва ходисаларни бир-бири билан ўзаро боғлиқликда, уларнинг узлуксиз ўзгариш^ва ривожланиш-да эканлигини кўра бўлмаслиги ва кўришни ҳам истамаслиги-дир. Метафизик бир-бирига мутқақо алоқаси бўлмаган қарама-қаршилиқлар воситаси билан фикр қилади, унинг сўзи «ҳа-ҳа, йўх-йўк». Унинг назарида буюм ё мавжуддир, ёки мавжуд эмасдир ва худди шунингдек, био буюм айни замонда шу буюмнинг ўзи, яна бошқача нарса бўлолмайди.

Бундай йўл билан тушуниш, кундалик, одатдаги турмуш микёсида маълум даражада мувофиқ келса-да, ҳақиқий илмий билишда эса номувофиқ, ғайри илмийдир, чунки бизни ўраб^тУрган воқеликда ҳар бир нарса воқеликдаги бошқа нарсалар билан ўзаро чамбарчас боғланган. Улар узлуксиз ҳаракатда, Узгаришда, ривожланишдадир. Шу жараён натижасида эса^нРедметлар ўзининг қарама-қарши томонларига ўтадилар. Ма-^{Са}лан: ҳар қандай жонли мавжудот ҳам маълум вақтда ўз мо-^хчятини сақлаб турса, маълум вақтда эса ўз моҳиятини сақлай^олмайди, чунки, маълум вақтда ташки муҳитдан олган ҳаётий^{3а}РУратни қайта ишлаб, ўзидан бошқа модда чиқаради. Ҳар бир^{Дак}иқада баъзи бир ҳужайралар ўз фаолиятини тугатсалар,^{аъзи} бпрлари эса ўз фаолиятларини янгидан бошлайдилар. Шу^аРика оз ёки кўп вақт давомида организм таркибидаги модда-^хР янги атомли моддалар билан алмашинади. Шунинг учун лам органик мавжудот ёки жисм бир пайтда ҳам шу жойда, ҳам У ^койда бўлмайди. Аммо шу таҳлитда тушуниш метафи-

зик тафаккур ғайри илмий бир томонлама, чекланган тасъ I. услубидир. %ор

Табиий илмий билиш доирасида метафизика шундай " ниш усулики, табиатдаги нарсаларни бир-биридан алоҳида Га, хида ҳаракатланмайдиган, қотиб қолган ҳолда ўрганайди. ало"

Фалсафий тафаккур усулига айланган метафизика бироз * маънода, яъни диалектикага зид усул сифатида қўлланила лайди. Метафизика ана шу тарика кўп томонларига эга &щ тадқиқ этиш илмий билиш ва амалиётда муҳим аҳамиятга Г"4 Эклeктика кенг тарқалган тафаккур услубларидан бўл!"- дастлаб юнон фалсафасининг охириги босқичларида юзага кел* ган. Эклeктик тафаккур услуби ўрта аср ва янги замон фалса" фасида кенг қўлланган. Ҳозирги замонда ҳам эклeктиканинг турли кўринишлари бир-бирига зид нарсаларни келиштиришга қаратилган уринишларида ҳам намоён бўлмоқда.

Эклeктика («танлайман») — деган юнон сўзидан олинган) муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва иккинчи даражали боғла- нишлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайдиган, нарсаларнинг турли-туман, кўпинча қарама-қарши томонларини, тамойилсиз кўшиб юборадиган методологик услубдир. Эклeктика нарса ва ҳодисаларнинг турли томонлари ва хоссаларини механик ра- вишда бириктиради ва «бир томондан», «иккинчи томондан» деган усулга амал қилади. Объектив дунё нарса ва ҳодисалар- даги алоқа ва муносабатлар мажмуидан аниқ тарнхий алоқа- дорликда, аниқ ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда асосий ҳал қилувчи алоқадорликни ажрата билмаслик, эклeктик тафак- курнинг асосий методологик нуқсонидир.

Шаклан мантиқ қонунлари асосида ҳосил қилинадиган та- факкур эклeктик фикрлашга тубдан қарама-қаршидир. Эклeк- тик тафаккурдан фарқли ўларок, мантиқий тафаккур моҳият эътибори билан субъектив нотўғри талқинни истисно этадиган, мантиқий алоқадорлик асосида бир фикрдан иккинчи фикрга ўтишда, яъни тўғри фикрлашга асосланган тафаккурга ўз диқ- қатини қаратади. Логика (мантиқ) муҳокама (фикрлаш) жара- ёнида фикрларимиздаги ҳал қилувчи алоқадорлик қонунларини таҳлил қилади, уларга кўра ҳақиқатни ҳосил қилиш учун асос- ланишимиз лозим бўлган қонун-қоидаларни **шакллантиради** - тўғри фикрлаш ҳақиқат ҳосил қилишнинг зарурий шартидир-

Шу билан бир қаторда формал логика тафаккур **шакллар** (тушунчалар, ҳукмлар, хулосалар)ни таҳлил қилар экан, У^{ла}^ ни инсон амалий ва билиш фаолияти тараққиётидан келтир чикарган тарихий жараёндан мустасно ҳолда олиб қараид • Шаклан мантиқий тараққиёт муаммосини, шу билан бир к^к-аГ0^ да тафаккур шакллари тараққиётини ўрганишни мақсад ки. ^ қўймайди, балки у фикрларни аниқ аниқланган мазмундан "а ^ назар, унга қандайдир, тайёр тугалланган ҳолда олиб қаР ' шу асосда тўғри фикрлаш қонунлари ва шаклларини ЎР^{гаН},каТ

Шаклий мантиқдан фарқли ўларок диалектиканинг Д^н1 1

1 казида тараққиёт муаммоси туради. Бу шунга асосланади-
[^]Р[^]принчидан, тараққиёт моддий оламдаги ҳамма нарса ва
^исаларга, шунингдек инсон тафаккурига хос, мос, иккинчи-
^{Х^о} "ҳодисаларга жараёнлар сифатида қарайди, улардаги ҳа-
[^]а^нтан муҳим, асосий томонни кўриш имкониятини беради.
(Йасалан, тушунча ҳақида гап кетганда шаклан мантиқий пред-
^{Р^н} моҳиятли белгилари орқали акс эттириш лозимлигини
[^]алаб қилиш жуда ўринлидир. Лекин қайси белги моҳиятли
^{Т^и}собланади, у муҳим бўлмаган белгидан нимаси билан фарқ-
ланади? Бу борада формал мантиқ кўрсатмалари фақат умумий
ва формал бўлиб қолиши мумкин, холос. Шунинг учун ҳам
бундай кўрсатмалар, агар тараққиёт муносабати билан илгари
муҳим ва асосий ҳисобланганларнинг номуҳим ва иккинчи да-
ражалилиги ва «аксинча» бўлиб қолиши мумкинлиги ҳисобга
олинса, асло етарли эмаслиги аён бўлиб қолади. Бу масалани
ҳал қилмоқ учун вужудга келган янгича шароитни чуқур ва
атрофлича таҳлил қилиш талаб этилади, бу эса формал
мантиқ доирасидан чиқиб кетади.

Диалектика шаклий мантиқдан фарқли ўлароқ ҳар бир та-
рихий давр мазмунини ёритишни ва шу асосда унинг моҳиятли
белгиларини янгидан аниқлашни талаб қилади. Шундай қилиб,
диалектикада умумий тушунча ўз мазмунининг бойлиги билан
иамоён бўлади.

Диалектик мантиқ инсон тафаккури формаларини, уларнинг
ўзаро алоқадорлиги ва тараққиётида олиб ўрганнишни мақсад
қилиб қўяди. Диалектика табиат ва жамият тараққиёти асоси-
да ривожланаётган тушунчалар ва фикрларнинг бошқа шакл-
ларида қандай акс этишини ҳам кўрсатиб беради. Бундай вазифа-
ларни ҳал қилиши орқали диалектика жадал суръатлар
билан ривожланаётган табиатшунослик ва жамиятшунослик
фанларининг талаб ва эҳтиёжларига мос бўлиб тушади

Шаклий ва диалектик мантиқ орасидаги муносабатни тўғри
тушуниш, уларни ўзаро зид қўймаслик имконини беради. Шак-
лий мантиқ мантиқий муносабатлар, фикрнинг таркибий қис-
^мининг тузилиши, структурасини таҳлил қилгани учун ҳам унинг
Қонун ва қоидалари тафаккурнинг ҳамма томонлари учун ўз
^кУчинн сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, фор-
^мал мантиқ диалектик тафаккурни эгаллашда дастлабки бос-
^к.ич сифатида муҳимдир. Диалектик тафаккур формал мантиқ
^Талаблари мажбурийлигини инкор қилмандигина эмас, балки
аксинча унинг ўзи муҳокамада ниҳоятда аниқликни, кетма-кет-
ликни талаб қилади ҳамда мантиқий хатоларнинг қандай бўл-
^масин ҳеч бири билан келишмайди.

Формал мантиқни ўрганиш ва унинг қонун-қоидаларига
[^]атғий риоя қилиш инсон тафаккури, фалсафий маданиятини
^оЦ¹ришнинг зарурий омили ҳисобланади. Мантиқ фанини эгал-
олиш мураккаб муҳокама жараёнида аниқликка, асосий-
^лкка эришиш имкониятини беради. Тафаккур жараёнида, тур-

лича ҳаётий шароитларда илмий билиш ва амалий фаолият бу иарса катта аҳамиятга эга.

Диалектик тафаккур услуби ё моддий асосидан ажратилган 3 курук тушунчаларни бир томонлама бўлтирувчи ёки ҳар ^{Ган} д ^д тушунчаларнинг ҳаракати диалектикасини ҳисобга олмаг- ' . • софистик ва метафизик тафаккур услубидан фарқ қилиб ^ц ^{ЭН} салар ва уларнинг фикрий образларини узвий бирликда о қарайди. Шунинг учун диалектик тафаккур софистик ҳамда », тафизик тафаккурга хос камчиликлардан ҳолидир. **Бундай т 1** факкур услуби, турли муносабатларда бўлган турли **нарс** ва тушунчаларни тамойилсиз ва тасодифан бирлаштирувчи **элек**-тик қарашга ҳам тубдан қарама-қаршидир. Диалектик **тафак**" курда нарсалар билан уларнинг мантикий образлари бўлган тушунчаларнинг айнилиги, билишнинг табиий ҳаракат **формаси** бўлиб, бунда субъектив диалектика объектив диалектиканинг инъикоси сифатида намоён бўлади.

Диалектиканинг нарс

ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиш талаби қандайдир ҳодисани ёки унинг айрим томонини бирёклама ажратиб қабул қилувчи софистикага тубдан қарама-қаршидир. Софистлар масаланинг иккинчи даражали томонларини биринчи ўринга қўйиб масаланинг моҳиятини у билан ўраб қўядилар.

Диалектика фақат ҳодисаларнинг ҳамма томонлари алоқасини эътиборга олмайдиган софистикага қарши бўлмасдан, балки муҳим ва ҳал қилувчиларини ажрата олмасдан турли алоқа ва муносабатларни механик равишда қўшувчи эклектикага ҳам қаршидир.

Софистика ва эклектикага зид бўлган илмий фалсафа нарс

ва ҳодисаларни таҳлил қилишда ҳамма алоқа ва воситаларни ҳисобга олишни талаб қилади. Худди шундай ёндошиш инсон билиши ва амалий фаолияти муваффақиятининг шартидир.

Диалектик тафаккур метафизикага қарши ўлароқ нарс

ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини такозо қилишда олиб қарамасдан, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда қарашни талаб қилади.

Диалектик тафаккурнинг хусусиятларидан бири шундан иборатки, ихчам, ҳаракатчан, ўзгарувчан тушунчалардан Φ^{011*} даланиш орқали объектив борлиқ, нарс

ва ҳодисалар тарақ* қиётининг қонуниятларини инсон онгида акс эттиради.

Диалектик тафаккур нарс

ва ҳодисаларнинг моҳияти $У^{ар}$ нинг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий қонунлар, тушунчалар (категориялар) $Т113И>$ „ ёрдамида очиб беради. Диалектиканинг қонун ва тушунчалар $\wedge$ воқеликдаги нарс

ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқасини а эттириб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб оор|' уларнинг тараққиёт қонунларини билиш ва оламда юз берад 1 ган ҳодисаларни онгли таҳлил қилиш имкониятини яратад 11 - Я

дйрим олимлар ҳозирги замон илмий-техника инкилоби ЭНР тафаккур усули—«система — структура» усулини яратади, В®^ - фикрни илгари сурмоқчи бўладилар. Уларнинг бу қара- Дсгаи — диалектик тафаккурнинг эскирганлиги, шунинг учун у — система — структура» усули билан алмаштирилиши лозимлиги *якидаги фикр ётади. Аммо бундай ҳукм чиқариш асоссиздир. ^Система — структура» усулини диалектик тафаккурнинг тар- *ибий қисми десак янглишмаган бўламиз. Шунинг учун ҳам юЭий қ /ларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйиш нотўғридир. Ҳо- зирги замон илмий техника инкилоби диалектика илмий тафак- гурнинг самарали усули эканлигини ва шундай бўлиб қолишини яна бир қарра исботламоқда.

Диалектика энг умумий қонун ва тушунчалар тизими сифа- тида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга ҳар томонлама ёндо- шишни талаб этади. Инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида диалектиканинг ранг-баранглигини, хусусиятларини ҳисобга олиши, уларни аниқлаш лозим, яъни у диалектиканинг ўзига диалектик усул билан ёндоша билиши керак.

Табиий ва ижтимоий фанларнинг энг кейинги ютуқлари объектив оламдаги ўзаро алоқалар, улар асосида ётувчи қонун- лар мураккаб ва кўп қиррали эканлигидан, шунингдек бу жа- раёнлар тўғрисидаги билимларимиз ҳам нисбий, ўзгарувчан эканлигидан далолат бермоқда. Моддий оламдаги бу умумий алоқа ва қонуниятларнинг мураккаб шакллари диалектиканинг қонун ва категорияларида мумкин қадар тўла ва чуқурроқ акс этишни ҳисобга олиш лозим. Бу илмий билишнинг ягона, тўғ- ри ва зарурий шартидир.

Диалектиканинг қонун ва категориялари биргаликда олин- ганда, ягона системани ташкил қилгандагина дунёни билишнинг муҳим усули вазифасини бажаради. Агар улар алоҳида бир- бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда олинганда, нарса ва ҳодисалар Ҳақида яхлит, бир бутун тасаввур ҳосил бўлмайди, чунки улар- нинг ҳар бири умумий алоқадорлик ва ривожланишнинг қандай- Дир аниқ томонини ифодалайди. Улар биргаликда олинган так- Дирда бир-бирларини тўлдиради, натижада моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаси ва тараққиётнинг яхлит, бир бутун манзарасини ҳосил қилади.

2. Диалектиканинг асосий қонунлари

Диалектика умумий қонун ва категориялар системасидан "орат бўлиб, уларнинг йиғиндиси дунёнинг бир бутунлигини "Ф°далайди ва у доимий ўзгаришда, ривожланишдадир. Қонун ^еганда нима тушунилади? Бунга жавоб беришда шуни ҳисобга ^лмоқ лозимки, энг умумий шаклда қонун моддий оламдаги УРли хил нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ва воқеалар ўртаси- муносабатлар, ўзаро алоқадорликда демакдир. Лекин бун- ^ан қонун барча муносабатларни ифодалайди, деган хулоса чи- ч Рмаслик керак. Масалан, муҳим ва муҳим бўлмаган, тасоди-

фий ва зарурий, барқарор, ва бекарор, умумий ва хуеусий сабатлар бор. Қонун бу муносабатларнинг барчасини қолмайди. Турли-туман алоқалар, боғланишлар ичидан аввало, муҳим алоқаларни яъни, шундай муносабатларни энг далайдик, булар ташки шароитлардан эмас, балки ҳодисаларнинг моҳиятидан, унинг ички алоқаларидан ҳикматли чиққан бўлади.

Шунингдек, қонун зарурий муносабатдир. Чунки табиат жамиятдаги ҳар қандай қонунга хос белги зарурийлик хосланади. Қонун тушунчасининг ўзи мажбурийлик, зарурийлик билдиради. Зарурийлик қонуннинг муҳим белгиси сифатида ундан келиб чиқадиган натижаларнинг мажбурий йўналишини кўрсатиб беради.

Қонуннинг муҳим белгиларидан бири — нарса ва ходисалардаги умумий муносабатларни ифодалашдир. Агар қонун шакл-шубҳасиз юз бериши мумкин бўлган (зарурий белгиси) муносабатларни ифодалаган экан, табиий равишда бу муносабатлар бир хил шароитда доимий ва ҳамма жойда (умумийлик) намоён бўлади. Ана шу маънода қонун умумий муносабатлардир.

Қонун нисбий барқарор муносабатлардан иборат, зеро у муайян ҳодисаларнинг ички табиатидан, унинг моҳиятидан келиб чиқадиган моддий дунё, нарса ва ходисаларнинг алоқаларини ифодалайди. Қонун гоҳ вужудга келиб, гоҳ йўқолиб кетадиган алоқаларга асосланиши мумкин эмас. У нисбий барқарор муносабатларни тақозо этади. Қонуннинг нисбий барқарорлиги шу билан изоҳланадиги, у бир хил шароитларда муҳим хусусиятлари сифатида табиатдаги нарса ва ходисалардагина эмас, балки ижтимоий ҳаётдаги воқеаларда ҳам яққол кўзга ташланади.

Шундай қилиб, қонун кўп қиррали алоқалар ва муносабатларнинг йиғиндиси бўлиб, нарса ва ходисаларнинг муҳим зарурий, умумий, нисбий барқарорлигини ифодалайди. Бу билан қонуннинг таърифини етарли дейиш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас! Чунки, биринчидан, биз қонун — бу муҳим, зарурий, умумий, барқарор муносабатлар дер эканмиз, қонунда ифодаланиб, унинг объектив асосини ташкил қиладиган алоқаларнинг на кўрсатиб ўтган бўламузу, аммо бошқа категориялар ҳар қандайдан фарқ қилиб, ўзига хос ҳаракатда намоён бўладиган шу қонуннинг хусусиятларига тўхталмай ўтамиз; иккинчида — муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқалар қонундагина эмас, балки фалсафий категорияларда, жумладан сабабия зарурият, мазмун, моҳият ва бошқаларда ҳам ифодаланади. Шубҳасиз, юқорида санаб ўтилган белгилар ҳам қонуннинг ўзига хос хусусияти ҳақидаги тасаввурни тўла очиб бера олмайди; учинчидан, қонунга таъриф берганда, юқоридаги объектив алоқалар шакллари оддий тарзда санаб ўтадиган сак, уни қонун билан мазкур объектив алоқалар турлари шунинг динлаштирган бўламиз.

ц]унинг учун қонунни таърифлашда унинг шундай хусусия-
I и ажр^{атнш} керакки, у мазкур категориянинг бошқаларидан
қиладиган ўзига хос томонини белгилашга имкон туғдир-
В н Бу хусусият шундан иборатки, табиат ва жамиятдаги ҳар
Индзй қонун воқеаларнинг ривожланиш хусусияти ва йўнали-
•«• », белгилаб беради, воқеаларнинг оқими қатъий, аниқ йўна-
И¹ шда бўлишини тақозо этади. Маълум бир шароитда бўлиши-
а қарамай, бир ўринда бир хил, иккинчи ўринда бошқа хил
рзда содир бўладиган жараёнлар ва воқеаларни қонуний
яёб бўлмайди. Биз бу жараён ёки воқеа қонун кучига эга дер
эканмиз, ундаги муҳим, зарурий, умумий ва барқарор муноса-
батларнинг ифодаланишинигина эмас, балки муайян воқеалар
екимини, қатъий натижалар тақозо қилинишини назарда ту-
тамиз.

Қонун воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини
билдирар экан, у ўзининг аниқлиги билан фарқ қилади. Шу-
нинг учун қонуннинг пировард, оқибати кишиларнинг муваф-
фақият фаолиятининг зарурий шarti бўлган ҳар томонла-
ма **ҳисоб**, унга мувофиқ келадиган талаб тарзида зохир бў-
ладн.

Қонун муайян бир шароитда намоён бўлади, моддий олам-
даги **нарс**а ва ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиши
учун маълум шароит қонуннинг кўриниши, ҳаракати учун ҳам
мажбурийдир. Шароит деганда воқеликдаги нарсa ва ҳодиса-
ларнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган объектив
омиллар йиғиндиси тушунилади. Қонун ва шароит бир-бири
билан узвий боғлиқдир, айна бир вақтда уларни бир-бирига
қориштириб ёхуд айнанлаштириб юбормаслик керак. Шароит-
нинг ўзгариши бир қонуннинг бошқаси билан алмашинишига,
унинг ҳаракат доирасини торайтириш ёхуд кенгайтиришга
олиб келади.

Илгари мавжуд бўлган шароит тўла йўқолиб кетган тақ-
Дирда унинг заминда амал қилган қонунлар ўз ўрнини янги
шароитга тўғри келадиган янги қонунларга бўшатиб беради;
^{аи}Рим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шароитлар қулайроқ
бўлмаса, эски қонунлар ўз ҳаракатини давом эттиради, аммо
Унинг кўриниш доираси чегараланган бўлади ва ниҳоят, ай-
Рим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шароит анчайин қулай
^бУлса, қонунларнинг амал қилиши учун ҳам кенг уфқлар очи-
лади.

1 У ёки бу қонун амал қиладиган объектив шароитларни би-
^иш катта амалий аҳамиятга эга. Маълумки, кишилар объек-
Нв Қонунлар талабларидан келиб чиқиб, уларга таянсалар,
У³ Фаолиятларида уларни ҳисобга олсалар тўғри ҳаракат қила
лэдилар. Бироқ қонуннинг ҳаракати кўзга ташланса-да, бу
^акатни қандай бўлса шундайлигича ҳис қилиш мумкин
ас- Лекин кишилар, у ёки бу қонун намоён бўладиган ша-

роитни билар ва унга таъсир этар эканлар, бу билан V III
истаган натижаларга эриша оладилар. • злаРи

Шундай қилиб, табиат ва жамиятнинг ҳар қандай ко '3
ўзининг учта томони билан тавсифланади, чунончи: а) 'Ун"
объектив асосга эга бўлиб, муҳим зарурий, умумий ва б
роқ муносабатларни ифодалайди; б) қонуннинг ҳаракатц V³"
га ҳос хусусиятларга эга бўлиб, воқеалар ривожланишн ка '
ий муайян йўналиш натижасида туғилади; в) қонун маъл I
бир шарт-шароитларда намоён бўлади. Бу жиҳатларни 'ҳисоб
га олган ҳолда қонунга қуйидагича таъриф бериш мумки3
Қонун — муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг" ҳусу-
сияти ва йўналишини белгилайдиган, маълум бир қатъий на"
тижани тақозо этадиган объектив дунёдаги нарса ва ҳодиса-
ларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабат-
ларидир.

Қонун илмий назарий ва амалий фаолиятда объектив ўзаро
алоқаларнинг барча шакллари синчковлик билан ҳисобга
влишни тақозо этади. Бу эса уларнинг ичида муҳим, зарурий
умумий, барқарор алоқаларни белгилашга ёрдам беради, айти
замонда объектив қонунларни тушунишимизга имкон беради.

Қонун муайян бир натижаларни туғдириб, воқеалар ри-
вожланишининг хусусияти ва йўналишини белгилаб берад
экан, бу нарса илмий ва амалий фаолиятда объектив қонунлар
асосида ҳаракат қиладиган муҳим, зарурий, умумий ва бар-
қарор муносабатларни кўрсатибгина қолмай, балки келажак-
да улар ривожининг йўналишларини ҳам ҳисобга олишни та-
лаб этади.

Табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни маълум бир
шарт-шароитларда намоён бўлар экан, у илмий билиш жара-
ёнида ва амалий фаолиятда муҳим, зарурий, умумий ва бар-
қарор алоқалар маълум бир натижаларни кўзгаши мумкинли-
гини билишга имкон туғдиради.

Моддий воқеликдаги қонунлар кўп қирралилиги билан тав-
сифланади. Табиат ва жамият қонунлари объектив жараён-
ларни акс эттиришига қараб бир-бирларидан фарқланади.

Табиат қонунлари ер юзида инсон бўлмаган даврда ҳам
мавжуд бўлган. Жамият қонунлари эса инсон фаолияти нати-
жасида пайдо бўлган шарт-шароитлар билан боғлиқ равишда
юзага келган. Жамият қонунлари кишиларнинг ижтимоий му*
носабатларидаги энг умумий, муҳим боғланишнн кўрсатади-
Яна бир фарқи шуки, жамият қонунларига нисбатан табиат
қонунлари аста-секинлик билан ўзгариб боради. Ижтимои
қонунлар эса маълум давр мобайнида амал қилиб сўнгга, У
ўрнини янги қонунларга бўшатиб беради, баъзилари ўз ^кУ⁴¹"
йўкотади. Ибтидоий жамоа тузуми, кулдорлик, феодал ва
питалистик тузумларга ҳос қонунларнинг ўзгариши бунга &
сол бўлиши мумкин. ^

Ҳаракат қилиш доирасига қараб қонунлар: энг умум |

И дини ва хусусийларга бўлиади. Моддаларнинг сақланиши „ланиши қонуни, энергиянинг бир турдан иккинчи турга қонуни умумий қонунларга, хусусий қонунларга эса, ма- У^н „ физикадаги Кулон қонуни, химиядаги Менделеевнинг Рмёвий элементларнинг даврий системаси кабилар киради. К^н фанда динамик ва статистик хусусиятга эга бўлган қонун- йяр ҳам мавжуд. Статистик қонунлар мутлоқ маънодаги за- Ений қонунлар эмас, улар эҳтимоллик сабабига мувофиқ бўл- ?ан боғланишларни ифодалайди ва динамик қонунлардан фарк китади. Статистик қонунлар маълум шароитда бўлиш эҳтимо- лини билдиради. Динамик қонунлар сабабий боғланиш шакли **бўлиб**, бунда системанинг муайян ҳолати унинг кейинги ҳам- ма ҳолатларини бир маъноли тарзда аниқлайди. Бунинг нати- жасида бошланғич шартларни билиш системанинг ялпи ривож- ланйшини олдиндан аниқ айтиш имкониятини беради. Динамик қонунлар ташки таъсирларга камроқ боғлиқ бўлиб, нисбатан озроқ сонли бўлакларга эга бўлган барча системаларда ўзига хос тарзда амал қилади.

Энг умумий қонунлар туркумига диалектика қонунлари ки- ради. Булар: миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни; қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураш қонуни; инкорни инкор қонунларидир.

2.1. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни

Миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш қону- ни диалектиканинг асосий қонунларидан биридир. Бу қонун- нинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сези- ларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бо- **риб**, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-бири- Дан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат — нарсаларнинг ички муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлпгидир. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича аниқ- лаб беради. Нрсаларнинг сифати эса уларнинг хоссалари орқа- ли намоён бўлади. Хосса нарса сифатининг бошқа нарсалар оилан ўзаро алоқадорлигидаги ташки намоён бўлишидир. Биз варсаларнинг ички сифатини маълум бир хоссаларда намоён "ўлиши орқали биламиз. Ҳар бир нарса кўплаб хоссаларга, яъни асосий ва иккинчи даражали хоссаларга эга бўлади. Ма- ^алан, металл зичлик, сиқувчанлик, иссиқлик, ўтказувчанлик, Ўзилувчанлик каби хоссаларга эга. Сифат — жисмнинг барча °ссаларини биргаликда боғловчидир. Демак, сифат нарсанинг У^мумийлигини, яхлитлигини унинг нисбий барқарорлигини, "Р бирига ўхшашлигини ифодалайди. У кенг маънода нарса- арнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва ^са айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг

ўзгариши муқаррар суръатда хоссанинг ўзгаришига олнб к¹ ди, бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзга, га таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг" сиф, таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат пре!"³ нинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади ~

Ҳар бир нарса муайян системада бир-бири билан боғл¹ бўлади. Нарса қайси боғланишлар системасига кирса, шу с¹к-темага боғлиқ равишда турли сифатларга эга бўлади. ЧуноЯ чи, «стол» муайян табиий материалдан, яъни дарахтдан ясалгаЛ бўлиб, табиий сифатга эга. Шунинг учун у табиий конуниятД ларга бўйсунди. Аини замонда стол муайян инсон меҳнатнинг! натижаси бўлиб, ижтимоий сифатга ҳам эга ва ижтимоий ксЗ нуниятларга бўйсунди. Ижтимоий сифатлар ўз навбатида нкки гуруҳга: биринчи тартибдаги ижтимоий сифатларга ва **ИККИНЧИ** тартибдаги ижтимоий сифатларга бўлннади. Худди ўша стол модомики, инсоннинг муайян эҳтиёжини қондирар экан, «анпк (амалий) ҳис» этиладиган нарса сифатида намоён бўлади. Ик-кинчи томондан, стол, модомики, қийматга эга экан, у товар сифатида гавдаланади. Бу ўринда стол «ҳаддан ташқари ҳис этиладиган нарса» тарикасида гавдаланади. Бу эса иккинчи тартибли ижтимоий сифатларга мансубдир.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Миқдор предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоин ҳодисалар ҳам миқдорнй томонга эга. Чунончн, сув ўз солиштирма оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражаснга эга, бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучларн тараққиёти, суръати даражаси, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади.

Нарса ва ҳодисалардаги миқдорий ва сифатий томонлар доимо бир-бирини тақозо қилиб, бирликда бўлади. Ҳар қандаи нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табнатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам^нарсасага миқдорий ва сифатий томондан берилган тавсиф тўлик бўлади.

у/" Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёр бу миқдорий муносабатлар^{в3} объектив сифатга мос тузилмаларнинг мувофиклигидир. Орь-, ектнинг миқдори ушбу сифат доирасидан чиқмасдан муаияш ораликда ўзгаради. Бу оралик чегаралари эса предмет муа I янлигини, сифат ва миқдор бирлнги сифатида меъёрнн лайди. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бу Я маган ҳолатга олиб келади. Меъёр ҳар бир нарса ва $X^{0-1,1\wedge}$ даги миқдор билан сифат ўртасидаги ўзаро муносабатни иФ^о этади. Бу ўринда ҳар бир нарса, ҳодиса ўзига хос $Y^{лч0B}$ ор эга бўлади, чунки ушбу сифат хусусияти ҳар қандай миқД

Н^н эмас, балки муайян миқдор билан уйғунлашади. Ушбу
^ла<тга х^ос бўлган миқдорий ўзгаришлар донрасидан чиқиш
^ бъектга хос бўлган меъёрнинг бузилишига ва унинг янги
* ^отга ўтишига олиб келади.

^с<еъёрнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, назарий билим-
сптемасида у куйидагиларга ажратилади: 1) оддий меъ-
"Галоҳида ўз-ўзича олинган предмет ўлчови; 2) системали,
цияли меъёр — ушбу системанинг элементи, бўлаги бўл-
дмет ўлчови; 3) аниқ меъёр — барча ҳақиқий муноса-
^тар йиғиндиси бўлган предмет ўлчови. Ижтимоий ҳаёт кои-
"алари Х^{ам} го^{ят} тур^{ли}-ту^{ман} меъёр муносабатларига эга.

" бир меъёрдан иккинчи меъёрга ўтиш жараёни бир ҳолатдан
иккинчи ҳолатга ўтиш негизи (ёки нуқтаси) дейилса, бир миқ-
-орий сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишнинг барча халқаси
эса меъёрнинг марказий тугуни дейилади.

Сифат, миқдор ва меъёр тушунчаларида кишиларнинг он-
гига боғлиқ бўлмаган нарсаларнинг объектив ва энг умумий
тавсифи пфодаланади. Шунинг учун ҳам айрим файласуфлар-
нинг нарсалар сифатини субъектив тушунча деб таъкидлашля-
ри назарий жиҳатдан асосиздир.

^Диалектика миқдор ва сифатни бирликда, доимий харакат-
да деб қарайди. Миқдор сифатга ва, аксинча, маълум шароит-
да сифат миқдорга ўтади. Нарса ва ходисаларнинг сифати
вбъектив бўлса-да, нисбийдир, чунки улар ўртасидаги чегара
ўзгарувчан бўлиб, уларни мутлақлаштириш мумкин эмас. Худ-
ди шунингдек, нарсаларнинг миқдорий муайянлиги ҳам ўзга-
рувчандир. Модомики, объектив олам доимий ҳаракатда, ўзга-
риш ва ривожланишда экан, нарсаларнинг миқдорий ва сифатий
муайянлиги, уларнинг хоссалари ҳам ўзгариш ва ривожланиш-
дадир. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг аниқ ҳолатини би-
лиш фан ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари
хосдир. Миқдор ўзгаришлар билан сифат ўзгаришлар ўрта-
сида катъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният куйидагича
'фодаланади: миқдор ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тай-
^рлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини
^ ириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг
"фат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш маса-
^сига, ўз навбатида, қадимги файласуфлар ҳам эътибор бер-
^ нлар Қадимги юнон файласуфларининг «ялтироқ бош» ва
Р - - номи билан келтирган мисоллари маълумдир. Сухбат-
•час^{ГЭ} ^"идаги савол берилади: агар бошдан бир дона соч то-
до^н юлиб олинса бош ялтираб қоладими, агар ғарамдан бир
Йў^ка УРУг олинса, у ғарамлик ҳолатини йўқотадами? Натижа,
эса Л^{ег}ан жавоб бўлади. Бу ҳол бош ялтирамагунча, ғарам
х.оди @Ў^{лма}гунча давом этади. Қадимги файласуфлар бу каби
саларни энг умумий қонуниятларнинг намоён бўлиши на-

тижаси деб эмас, балки соф мантикии ғанри табиий қарар эдилар.

Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши * Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларида ҳау Д маълумотлар мавжуддир. Ал-Хоразмий, Ал-Форобий, Иби Беруний, Улуғбекнинг математика, алгебра, астрономия фия, тиббнёт ва бошқа соҳаларга оид асарларида микдоп билан сифат ўртасидаги алоқадорлик ва унинг ҳаётий ах ти ҳақида батафсил тавсифлар берилган. «Мен,—деб ёзад; Хоразмий,— арифметиканинг оддий ва мураккаб масалала ўз ичига олувчи «Алжабр ва алмуқобала ҳисоби ҳақида қача китоб» ни тасниф қилдим, чунки мерос тақсим васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишлари савдо ва ҳар қандай битимларда ва шунигдек, ер ўлчаш наллар ўтказишда (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»¹.

Уларнинг фикрича, микдор ва сифат ўзгаришларининг аро алоқадорлигини нафақат табиат ва жамият ҳодисаларида балки руҳларда ҳам кузатиш мумкин.

«Руҳларнинг сифатларининг ... ўзаро қўшилнши окибатида уларнинг (аклий) қувватлари микдор жиҳатдан ҳам тобора ортади»², деб ёзади Форобий.

Микдор ўзгаришлардан туб сифат ўзгаришларга ўтиш конуни объектив бўлиб, реал воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хосдир. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган микдор ўзгаришлардан бошланади. Микдор ўзгаришлар муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига (турғунлигига) таъсир этмайди. Микдор ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натнжада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Бу эса айнан микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш конуни табиат, жамият ва тафаккурнинг тараққиётида амал қилади. Бу ҳолни биз кнме фанида яққол кўришимиз мумкин. Масалан, икки атом водород билан бир атом кислород сувнинг молекуласини ташкил этади. Агар бу элементларни бошқача нисбатда, яъни икки ато. водородни икки атом кислород билан бириктирсак, У бир янги нарса — водород пероксиди ҳосил қиламиз

Тараққиёт жараёнида микдор ўзгаришлари туб сифат у • у^а ришларига ўтиш билан бирга сифат ўзгаришлари микдор > ришларига ҳам ўтади. Микдор ўзгаришлари натижасида жудга келган янги сифат муайян вақтга мувофиқ барқарорликка эга бўлиб, шу микдор ўзгаришлари жара^е давом этиши учун шароит яратиб беради. Бу сифат уз^г V Т ларининг микдор ўзгаришларига ўтишидир.

Микдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзар⁰

¹ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар, Т., 19^а3,

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, Т., 1993, 163- &^е •

боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос ху-
рч ятларга ҳам эга. Чунинчун:
"А" ринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради.
ходисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам
р ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгариш-
—г д ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади;
"А" кинчидан, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача предмет-
му хим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босими-
га 100°С гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди. Сифат ўзгариш-

интириши т;п. | 1.м.К1Ди;

учинчидан, миқдор ўзгаришлари аста-секин ўтади ва кўп
•о парда (муайян давргача) сезилмасдан ўтади. Сифат ўзга-
ошлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади;
тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қа-
раганда туб ўзгаришлар ҳисобланади.

Миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтиш қону-
ннинг моҳиятини диалектика нуқтаи назаридан таҳлил қилиш
бу қонунни метафизик таҳлил қилишга тубдан зиддир. Айрим
файласуфлар миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари-
ни ажратиб бир-бирига қарама-қарши қўядилар, айримлари
эса фақат миқдор ўзгаришларнигина тан олади.

Миқдор ва сифат ўзгаришлари жараёнини таҳлил қилар
эканмиз, назарий ҳамда амалий фаолиятда амалга ошаётган
ўзгаришлар механизминигина эмас, балки уларнинг чуқурлиги
ва аҳамиятини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир. Шунга асосан рўй
берадиган ўзгаришларни инкилобий ва тадрижий (эволюцион)
га ажратиш мумкин.

Бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш сакраш
чўли билан амалга ошади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўлади-
ган сифат ўзгаришларни англатадиган фалсафий тушунчадир.

Сакраш тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда ан-
ча тез ўтадиган шаклдир. Бу тараққиётнинг жадал суръатли
лаври бўлиб, эски, умри тугаганлари қайта ўзгартириб, янги-
лари учун, тараққиётнинг энг юқори босқичига ўтиш учун йўл
ицади.

ла Ди а лектик сакраш миқдор ўзгаришлардан сифат ўзгариш-
рга ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш-
д Р Доим аста-секинлик билан миқдор ўзгаришлари натижаси-
ўзг "а" срланади. Бундан шуни назарда тутиш керакки, миқдор
ри Р.»шлар нарса ва ҳодисани бир текисда оддий кўпайти-
сд еки камайтиришдан иборат эмас. Миқдор ўзгаришлар нар-
^Ш Ҳодисаларнинг ижтимоий томонларни аста-секин ўстириб
/тп"п, а^Ка млашни ҳамда салбий томонларини аста-секин сусай-
' Р"Шни тақозо этади.

Ларн аКраш> ш Унингдек, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги зиддият-
лЭн Инг Ҳал қилинишидир. Сакраш натижасида эски сифат би-
Унинг асосида ҳаракат қиладиган қарама-қаршилиқлар

•бирлигини тугатиш ва янги қарама-қаршиликлар бирлиг ¹
бўлган янги сифатнинг вужудга келиши содир бўлади ^{"Га 3,д"}

Ниҳоят, сакраш — эски сифатнинг инкор этилиши в ¹
сифатнинг қарор топишидир. Ҳар қандай нарса ва ҳодис ³ ^{Янгч}
лик бунёд бўладиган, эскилик барҳам топадиган элемент ^{Явгн}
ўз ичига олиб, икки қарама-қарши томонларга бўлинади ^{Ларни}
~раш илғор томоннинг ғалабаси ва консерватив (мутаассц-
моннинг ҳалокати, тугатилишидир. Сакраш натижасида ^{Тош}
дан янгига ўтиш амалга ошади. Шунга кўра нарса ва ^{'г/Ски}
ларнинг ривожланиши илгарилаб боради. ^{>диса_}

Шундай қилиб диалектик сакраш қуйидаги жиҳатларга э
биринчидан, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошад ^Я
ган объектив ва қонуний жараён ^{дир};

иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзга
ришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

учинчидан, сакраш эски қарама-қаршиликлар бирлигини ту-
гатиш ва янги сифатга мос келадиган қарама-қаршиликларнинг
вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал
қилишдир;

тўртинчидан, сакраш нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиб,
илгарилаб боришидир.

Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривож-
ланиш шаронтига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга
ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса
ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида аниқ сакраш
шаклига эгадир.

Амалга ошиш муддатига боғлиқ равишда аста-секинлик бил-
ан ифодаланадиган сакрашдан, бир зумда шиддат билан со-
дир бўладиган сакрашни фарқлаш керак. Бинобарин, кимёвнн
элементларни бириктириш жараёнида туб сифат ўзгаришлар
шиддат билан, жуда тез содир бўлади, аммо ҳайвонлар билан
ўсимликларнинг ривожланиш жараёнида эски сифатдан янги
сифатга ўтиш бирмунча секин содир бўлади. Тез ^{содир^} бўлади-
ган сакрашлар билан аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли ош-
лан содир бўладиган сакрашларнинг бир-биридан фарқ қил-
шини ҳисобга олиш керак. Тез сакраш шундай хусусиятлар
эгаки, у биринчидан, ҳал қилувчи зарбанинг бирдан-бир ^{"Ф^{0^3}-}
сифатида бажарилади. Бу сифатий ўтиш бўлиб, даставвал ^{1М}
данига эски тугатилади ва сўнгра янги бунёд этилади. Ик[^]ЭД
чидан, у беҳосдан тез содир бўлади. Ижтимоий ҳаётда тез [—]
рашга эски ижтимоий тузумни тугатиб, янги тузумни ўрнат [|]
ган инқилоблар мисол бўла олади. ^{бўтаД"}

Аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли билан содир ^{.ок}
ган сакрашлар эскини бир йўла тугатиш билан эмас, балки ^{биз}
вақт давомида эски сифатни янги сифатга айлантириш
тавсифланади. Бундай сакрашга ҳаётнинг, инсоннинг пайд
лиши ва ҳоказолар мисол бўла олади. ^{шпЦй}

Демак, сакрашлар турли-туман шаклларда амалга ⁰ ¹

ин Бунда нарса ва ходисаларнинг бир ҳолатдан иккинчи-
^КўтиШ шаклларининг турли-туманлиги нимага боғлиқ? де-
^{си}ГЗ савол келиб чиқади. Утиш шаклларининг турли-туманлиги,
^Баъдан, нарса ва ходисаларнинг моҳияти ва хусусиятлари-
^Чаққинида, аунган мувофиқсизлидан шариоитга боғлиқдир.
 Г.-ан, ижтимоий ҳаётда содир бўладиган миқдор ўзгариш
^{та}биатдаги сакрашлардан тубдан фарқ қилади.

| Ҳо^аирги шароитда жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий,
^{-си} маданий, маънавий ҳаётида рўй бераётган жараёнлар
^С!мохиятига кўра туб сифат ўзгаришларга киради. Шулар
 ятижасида давлатимиз янги бир юксак босқичга кўтарилади.
 Булар ўз-ўзидан эмас, балки кенг халқ оммасининг ижодий фао-
 лияти, ижтимоий-сиёсий фаоллиги натижасида амалга ошири-
 лади- Бу туб ўзгаришлар мавжуд муаммоларни аста-секин бар-
 тараф этиш асосида кечади. Шунинг учун ҳам айрим пайтларда
 жамиятимиз тараққиёти секинлашиб, кетиши ҳам мумкин. Ле-
^{кин} пировард — оқибатда диалектика қонунларига биноан
 унинг янги сифатга ўтиши муқаррардир. Кўриниб турибдики,
 бу қонун жамиятимизни илмий бошқариш ва унинг ривожла-
 нишида катта аҳамият касб этади.

2.2. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни диалектика
 қонунлари ичида марказий ўринни эгаллайди. Бу қонунга му-
 вофиқ ҳар бир нарса бир-бири билан узвий алоқада бўлган ва
 бири иккинчисини истисно этувчи қарама-қарши томонларга,
 кучларга эга. Бу қарама-қарши томон ва кучлар ўртасидаги
 кураш тараққиётнинг манбаини ифодалаб, эскининг йўқолиши
 ва янгининг пайдо бўлишига олиб келади.

Маълумки, нарсалар турли-тумандир. Ҳамма томонлари билан
 айнан ўхшаш бўлган икки нарсанинг ўзи йўқ. НARSАлар-
 нинг тафовут даражаси ҳам бир хил эмас: муҳим ва номуҳим
 тафовутлар мавжуд.

Нарса ва ходисалардаги тафовутлар қарама-қаршиликлар
 зосини ташкил этади. Қарама-қаршиликлар деб шунга айти-
^{ла}дики, табиатдаги нарса ва ходисаларда мавжуд бўлган то-
 монлар, хоссалар ва йўналишлар бир-бирини инкор қилади, бир
^антнинг ўзида бир-бирини тақозо ҳам қилади. Масалан, маг-
 итдаги шимолий ва жанубий қутблар, электрнинг манфий ва
 Усбат зарядлари, атомдаги тортилиш ва итарилиш, ижтимоий
^аДаги ёвузлик ва эзгулик ўзаро бир-бирини инкор этади,
^и вақтда бири иккинчисини тақозо этади.

Нарса ва ходисаларнинг қарама-қарши томонлари ўртаси-
 Дия" ^м ^а ^н ^о ^с ^а бат зиддият деб аталади. Тўқнашув тушунчаси зид-
^{то}./Дан фарқли ўларок, нарса ва ходисаларнинг қарама-қарши
 яша^онлар,, кескинлашиб, уларнинг эски чегарада биргаликда
^лЭп ^Ши ^мУ^мки ин бўлмаётган ҳолатини белгилайди. Зиддият-
 Г ^а Ҳамма вақт ҳам тўқнашув билан тугамай, балки алоҳида

шароитдагина шундай ҳолда бўлиши мумкин. Мана ...а муносабатлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураш^к да акс этиб, диалектнинг моҳияти ва мағзини ташкил

Ҳамма нарса ва ҳодисалар ички зиддиятларга ва бип^{-Ди-}га қарама-қарши бўлган томонларга эга.

Қуёш системаси ҳам қарама-қаршиликлар бирлигини рақиб намуналаридан ҳисобланади. Сайёралар системаси^{Му} маркази ҳисобланган Қуёш билан бошқа сайёралар ўтар^{АИ} шундай алоқадорлик мавжудки, бу алоқадорлик марказга^{Да} тилувчи тортиш кучи ва марказдан қочувчи — итариловчи^{к",Н}лар таъсирида юзага келади. Шу қарама-қарши кучлар ўрг["]сидаги кураш Қуёш системасининг яшаши ва ривожланиши[']нинг асосий қонуниятларини белгилайди.

Агар атомни олсак, бир атом моддаси ҳам, аввало, **мусбат** ва манфий электр зарядлари, протон ва электрон каби мураккаб қарама-қарши томонларнинг йиғиндисидир. Атом ядросининг ўзида тортилиш ва итарилиш каби қарама-қарши кучлар мавжуддир.

Органик дунёдаги ривожланишни ҳам қарама-қаршиликлар курашисиз тасаввур қилиш қийин. Ҳаётнинг ўзи шундай зид қарама-қарши жараёнлиқ, унда яратилиш ва емирилиш, ассиляция ва диссимиляция каби қарама-қарши муносабатда бўлган томонлар мавжуд.

Организм яшаб турган вақтда унинг хужайралари тўхтовсиз ўлиб, ўрнига янгилари пайдо бўлади. Мана шу икки қарама-қарши йўналиш организмнинг яшаши учун зарур шароитки яратади. Бу жараённинг тўхташи организмнинг ҳалок бўлишига олиб келади. Жамиятда ҳам ўзига хос зиддиятлар мавжуд. Ишлаб чиқариш билан истеъмол, ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий борлик билан ижтимоий онг ўртасидаги зиддиятлар ижтимоий зиддиятлардан ҳисобланади.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни билиш **жараёни**да ҳам ўз ифодасини топади. Маълумки, билиш жараёни бир-бирига узвий боғлиқ бўлган ҳиссий ва рационал **билишдан** иборатдир. Ҳиссий билиш орқали инсон нарса ва **ҳодисаларнинг** фақат ташки томонлари ва хусусиятлари тўғрисида маълум^{0^}олади, мавҳум тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белгиловчи қонуниятларни билади. Бу ерда **ҳиссий ва** рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир-ридан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши **қонунининг** У мийлик хусусияти моддий дунёдаги ҳамма нарса ва **ҳодисал** н га хос эканлигидагина эмас, балки зиддиятлар нарса ва **Х°** саларга, уларнинг пайдо бўлишидан тортиб ҳалок бўлишиг[^] бошидан охиригача сингиб кетган. Бир моҳиятнинг тур^{1"}монларини ифодалагани учун ҳам қарама-қаршиликлар бирги қуйидаги шароитларда юзага келади:

инчидан, қарама-қаршиликлар бир нарса ва ҳодисада-
ЖмавжудДиР- чунончи, анализ ва синтез, индукция ва де-
наця, тафаккурга мансубдир;

кинчидан, қарама-қаршилик ўзаро боғлиқ, бири иккинчи-
" тақозо қилади, бири бўлмаса иккинчиси мавжуд бўлол-
' ёки, аксинча, масалан, эзувчи синфларнинг яшашига
'аб унга қарама-қарши бўлган, ўз меҳнати билан буржуазия
Ец қўшимча киймат яратган меҳнат аҳлининг мавжудлигидир.
ддп', шунингдек, базис ва устқурма, ишлаб чиқариш ва
теъмол каби тушунчалар ҳам бири иккинчиси мавжудлигини
•ақозо қилади;

'учинчидан, қарама-қаршиликларнинг бири иккинчисига ўта-
ва ўзаро бир-бирига сингиб кетади. Масалан, позитрон ва
мектрон маълум шароитда фотонларга айланади. Бу билан
материянинг бошқа тури келиб чиқади.

Қарама-қарши томонларнинг бирлиги нисбий, ўткинчи хусу-
сиятга эга бўлиши билан бирга улар ўртасидаги кураш мутлақ-
дир. Давр ўтиши билан курашнинг баъзи аниқ шакллари йўқо-
лиши мумкин, аммо қарама-қарши томонлар ўртасидаги кураш
хар доим бўлган ва бўлаверади. Шу билан бир каторда, қара-
на-қарши томонлар тараққиёт давомида турли хил вазифани
бажаради. Қарама-қаршиликнинг мутаассиб томони нарса ва
ходисани қандай бўлса, шундайлигича сақлаб қолишга интил-
са, плғор томони уни ўзгартиришга, ёки уни барбод қилиб,
яигисини вужудга келтиришга ҳаракат қилади.

Қарама-қаршиликлар ҳақида Форобийнинг фикри алоҳида
зътиборга молик. Форобийнинг фикрича, фақат Оллоҳнинг ше-
риши йўқ, шунинг учун илк борликнинг зидди бўлиши ҳам мум-
кин эмас. Лекин бошқа ҳар бир нарса қарама-қарши ҳаракатда
бўлади. «Қарама-қарши бўлган ҳар бир нарса, бирга бўлса,—
дейди Форобий,— у албатта, бузилишга ва ўз йўли айнашга
олиб келади. Зидларнинг ҳар бирининг табиати шундай бўла-
дн, улардан бирининг қай ерда бўлишидан қатъи назар бири-
нинг йўқлиги иккинчисининг борлигини тақозо этади. Зидди бў-
лиши мумкин бўлган ҳар бир нарсада аҳвол шундайдир»¹.

*Диалектик зиддиятлар ички ва ташқи, асосий ва асосий бўл-
Маган, антогонистик ва ноантогонистик, умумий ва хусусий, за-
рУРий ва тасодифий, имконийлик ва ҳақиқийлик шаклларида
иборатдир.*

Нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракат моҳиятидан келиб чиқади-
н зиддиятларга ички зиддият деб айтилади. Ташқи зиддият-
Р Деб турли нарса ва ҳодисалар ўртасидаги қарама-қаршилик-
Р^а айтилади.

д ^иддиятларни ички ва ташқи зиддиятларга бўлиш нисбий-
боц Ч^кн Улар бир-бирига ўтиб туради. Маълум бир зиддият
баг Ка нарса ва ҳодисага нисбатан ички ёки бошқа бир муноса-
^ ^ ^ тзшқи зиддият бўлиб қолиши ҳам мумкин. Диалектика

.. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 133—134-бетлар.

ички ва ташқи зиддиятларнинг бирлигини ҳисобга олиш д
-бирга, уларнинг таракқиётидаги ўрнига баҳо беришда б^мла^н
монлама ёндошишни талаб қилади. аР То

Метафизиклар фақат ташқи зиддиятларни тан олиб, на I
ҳодисаларда ички зиддиятлар мавжудлигини инкор эта⁰³⁸®
Улар таракқиёт манбаини нарса ва ҳодисаларнинг бипм^{Илар}
қарама-қарши тўқнашувидан келиб чиққан ташқи зидд.^{РИГа}
иборат деб қарайдилар. ' няг Дац

Асосий зиддиятлар деганда ҳодисанинг мавжудлиги ва гЛ
вожланиши, вужудга келиши ва йўқ қилиниши ёки янги сис^{Ри}
нинг туғилишини ўз ичига оладиган, энг чуқур моҳиятини иб^Т
далайдиган зиддиятлар тушунилади. Асосий бўлмаган. зидди
лар эса маълум бир таракқиёт босқичида нарса ва ҳодисал^Т
моҳиятининг у ёки бу томонини акс эттириб, уни белгилаш ёки
ўзгартириш кучига эга бўлмаган зиддиятлардир. 4

Асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлардан бош ва бош бу
маган иккинчи даражали зиддиятларни фарқлаш лозим. Бош
зиддиятлар деб ривожланишнинг у ёки бу босқичнинг моҳия-
тини белгилаб берадиган зиддиятларга айтилади. Ҳодисалар
таракқиёти босқичида бош ва бош бўлмаган зиддиятлар ўрин
алмашиши, яъни бир шароитда бош бўлган зиддият янги бир
шароитда бош бўлмаган зиддиятга айланиши ҳам мумкин.

Зиддиятлар ўз хусусияти жиҳатдан антогонистик ва ноанто-
гонистик бўлиши мумкин. Жамиятда антогонистик зиддиятлар
бир-бирига қарама-қарши бўлган синфлар, табақалар ўртаси-
даги муносабатлардан келиб чиқиши мумкин. Бундан келиб чи-
қиб антогонистик зиддиятларни фақат синфий муносабатларга
хос деган хулоса чиқариш нотўғри. Тарихий тажриба, ижтимоий
амалиёт шуни кўрсатяптики, бундай зиддиятлар жамиятнинг
барча томонларида намоён бўлиши мумкин. Улар фақат син-
фий негизда эмас, балки этник, миллий, диний, ирқий ва шунга
ўхшаш негизларда ҳам вужудга келиши эҳтимол. Бундай анто-
гонистик зиддиятлар жамият ва алоҳида шахслар ўртасида, тур-
ли давлатлар, ижтимоий-сиёсий системалар, сиёсий партиялар ва
оммавий ҳаракатлар ўртасида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Антогонистик зиддиятларнинг муҳим хусусияти уларни Ҳ^а-
этишда мавжуд ҳолатни бузишга олиб келадиган воситалар^н
қўллашдадир. Худди мана шундай кенг маънодаги антогонн^{ст}
зиддиятлар бугунги кунда мавжудлиги хақида турли ҳудуд¹ "
даги ҳолатлар гувоҳлик бермоқда. дЦ

Ижтимоий ҳаётдаги ноантогонистик зиддиятларга туб
фаатлар ва мақсадларн умумий бўлган табақалар, ^{1|ЖТ"М}дий)
кучлар ўртасидаги муносабатлар, шаҳар билан қишлоқ, а¹ «Я
меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги мавжуд бўлган ^
фовутлар ва бошқалар мисол бўла олади. Уларни бартараФ .
лиш ҳам антогонистик зиддиятлар сингари кураш асосида а¹.
га оширилади, лекин бу кураш шакли, хусусияти
бошқачароқдир. Ноантогонистик зиддиятлар синфий тўқ^н Т

инкилоб шаклида бўлиб, балки эски сифат элементлари-
секин-аста йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг
Кўдга келиши билан бартараф қилинади.

"У Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мум-
улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топиши-
'яъни халқ хўжалиги, иқтисодиётнинг эскиси емирилиб,
кинлик билан бозор муносабатларига асосланган янги иқтисо-
^йстДиР' Шунингдек, қарама-қаршиликларни ўзаро онгли равиш-
^ кўшиб, улар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этнб, шу
^о^сда тараққиётда илгарилаб боришдан иборатдир. Зиддиятлар-
яи бартараф этишнинг самарали шаклларидан яна бири — кон-
сенсус (ўзаро келишув) дир. Консенсус қарама-қарши кучлар,
томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртаси-
да^ зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал
этиш йўллари билан бўлиб ҳисобланади. У халқларимизни миллий
то^ув^Ликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир. Консенсус
мулоқотлар, референдумлар, оммавий ахборот воситалари ор-
кали энг муҳим қонунлар лойиҳасини муҳокама қилиш ва хо-
казо йўллар билан амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, диалектик зиддиятларни ҳал этишнинг
хусусияти ва йўлларини тўғри тушуна билишлик амалий фао-
лиятимизда тўғри мўлжал олишга имкон беради.

2.3. Инкорни инкор қонуни

Диалектиканинг мазкур қонунига мувофиқ объектив воқе-
ликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнида эски-
нинг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ эски-
ик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар
сакланиб қолади. Ривожланиш бурама шаклда, маълум нисбий
такрорланишлар асосида, оддийдан мураккабга, пастдан юқо-
Рига қараб боради.

Метафизик йўналиш инкорнинг ижодий яратувчилик ролини
^ан олмайди, янгилик ҳеч қачон эскиликни енгиб ўта олмайди,
^аб ҳисоблайди. Бундан фаркли ўлароқ, диалектик қараш эски
нарсани янги нарса инкор қилишини илгари суради. Оламда ҳеч
^и^р соҳада ўзининг илгариги яшаш шаклларини инкор этмайди-
^а^н ривожланиш содир бўлиши мумкин эмас.

Ҳар бир жараён инкор қилиш жиҳатига эга. Ички зиддият-
лар^ туфайли тараққиёт жараёни эртами-кечми эски нарсанинг
^и^рилишига ва янги нарсанинг вужудга келишига олнб кела-
^и^ Вужудга келган бу янги нарса эскининг инкор қилинишидир.
^р^ «Ҳар бир қарама-қаршиликда бўлган нарса,— дейди Форо-
^и^ бошқа томонидан буздирилишн лозим бўлади, биринчи
^а^, Уз табиати билан қарама-қарши томонидан инкор этилган
^а^дн. Бу эса унинг аслида (субстанциясида) мавжуд бўлган
^а^ди».1

Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 133—134- бетлар.

Эскининг янги томонидан инкор қилиниши натижасида Ц дий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг илгарилама хараи^{о Д} содир бўлади. Кат^И

Эскининг ривожланиш жараёнида эмирилиши — инкорни I кор қонунининг фақат бир томонидир. Унинг бошқа томон эскининг эмирилиш жараёни билан бир вақтда вужудга кела^{ИН} ган янги нарса ташкил этади. Бу янги нарса эскининг ўр^н5Ч эгаллаб, ундаги ижобий нарсаларни сақлаб қолган ҳолда ян[^] янада юксакроқ, илғор ҳолатни ифодалайди. >["]

Шундай қилиб, тараққиёт бир-бирини алмаштириб тур^{ал} I ган босқичлардан иборат бўлиб, бир босқич иккинчи босқич то["] монидан, иккинчиси эса учинчиси томонидан инкор этилади Эскининг эмирилиб, янгининг пайдо бўлиши, тараққиёт >жа раёнида диалектик инкорнинг икки муҳим ва ажралмас жиҳ^я" тидир.

Диалектиканинг инкор ҳақидаги таълимоти куйидаги бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади:

биринчидан, эскининг янги томонидан инкор этилиши — ки- шиларнинг онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив жара- ёндир. Инкор субъектив, ташқаридан киритилган фикр эмас, балки объектив жараён тараққиётининг босқичидир.

иккинчидан, диалектик инкор ташқаридан киритилган куч ёки ҳолат эмас, балки нарса ва ҳодисанинг ички ривожланиши натижаси, ўзини-ўзи инкор қилишидир. Диалектик инкор нар- сани бутунлай йўқ қилиб юбориладиган фаолият билан ўхшаш эмас, у шундай инкорки, бунинг натижасида ривожланиш да- вом этишига, янги инкор содир бўлишига имкон яратилади.

учинчидан, диалектика ҳар бир нарса ва ҳодиса учун инкор- нинг аниқ тури мавжуддир деб ҳисоблайди. Тасаввур ва тушун- чаларнинг ҳар бир тури сингари, буюмларнинг ҳар бир турининг ҳам ўзига алоҳида инкор тури борки, бунда тараққиёт содир бу-

тўртинчидан, диалектик инкор тўлиқ инкор бўлмасдан, балки эскини янги билан боғлаб турувчи жараёндир. Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги ворисликни тавсифлайди. ^ I

бешинчидан, диалектик инкор тараққиётнинг оддийдан муа^{ра} раккабга, куйидан юқорига боришини тавсифлайди, бпр сифа^н дан бошқа сифатга ўтилади.

Инкорни инкор қонуни объектив оламнинг ва билиш турли соҳаларида кўплаб учрайдиган кенг таъсир доирасига бўлган қонундир. Агар арпа ерга экилса, у иссиқлик ва^{на} таъсирида кўкаради ва ундан ўсимлик пайдо бўлади. Энди ^ да арпа (дон) ўзини (ўзи) инкор этади. Усимлик ўсади, *ар^а ди, чангланади ва ниҳоят янгидан арпа (дон) етишади, Д етилади, пояси қурийди, яъни инкор этилади. Инкорни I , нинг натижаси сифатида биз бунда яна аввалги арпа Р кўрамиз, лекин энди бир дон эмас, бир неча дон бўлгани ш^{ца-} рамиз.

Инкорни инкор қонуни жамият таънавий ҳаётида Х^{ам}

И-н бўлади. Масалан, қадимги фалсафа тафаккурнинг мате-
И^Ғга муносабатини ойдинлаштириб бера олмас эди. Лекин бу
P^{1.а} ланп ҳал қилиш зарурияти танадан чиқиб кетадиган жон
Кписидаги таълимотга, сўнгра бу жоннинг ўлмаслиги тўғри-
^даги даъвога, ниҳоят монотеизмга (бир худоликка) олиб
лади. Шундай қилиб, янгича қарашлар эскисини инкор қил-
лади. Лекин фалсафа яна тараққий қилиб бориши билан идеа-
»
зм ҳам асоссиз бўлиб чиқди ва материализм томонидан
л^{ор} этилди. Ҳозирги замон материализми эски материализм-
"янг оддийгина тикланишидан иборат бўлмай, балки унинг
^устаҳкам асосларига фалсафа ва табиётнинг икки минг йил-
ЖК тараққиётида эришилган ютуқларини қўшади. Умуман,
нд[бу фалсафа эмас, балки дунёқарашдир ва махсус реал
фанларда тасдиқланиши ва ўзини кўрсатиши лозим.

Фалсафада инкорни инкор қонуни биринчи бор Гегель томо-
нидан таърифланган. Унинг фикрича, дастлабки бир бутун
фикр (тезис) бир-бирига зид бўлган ижобий ва салбий, «ха» ва
«йўқ» дан иборат икки фикрга бўлинади. Бутуннинг иккига бў-
линиши — антитезис, инкордир. Қарама-қарши фикрлар кураши
охприда бирикиб янги фикр (синтез, инкорни — инкор) ҳосил
қилади. Шундай қилиб, Гегелнинг фикрича, соф ғоя ўз тарақ-
қиётида уч босқичдан ўтади: тезис, антитезис ва синтез. Гегел-
нинг таълимотига кўра, нимаики соф ғоянинг ривожланишига
мансуб бўлса, у моддий борликнинг ҳамма нарса ва ҳодисала-
рига ҳам мансубдир.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боғланишни
буткул рад қилади деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик ил-
ғор бўлмасин, у йўқ жойда пайдо бўлмайди, балки эскининг
қобиғида аета-секин шаклланади. Шунинг учун ҳам эскидан
янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, бал-
ки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожлани-
Ш^и давом эттирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворис-
лик мавжуддир. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана
Ш^Ундан иборат.

Инкорни инкор қонуни тараққиётда ворислик (илгарилаб
°°Риш, анъанавийлик) ва қайтарилувчанликнинг (даврийлик,
эскига қайтиш каби) бирлигини тавсифлайди. Натижада тарақ-
Қиет тўғри чизиқли эмас, балки «бурама» шаклда амалга ошади.
, Тараққиёт жараёнининг илгарилаб бориш хусусияти эски
Урннга келадиган янги доимо янги бўлиб қолмасдан, вақт ўти-
г^и билан у ҳам эскиради ва ўз навбатида инкор қилинади, де-
н^и маънони англатади. Бунинг натижасида тараққиёт жараёни
киланма инкор сифатида кўринади.

Диалектик инкор тараққиётни ифодалайди. Масалан, сув қиз-
Рилганда буғга айланади, совитилганда эса яна сувга айла-
қа⁵и. Металл қиздирилганда суюқ ҳолатга, совитилганда эса
т^{ти}қ Ҳолатга ўтади. Бу ерда биз бир ҳолатнинг бошқа ҳолат
С «идан инкор этилишини кўрамиз. Лекин бу ерда ривожла-
ш^и одир бўлмайди, балки бир ҳодисанинг бошқа ҳодиса би-

лан алмашиниши содир бўлади. Диалектик инкор юқорцл I 1 сатилган инкордан фарқли ўлароқ шундай зиддиятларн- қилишни мақсад қилиб қўядики, бунинг натижасида тара^к—^{3,1} да юқори босқичга эришилади.

Диалектик инкорнинг яна бир муҳим хусусиятини а " ўтиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчи инкор эскини **емириб**"^{Тиб} қолмай, олдинги ривожланишдаги бутун¹/¹/¹ умуллаштиради, яъни синтез қилади. Бироқ бу синтез олд!^{Рни} ривожланишнинг айрим томонларини механик тарзда бир,^Г тириш эмас. Диалектик синтезда ўтмишнинг айрим элемент^{аш}, 1 рн олнб ташлангандир, яъни бутунлай ўзгартирилиб, юко³ босқичда бирлаштирилгандир.

Инкорни инкор ривожланишнинг маълум бир даврини I галлайди, лекин у шу билан бирга кейинги ҳаракат учун бош" ланғич нукта бўлиб хизмат қилади. Иккинчи инкор ҳаракатнинг ' шарт-шароитларини ифодалайди. Кўриниб турибдики, инкоп тушунчаси даврни ҳам ифодалайди. Бу давр шундан иборатки маълум жараённинг тугалланиш босқичи янги диалектик давр учун бошланғич нукта бўлиб қолади ва шундай ҳол чексиз да- вом этади. Бир муносабатда синтез бўлган нарса бошқа муно- сабатда янги ривожланишининг бошланғич нуктасидан иборат бўлади.

Диалектик тараққиёт тўғри чизикли ҳаракат бўлмай, балки аста-секин кўтарилиб, кенгайиб борадиган, бир-бири биланум- мий ворислик йўли билан боғланган юксак босқичда бошланғич нукта жиҳатини ўз ичига оладиган бурама ҳаракатдан иборат.

Тараққиёт айрим ҳолларда қуйига қараб боради. Бунга мод- дий тизимларнинг емирилиши, материя ҳаракатининг мураккаб шакллари оддий шаклларга ўтиши мисол бўла олади. Аммо шуни айтиш керакки, тараққиётнинг орқага қайтиши илгарил- лама ҳаракатдан вақтинча четлашишдир.

Ижтимоий тараққиёт жамиятнинг ривожланиши ҳеч қачои тўхтаб қолмайдиган, доимо ўзгариш ва тараққиётда бўлган^иш- лаб чиқариш усулининг табиатидан келиб чиққан **қонуний** ва ўзгартириб бўлмайдиган жараёндир. У вақтинча бўлган тсора- ниш ва чекланишларга қарамасдан ибтидоий жамоа **тузумида** ҳозирги давргача юқорига кўтарилувчи йўл бўлиб қолмоқд • Ижтимоий ривожланишнинг объективлиги ва ^{такрорланмасли} бунда ёркин намоён бўлади. Ривожланишнинг пастдан юқор¹ кўтарилувчи йўналишини диалектик тушуниш доирави **X VIII** кат тўғрисидаги метафизик назария билан ҳеч қандай У^{му}ъий ликка эга эмас. Баъзи бир олимлар дунёда бўлаётган босқичларнинг қайтарилишини оддий эскиликка қайтиш хисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, табиат ва жамчят тининг ибтидоси ва интиҳоси бутунлай мос келувчи маълу^н цикл ёки айланма бўйича бўлади. XVIII асрда ^н иб • лик файласуф Ж. Б. Виконинг таъкидлашича, жамият ўз киётида уч даврни босиб ўтади, чунончи: 1) Болалик давр

1) ода дини дунеқараш ва зўравонлик ҳукмронлик қилади;
2) равақ топади; 3) Етуклик даври.

рошқа бир файласуф О. Шпинглер жамият ўзининг ривож-
ишида бунёд бўлиш (1), гуллаб яшнаш (2), инқирозга юз
тиш (3) давларини бошдан кечиради, дейди. Унинг фикрича,
инсоният тарихининг ҳозирги босқичи инқирозлар давридирки,
унга кўра ҳозирги замон маданиятининг барча ютуқлари бу-
унлай йўқ қилиниши лозим эмиш.

Инглиз тарихчиси Тойнбининг таъбирича, жамият тарихи қо-
онги ва ўзаро алоқада бўлмаган цивилизациядан иборат. Ҳар
қандай цивилизация бир хил ривожланиш босқичларини босиб
утади: баҳор ва ёз, куз ва киш, ёки болалик, ўсмирлик, етуклик
қарилик. Тойнбининг кўрсатишича, ҳозирги замон шароити-
да Ғарб цивилизацияси етуклик босқичидадир ва у келажакда
ривожланиш хусусиятига эга. Америкалик профессор Райт эса
жамият тарихи маълум бир босқичлардан, яъни қаҳрамонлик
асри, ғалаёнлик вақти ва тикланиш давларининг шу таҳлитда
такрорланишидан иборат, деб тасвирлаб беради. Унинг фикри-
ча, ҳозирги цивилизациядан кейин инсоният фақат орқага қай-
тиш билан ривожланармиш.

Тараққиёт юқорига кўтарилиш хусусиятига эга бўлиб, у од-
дийдан мураккабга, пастдан юқорига томон боради. Масалан,
микрооламда ривожланишнинг илгарилаб бориши кимёвий эле-
ментларда атом ядроси, атомларнинг молекулаларга ва кейин-
роқ микроскопик жисмларга айланишида, коинотда эса унинг
жисмларининг газ ва чангсимон материядан вужудга келишида
намоён бўлади. Ноорганик материянинг органик материяга ай-
ланиш, ҳайвонот оламидан инсониятнинг ажралиб чиқиши —
тараққиётдаги материя ҳаракатининг биологик шаклига ёрқин
мисол бўла олади. Ижтимоий ривожланиш ҳам тараққиёт сари
борапти..

Эскиннинг ўрнига янгининг келиши, унинг кундан-кунга мус-
таҳкамланиши, ривожланиши ва уларнинг ажралмаслиги тарақ-
қиётнинг бошланиш хусусиятини белгилайди. Янги эскиннинг ўр-
ни эгаллаб боришда эскидан ижобий муҳим томонларни ўзида
УЖассамлаштириб, юқорироқ сифат хусусиятларга айланади.
Эскиннинг ўрнига келган янги дастлаб имконият кўринишида
ўлади. Бу имкониятнинг воқеликка айланиши маълум шарт-
лароитлардагина амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда янгиликнинг
лабага эришувини таъминлашда кишиларнинг фаолияти за-

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти
жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англаш-
да катта аҳамият касб этапти. Янги жамиятни барпо этишга
ратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани янгидан барпо этишни
тдирмайди. Аксинча, жамиятимиз тараққиёти жараёнида
Ришылган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқлар-

ни сақлаб қолнш уларни янада бойитиб ривожлантип Л
иборатдир. Бу мазкур қонуннинг талабидан келиб чиқа-Шда11
муҳим хулосалардан биридир. ' айган

3. Диалектика категориялари

«Категория» сўзи юнонча бўлиб, луғавий маъноси «таъриф», «ифодаловчи» демакдир. Фалсафий категориялар¹ объектив мавжудликдаги нарса ва ҳодисаларнинг **УМУМИЙ** [^] хим томонларини, хусусиятлари ва мунесабабларини акс эттиз³ рувчи тушунчадир.

Фалсафа тарихида категориялар масаласи Арасту томони ' дан батафсилроқ ишлаб чиқилган. У ўзининг «Метафизика»² «Категориялар» номли асарларида моҳият ва ҳодиса, миқдоп ва сифат, сабабият, зарурият ва тасодиф, бутун ва бўлак каби тушунчаларнинг моҳияти ва фалсафий аҳамиятини тавсифлаб берган.

Марказий Осиё мутафаккирларининг, жумладан, **Хоразмий** Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек асарларида ҳам мазкур категориялар кўп ишлатилиб келинган.

«Фалсафа мавжудотни — яъни барча мавжуд нарсаларни, унинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бирдан иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириш учун зарурият, воқелик, сабабият тамойилларини асос қилиб олади», — деб ёзди Ибн Сино.

Ҳар бир фан ўзининг категория, яъни тушунчалар тизимига эга бўлиб, у орқали материя ҳаракати шакллариининг у ёки бу қонуниятларини ўрганади.

Диалектика категориялари, бошқа фанлар категорияларидан бпр қатор муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Булар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, диалектика категориялари —объектив дунё энг умумий қонунлар тараққиётининг инъикосидир. Диалектика категорияларининг объектив мазмуни инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган моддий воқелик ҳаракатининг энг умумий қонунларидир. Демак, фалсафий категориялар объектив-дунё тараққиётининг энг умумий қонунларидан бўлак³ эмас. Фалсафа диалектик категориялар орқали ўз предметн мазмунини тўлароқ, чуқурроқ очиб беради. Барча фалсафий категориялар объектив дунё қонунлари инъикоси бўлгани У УЛ объектив мазмунга эгадир;

иккинчидан, диалектик категориялар энг умумий⁴ лар сифатида инсон фикри шакллари бўлиб, шу тахлитда У[^] мантикий мазмунга ҳам эгадирлар. Категорияларнинг мазмуни деганда инсон тафаккурининг нарса ва ҳодисал⁵ хиятига кириб бориши, унинг чуқурлашув даражасн кўзда⁶ лади. Диалектик категориялар объектив дунёнинг энг умум⁷ муҳим томонларини ифодалабгнна қолмай, билишнинг по⁸

• ц ва таянч нуктасн ҳам ҳисобланади. Уларни ўрганнш орқа-инсоннинг назарий ва амалий фаолияти учун муҳим бўлгаа \$дёдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти очиб берилади.

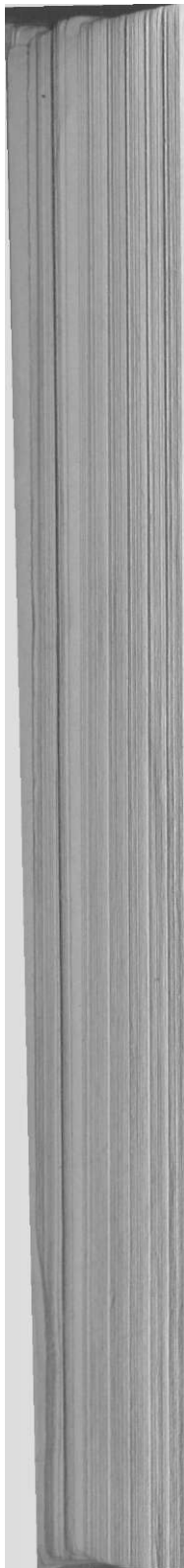
\$ Диалектик категориялар мазмун жиҳатдан ташқи олам қону-тларига мос келади, улар ўзларининг мавжудлик шакллари-ка раб фарк қилади.

Диалектика категориялари ўз манбаи, мазмуни жиҳатидан объективдир, лекин шакл жиҳатдан — субъективдир. Агар нар-апар^{ва} уларнинг тараққиёт қонунлари моддий бўлиб, инсон^{он}га боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив равишда мавжуд экан, афаккур категориялари маънавий бўлиб, фақат кишилар мия-сий дагина мавжуддир. Моддийлик ва маънавийлик, булар бир нарса эмас. Диалектика категорияларининг объектив манбаи реал равишда мавжуд бўлса ҳам, улар инсон фикрининг шакл-лари бўлгани учун уни суратга олпш, кўл билан ушлаб кўриш мумкин эмас;

учинчидан, диалектика категориялари илмий билишда му-хим методологик вазифани бажаради. Объектив дунё ҳодисала-рининг энг умумий қонунлари ҳаракатини ўрганиб фалсафий категориялар, бир томондан, нарсаларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишга ёрдам беради, иккинчи томондан, объек-тив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида янги билимлар олиш-га ва тўплашга сабаб бўлади. Шунингдек, улар ташқи оламда-ги нарса ва ҳодисаларни тўғри акс эттирганликлари ҳамда уларни ўзаро боғлиқ ва ривожланишда деб билганликлари учун билиш ҳаракатининг энг умумий усули вазифасини ба-жаради.

Диалектика категориялари фақат мавжуд нарсалар ҳақида-гина эмас, балки келажакда мавжуд бўлиши керак бўлган нар-салар ҳақида ҳам ахборот беради. Шу асосда улар янги билим-ларни эгаллаш манбаи бўлиб хизмат қилади. Буларнинг ҳамма-си диалектик материализм категориялари ўзларининг гносеоло-гик табиатига кўра бевосита амалнётга айланиши мумкинли-гини исбот қилади;

тўртинчидан, диалектика категорияларининг шаклланиши ва Ривожланиши асосида инсон моддий, ҳиссий фаолиятининг илғиндисн бўлган амалиёт ётади. Бу ерда инсон назарий ва амалий фаолиятининг бирлиги яққол намоён бўлади. Моддий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида инсон субъект сифатида ташқи оламдаги нарсаларга нисбатан ўз фаолиятининг объект-лари сифатида муносабатда бўлади. Субъект билан объект ўр-тасидаги муносабатларнинг ўзаро таъсири жараёнида мантиқий категориялар вужудга келади. Ташқи дунё қонунларининг та-факкур шаклида акс этиши ҳам амалиёт асосида юз беради. Ҳиссон амалиётда мантиқий категориялар орқали олинган би-лар ҳақиқийлигинн текшириб кўради. Шундай қилиб, та-факкуримиз мазмунининг объективлиги, тафаккур қонунлари-

нинг борлик, табиат қонунларига мос келиши амалиёт асп бўлади ва унинг ёрдамида ишотланади. ^{с"4а}

Диалектика категорияларининг бу белгилари маълум Л жада аниқ фанлар категорияларига ҳам хосдир. Аниқ сБ^{ара}нинг асосий тушунчалари ҳам объектив дунёдаги ҳол^{лар} ҳаракатининг қонунийларини акс эттиради, улар нарса^{лар} идеал бўлганлиги учун билиш ва амалиёт тараққиётнга е^{нига} беради. Шунинг учун ҳам фалсафий категориялар алоҳида ф^{лар} лар категориялари билан узвий алоқададир. Аммо фалсал-^{лар} категорияларни хусусий фанлар категориялари билан айн лаштириш ёки хусусий фанлар категориялари мазмунини ди^{ти} лектик категориялардан келтириб чиқариш мумкин эмас ¹

Аниқ фанлар категорияларидан фарқли ўларок, фалсафий категориялар ташки дунёнинг энг умумий қонунларини ифод^и лади. Шунинг учун ҳам улардан материя ҳаракатининг мўайя шаклини ўрганишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин Бундан ташқари диалектика категорияларини билншнинг ўз^и бизга объектив дунёдаги барча ҳодисаларни тушунишимиз учун имкон туғдиради, деган маъно келиб чиқмайди. Фалсафий ка- тегориялар айна бир вақтда табиатга ҳам, жамиятга ҳам, тафак- курга ҳам тегишли бўлган объектив дунёдаги нарса ва ҳодиса- лар ҳаракатининг энг умумий қонуниятлари ва хусусиятларини ифода^и лади. Бироқ улар табиат, жамият ҳодисалари ва тафак- курга хос бўлган айрим хусусий боғланишларни қамраб олман- ди. Бу алоқалар хусусий фанлар категорияларидан ўз ифо- дасини топади. Шунинг учун объектив дунё ҳодисалари ривож- ланншининг энг умумий қонунларини билиш учун аниқ фанлар категорияларидан фойдаланиш лозим. Бунинг учун аниқ фанлар категориялари орқали диалектика категориялари мазмунини очиш зарур. Уз навбатида фалсафий категориялар аниқ фанлар барча қаторларини ўзида қамраб олиши зарур. Бу диалек- тик бирлик фалсафа фани ҳамда хусусий фанларни самарали ривожланишига хизмат қилади.

Диалектика категориялари ўзининг хилма-хиллиги билан ифодаланadi. Уларнинг ёрдамида кишилар онгида нарса в^а ҳодисаларнинг энг умумий томонлари, яъни алоқадорлиги, ту* зилиши ва сабабиятчилиги (детерминацияси) акс эттирилади. Категорияларни шартли равишда уч туркумга ажратса бўлад •

1. Воқеликнинг энг умумий алоқадорлигини, акс этти^{ра}д^и ва ган категориялар. Мазкур туркумга — яккалик, хусусийлик умумийлик, моҳият ва ҳодиса, қонуният категориялари кИ^{ра}т^из

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категорияси объек оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиши ва тар чи қнётини акс эттиради. ^{Дтгай}

Яккалик — алоҳида сифат ва миқдор аниқлигига эга оу- нарса, ҳодиса ва жараёндр. ^р

Умумийлик деганда объектив реалликнинг барча ^{ек} о»- канча нарса ёки ҳодисалардаги объектив мавжуд бўлган т |

хоссалар ва белгиларнинг мажмуи, улар ўртасидаги алоқа
•^ауносабатларнинг ўхшашлиги тушунилади;

Хусусийлик шундай нарса ёки ҳодисалар гуруҳидирки, улар
маънода умумий бўлса-да, лекин ундан ҳам умумийроқ
;^{аб}ан бошқа бир гуруҳга киради ва бу гуруҳда у алоҳидалик
у яққалиқдир, бутуннинг қисмидир. Хусусийлик нарса ёки хо-
^^аларнинг шундай доирасики, бунда улар маълум бир муно-
Д^иятда умумий, бошқасида эса яққалиқ, алоҳидаликдир. —

¹ Моҳият — ҳодисанинг ичида яширинган моддий оламнинг
/пли-туман ҳодисаларида юз берадиган чуқур нисбий барқарор
лоқаларни ифодалайдиган воқеликнинг ички томонидир.

³ Ходиса эса моҳиятнинг у ёки бу ҳолда учратилишини ифода-
ловчй объектив воқеликнинг ўзгарувчан, ҳаракат хусусиятла-
внга, белгиларига бой бўлган томонидир.

Нарсаларнинг моҳиятига сингиб бориш нарса ва ҳодисалар
ривожланишининг қонуниятларини аниқлашга имкон беради.
Маълумки, қонунларни билиш кишиларнинг мақсадга мувофиқ
фаолиятининг асосидир, у ҳозирда рўй бераётган воқеаларни
чуқурроқ тушунишга ва уларнинг келажақдаги ривожланиши
йўналишларини олдиндан кўра билишга ёрдам беради.

Қонуният яққа қонунлар мажмуасидан иборат бўлиб, воқе-
ликдаги нарса ва ҳодисалар жараёнларининг умумий ривожла-
ниш йўналишларини белгилайди. Шунинг учун ҳам табиат ва
жамият таракқиёти қонуниятларини билиш катта илмий ва ама-
лий аҳамият касб этади.

2. Иккинчи турқумга воқеликнинг тузилишини акс эттирувчи
категориялар киради. Булар мазмун ва шакл, бутун ва бўлак,
структура, элементдан иборатдир.

Мазмун — муайян нарса ва ҳодисаларни тавсифловчи ички
элементлар ва ўзгаришларнинг мажмуидан иборат. Шакл эса
мазмунни ифодалаш усули, ташкил этувчисидир. Масалан, атом-
нинг мазмуни шунини ташкил этган -элементар заррачалар ва
Уларнинг ҳаракатидан, атомнинг шакли эса бу элементар зарра-
чаларнинг жойлашиш тартиби ва тузилмасидан иборат.

Элемент (таркибий қисм)—бу ўзаро алоқада бўладиган бир
б^уУн тизимни ташкил этувчи нарса ва ҳодисаларнинг таркибий
Нисми. Нарсанинг тузилиш, бутунни ташкил қилган элемент-
арнинг боғланиш усули, қонуни, доирасидаги муносабатлар
зимидир. Тузилиш тушунчаси тизимнинг турғунлигини, турли
•ики ва ички жараёнларга нисбатан бузилмаслигини ифода-
•аиди.

"лий билиш таракқиётининг ҳозирги босқичи тузилиши ва
ф^аМе^{ти} билан бир қаторда бутун ва бўлак категориялари ҳам
о^лса^{Фий} тушунчалар мақомига эга бўлади. Бутунлик моддий
ца^{Мдо}Г^и на^рса ва ҳодисаларнинг энг умумий хоссасидир. Ҳар
Ц^{Дан} материянинг бўлагини олмайлик, у ўзига хос бутундир.
Г д »лан бирга катта бутуннинг бўлагидир.

р • "чинчи турқумга воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртаси-

даги **сабабият (детерминизм)** ни акс эттирувчи категорияла ради, яъни сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодиф, имкоцт. воқелик.

Яккалик, хўсуслик ва умумийлик ўртасидаги муносабатларни янада чуқурроқ билиш зарурлиги оламдаги сабабий боғланишлар табиатини ўрганишни қилади. **Сабабийят** — объектив оламдаги ҳодисалар ланишининг алоҳида кўриниши. **Дир.** Сабабият ҳодисалар дагн шундай ички алоқадорликки, ҳар доим бир ҳодиса бўлар экан, унинг кетидан муқаррар равишда иккинчиси келади.

Сабаб — бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтирлб чиқарувчидир. **Оқибат** — сабаб амалининг натижаси.

Зарурият нарса, ҳодиса ва Қараёнларнинг тараққиёти билан аниқланадиган, ички муҳим боғланишлар орқали қонуний келиб чиқадиган ва шунинг учун юз бериши муқаррар бўлган ҳодиса.

Тасодиф эса моҳиятдан, мазкур жараённинг қонуний ривожланишидан келиб чиқмайдиган ҳодисадир. Тасодиф ҳодисалар ўртасидаги ташқи боғланишдан ҳосил бўлади ва шунинг учун у ноаниқлиги, мажбурий эмаслиги билан фарқланади.

Имконият ҳали амалга ошмаган, лекин юзага чиқиши мумкин бўлиб воқеликка айлана оладиган ҳодисадир. Бундан кўринадики, имкониятнинг воқеликка айланишини ривожланиш жараёни ифодалайди. Воқелик — бу мавжуд дунё, мавжуд нарсалардир.

Воқелик ҳар доим имкониятдан келиб чиқади ва ўз навбатида-ривожланиш давомида воқеликка айланиб борадиган янги-дан-янги имкониятларни туғдиради, бу жараён чексиздир.

4. Диалектика қонун ва категорияларининг умумий томонлари ва фарқлари

• Диалектика асосий қонун ва категорияларининг ўзаро алоқадорлигини билиш илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни айнанлик ва тафовут орасидаги муносабат деб таърифласак бўлади. Улар орасида айнанлик ҳам тафовут ҳам мавжуд.

Диалектиканинг қонун ва категориялари моддий оламни қос этиш, кишиларнинг билиш ва амалий фаолиятидаги қараш ва услубий вазифага ҳамда унинг хусусиятига қўра қатор умумий жиҳатларга эгадир. Модомики, диалектика таоат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг энг умумий нунларини ўрганар экан, у холда унинг асосий қонун ва категориялари моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар тараққиётининг энг умумий қонунларининг инсон онгида инъикос этишидир. Бу ўринда диалектиканинг қонун ва категориялар б.фларига мос келади. Шунга кўра категорияларни асосий «маган қонунлар дейиш ҳам тасодифий эмас.

«Къун» ва «категория» тушунчаларнинг мос келиш маз-
 Р ин» моддий оламнинг энг умумий қонунлари ташкил қилиши-
 ^К бўлман, балки диалектиканинг қонунлари ҳам.ўз навбати-
 (Балсафий категориялардир. Қонунда оламнинг нарса ва хо-
 **алар ўртасидаги объектлв, муҳиМ; такрорланадиган, нисбий
 ДО ғун, аниқ муайянлик ва моҳият билан умумий боғланиш ва
 ^Р адорлик ўз ифодасини топади. Бу умумий боғланиш ва ало-
 ал р'рдиклар маълум шарт-шароитларда воқеалар ривожининг
 йналиши ва хусусиятини белгилаб беради. Бундан кўриниб
 ^Ибдики, диалектика қонунлари фақат категориялар орқали
 ^^Кфланиши ва ифодаланиши мумкин. Демак, категориялар
 қонуннинг белгиларига эга бўлибгина қолмай, балки қонунлар
 ҳам категория белгиларига эгадир. Шунинг учун «қонун» ва
 «категория» тушунчаларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш
 нотўғридир.

Диалектиканинг қонун ва категориялари ўз ҳаракатининг ху-
 сусиятлари билан ҳам бир-бирига мос келади. Чунки диалектик
 қонун ва категориялар фаолиятининг ҳаракат доираси жуда
 кенг, улар ҳамма жойда намоён бўлади.

Диалектиканинг асосий қонун ва категорияларининг ўхшаш-
 лигн қуйидагиларда ўз ифодасини топади: улар илмий билиш-
 да, кишиларнинг амалий фаолиятларида бир хил методологик
 ва дунёқарашлик вазифаларини бажарадилар. Фалсафанинг
 фан сифатида муҳим томони шундан иборатки, у дунёқар-
 раш хусусиятига эга бўлган фандир. Бошқа фанлар объектив
 оламнинг айрим қонуниятларини ўргангани учун ҳам олам ҳа-
 қида бир бутун дунёқараш бўла олмайди. Фалсафа, табиат,
 жамият ва инсон тафаккурининг энг умумий қонуниятлари асо-
 сида дунё ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.
 Олам ҳақидаги бир бутун тасаввурга воқелик қонуниятларининг
 мантиқий ўхшашлигини англатувчи, диалектиканинг асосий қо-
 нун ва категориялари ёрдамида эришилади. Шу билан бирга
 Улар илмий билишда ва кишиларнинг амалий фаолиятида бир
 хил методологик вазифаларни бажаради.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги
 бирликни, ҳар қандай фарқни истисно қилувчи мутлақ тўла ай-
 налик дёб тушунмаслик керак. Диалектик қонун ва категория-
 лар ўртасида умумий бирлик бўлиши билан бир қаторда ривож-
 аниш Жараёнининг ўзига хос муносабатларида ва ўзаро ал-
 эдорликнинг умумий шаклларида намоён бўладиган муайян
 фарқлар ҳам бор.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ривожланиш
 Жараёнининг ҳамма асосий томонларини, яъни унинг манбаини,
 асосий қонун ва категориялари тавсифлайди. Ривожланиш жараё-
 нида бу билан чегараланмайди. Ривожланиш турли-туман
 шаклларда, хусусиятлар ва жиҳатлар билан тавсифланувчи жара-
 қонуннинг ривожланишнинг объективлиги ва умумийлиги,
 Унийлиги ва орқага қайтмаслиги, янгиликни энгиб бўлмас-

даги сабабият (детерминизм) нн акс эттирувчи категорияларга кирган ва воқелик.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги диалектик муносабатларни янада чуқурроқ билиш зарурлиги объектив оламдаги сабабий боғланишлар табиатини ўрганишни талаб қилади. Сабабият — объектив оламдаги ҳодисалар умумийлигининг алоҳида кўринишидир. Сабабият ҳодисалар ўртасидаги шундай ички алоқадорликки-, ҳар доим бир ҳодиса мавжуд бўлар экан, унинг кетидан муқаррар равишда иккинчиси ҳа

Сабаб — бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа кеттириб чиқарувчидир. Оқибат — сабаб амалининг натижаси. Я

Зарурият нарса, ҳодиса ва қараёнларнинг тараққиёти билан аниқланадиган, ички муҳим боғланишлар орқали қонуний келиб чиқадиган ва шунинг учун юз бериши муқаррар бўлган ҳодиса

Тасодиф эса моҳиятдан, мазкур жараённинг қонуний ривожланишидан келиб чиқмайдиган ҳодисадир. Тасодиф ҳодисалар ўртасидаги ташқи боғланишдан ҳосил бўлади ва шунинг учун у ноаниқлиги, мажбурий эмаслиги билан фарқланади.

Имконият ҳали амалга ошмаган, лекин юзага чиқиши мумкин бўлиб воқеликка айлана оладиган ҳодисадир. Бундан кўринадикки, имкониятнинг воқеликка айланишини ривожланиш жараёни ифодалайди. Воқелик — бу мавжуд дунё, мавжуд нарсалардир.

Воқелик ҳар доим имкониятдан келиб чиқади ва ўз навбатида-ривожланиш давомида воқеликка айланиб борадиган янги-дан-янги имкониятларни туғдиради, бу жараён чексиздир.

4. Диалектика қонун ва категорияларининг умумий томонлари ва фарқлари

• Диалектика асосий қонун ва категорияларининг ўзаро алоқадорлигини билиш илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни айнанлик ва тафовут орасидаги муносабат деб таърифласак бўлади. Улар орасида айнанлик ҳам тафовут ҳам мавжуд.

Диалектиканинг қонун ва категориялари моддий оламни инъикос этиш, кишиларнинг билиш ва амалий фаолиятидаги раш ва услубий вазифага ҳамда унинг хусусиятига қараб катор умумий жиҳатларга эгадир. Моддики, диалектика таърифлаётган, жамият ва инсон таъриқи тараққиётининг энг умумий нунларини ўрганар экан, у ҳолда унинг асосий қонун ва қонунларининг моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар тараққиётининг энг умумий қонунларининг инсон онгида инъикос этишидан келиб чиқадиганлигини аниқлаш зарур. Бу ўринда диалектиканинг қонун ва категорияларнинг бирларига мос келадиганлигини аниқлаш зарур. Шунга кўра категорияларни асосий қонунлар дейиш ҳам тасодифий эмас.

«қонун» ва «категория» тушунчаларининг мос келиш мазмунини моддий оламнинг энг умумий қонунлари ташкил қилиши бўлмай, балки диалектиканинг қонунлари ҳам ўз навбатида философия категориялардир. Қонунда оламнинг нарса ва ҳодотлар ўртасидаги объектлар, муҳим такрорланадиган, нисбий даражада аниқ муайянлик ва моҳият билан умумий боғланиш ва тартибдорлик ўз ифодасини топади. Бу умумий боғланиш ва алоқалар қонунлари шарт-шароитларда воқеалар ривожининг шариқлари ва хусусиятини белгилаб беради. Бундан кўриниб турибдики, диалектика қонунлари фақат категориялар орқали аниқлаштирилади ва ифодаланиши мумкин. Демак, категориялар қонунларининг белгиларига эга бўлибгина қолмай, балки қонунларнинг белгиларига эгадир. Шунинг учун «қонун» ва «категория» тушунчаларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш нотўғридир.

Диалектиканинг қонун ва категориялари ўз ҳаракатининг хусусиятлари билан ҳам бир-бирига мос келади. Чунки диалектик қонун ва категориялар фаолиятининг ҳаракат доираси жуда кенг, улар ҳамма жойда намоён бўлади.

Диалектиканинг асосий қонун ва категорияларининг ўхшашлиги куйидагиларда ўз ифодасини топади: улар илмий билишда, кишиларнинг амалий фаолиятларида бир хил методологик ва дунёқарашлик вазифаларини бажарадилар. Фалсафанинг фан сифатида муҳим томони шундан иборатки, у дунёқараш хусусиятига эга бўлган фандир. Бошқа фанлар объектив оламнинг айрим қонуниятларини ўргангани учун ҳам олам ҳақида бир бутун дунёқараш бўла олмайди. Фалсафа, табиат, жамият ва инсон тафаккурининг энг умумий қонуниятлари асосида дунё ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради. Олам ҳақидаги бир бутун тасаввурга воқелик қонуниятларининг мантикий ўхшашлигини аниқлашдики диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ёрдамида эришилади. Шу билан бирга улар илмий билишда ва кишиларнинг амалий фаолиятида бир хил методологик вазифаларни бажаради.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги бирликни, ҳар қандай фарқни истисно қилувчи мутлақ тўла айвонлик дёб тушунмаслик керак. Диалектик қонун ва категориялар ўртасида умумий бирлик бўлиши билан бир қаторда ривожланиш Жараёнининг ўзига хос муносабатларида ва ўзаро алоқадорликнинг умумий шаклларида намоён бўладиган муайян фарқлар ҳам бор.

- Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ривожланиш тартибининг ҳамма асосий томонлари, яъни унинг манбаини, шариқлари ва йўналишини тавсифлайди. Ривожланиш жараёнида қонун билан чегараланмайди. Ривожланиш турли-туман шариқлар хусусиятлар ва жиҳатлар билан тавсифланувчи жараённинг ривожланишининг объективлиги ва умумийлиги, Умумийлиги ва орқага қайтмаслиги, янгиликни енгиб бўлмас-

лиги ва бошқалар кирази. Ривожланишининг бу томонла л билиш катта илмий ва методологик аҳамиятга эга. Р^Ии

Ривожланиш жараёнининг механизмини, манбаини ва Г^И I лишини тавсифловчи диалектиканинг уч асосий қонуц фарқли ўларок, диалектика категориялари ривожланпи!. Дан аҳамият жиҳатидан кам бўлмаган бошқа муҳим томонлап^Иг яъни ривожланишининг узлуксизлигини, кетма-кетлигини, к' "" нийлилигини ифодалайди.

Диалектик қонун ва категориялар ўртасидаги фарқни т I раққиёт жараёнига бўлган муносабатлардагина эмас, балки] аро алоқадорлик умумий шаклларига бўлган муносабатлап^И хам кўриш мумкин. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, диалек³ тика қонунлари нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив, му\цм зарурий, такрорланадиган, нисбий барқарор муносабатларни ва алоқадорликларни акс эттиради. Нарсаларнинг бир-бирини истисно қилувчи томонларга бўлиниши ва уларнинг кураши, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, диалектик инкор жараёнида янги билан эски ўртасидаги ворислик моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларга хос бўлган муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқадорликка кирази. Лекин илмий билишда муҳим бўлмаган, тасодифий, ўткинчи боғланишларни ҳам ҳисобга олиш лозим, чунки ривожланиш жараёнида муҳим бўлмаган боғланишлар муҳим боғланишларга, тасодифий боғланишлар зарурий боғланишга, алоҳида боғланишлар умумий боғланишга, ўткинчи боғланишлар турғун боғланишга айланиши мумкин.

Диалектиканинг асосий қонунларида фақат воқеалар ривожланишининг муайян шароитларида унинг йўналишини ва хусусиятини аниқловчи муҳим, зарурий, умумий турғун боғланишлар инъикос этади. Улардан фарқли ўларок, диалектиканинг асосий категорияларида нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги умумий объектив шакллариининг барча томонларн, яъни муҳим ва муҳим бўлмаган, зарурий ва тасодифий, умумий ва алоҳида, турғун ва ўткинчи ва ҳоказо томонлари ифодаланади. Бу муносабатларда категориялар қонунларга нисбатан бой мазмунга ва кенг маънога эга. Лекин диалектика қонунлари боғланишларнинг муҳим бўлмаган, тасодифий, алоҳида, Iвақтинча шакллариини четлаб ўтса-да, моддий оламда^г и нарса ва ҳодисаларни категорияларга нисбатан чуқуррок "Ф далайди. Бундан муҳим методологик талаб келиб чиқади- У талабнинг моҳияти билиш жараёнида ва кишиларнинг амал фаолиятида диалектика қонун ва категориялари тизими^о аР томонларидан бир бутунликда кенгрок фойдаланиш зарур^{л,п} дан иборатдир. Диалектиканинг асосий қонун ва категориял^И бир-бирдан ажратилганда ёки ҳар бири айрим ҳолда^о лIиНГI ва да объектив оламнинг умумий қонуниятлари ҳақида^{тўғр} ¹¹ г тўла тасаввур ҳосил қилишга имкон бермайди. Диалектикд¹ ^Λ ^Λ қонун ва категориялари бир-бирларини тўлдириб ва яхлит темалар мажмуасида 'бўлганида илмий билишнинг умумий У • ли ва ролини бажара олади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1.1 Фалсафада метод муаммоси деганда Сизнинг фикрингизча нималар-
•бор бериш керак? Диалектика ва унинг муқобиллари ҳақида ўз фик-
р, йўзани баён этинг.

Г л, Диалектикада қонун тушунчаси ва унинг моҳияти нималардан иво-

Р³¹ Диалектиканинг асосий қонунларини санаб кўрсатинг, уларнинг мо-
ти ва ўзига хос хусусиятлари нимадан иборатлигини табиат, жамият ва
*сон онгида ўзига хос тарзда намоён бўлишини айтиб беринг.

ин 4. Диалектика категорияларининг келиб чиқиш сабаблари, уларнинг
сафа қонунлари билан умумий томонлари ва фарқлари нимадан иборат-
лини изоҳланг.

IX- Б 0 Б. ДИАЛЕКТИКАНИНГ БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

1. Билиш — воқеликнинг инъикоси. Билишнинг объекти ва субъекти

Фалсафанинг қонун ва категориялари ёрдамида инсон онги-
да борликнинг қонуниятларини акс эттириш — дунёни билиш,
ҳақиқатга эришишнинг яққою ягона йўлидир. Шунинг учун ҳам
дунёни билиш масаласи доимо фалсафа фанининг диққат мар-
казида бўлиб келган. Қадимги файласуфлар ҳам дунёни билиш
мумкинлигини эътироф қилганлар. Масалан, атомистик наза-
рианинг асосчиларидан бири бўлган Демокрит оламни билиш
ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлайди. У билнш
жараёнида ҳиссий билимларимиз ва тафаккур ролини оддий ва
сода ҳолда кўрсатади.

Марказий осиелик буюк мутафаккирлар Хоразмий, Форобий,
Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улугбек ва бошқалар ҳам ўз асар-
ларида дунёни билишнинг, билиш жараёнида ҳиссий органлар
билан ақлнинг роли ҳақида қимматбаҳо фикрларни олға сура-
дилар.

Билиш назариясининг ривожланиш тарихида XVII—XVIII
аср файласуфлари муҳим ўрин тутди. Улар агностицизм, скеп-
тицизмни қаттиқ танқид қилиб, оламни билиш мумкинлигини
таъкидлайдилар. Масалан, инглиз файласуфи Бэкон таълимо-
ти¹⁴а, билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ бўлиши ва
@Уларга бевосита хизмат қилиши керак. Бэкон билиш назария-
ка^{1а} эмпирик эди. У билиш сезишдан бошланади дейди ҳамда
с^{Илици}нинг манбаи тажриба эканлиги ҳақидаги ғояни илгари
Уради. Унинг фикрича, объектив мавжудлик тўғрисидаги би-
2^лар сезиларимиз орқали олинган далиллар туфайлигина
факкур ёрдамида тўлдирилади.

ф Француз файласуфи Декарт эса билишнинг бирдан-бир ман-
и^т тафаккур деб, сезги органларимиз ва уларнинг ёрдамида
м^о Ини адиган маълумотларга шубҳа билан қарайди. Унинг таъли-
бд^{Тича} кишилар билимининг ҳақиқатлиги тажриба билан эмас,
л^{Кц} ақл кўзн билан текширилади. Декартнинг билиш наза-
Яси^{Да} сезгилар роли камситиб кўрсатилади.

Декартнинг ватандошлари Дидро, Гольбах, Гельвец Л дунёни билиш жар.аёнида сезгиларимиз билан тафакку^нлар ролини тан олсалар-да, уларнинг ўзаро муносабатларинг^н! тўқис очиб бера олмадилар. Шунингдек билиш жараён^нда^{ла} лиётнинг ролини тўғри баҳолай. олмадилар.

Маълумки, объектив-дунё, унинг предмет ва ходи^УалД билишнинг бирдан-бир манбаини ташкил этади. Шундай б.^{*ара} да, айрим файласуфлар ва дин таълимотида билишнинг ман-^{Сан} сифатида қандайдир мИстик, гўё инсондан ташқари мавл[^] бўлган онг («мутлоқ ғоя», «олам руҳи» ва ҳоказолар) эъти^цп[^] этилади. Улар нуқтаи назарида инсон табиат ва ижтимоий ҳа¹ х( )дисаларининг моҳиятини билишга қодир эмас, у фақат ижодининг натижаларини қайд қилишга ва туркумларга ажп^а. тишгагина қодир.

Дунёни билиш мумкинлигини, бИлимларимизнинг тўғри ва аниқ эканлигини* инкор этувчи таълимот фалсафада агностицизм (юнонча билиб бўлмайдиган) деб юритилади.

Агностицизмнинг йирик вакиллари инглиз файласуфи Давид Юм билай немис файласуфи Иммануил Кантдир. Юмнинг фикрича, инсон ўз сезгилари чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат ўз сезгиларинигина била Олади. Реал[^]воқеликни инсон асло била олмайди. Кант эса Юмга қарама-қарши ўлароқ, инсон онги ва сезгиларидан ташқарида объектив олам бор деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу объектив оламда асло билиб бўлмайдиган «нарса ўзида» бор. Инсон ақли ўз моҳияти жиҳатидан чекланган бўлиб «нарса ўзида»ни била олмайди. Кант инсон билиши мумкин, бўлган ҳодисалар оламини «биз учун бўлган нарсалар» деб, уни илсон ақли билан, фан **восита**-си билан билиши мумкин дейди. «Биз учун бўлган нарса» билан «нарса ўзида» бутунлай бир-бирига боғлиқ эмас, «нарса ўзида» сезги аъзоларимизга тартибсиз, аралаш ҳолда таъсир этиши билан -билиш мумкин бўлган ҳодисалар юзага келади, инсон эса уни ўзининг априори (азалдан онгга хос бўлган) тушунчалар билан тартибга солади, деб тушунтиради Кант. [^]муман Кантнинг билиш назарияси ўз моҳият эътибори билан и • сон ақлининг билиш имкониятларини, фаннинг ривожлани истикболларини инкор этишга қаратилгад. Бу хилда **инсон** ақлининг билиш имкониятларини чеклаш идеализмнинг ҳамма уч ринишларига хосдир. .чи-

XIX аср субъектив идеализмнинг вакиллари бўлган лар ҳам бошқа субъектив идеалистлар сингари дунёни мумкинлигини' инкор этадилар, бизнинг сезгиларимиз аниқ, > Я инъикос ҳосил қилишига ишонмайдилар. цётй'

Инсоният ижтимоий амалиёти ва илмий билиш тарақ[^]ти. нинг илгарилаб бориши билимни чегаралаб қўювчи "ня цизмни пучга чиқармоқда. Инсон ўз ақли билан олам ^сНР,^ютуҚ-билиши мумкин.эканлигини айниқса ҳозирги замон ^{ла}рй. лари исботламоқда. Масалан, ҳозирги замон табиат Ф^а

1}кеа физика фани атом табиатини тузилишини ва хусусият-
 айни ўрганиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди.
 13, «Йи парчалаш, атом ички энергиясидан фойдаланиш, атом
 00 заррачаларининг бир-бирига боғлиқлиги, умуман 'микро-
 амт' билиш, астрономия, биологиядаги кашфиётлар илмий
 1са'фанинг билиш назариясини тўғрилигини тасдиқлайди.

* инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир
 ник тарихий даврдаги билиш имлониётлари чекланган, холос.
 Инсон Дар бир тарихий даврда ўзи хоҳлаган барча нарса ва хо-
 яисаларни эмас, балки билиш имкони борларинигина билиб,
 билмагаИини кейинроқ билади. Лекин шунини айтиш керакки,
 инсон билмининг чеки йўқ, чунки макро-микро оламнинг чек-
 сизлиги инсон билимининг ҳам чексизлигини кўрсатади.

Билиш нима? Билиш—моддий оламнинг инсон онгида инъи-
 кос этиш жараёнидир. Дунёнинг моддийлигини ва унинг ривож-
 ланиш қонунларининг инсон онгида инъикос этишини эътироф
 қилиш илмий фалсафа билиш назариясининг асосидир. Фан
 қонунлари табиат ва жамиятда инсон онгига боғлиқ бўлмаган
 ҳолда юз берадиган объектив жараёнларнинг инъикосидан бош-
 қа нарса эмас. Фалсафанинг билиш назарияси асосан қуйидаги-
 ларга асосланган:

— объектив олам бизнинг сезги ва тасаввурларимизга боғ-
 лим бўлмаган ҳолда ундан ташқарида мавжуд. Объектив олам
 инсон сезги ва тасаввурларининг манбаи;

, — инсо"н дунё ва унинг ривожланиш қонуниятларини били-
 ш мумкин. Инсон сезги, тасаввур ва тушунчаларида ўзига
 боғлиқ бўлмаган ташқи олам мазмунини инъикос эттиради.

Демак, ташқи олам, ундаги ҳамма нарса ва ҳодисалар сезги-
 ларга таъсир этиши билан сезги образлари ҳосил қилади. Сезги,
 тасаввур ва тушунчаларда объектив оламнинг субъектив инъи-
 коси ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам билиш назарияси инъикос
 назарияси деб аталади.

Билиш назарияси предмет билан образ ва объект билан
 субъект орасидаги муносабатларни тўғри ҳал қилишни талаб
 қилади. Чунки билиш жараёнида объект билан субъект диалек-
 тикаси муҳим ўринга эга. У субъект, яъни инсон билан боғлиқ
 жараёндир. Инсонсиз билиш жараёни бўлиши мумкин эмас.
 Субъектнинг илмий билишдаги роли шундан иборатки, у объек-
 тга мавжуд бўлган қонуний боғланишларни очиб беради.
 Объектга нисбатан ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндо-
 шади.

к Немис физиологи Гельмгольцнинг фикрича, инсон аввал ўз
 сезгиларида ташқи оламни яратади, ўз сезгиларини нарса, ҳо-
 лат ва айлантарада, кейин эса уни билишга интилади. Улар
 Уюм тасвири буюмнинг ўзи билан тенглаштилади. Сезги
 объектив олам тасвири бўлмай оламнинг ўзи бўлиб қолади.
 Демак, символлар (рамзий) назариясига кўра, нарса билан
 сезгиларнинг тасвири орасида фарқ йўқ. Мавжуд объектив олам
 қат сезги ва тасаввурда бор.

Сезги мазмуини предметлар хоссалари билан ҳеч қандаш умумийликка эга бўлмаган белгилар, символлар билан таърифлаш мумкин эмас. Сезги образи моддий дунё нарса ва ҳодисаларнинг инсон сезги аъзоларида акс этиши натижасида келди. Демак, сезги ва тушунчада нарсанинг ўзи эмас, наънисбатан иккиланган кўриниши ҳосил бўлади.

Тасвир сезги ва тушунчадан ташқарида мавжуд бўлган мумкин эмаслиги сабабли у идеал нарсасидир, у инсон, субъектнинг онгида вужудга келади. Лекин сезги объектив мазмунга эга моддий дунёнинг қайта ишланган мазмуини гавдалантиради шунга кўра объективдир.

Образ субъектда унинг сезги ва тафаккурида ҳосил бўлган. Демак, образ субъект билан объект ўртасидаги бирликни кўрсатади. Сезги тасаввур, тушунча шаклий жиҳатдан субъективдир, лекин мазмунига кўра объективдир. Чунки сезгида реал дунё инъикос этади. Демак, сезги объектив оламнинг субъектив образидир.

Сезиш ва фикрлашни билиш жараёнининг икки мустақил босқичи сифатида қараш маълум маънога эга. Сезиш умуман инсон билими тараққиётига нисбатан биринчи босқичдир. Инсониятнинг дастлабки билимлари, тушунчалари даставвал сезги аъзолари орқали олинган далиллар асосида юзага келади. Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида сезги образлари, тасаввурлар билиш жараёнининг маълум босқичидагина шаклланади. Сезиш инсон миясининг ташқи олам билан дастлабки ва бевосита боғланишидир. Бевоситалик сезгиларнинг энг муҳим хусусиятидир. Сезги образи содир бўлиши учун уни ҳосил қилувчи нарса ёки ҳодиса объектив мавжуд бўлмоғи керак. Бу эса билиш жараёнидаги энг муҳим шартдир. Объектив оламнинг субъектив образи — сезги қотиб қолган, ўлик нарса эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб туради.

Шунинг учун ҳам билиш бу мураккаб ва зиддиятли жараёндир.

Билишнинг зиддиятли жараён эканлигини билимларимизнинг тўлароқ, чуқурроқ бўлиши учун далил ва маълумотлар тўплашга, эски далил ва маълумотларнинг янгисига тўғри келмаи қўлишида кўришимиз мумкин. Зиддиятли муносабатлар ҳал қилиниши билан билиш жараёни ривожланиб боради. Бизнинг онгимиз эса бу тараққиётни ўзида акс эттириш билан ҳодисаларнинг юзаки хусусиятларини билишдан моҳиятнинг лишга томон борувчи тарихий жараён эканини кўрсатади. - У лоса қилиб шуни айтиш мумкинки, билиш инсоннинг ўз сезгилари, ҳис ва тушунчалари билан дунёни инъикос этиш жараёндир.

2. Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Ҳиссий ва мантиқий билиш

Ташқи оламнинг инсон миясидида инъикос қилиниши муратбақ диалектик жараёндир. Билиш жараёнида нарсани, ҳодисани

а мукаммал акс эттириш учун маълум бир йўл босиб ўти-
ла

Билиш тафаккурнинг билинаётган предметга яқинлашуви-
фпкрннг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукам-
Гд бўлмаган билимдан тўла ва мукаммал билимга қараб ҳара-
*ат қилишидан иборат чексиз жараёни ташкил этади. Билиш
'скириб қолган назарияни янги назариялар билан алмаштириб,
'(қп назарияларни янада аниқлаб, олға қараб боради ҳамда
Э
Э оқселнкнинг тобора янгидан-янги томонларини очади.

Билиш жараёнида амалиёт муҳим роль ўйнайди. Амалиёт
лпқиррали ва сермазмун тушунча бўлиб, ўз ичига инсон фао-
лятининг барча шакллари қамраб олади. Амалиётнинг асо-
сини меҳнат, моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Бундан
ташқари, сиёсий кураш, миллий озодлик ҳаракати, миллий таж-
риба ҳам амалиётга қиради.

Амалиёт инсоннинг ўзига хос фаолияти бўлиб, фақат улар-
гагина тегишлидир. Амалиёт инсонларнинг тарихан юзата ке-
лиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти
йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт тарихий
тараққиёт субъекти ҳисобланган инсоннинг, унинг учун объект
ҳисобланган моддий олам билан боғланишидир. Бундай алоқа-
дорлик жараёнида субъект фаол роль ўйнайди.

Амалий таъсир фақат объектни эмас, балки субъектнинг
ўзини ҳам ўзгартиради. Амалиёт субъекти алоҳида инсонлар,
ижтимоий гуруҳлар, синфлар, бутун жамият ҳам бўлиши мум-
кин. Қачонки, бундай субъект сифатида инсон бўлар экан, ама-
лиёт алоҳида фаолият тусини олади ва у билан боғланган
бўлади. Чунончи, ҳар бир инсон шу жамият аъзоси бўлар экан,
узининг ҳаракатлари билан алоҳида жамоат аъзоси бўлиб май-
Донга келади. Шунинг учун ҳам алоҳида одам ижтимоий ама-
лиётнинг бир бўлаги бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт ҳамма вақт ижтимоий фаолият бўлган ва бундан
кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Амалиётнинг билиш жараёнидаги роли қуйидагиларда на-
моён бўлади: биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқта-
си ва асосидир. Энг аввало шуни эътиборга олиш керакки, би-
лишнинг ўзи амалиёт асосида ва айниқса моддий ишлаб чиқа-
риш таъсири остида вужудга келган. Бундан ташқари, амалиёт
билиш олдида маълум вазифаларни қўяди ва ана шу вазифа-
ларни ҳал қилиш учун ёрдам беради, жумладан у илмий би-
лишнинг асбоб-ускуналар билан қуроллантиради; иккинчидан,
амалиёт билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билиш натижалари-
ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш учун ҳам атроф
муҳитдаги дунёни билиб боради. Унинг тараққиёт қонунлари-
оқчади; учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг ўлчовидир. Инсон
билишнинг объектив оламга мос келиши ёки келмаслиги
амалиёт жараёнида текширилади. Амалиёт жараён бўлиб, бунда
муаммолар масалалар, назарий муаммолар ҳал қилинади. Та-

биат ва жамият қонуилари тўғрисидаги билимлар ҳам амалиёт
жараёнида текширилади.

**Билиш икки босқичдан: жонли мушоҳада (сезиш) ва I
ҳум тафаккур (фикрлар)дан иборатдир.**

Нилишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, яъни об-
тив дунёнинг буюмларини бевосита сезги аъзолари ёрд,-ц^{Бек}
акс эттиришдир. Ибн Синонинг фикрича, «сезиш — бу шу,¹¹да?
таъсирки, у ташки нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки" бизр[^]"
ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойн!"^Г
бўлиб, моддий шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодала^{и1}
ганлиги сабаблй, уларни инсон моддий асосиз инъикос эта ол"
майди ва жисмларни билолмайди».

Жонли мушоҳаданинг билишдаги роли муҳимдир, унинг ёп. I
дамида дунё ҳақида аниқ билимлар келиб чиқади. Лекин би-]
лишнинг бу босқичи маълум даражада чекланган. Бу босқичда
нарс ва ҳодисаларнинг баъзи бир томонлари ва хусусиятлари-
нигина билиб олиш мумкин.

- Нарсанинг муҳим белгилари, уларнинг ички боғланишлари,
моҳиятлари эса билишнинг иккинчи босқичда тушунча, ҳукм
ва ҳулоса, яъни мавҳум тафаккур ёрдамида акс эттирилиши
мумкин. Билишнинг бир босқичдан иккинчи босқичга кўтариди-
ган нарс — амалиётдир. Меҳнат жараёни, ишлаб чиқариш эх-
тиёжлари нарс ва ҳодисалар асосида ётган қонуниятларни
очишни талаб қилади.

**Ҳиссий билишга, жонли мушоҳадага билишнинг сезги, идрок
ва тасаввур шакллари киради.** Ташки дунёнинг бу инъикос
шакллари бир-бири билан органик алоқада бўлиб, алоҳида-ало-
• ҳида учрамайди. Биз юқорида сезги ҳақида гапириб ўтган эдик.
Жонли мушоҳада жараёнидаги сезги ташки дунё нарс ва ҳоди-
саларини билишнинг биринчи қадамидир. Инсон миясида **ҳосил**
бўладиган тасаввур ва фикр ташки дунё предметларининг **сезги**
орқали таъсири натижасида юзага келиши мумкин.

'Баъзи файласуфлар сезгини ташки дунёдан ажратиб, уни
нарс ва ҳодисага нисбатан бирламчи деб уқтирмакчи бўлади-
лар, сезгинн ягона реаллик деб ҳисоблайдилар. Утмишда бу[^]
фикрни Беркли, Юм, Авенариус ва бошқалар илгари сурган
эдилар. **Ш**

Биз 'сезгиларимиз ёрдамида нарс ва ҳодисаларни билим
оламит ва идрок қиламит, уларнинг хоссаларини, **ўхшашлик** <
• рийи, фарқларини англаймиз. л

Сезги ҳаракат қилувчи материянинг образи сифатида
учун асос бўлади. Идрок ҳам онгимизни ташки дунё **билан**
восита боғлайди. У сезгидан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, ^{!1}П^{ос}.
метнинг бутун образини беради. Идрок предметнинг турл"
саларини қайта ишлаб, уларни бирлаштиради. Демак. ^И^¹я.
деганда турли сезги аъзолари берган маълумотлар асо[^]сида
да ташки кўзғатувчининг бир бутун образи ҳосил бўлиШ •
шунилади.

?, сезги ва идрок ташқи дунё предметларнинг объектив тўғ-
инъикосини беради. Бу инъикоснинг тўғри эканлиги амали-
тда исботланади. Инсон ўзининг амалий фаолиятида ўзи идрок
^,^аётган предмет билан одамнинг ўзида шу предмет тўғрисида
К^осил бўлган сезги ва идрокнинг ўхшашлигини белгилайди.
^нсон ташқи дунё предметларини ўзгартириши мумкин.

Дсбоблардан фойдаланиш жонли мушоҳадада катта аҳами-
яга эга. Масалан, биология, физиология соҳасида тажриба ўт-
казишда микроскопни қўллаш шу фаннинг ривожланишини
тезлаштиради. Чунки у инсон кўзи билан кўролмайдиган Хусу-
сиятларни кўришга ёрдам беради. Асбобнинг такомиллашиши
янинг кашфиётларни вужудга келтиради. Микроскоп ёрдамида
организмларнинг хужайралардан тузилганлиги аниқланди, ка-
салликларни туғдирувчи микроблар топилди. Электрон микрос-
коп микродунё ҳодисаларини ўрганиш соҳасида тажриба ўтка-
зишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Амалий фаолият, фан ва техниканинг ривожланиб бориши
инсонга ҳар хил воситалар, асбоб ва ускуналар яратиш ва ҳис-
сий билиш чегарасини кенгайтириш имкониятини беради. Де-
мак, сезги, ундан кейин эса идрок объектив одамнинг субъектив
образини ҳосил қилади. Тасаввур — мавҳум тафаккурга ўтиш
даги охириги босқичдир. У нарса ва ҳодисаларнинг аввалги таъ-
сири натижасида хотирамизда қолган таассуротларнинг қайта-
дан эсга олинishi билан боғлиқдир. Тасаввурдаги янги образ-
лар илгариги образлар билан таққослаш орқали юзага келиши
мумкин. У мавҳум тафаккур учун асос бўлади.

Идрок қилинаётган нарсалар ва ҳодисалар ички қонуният-
ли боғланишларни очиш учун мавҳум тафаккурга ўтиши керак.
Мавҳум тафаккур эса воқеани чуқур билишга имконият ярата-
ди. Ҳиссий билиш аниқ нарсалар образини ҳосил қилади, лекин
У ҳодисалар моҳиятини очиб бера олмайди. Демак, ҳодисалар
моҳиятини билиш учун айрим нарсаларга эмас, кўп нарсаларга
хос бўлган умумийликни топмоқ керак.

Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан сифат жиҳатдан фарк
Қилади. У бевосита аниқ битта предметдан узоқлашиб, бир иеч-
тасига хос бўлган умумийликнинг моҳиятини аниқлаб беради,
Уларнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Масалан,
грамматика айрим сўзлар орқали умумийликни белгилаб берув-
чи инсон тафаккурининг мавҳумловчи ишидир.

Г'-Шундай қилиб, ҳиссий билиш билан мавҳум тафаккур бир
бУтун билиш жараёнининг сифат жиҳатдан турлича бўлган ва
айни вақтда бир-бири билан боғлиқ бўлган босқичларидир. Мав-
№| тафаккур ҳиссий билишдан келиб чиқади, жонли билиш
Эса қонуният билан ўсиб, мавҳум тафаккурга асос солади. Ман-
ТиҚий билиш — билишнинг ривожланишидаги сифат жиҳатда
янг и, юқори поғонасидир. Мантиқий билишда инсон мантиқий
^афаккур ёрдамида воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини
билиб олади. Объектив реалликни билиш диалектикасида сезги
ба идрокнинг юзаки образлари тасаввур образларидаги абстрак-

ция элементлари билан бирлашиб мавҳум тафаккурга қао айўналади. Тафаккур эса гарчанд жонли мушоҳада матерцал, а5 «рига асосланса-да, билиш жараёнининг сифат жиҳатидан м 1 раккаб бўлган юқори боскичидир.

Бизга маълумки, сезги образлари ташқи оламнинг инъи 1 сидир, яъни ташқи олам сезгимизга қандай таъсир қилса ш Ко" дайлигича акс этилади. Лекин тафаккур образларида бошқал" роқ, унда ташқи оламнинг ички моҳияти, алоқа ва боғланишл³ 1 ри ҳамда ривожланиш қонун ва қонуниятлари акс этили" I Тафаккур образларининг учта асосий хусусияти бор.

1. Тафаккур образлари мавҳумлик хусусиятига эга, яъни тафаккур образлари ҳосил бўлиши учун ифода қилинаётган ташқи олам бевосита кўз олдимизда бўлиши шарт эмас. Тафаккурга хос бўлган ана шу жараён абстракция дейилади.

2. Тафаккур образлари умумлашган хусусиятга эга. Умумлаштириш эса бизга таъсир этаётган нарса ёки ходисанинг барча сифат ва хусусиятларидаги муҳим бўлмаган иккинчи даражалиларини четга суриб, асосий томонларини таққослаш ва фикран бир-бири билан боғлашдир.

3. Тафаккур образлари тил билан боғлангандир. Билиш жараёнида пайдо бўлаётган ҳар бир тушунча тил орқали рўёбга чиқадиган онг омилидир.

Мавҳум тафаккур шакллари тушунча, муҳокама, хулосадир. Тушунча тафаккурнинг алоҳида шакли бўлиб, у ташқи дунё нарса ва ҳодисаларининг умумий, зарурий томонларини акс эттиради. Тушунча — аниқ нарса ва ходисаларнинг сифати, моҳияти ва муайянлигининг мияда алоҳида шаклда акс этишидир. Унда ҳодисадаги асосий томонлар умумлаштирилади. Масалан, материя тушунчаси умуман материянинг белгиларидан қатъи назар, уларнинг асосий белгиси — моддийлиги материя тушунчасида акс этирилади. Жумладан, дарахт деганда тол, терак, олма ва бошқа дарахтлар турлари ва белгиларидан фикран узоқлашамиз ва улар учун энг умумий белгиларни оламиз. Фандаги тушунчалар ҳам худди шундай.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчалари бор. Масалан, астрономияда коинот, сайёра каби тушунчалар, биологияда оксил, хужайра, насл каби тушунчалар бор. Ҳар бир фанни билиш, тушуниш фандаги тушунчаларни билиш демакдир. Тушунча мазмунан объективдир. 1

Муҳокама орқали объектив дунёдаги қонуниятлар онгда акс этирилади. Якка муҳокама айрим далилларда ўз аксини топса, умумий муҳокама умумий қонунларни ифода этади. Масалан, энергиянинг айланиши шакли ёки ҳар бир ҳаракат шаклини бирдан иккинчисига ўтиши ҳақидаги қонунлар. Биринчи мисо- • табиатиинг айрим томонига тўғри келса, иккинчиси умумий Қ«\| нунни акс эттиради. Демак, муҳокама бирор нарса ёки ХОД ^ ҳақида бирор нима дейиш, уни тасдиқлаш ёки инкор этишд г Масалан, «ёмғир ёғди», «самолёт учди», «Аҳмад кулди». МУ* 1

Ц дз хушунча бир-бири билан боғланиб, улар ўртасида муно-
к³¹!зт пайдо бўлади. Унда тушунчаларнинг бизга боғлиқ бўлма-
с^{3С} кандайдир воқеалари акс этади.

г³¹ рафаккурнинг учинчи шакли мантикий, аклий хулоса чиқа-
яшдир- Хулоса бир ёки бир неча муҳокамадан келиб чиқувчи
р" нмдир. У орқали илгари маълум бўлган билимлар асосида
янги билим пайдо бўлади. •

Мантикий, аклий хулосада муҳокамалар мажмуаси бир-би-
йга боғланиб, янги бир хулоса келиб чиқади. Бундай хулосага
асос бўлган икки муҳокама далил деб аталади. Демак, аклий
хулоса фикрни таққослайди, боғлайди, мавҳум тафаккур содир
бўлиш жараёнини ифодалайди. Шундай қилиб, инсониятнинг
барча билимлари сезги материалларини умумлаштириш орқали
хосил бўлади.

Билнш жараёни мураккаб, кўп қиррали жараёндир. У албат-
ха субъектнинг қобилияти, изланувчанлиги, мантикий тафак-
курнинг хусусияти, воқелик ходисаларини кузатиш, унинг мо-
хиятини очишда ҳам бир нарса ва ходисага ижодий ёндошишни
талаб қилади. Шунинг учун ҳам билишда ижод катта ўрин эгал-
лайди.

Ижод инсоннинг фан, техника, маданият ва бошқа соҳалар-
да ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янгилик яратиш, кашф
этиш фаолияти бўлиб, мураккаб рухий жараёндир. Унда инсон
тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси фаол иштирок
этади, бутун билими, тажрибаси, истиснододи намоён бўлади. Абу
Наср Форобийнинг таъбирича, ижод — билиш жараёнида шун-
дай улуғ фазилатки, инсон уни эгаллаши учун бошқа ҳамма
фазилатларни ишга солиши керак.

Ижод жараёнида бошқалар томонидан қўлга киритилган
билимлар чуқур, атрофлича, танқидий равишда ўрганилади,
таҳлил этилади, кузатишлар, ҳисоблашлар ўтказилади, манти-
кий хулосалар чиқарилади. Хулосаларнинг тўғри ёки нотўғри
эканлиги тажрибада синалади. Агар хулоса нотўғри бўлса, таж-
риба натижаси аввалги билимга мос тушмайди, демак, хулоса
Қайтадан ўрганилади. Ижодий изланиш натижасида келиб чиқ-
ан билим мазмуни турли шаклларда — бадий асар, матема-
тик формула, назария конун ва бошқалар орқали жамиятга
тақдим этилади. Улардан жамият баҳраманд бўлсагина ҳақи-
қат, тўлиқ ижод бўлади. Ижод — фан, техника, маданиятни
ойитади, билимни ривожлантиради.

В Ижодни шаргли равишда икки турга бўлиш мумкин: илмий
ж^оД ва бадий ижод. Илмий ижод мавҳум тафаккури устун
Ривожланган кишиларга хос. Бадий ижод эса табиат ва инсон
лаетидаги турли оҳанглар, манзаралар, туйғуларни наздик идрок
рилувчи, ҳисснётли кишиларга хос.

К Олимлар фаолияти илмий ижодга, ёзувчилар, санъаткорлар
к⁵⁰лияти бадий ижодга қиради. Баъзи кишиларда ҳар икки
од ривожланган бўлиши мумкин. Илмий ижод жараёнида

табиат ва жамият ҳаётининг объектнв қонуниятлари акс этс бадий ижодда маънавий ҳиссий муаммолари, санъаткорни¹ субъектив, ўзига хос қарашлари, ҳис-туйғулари акс этади. Ба^Г дий ижодда ўзига хослик бўлмаса, бундай ижоднинг ижтимоий ва эстетик қиммати йўқолади.

Тасаввур ҳиссий билишнинг юкори боскичи бўлиб, инс • амалий фаолияти натижасида мақсадга мувофиқ равишда х < сил бўлади. Тасаввурнинг йлмий, бадий, диний шакллари м'ав" жуд. Олимнинг тасаввури орқали фаҳмлаш, илмий тажриба" моделнинг шаклланиши учун ғоя вужудга келади, бу эса билиш учун ёрдам беради. Тасаввур айникса бадий ижодда катта аҳамиятга эга.

Ҳақиқатни далил билан исботламасдан туриб, тўғридан-Нғ-ри, бевосита билиб, англаб олиш қобилиятини қадимги файласуфлар интуиция (ҳиссий билиш) деб қараганлар. XVII аср файласуфлари интуициянинг ўзигина ишончли билим бермайди фақат интеллектуал интуициягина ҳақиқий билим беради, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги замон файласуфлари (Бергсон, Фрейд) интуицияни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғи, онгсиз бошланғич ижод деб қарайдилар. Бундай қараш эса нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш мумкин эмас дейишга олиб келади.

Интуиция билишнинг алоҳида боскичи эмас, балки жонли мушоҳада ва мавҳум тафаккур билан узвий боғланган, ёрдамчи роль ўйнайдиган шаклидир. Дунёни тажриба ва тафаккурга таянмасдан, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин деб даъво қилувчи фалсафий оқим — интуитивизм бўлиб, унинг тарафдорлари интуицияни онгнинг ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида хусусияти деб тушунтиришга уринадилар. Диалектика эса билиш жараёнида, яъни билимларнинг вужудга келишида интуиция аҳамиятга эга деб таълим беради.

Ҳиссий билиш билан мантиқий билишни ажратиб бўлмайди ва бундай ажратиш муқаррар равишда билиш жараёнида нотўғри тушунишга олиб келади.

Эмпиризм (юнонча «эмпирия»—тажриба сўзидан) намояндалари билишдаги абстракт тафаккурнинг ролига етарли баҳо бермайдилар ва, ҳиссий тажрибагина инсонга дунёнинг чинакам манзарасини яратиш беради деб ҳисоблайдилар.

Рационализм (лотинча «рационалис»—оқилна сўзидан) намояндалари сезги аъзоларига ишонмайдилар ва ақлни, абстракт-тафаккурни ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи Д^с биладилар.

Модомики, ҳиссий билиш билан мантиқий билиш бирлик Д^Я майдонга чиқар ҳамда бир-бирини тўлдирар ва бойитар экаи ' билишда сўзгилар берадиган маълумотларга ҳам, ақлий хул^{о са}ларга ҳам менсимаслик билан қараш мумкин эмас.

Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг ҳоссабини,

йяглларини ҳис қиламиз, ақлий билнш туфайли биз уларнинг дий асосини, моҳиятини билишга муяссар бўламиз.

«Билки, — деб ёзади,— Абу Наср Форобий, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан йошқа ҳеч нарса йўқдир.

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу йилан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қилади; эшитиш ўзича баъзан ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қилади, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қилади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун восита бўлиб хизмат қилади. Ақлнинг ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг қабидир»¹.

Ибн Синонинг фикрича, «Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим чин бўлолмайди, демак у ҳақиқий билим эмас».

Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнининг диалектик бирлиги ҳақиқатта эришишнинг яққою ягона йўлидир.

3. Ҳақиқат тушунчаси. Ҳақиқатнинг объективлиги

Билиш назариясида ҳам бошқа фан соҳаларидагидек, диалектик тарзда мулоҳаза қилиш лозим, яъни билиш жараёнини тайёр, қотиб қолган ҳолда эмас, балки тўла бўлмаган, ноаниқ билимларимиз қандай қилиб тўлароқ ва аниқроқ билимга айланишини аниқлаш керак.

Олам доим ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда. Тараққиётнинг, ҳаракатнинг ҳар бир янги босқичида моддий оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодисанинг янги сифат ва хусусиятлари вужудга келади. Шунинг учун оламни ва унинг тараққиёт Конунларини билиш учун имконият чексиз. Ҳар бир тарихий Даврда инсон ўзининг амалий фаолияти натижасида объектив оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимга эга бўлиб боради. Билим эса объектив мавжудликка мос келадими ёки йўқми? Масаланинг ҳал қилинишида ҳақиқат тўғрисидаги Таълимот Ушрифодасини топади. Бу таълимот эса ўз-ўзидан ҳақиқат нима, Деган масалани ҳал қилишни талаб қилади. Бу масалани ёритишда фалсафада турли фикрлар мавжуд. Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли инсон билимлари билан объектив оламдаги реал нарса ва ҳодисалар, уларнинг сива хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ёритишдир. Шун-

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 174-бет.

дай экан, ҳақиқат объектив воқеликка мос келувчи нарс^а 1 ва ҳодисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини, сифат ва х^с сиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синал-^" билимлардир.

Сезгилар инсонни ташқи олам билан боғловчи воситал¹ дир. Инсон сезгилари унинг онгидан ташқарндаги объектД оламнинг инъикосини ҳосил қилади. Объектив оламнинг ма«Я жудлигини эътироф этиш билан унинг тўғри инъикосинин» ҳосил бўлиши объектив ҳақиқатдан иборатдир. Дналектц/ объектив ҳақиқатни эътироф этиш билан уни бирданига билиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Объектив ҳақиқатни билиш "фан тараққиёти, амалиёт асосида амалга ошиши мумкин. **Ҳақиқат**-ни билиш доимо пастдан юқорига қараб ривожланувчи жараён^{дир}.

Объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив реалликнинг тўғри инъикосидан иборатдир. Бу инъикос инъикос этувчи реалликка мос келиши керак. Табиат илмининг ер инсониятдан бурун мавжуд эди, деган фикри объектив ҳақиқатдир. Табиат ва жамият қонунлари объектив ҳақиқатдир. Бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида мавжуд бўлган ички, зарурий, муҳим боғланишларини ифодалайди, бу қонунларни инсон бекор қила олмайди, ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди.

Айрим файласуфлар (Богданов ва бошқалар) объектив реал дунёни инкор этиб, уни сезгилар мажмуаси деб билади ва ҳақиқатни ҳам субъектив шаклда тасвирлайди. Уларнинг фикрича, ҳақиқат — мафқура шакли ёки инсон тажрибасини ташкил этувчи шаклдир. Унинг бу даъвоси, фидеизмга, унинг даъволарига ишонишга олиб келади.

Худди шундай фикрни ҳозирги замон фалсафасида ҳам қўриш мумкин. Унга кўра ҳар қандай диний хурофотларни ҳимоя қилиш объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Диалектика билимларимиз абадий бўлмай, улар такомиллашиб боради, билмасликдан билиш томон боради, нисбий ҳақиқатдан мутлоқ ^аҳақиқатга боради деб тушунтиради. Ҳақиқатдан ҳам оламда инсон билиб ололмайдиган нарс^а йўқ. Шунинг учун ҳам билиш жараёнининг ривожланиши чексиз, у бирор чегарада тўхташи мумкин эмас. Инсон эришган янги билими аввалги билимининг юқорисида бўлса, келажак учун у чегара эмас, у янги билим учун зарурий босқич ҳисобланади. Демак, мутлоқ ва нисбий ҳақиқатлар диалектик муносабатда бўлади-

Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлоқ ҳақиқат элементи, зарраси бор, чунки унда моддий дунёнинг маълум томонлари акс этади. Нисбий ҳақиқат объектив оламнинг инсон онгида нисбатан тўғри инъикос этишидир. Амалиёт ва фан ^{тараққиёти} д^ч бу ҳақиқат тобора такомиллашиб боради. Демак, объекти оламини тахминан тўғри инъикос эттирадиган, тўла ^{ва} ^ан^д» бўлмаган, инсон билимининг сўнги тараққиёти жараёни^д аниқланиши ва чуқурлашиши тобора тўлароқ бўлиб бораД^{нг}

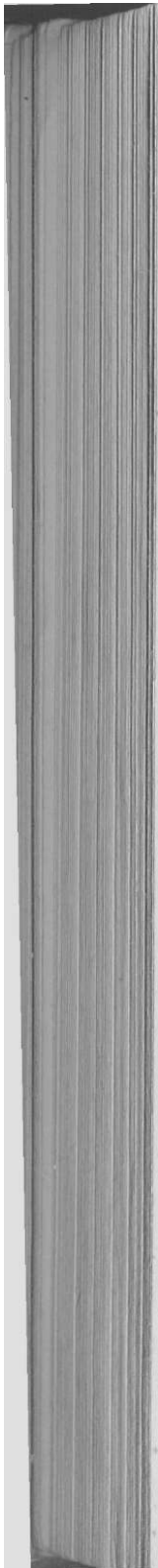
„й билимлар (қоида, тушунча ва назариялар) нисбий ҳа-

• Нисбий ҳақиқатни эътироф қилиш мутлоқ ҳақиқатни инкор эмас. Чунки бизнинг билимларимиз тайёр ёки қотиб қолган, билим бўлмай, мутлоқ ҳақиқатни билиш нисбий ҳақиқатга билиш билан боради. Мутлоқ ҳақиқатни бирданига билиб бўлмайди, балки тўлиқ бўлмаган тахминий, яъни нисбий ҳақиқатлар орқали билинади. Демак, билиш билмасликдан йилишга, мукамал бўлмаган билимларнинг мукамаллашиб, кенгайиб боришини ақс эттирувчи чексиз жараёндир.

³ Олам чексиз, ундаги нарса ва ҳодисалар доим ҳаракатда. Демак, инсоннинг билиш имконияти ҳеч қачон охирига етмайди. Масалан, материянинг тузилиши тўғрисидаги билимларининг олиб қўрайлик. Илгари материянинг энг кичик зарраси атом бўлинмасдир, деб ҳисобланарди. Бу нисбий ҳақиқат, чунки у материя тузилишининг тахминий тўғри инъикоси эди. Бунда мутлоқ ҳақиқат материя ҳақиқатдан атомлардан иборат, деган тасаввур эди. Материя тузилиши тўғрисидаги билимлар ривожланиб, XIX асрнинг охирида электрон—атомнинг таркибий қисми кашф қилинди. Бу кашфиёт материя тузилиши тўғрисидаги тасаввурга мутлоқ ҳақиқатнинг янги заррасини қўшиб, инсоннинг материя тузилиши тўғрисидаги билимини янада чуқурлаштирди. Ҳозирги замон табиёт илми атомнинг мураккаб тузилишини очиб бермоқда. Демак, фан соҳасидаги ҳар бир янги қадам илгариги назарияга қараганда чуқурроқ, тўла ва аниқ билимни беради, аммо бу билимни бутунлай, мутлоқ билим деб бўлмайди. Чунки ҳар қандай инсон билими мазкур тарихий давр чегарасидан чиқиб кетмайди. У илм-фаннинг айрим соҳаларида ўз даври тафаккур тараққиётининг ўн, ҳатто юз йиллаб ортда қолдириши мумкин, аммо ўз даври фарзанди бўлиб қолаверади.

Инсон ҳамма вақт табиатни охиригача билиш томон яқинлашиб боради. Лекин у моддий олам қонун ва ҳодисаларини тўла-тўқис билиш даражасига эриша олмайди. Бунинг сабаби ^шУки, табиат чексиз, у тўхтовсиз ҳаракат қилади, ривожланишда. ўзгаришда. Инсон билими эса ҳеч қачон моддий оламни бутунлай қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам инсон билимининг мутлоқ ҳақиқатга яқинлашуви нисбийдир. Бундан бизнинг ^а«ма билимларимиз нисбий экан, уларда объектив мазмун ^жУ. экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай ҳақиқат нисбийлигига қарамай унда мутлоқ ҳақиқат элементлари сақланади. Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларни бир-бирига қарама-қарши қўймай, балки уларни ажралмас бир бутун ^{я олн} ўрганмоқ зарур.

^{б]} Мутлоқ ва нисбий ҳақиқатларнинг диалектик муносабатини олиш догматизм, агностицизм, релятивизм ва волюнтаризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга. Релятивизм инсон билимининг нисбий деб қараш билан бирга объектив ҳақиқатни бу-

тунлай инкор этади. У билиш жараёнига диалектикани биқ эта олмаганлиги учун фақат нисбий ҳақиқатни эъп этади ва уни мутлоқлаштиради. Унинг асл мақсади мутлоқ кикатни, шу билан бирга объектив ҳақиқатни инкор этиш инсон объектив олами уз амалий фаолиятида маълум ва илмий имкониятлар асосида билади, имконият хамма вақт тўла бўлмайди. Илмий ҳақиқатлар аниқ таби шароит билан боғлиқ бўлиб, аниқ шаклда намоён бўлади. Пнинг учун ҳақиқат мавҳум эмас, аниқ бўлади.

4. Илмий билиш, унинг хусусиятлари ва усуллари

Фан олам ҳақидаги назарий жиҳатдан системалашган билимлар йиғиндиси. Фаннинг асосий вазифаси ўзи ўрганаётган нарса ва ҳодисаларнинг тараққиёт қонунларини очиқ беришдан иборат. Инсоният тараққиёти жараёнида вужудга келадиган ҳар қандай фан ўз предмети ва тадқиқот усулларига эга. Ҳар бир фан назарий жиҳатдан тизимлашган билимлар йиғиндиси сифатида тадқиқот жараёнида хилма-хил илмий усуллардан фойдаланади.

Воқелик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётий тирикчилик учун йўл топш эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир. Билим инсоннинг тарихий, амалий фаолияти негизда вужудга келади. Табиат ва жамиятнинг мураккаб, хилма-хил, ранг-баранг ҳодисаларининг ҳақиқий мазмунини, моҳиятини, ривожланиш қонунларини билишнинг аниқ усуллари мавжуд бўлиб, улар илмий тадқиқот ва изланишнинг йўналишини ифодалайди.

Илмий метод (усул) нима? Илмий усул илмий билиш жараёнида қўлланиладиган мавҳум билиш йўллари ҳамда воситаларини ифодалайди. Илмий билиш усули инсон амалий фаолияти негизда юзага келади. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри, объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради. Илмий билиш усули тадқиқот турларининг мазмун ва изчиллигини ўз ичига олгани ҳолда амалда бажарилган фаолиятнинг таъсири сифатида юзага чиқади. Усул — илмий билишнинг таркибии қисми бўлиб, унинг объекти, таҳлил мавзуи, тадқиқот вазифалари, уларни ҳал этиш учун зарур бўлган воситаларни ифода далайди.

1 III

Ҳар бир фан объектини ўрганувчи предметнинг аниқ изланиш усули бўлиб, бу усул хусусий, умумий ва энг умумий бўлиши мумкин. Илмий билиш масаласида усул муаммоси лан энг қадимги фалсафада Аристотель шуғулланган. Биринч марта фанни усул тизими асосида ўрганиш масаласида инглиз файласуфи Ф. Бэкон илгари сурган. У илмий билиш индуктив ва эмпирик усулига асос солган. Р. Декарт эса лимда объект билан субъект муносабати масаласида таф

нинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатган. И. Кант билишни шакллариغا эга бўлган ўзига хос фаолият сифатида аниқ қилишга асос солди. Бу масалани ҳал этишда айниқса Гегель қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. У билишнинг, умуман маънавий фаолиятнинг умумий усули — диалектиканинг қўлдан келтирилган идеалистик асосда бўлса-да, кўрсатиб беради.

"Илмий тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усулидан фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келадиган шакл ривожлантирилади. Ҳар бир билим системасида илмий тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилишда махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келадиган, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжуддирки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндашади.

Демак, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг махсус хусусий усулларини ишлаб чиқиши зарур, шу билан бирга ўзининг маълум тадқиқот объектига эга бўлиши керак. Лекин баъзи бир фанлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларнинг тушунча ва қонунлари ҳам бир-бирига яқиндир. Шу сабабга кўра, уларнинг тадқиқот усулларини ҳам бир-бирига яқиндир ва татбиқ қилиш чегарасига кўра бир-бирига самарали фойда келтириши мумкин. Демак, билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар ҳам мавжуддир. Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин ўз махсус вазифасига эга.

Бизни ўраб турган дунё нарса ва ҳодисалари кўп қиррали, кўп сифатлилик хусусиятига эга. Уларни бирдан тушуниш, билиш мумкин эмас. Шунинг учун билиш методологияси бизга билишнинг умумий усули ва тафаккур усулини ривожланиш қонунларини асослаб беради. Ҳар бир аниқ фаннинг ўзи қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим системаси чуқурлашиб борса, умумий усулни татбиқ қилиш орқали эса билиш доираси янада кенгайиб боради. Масалан, физика, кимё, экология сингари фанлар хусусий усуллари орқали изланиш оилан бу предметлар доираси чуқурлашса, изланишнинг умумий усули (масалан, модда тузилишига кўра, энергиянинг таққилиши ва айланиш назариясига кўра) орқали эса уларнинг "Илим доираси янада кенгайди. Фан тарихида табиий, ижтимоий, техник фанлар тизими ва ҳар бир тизимни ташкил қилувчи аниқ предметлар вужудга келган экан, уларнинг ҳар бири аниқ тадқиқот усулига эга. Уларнинг тадқиқот усуллари эса умумий, ўхшаш томонлар бўлиши мумкин.

Е Илмий билишнинг ҳамма фан- учун тегишли бўлган умумий усуллари анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, антиқийлик ва тарихийлик, мавҳумликдан аниқликка бориш

ёки, аксинча, ва бошқалар киради. Илмий билишнинг бу м¹ лари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, То^Д тик усулга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин 'бу л^л лар (хусусий ҳолда) диалектик (умумий) усул билан боғ^л гандир. Х-усусийлик билан умумийликнинг боғланиши қо^и«^Н» жараендир.

Ҳар бир аниқ усул илмий билиш жараёнида бир-бири бил боғлиқ ёки бир-бирига зид бўлиши мумкин. Шунинг учун, бир усулни қўллаш билимнинг ҳақиқий билим эканлиги исботлашда ва шу усул орқали билим янада чуқур ва кенг ма³ мун асосида бойиб боришини кўрсатади. Масалан, классик фи["] зиканинг ривожланиши натижасида нисбийлик назарияси, квант механикаси, элементар зарралар физикаси келиб чиқди. Д^{ик}. рофизика қонунларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида уни классик физика татбиқ этишининг ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар учун методологиядир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб, уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Хусусий, умумий ва энг умумий усуллар тадқиқотнинг яхлит системасини ташкил этади.

Ҳозирги замон фан тараққиёти билимларнинг тез ўсиши, унинг сифат ва миқдор жиҳатдан салмоғининг ошиб бориши билан тавсифланади. Бу жараённинг икки томони бўлиб, биринчидан, илмий билиш туфайли табиий ва ижтимоий воқеликнинг тобора мураккаб объектлари ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол илмий билиш жараёнида тадқиқот усуллари ҳақидаги масала билишнинг муҳим масаласига айланаётганлигини исботламоқда. Иккинчидан, илмий техника инқилоби шароитида илмий билиш фаолиятининг шакллари ва усуллари, тартиб-қоидалари, мантики ва тузилмаси фанда янгидан-янги ютуқларни қўлга киритиш имкониятларини яратиши керак.

Ҳозирги замон илмий билиш жараёнида қуйидаги усуллар кенг қўлланади: кузатиш, ўлчаш, таққослаш, илмий тажриба (эксперимент). Ш

Кузатиш — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни муайян мақ["] садга мувофиқ қаратилган ҳиссий билиш усулидир. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига кузатилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида олдиндан билн[^] эга бўлишга боғлиқдир. Кузатишда субъект асбоблардан Ф[^] даланади. Асбоб кузатиш даражасини кенгайтиради, кузатиётган нарсани идрок қилиш қобилиятини кучайтиради. КУ^{зати}¹_{рия}. бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб бори

® т/узатиш жараёнида субъект объектнинг миқдор ва сифат В атларини инъикос эттиради ва аниқлаб олади.

"'"ўлчаш — билиш жараёнида нарсанинг миқдор тавсифнома- I а нцклаш усулидир. Улчов одатда ўрганилаётган предметни қайд этилган хосса ва белгиларга эга бўлган бошқа ?00Я-бир предмет билан нисбатлаш йўли орқали амалга оши- лаДИ- Улчаш усули орқали предметларнинг хоссаларини, ма- лан, мустақкамлигини, мураккаблигини ва бошқа томонла- пини аниқлаш мумкин.

Таққослаш — билиш фаолиятида татбиқ қилинадиган усул й?либ, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқичдир. Обьектив реалликдаги нарса ва ҳодисаларни «кайта ўрганиш» жараёнида маълум бўлган билимлар билиш а мали бажарилаётган вақтда олинган билимлар билан тақ- косланади. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган холда изланаётган объектга хос бўлган ўхшаш ва фаркли то- монларни таққослаш орқали аниқлайди. Бу усул маълум дара- жада физика, математика, кимё, геология, биология ва бошқа фан соҳаларида кенг қўлланади. Таққослаш бир нарса ёки ҳо- дисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фаркли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули хисобланади.

Эксперимент — тажрибада синаб кўриш орқали фанда хо- дисаларни бплиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганиш усули хисобланади. Эксперимент кузатишга қараганда юқорироқ да- ражадаги билиш усулидир. Эксперимент объектини тегишли тажриба мосламаларини татбиқ қилиш орқали объектга таъ- сир кўрсатиш, изланувчи эксперимент усулни қўллаш орқали ўзини қизиқтирган объектнинг томонларини ўрганиши учун унга фаол таъсир кўрсатади, бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар тўплайди. Эксперимент усули ходисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини, уларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан "Уносабати, алоқа ва боғланишларини чуқурроқ ўрганишга имконият яратади. Бу усул изланувчига табиий шароитда ку- затиш орқали ҳосил қилиш мумкин бўлмаган билимларни олиш "мкониятини беради. Кузатиш эксперимент билан узвий боғ- ланган. Илмий тадқиқотнинг соҳаларига қараб, тадқиқ қилинув- " предметларнинг табиатига қараб экспериментлар фикрий снеримент ҳам бўлиши мумкин. Сўнгги йилларда ижтимоий ^ Дисаларни ўрганишда эксперимент усулининг зарурлиги ке- о чиққанлиги ва қўлланилаётганлиги таъкидланмоқда. Биз Уриб чиққан билиш усуллари деярли билимнинг эмпирик да- ***га хос бўлган усуллардир. Обьектни фақат тажрибада к' балки бевосита мавҳум тафаккур йўли билан ҳам ҳосил ®«лиш мумкин.

м Абстракция (мавҳум тасаввур)—предметларнинг муайян ц «сабатдаги муҳим хоссаларини билиш усулидир. Абстрак- ац] ҳодиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини та-

раққиёт босқичларини фикран билиш усулидир. Абстракци¹ усули анализ (тахлил қилиш) ва синтез (умумлаштириш)^{ЛЛаи1} таларини ўз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш^{ВОСи} жараёнида ишлатиладиган ўзаро бир-бири билан боғланган у[^]лардир.

Анализда ўрганилаётган нарса ва ҳодиса, фикр майд^а ларга, яъни элементларга бўлинади- ва улар ўртасил боғланишлар ўзаро муносабат ва таъсир ўрганилади. Тап^{3"} бий қисмларни синтез қилиш учун анализ қилинади. Элемен^{Ии} ларни яна қайтадан бирлаштирганимизда анализ натижалэп" ўрганилади. Инсоннинг атрофини ўраб турган объектив боп" лик мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, аниқ нарса ва **ҳодисалап'** дан иборат. Улар хилма-хил хусусият ва сифатларга эга. 'Дна •шу кўп қиррали, мураккаб нарса ва ҳодисаларни ўрганиш ва билиш, улар тўғрисидаги тушунчаларимизни чуқурлаштириш учун шу нарса ва ҳодисаларни таркибий қисмларга ажратиш анализ қилиш керак. Лекин бу усул билан шу нарсаларни тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади.

Синтез анализнинг натижаларига суяннб, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез натижасида умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида ўрганилаётган сифат ва муайян қонуниятлар аниқланйди, шаклланади.

Билиш жараёнида индукция ва дедукциянинг ҳам роли катта. Индукция ва дедукция ақлий хулосанинг асосий шакли бўлиб, билиш жараёнида маълумдан номаълумга томон бўлган фикр ҳаракатини ифодалайди.

Индукция айрим фикрий билишдан умумий, хулосалар чиқаришда қўлланиладиган муҳокама усули. Хусусийликни ўрганио, умумийлик билиб олинади. Умумийлик нарса ва ҳодисалар бн-1 лан узвий алоқада бўлади". Билишда индуктив усул асосид . қонуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу У^У | нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини текшири усули ҳисобланади. Индукция дедукция билан мустаҳкам ланган.

Ш

Дедукция умумийликдан хусусийликка олиб борувчи[^] тикий усул. Фандаги назариялар дедуктив усул натижас[^] юзага келади. Бу усул асосан далилий материаллар тўп – натижасида уларни чуқур ўрганиш, тизимга солишда ҚУ[?] нилади. Дедуктив усул турли шакллар: аксиоматик, гипоте[^] дедуктив усул шаклида учрайди. Дедуктив усул ақлий ху чиқаришнинг барча шакллари билан, биринчи навбатда, ¹ ^,р. ция билан боғлангандир. Индуктив ва дедуктив усуллар I

• и билан диалектик боғлаиандир, улар бир-бирларини тўл-
6"у1ДИ. Шунинг учун уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш
I ажратиб қараш асло мумкин эмас.

^ Диалогия (мослик, айнанлик, ўхшашлик) нарса ва ҳодиса-
– бирор хусусиятларининг ўхшашлигини ўрганиш усули. Бу
ёрдамида икки предметнинг ўхшаш хусусиятлари ўргани-
лади-

Идеаллаштириш билиш жараенида объектни қулаилашти-
ОЙШ усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаш-
тирилади. Бу усул табиёт фанларининг тадқиқот усули ҳисоб-
ланади. Масалан, физикада шундай усул орқали физик объект-
лар: идеал газ, мутлоқ қаттиқ қисм, мутлоқ қора жисм, геометрия
фани ўрганаётган объектлар, тўғри чизиқ, квадрат, шар ва
бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин.
Идеаллаштириш усули реал предмет эга бўлмаган хоссаларни
ўрганиш усули ҳисобланади. У реалликнинг нисбатан ишончли
манзарасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Бу ҳол амалий мақ-
сад учун етарли ҳисобланади.

Моделлаштириш борлиқни билвосита ўрганишга асослан-
ган илмий усулдир. Моделлаштириш асосида тадқиқ қилинаёт-
ган объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, муво-
фиқлик ётади. Моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараё-
нини энгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни
ўрганишнинг ягона воситаси ҳисобланади. Бу усул ўрганиш
ҳийин бўлган объектларни тадқиқ этишда қўлланилади. Масала-
лан, йирик физик Борнинг атом модели атомнинг мураккаб
хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Бу усул объектнинг
фақат маълум хусусият ва муносабатларинигина эмас, балки
янги хусусият ва муносабатларини ҳам аниқлаш усули ҳисоб-
ланади.

Моделлар икки хил: моддий ва ғоявий бўлиши мумкин. Мод-
Дий нарсалардан ясалган моделлар моддий моделлар дейила-
ди. Бу моделлар объектларнинг тараққиёт жўшқинлигини,
Уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий, қонуний алоқаларни,
Уносабатларни қайта ҳосил қилади. Ғоявий моделлар эса ғоя
шаклда мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, математик модел-
Лаш физик жараёнларнинг математик ифодаларидир. Матема-
Зик моделлаш объектни яхлит текшириш ва тадқиқ қўламини
Урганиш имконини беради. Кибернетик мосламалар, ЭҲМлар
РУ Усул асосида вужудга келган.

I Ҳозирги илмий билиш жараёнида кенг қўлланиладиган
Усул — тизимлаш усулидир. Мураккаб объектларни илмий би-
Иида бу усул қўлланилади. Тизимлаш усули ўз ичига муайян
аРзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил эта-
ган унсурлар мажмуини ўрганишни олади. Бу усул асосида
Рганилаётган ёки изланаётган объектнинг бошқа объект би-
Умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. Ҳар бир
Дқиқ объекти ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун
I им деб олинса, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур

бир-бири билан ўзининг тутган ўрни, вақти ва имкониятл^Г кўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг ?Ига^Г риши иккинчисининг ҳам ўзгаришга олиб келади. Цју^{ИНГ} учун ҳам бу унсурларни ўрганиш тизимлаш усулига асос!^{аНан} ди. Ҳар бир тизимни ўрганишда уни бошқа тизимлар (д^{Лан} биргаликда олиб қараш керак. Лекин бу тизимларни бирд'^а га, бир вақтда билиш мумкин эмас, лекин уларни билиш б"^а бирдан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб қараш мумкин

Билимнинг назарий даражасида илмий тадқиқотнинг кр] маънода қўлланиладиган мавҳумлик ва аниқлик усулл^{аПГ} мавжуддир. Аниқлик усули тадқиқот объектининг хоссаларни алоқалари, муносабатларининг кўи қиррали бирлиги сифатида назарий умумлаштириш воситаси ҳисобланади. Бу усул аниқ ҳодисалар ҳақидаги барча алоқа ва муносабатларни ўз ичига олган воқелик ҳақидаги билимни юзага чиқаради. Аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситаси мавҳумлик усули ҳисобланади. Тафаккурнинг ўзини тасаввур воситаси билан воқеликни билиш усули деб қараш мумкин.

Тасаввур предметни билиб олишнинг энг муҳим усулидир. Тасаввур воситаси билан муайян муносабатдаги муҳим хосса-муносабатлар моҳияти очилади. Тасаввур усули воқелик ходисаларини чуқурроқ, тўғрироқ акс эттиради. Бу усул асосида тадқиқ қилинаётган объект фикран таҳлил қилинади, мавҳум таърифларга бўлинади. Бу таърифларнинг тузилиши янги аниқ билимга эришиш воситасидир. Фикрнинг бу ҳаракати мавҳумликдан аниқликка томон юқорилаб бориш усули ҳисобланади.

Аксиоматик усул тақиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий хулосалар чиқариш усулидир. Асос қилиб олинган аксиомалар эса муайян назарий тизимда исботланмай ҳақиқий деб қабул қилинади. Назарий билимлар тўла равишда аксиомалардан дедуктив йўл билан чиқарилади. Аксиоматик усулга мувофиқ натижалар сифатида улардан хулоса чиқарилади.

Аксиоматик усулга яқинроқ бўлган, лекин ундан фарқ ки* лувчи гипотетик-дедуктив усул бўлиб, бу усулнинг асоси аксиома эмас, балки тажриба маълумотлари мажмуидир. Гипотеза усули тажриба орқали илмий тадқиқотларда тасдиқланиши ёки нотўғри бўлиб чиқиши мумкин. Гипотеза илмий тадқ^{к.от} жараёнини маълум йўналишда йўналтиради, янги-янги далилларни ва маълумотларни тўплашга ёрдам беради.

Назария муайян шаклда ривожланган объектив борлиқнинг асосий томонлари муносабатларини билиш жараёнида кели чиққан, бой, чуқур маънодаги билимлар йиғиндисидир. Назарий аниқ фанларнинг тараққиёти натижасида қўлга киритилга билимларни умумлаштириш орқали янги илмий тадқиқотлар йўл очиб беради. Бу тадқиқотлар ўз навбатида янги қонунл^И ва назарияларнинг шаклланишига олиб келади. Янги қонун назарияларнинг шаклланишида тарихийлик ва мантиқиил усуллари асос бўлади.

тарихийлик ва мантикийлик объектив дунё таракқиёт жараёнининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик Я^, нарса ва ходисанинг рўй бериш вақти, даври, аниқ ву^ага келиши, ривожланишини билиш усулидир. Ҳар бир янсани тарихий нуқтаи назардан, аниқ тажриба асосига ғлаб ўрғаймоқ зарур. Тарихийлик усулининг ўзига хос хусу^оти тарихий ҳаракатни унинг бутун бойлиги билан пайқаб ^цшга интилишдир. Ҳар бир нарсанинг тарихини очиб бериш "нинг таракқиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг 'юкаларни ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак. Мантикий усул предметнинг мазмунини назарий шаклда тадқиқ қиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектининг энг уухим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

" Мантикий билиш усули объектив реалликни, унинг алоқа-₁₃рининг бутун ранг-баранглигини акс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуби орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизим бўлиб, бу тизим ўз таракқиёти жараёнида ўзгариб боради. Мантикий тафаккур услубида кўр-кўрона ҳаракат бўлмайди, балки у билимларни умумлаштиради, айниқса тарихийликни тасодифий четлашишлардан сақлайди.

Тадқиқотнинг тарихийлик ва мантикийлик усуллари ўзаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантикийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида ҳар бир воқелик тарихининг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида ҳосил бўлган билимларимиз аниқ мазмунининг ифодаланишида бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига нисбатан сифат жиҳатидан фарқ қилувчи ҳамда ўзига хос хусусиятга эга бўлган билим даражаларига эътибор беришимиз керак. Улар эмпирик ва назарий билим даражаларидир. Бичимнинг эмпирик даражаси асосан тажриба билан боғланган билим бўлиб, у асосан асбоб орқали кузатиш, эксперимент асосида олинган маълумотлар натижасида вужудга келади. "Илишнинг назарий даражаси эса эмпирик даражадан фарқ қилиб асосан назарий тафаккур орқали ривожланади. Назарий Даража эмпирик даража билан бевосита ёки билвосита боғланган.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

Билиш нима? Билишнинг асосий босқичлари нималардан иборат? Риний Ваалий билишнинг роли ҳақида Форобий фикрларини айтиб бе-

с .² - Ҳақиқат нима ва нисбий ҳамда мутлоқ ҳақиқатларнинг ўзаро муно^атлари қандай? Билишларимизнинг ҳақиқатлиги қандай текширилади?

³ - Илмий билишнинг йўллари ва усуллари нималардан иборат?

5 ⁴ - Фан инсон билишининг махсус шакли эканлиги ҳақида давра суҳ^тин ўтказинг.

улар ўртасида карама-қаршилик юзага келиб, инсон ва V Л манфаатлари эътибордан четда қолиб кетгудек бўлса, жараҳат тараққиётини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Улкан ижтимоий-тарихий вазифаларни ҳал этишда интич Я катъийлик, талабчанлик муҳим аҳамият касб этади. одамлардан қилинадиган талабчанлик ва қатъий интизом га кўрсатиладиган меҳр-шафқат ва эътибор билан қўшиб ол^к борилиши керак. Инсонларни юқоридан бериладиган қарор^я 1 ва кўрсатмаларни шунчаки ижро этувчи иродасиз ва туйрусм темир роботлар деб тушунмаслик лозим. Ҳар бир инсонда о/ номус, нафсоният, ғурур мавжуд. Агар талабчанлик фавқулод^д да дағал, айрим ҳолларда ўта кўполлик билан бирлашиб кишиларнинг нафсониятини ерга урадиган, унинг мақсад ва ниятлари, талаб-эҳтиёжларини баён этилишига йўл қўйилмайдиган даражада бўлса, бу муқаррар равишда ишончсизликка умидсизликка олиб келади, инсоннинг ижодий фаолиятини мустақиллигини сусайтиради. Бундан жамият, халқ, миллат катта зарар кўради.

Инсон мавжуд экан, унинг шахсий манфаатлари ҳам албатта мавжуд бўлади. Ҳар бир инсон жамиятдаги бошқа одамлар билан бирга умумий бўлган манфаатларга эгадир ва айни замонда, унинг ўта шахсий, фақат ўзигагина хос бўлган талаб-истаклари, қизиқишлари ҳам бор.

Жаҳон фалсафасининг таркибий қисми бўлган Шарқ фалсафасида инсонда икки карама-қарши асос: модда ва рух мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Ана шу икки асос инсон вужудида мутаносиб бўлиши, бири устуворлик қилиб, бошқаси орқада қолиб кетмаслиги керак. Агар шу тартиб бузилиб моддийлик руҳдан устун келиб, рух жисм қулига айланиб, унга хизмат қилгудек бўлса, унда инсон амалий фаолиятида салбий ҳолатлар авж олиб, ижобий фазилатлар кейинга суриб ташланади. Аксинча, руҳий-маънавий томонлари тараққий этган инсонларда ақлу заковат, инсофу диёнат, одобу ахлоқ, илму маърифат, мол-дунёга берилиш, ҳайвоний нафсларга қул бўлиш сингари хато ва нуксонлардан устуворлик қилади. Руҳий-маънавий жиҳат — инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини гўзаллаштирадиган фазилатлардир.

Маънан, руҳан, ахлоқан камол топган инсон, нафсининг қулига айланиб қолмайди, таъмагирлик қилмайди, еб-ичишни, бойлик тўплашни ҳаётининг мазмуни, яшашдан мақсад Д^о тушунмайди. Бундай инсон олам сир-асрорларидан хабар Д^оР бўлади, ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилади, қадрлайди, ўзлигини англаб этади, миллий тили, тарихи, маданияти, урф-одатлар^н. кадриятларини юсак даражада эъзозлайди, улар билан Ф^аХ^Р ланади. Руҳий-маънавий бойлик инсонни беҳад гўзаллаштиради ва айни пайтда уни ёмон хислатлардан қутқаради, нотўғ^Р йўлдан қайтариб тўғри йўлга бошлайди, адолат учун курангани, халқ йўлида камарбаста бўлишга даъват этади. л.

Инсон вужуди, амалий фаолияти, феъл-атворида РУ^а11

навий томонлар кейинга суриб ташланиб, бемаъни ҳислар^{1,8} нафс лаззатларига берилиши ғолиблик қилса, ундай инсон^{в3} тузоғига илинган, нафси эса унинг энг хатарли душмани, мадаги ғанимига айланган бўлади. Агар нафс тўхтовсиз ришаниб бораверса, унга вақтида қаршилиқ қилинмаса, у йшини кундан-кунга тўғри йўлдан оздираверади, расвои-жақ қилади. Ҳожа Аҳмад Яссавий таъбирича, «нафс йўлига ўрган киши расво бўлур, йўлдан озиб, тойиб, тўзиб гумроҳ бўлур. Ётса, турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур...»

Нафсига эрк берган киши, Шарқ мусулмон фалсафасида кайд этилишича, беҳисоб азоб-уқубат, кулфатларга гирифтор бўлади. Нафсга эрк бериб, мол-дунё тўплашга берилиб кетган, ўзгаларни ўйламайдиган, бошқалар ташвиши билан куйиб-ёнмайдиган одам одамийликдан чиқади, эл-юрт эътиборидан чет-па қолади. Нафс ҳоким бўлган кўнгиллардан руҳ-маънавият чекинади. Кўнгил бутунлай нафс диёрига айланади. Бу кўнгил ҳеч кимга яхшилиқ келтирмайди. Барча разилликлару зўравонликлар, барча инсофсизликлару макру хийлалар ва оқибатсизликлар, буларнинг ҳаммаси нафс туфайлидир, нафс бандаси бўлиб қолишнинг оқибатидир. Нафс — хийлакорликнинг, қувлик — шайтонликнинг, учига чиққан маккорликнинг асосидир.

Одамни озик-овқат, кийим-кечак билан таъминлаш мумкин, аммо нафсига эрк берган, очофат кишининг кўзини мол-дунёга тўйдириб бўлмайди. Ҳадиси шарифда айтилишича, «Инсонга бир водий тўла молу дунё берилса, у иккинчи водийнинг ҳам берилишини хоҳлайди. Иккинчидан кейин учинчисини ва ҳоказо, унинг нафси тўймайди. Инсоннинг кўзини фаҳат тупроқ (қабр тупроғи) тўйдиради... Банданинг молу дунёга қўпган ҳирси икки оч бўрининг қўй подасига қилган тажовузидан кўра зарарлироқдир. Зеро, бу билан ўз диний-иймонига путур етказилади».

Инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиқига заррача бўлса-да хиёнат қилмасликдан иборатдир. «Туркiston мулкининг шайхул машойихи» Ҳожа Аҳмад Яссавий эътиқодича, «Ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасдан». Ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳаришдан жирканиш, ҳаромхўрликни энг катта ғуноҳи азим ва ахлоқсизлик деб билиш — булар Шарқ файлагиларнинг энг муҳим ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Шарқнинг буюк файласуфлари, биринчи навбатда диний алломалар, аъхлар, сўфийлар ҳалол еб ичиб, покиза яшашни тарғибот, эшвикот этибгина қолмасдан, бу масалада ўзлари шахсан намуна ҳам бўлганлар. Илмий ва диний алломалар ҳаром таъмин ёқтирмаганлар, кўплари хатто шоҳу амирларнинг туҳфагини ҳам қабул қилмаганлар ва бой-амалдорларнинг мол-мулк

Ч^{1Н} Ҳаром деб эълон қилганлар. Кў^{1Н} данишкеладиған ҳар олиму фузало, сўфию шайх фойдали меҳнат билан шуғул-

ланган, фақат ўз меҳнати билан топилган нонни ҳалот **III** билишган. Масалан, Аҳмад Яссавий деҳқон бўлган, Иброҳим Озарий ғишт терувчи, Шайх Баннон ҳаммоллик - ган, Шайх Абулҳасан дурадгорлик билан шуғулланган, Ба^{лн} вуддин Нақшбанд кнмхобга гул нақшлаган, Ба^н Баҳовуддин^{н ^0,} пири Саид Кулол кулолчилик қилган ва паҳса урган. Шай^н ва уламолар^н атрофидаги дарвишлар, шогирду муридлар • бирГалашиб кўрГон қурганлар, вақф ерларни ишлаганлар, бо" 1 дорчилик, чўпонлик билан шуғулланганлар. Уларнинг ҳаммас! 1 тасаввуф фалсафасининг «луқмаи ҳалол» қондасига катъи I амал қилганлар. -^И

Фалсафа борлиқнинг умумий ривожланиш қонуниятларини 1 ўрганиб, кишиларда олам ҳақида яхлит илмий тасаввур, дунё.] караш ҳосил қилади. Фалсафий дунёқараш кишиларга инсонни куршаб турган моддий оламда рўй бераётган хилма-хил ҳодц- са ва жараёнлар моҳиятини билиб олишда катта ёрдам беради. Фалсафий дунёқарашга эга бўлган инсон ўзига ишониб топ- ширилган вазифага кўр-кўрона равишда эмас, балки онгли ва ижодий ёндашади, ақл-идрок асосида иш кўради, жамият, халқ ва миллат олдидаги бурчи ва масъулияти нимадан иборатли- гини чуқур ҳис этади, ўтмш авлод-аждоғлари билан фахрла- нади, миллий урф-одатлар, миллий қадриятлар, шарқона одоб- ахлоқ ва маданиятни тиклаш ва ривожлантириш ўзининг ша- рафли вазифаси эканлигини тушуниб этади. Фалсафий билими ва дунёқараш ривожланган инсон ҳеч қачон миллий манфаат- лар қобиғида ўралиб қолмайди. Миллий қадриятлар билан ки- фояланиб, жаҳон мадаийати, бошқа халқларнинг маънавий бойликларини ўрганишдан бутунлай воз кечиш мумкин эмас. • Дунёдаги бирор халқ ўз миллий маданияти бойликлари доира- сидагина ривожлана олмайди. Миллий худбинлик йўлидан бориш ҳеч кимга наф келтирган эмас. Миллий манфаат, мил- лий маданият қобиғида чекланиб қолган инсон ўзини ҳам, хал- қини ҳам тўла камол топиш имкониятидан маҳрум қилади. Фақат миллий маданиятлардан, уларнинг имкониятларидан бошқа нарсани кўра олмаслик ғоятда хатарлидир. Фалсафий дунёқараш ва маданиятга эга бўлган инсон миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятларни бир-биридан ўзаро ажратио -1 ташламайди, уларни диалектик бирликда олиб қарайди. ШЯ сабабли ана шу бирлик, ўзаро бойиш ҳисобигагина жаҳон халқ' ларининг маданиятлари, умуминсоний қадриятлар ривожлани- ши мумкин.

фалсафа фани инсоннинг маънавиятга эга эканлигига ха* | алоҳида эътибор беради. Маънавият инсоннинг асосий фаз" 1 латларидан бўлиб ҳисобланади. Маънавият Президентпми Я айтганидек, «тақдирнинг эҳсони», инсоннинг туғмл ХУ^СУ^Сн^Я*Л эмас, Маънавият фақат инсонга хос хусусиятдир. маънавият • эга бўлганлнги туфайдигина одам фарзанди инсон деган бу»Ч ва шарафли номга муяссардир. -т

Инсонни инсон қилган асосий фазилат еб-ичиши, зурР

Въриши, табний эхтиёжларини коидиришида эмас, балки ***охнат қилиши**, ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлиши, фикрлай

К₂и₁ маданият ва маънавият соҳиби бўлганлигидадир. ^{о^н1}Сир^Да^н караганда иқтисодиёт билан маънавиятнинг ўзаро ^{кас}и йўқдай бўлиб кўриниши мумкин. Аслида эса бунинг ¹момила тескарисидир. Жамият ҳаётида иқтисодиётсиз маъ-^Тя^аият, маънавиятсиз иқтисодиёт йўқ.

^й Маънавият ва иқтисодиёт бир-бирини ҳеч қачон инкор эт-
/айди. **балки** бир-бирини ўзаро қўллаб-қўлтиқлайди,- бирдан
иккинчиси таъсирланади. «**Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий
икланиш, иқтисодий ривожланишни,— дейди И. А. Қаримов,—
шаънавий ўнгланиш, маънавий покланиш ҳаракатлари билан
тамомила уйғун бўлишни истаймиз. Сиёсатимизни шунга қара-
рата қурамиз ва уни тўла тадбиқ этамиз. Одамларимиз оми-
кор, салоҳиятли, оқил, ҳалол ва ижтимоий майдонларда
собит турадиган бўлсинлар**»¹.

Инсонда маънавият асосида яшаш ва фаолият кўрсатиши-
на эмас, балки шу билан бирга уни эгаллаш, ривожлантириш
ва такомиллаштириш қобилияти ва истеъдоди ҳам мавжуддир.
Маънавият ўз-ўзидан пайдо ҳам бўлмайди, ривожланмайди
ҳам. Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар
ўғли билан бирга сингади. Маънавият инсон қалбида камол
топиши учун- у қалбани ва виждонани, ақл ва қўл билан меҳнат
ҳилиши керак.

Маънавият инсоннинг ҳаёт тажрибаси, меҳнати, билими, ах-
лоқ ва одоби, авлодлар тажрибаси асосида шаклланиб боради.
Маънавият инсоннинг ҳаёти ва фаолиятига мақсад ва йўналпш
беради. Маънавият инсоннинг ўз халқи тарихини, унинг мада-
нияти ва вазифаларини чуқурроқ билиш ва тушуниб етишига
ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият
алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамики одамлар учун ҳам,
^алк, элат ва миллат учун ҳам, жамият тараққиёти учун ҳам
ўта зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон бўлмаганидек,
маънавий етук, ахлоқан пок ва мукамал инсонларсиз жамият
^а миллат ҳам бўлмайди.

Маънавият инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолатгина эмас,
балки жамият, давлат, миллат тараққиётининг ҳам асосий
омилларидан биридир. «Маънавият,— дейди И. А. Каримов,—
инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг, куч-қудратидир.
^у Иўқ жой^а ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди»².

& Инсон! маънавияти жамият, давлат ва миллат маънавияти
илан узвий алоқадордир. Инсон ва жамият маънавияти мо-
•^лИят жиҳатидан яқин бўлиб, бир-бирини ўзаро бойитса ва тўл-
лирса-да, лекин улар айнан тенг эмас. Инсон маънавияти мил-
г^{ат}. давлат ва жамият маънавиятининг таркибий қисмидир,
[F_]лос. Инсоннинг маънавияти, шахснинг маънавий камолоти

² Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир,- 198-бет.
Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. 9- бет.

жамиятда мавжуд бўлган кўп қиррали муносабатлар, дж л мой-иқтисодий, сиёсий имконият ва шарт-шароитлар ас^{1:тич} шаклланади ва амалга ошади. Миллат ва мамлакатнинг м^{Да} ний-маънавий тараққиёти инсон маънавий камолотига асос^{Э-Э} лади. у"

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. Маънавият I бу жиҳатлари И. А. Каримовнинг қуйидаги сўзларида ўзи^{нг} яккол ифодасини топган: «Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булок^{нг} чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам нёча-г.^н азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини из-тя⁴³ ди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўш-нилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ху^м мат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъно^{си} ана шундай кенг»¹.

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч билан бориш учун катта умид, куч ва қудрат бахш этади.

Жамиятнинг, давлат, халқ ва миллатнинг, жамият аъзоси бўлган инсон шахсининг маънавиятга бўлган эҳтиёжи шу қадар катта ва бениҳояки, уни ҳеч қачон иккинчи ўринга суриб қўйиш ҳам, шунингдек, маънавият масаласига иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бўлгандан кейин ўтиш мумкин, деб ўйлаш ҳам, тамомила хатодир. Дарҳақиқат, маънавиятга интилиш инсон учун моддий неъматларни ўзлаштириш, ейиш, ичиш, қийинишга нисбатан ҳам муҳимроқдир.

Маънавият барқарор бўлмаган жойда моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш маданияти юксак бўлмайди. Дунёга келишдан мақсад еб-ичиш, қорин тўйдириб, бойлик орттиришдан иборатдир, деб ҳисоблаган одам юксак маънавият соҳиби бўла олмайди. Маънавий қашшоқ бўлган одам тўқ, фаровон, маданий турмуш кечириш меъёрларини ҳам билмайди. Маънавияти етук инсонлар келажакни олдиндан кўришга, қийинчиликларни енгишга, оғир шароитда ҳам юксак мақсадни олдинга қўйиб, уни иймон ва эътиқод билан енгишга кодир бўладилар.

Маънавият инсоннинг ўзлигини англаб олишда унга ёрдам беради. Ўзлигини англаган инсонгина, ўзлигини англаган миллатгина, кучли давлат, адолатли жамият барпо эта олади.

Миллий жиҳатдан ўзлигини таниган инсон миллатини, Ватанини, унинг ўтмиш тарихини, адабиёти, санъати ва маданиятини билиб олади. Ўзлигини англаган инсон, ўзлигини англаган миллат улуғ аждодларининг ақлу заковати ва уларнинг хаётбахш меросларига муносиб бўлишга ҳаракат қилади, Ватанини ўзгача меҳр билан севади, у билан чексиз фахрланади². юртим деб, элим деб яшайди.

Маънавият инсон хаётини гузаллаштиради, турмушга мун ва моҳият бағишлайди. Юксак маънавият ва мадани

¹ Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. 8- бет.

„ҳйби бўлган инсоннинг калби пок, сўзи билан иши бир бў-

Инсон онги, одоб-ахлоқи, маънавияти, дунёқараши шаклла-
дои, талаб-эҳтиёжларининг қондирилиши ижтимоий-иқтисо-
^ сиёсий муносабатларга, ижтимоий тузум моҳияти ва ха-
1 ктерига бевосита боғлиқ. Жамият қандай бўлса, ижтимоий
'уносабатлар мажмуи бўлган инсон ҳам унга мос бўлади. Де-
инсоннинг инсон сифатида шаклланиши, ўзини намоён
..шлиши, маънавий камолоти, қобилияти ва истеъдодини рўёбга
Шриши учун жамият ўзининг барча жабҳаларида инсоний-
]ашмоғи лозим.

Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир
давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишсизиб,
а соғий эътиборни фақат уни кўпайтиришга қаратиб, халқнинг
иаданиятини, инсоннинг маънавий эҳтиёжлари ривожланишини
ўйламас экан, у албатта, инқирозга юз тутди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси эълон қилинган бирин-
чи қадамлариданоқ инсоннинг одоб-ахлоқи, билими, дунёқара-
ши, маънавияти ривожига катта аҳамият берилганлиги унинг
келажаги буюк эканлигига яққол далилдир. Маънавий камол-
лот, билим, одоб-ахлоқ, иймон-эътиқод, фалсафий дунёқараш
инсон учун ҳам, жамият учун ҳам бебаҳо бойликдир.

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — Яр унинг ғоявий-маданий юксалишининг омили

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўп қиррали муаммо
бўлиб, ўз ичига кишиларнинг фуқаролик, шахсий, сиёсий, иқ-
тисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб
олади.

Кишиларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари устида сўз
юритганимизда шуни эътиборга олишимиз керакки, халқимиз
тарихида биринчи марта Ўзбекистон Республикаси ҳудудида
ягона фуқаролик ўрнатилди. Конституциямизда Ўзбекистон
Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фу-
^ арларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрса-
тишни кафолатлайди, деб кўрсатилган. Шунингдек, унда Ўзбе-
кстон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва
Фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари хал-
қаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланиши ҳам қайд
^тилган. "

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар масалаларида ҳам Конститу-
циямизда жуда кўп янгиликлар киритилган, унда кўрсатилган.
Н^и Дек, яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир, инсон
^аётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч
к^им қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда
с^ақланиши мумкин эмас.

^ Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг
ш^и судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг

айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда наётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароит^{1а,} таъминлаб берилади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравон!^{13,1} ка, шафқатсиз ёки инсон кадр-қимматини камситувчи бош^{^*}] тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч ким^{^а} унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиш³ тақиқланади.

Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилнган тажовузлардан^{ан} шахсий ҳаётига аралашишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахт,[!] сизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан^{ан} ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудидан^а бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод қилиш, ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга. Амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сирини ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланди. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Конституцияда ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб ҳар бир инсоннинг **сиёсий ҳуқуқлари** тўла-тўқис ва атрофлича очиб берилган. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг **фуқаролари** жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. БУ^Н дай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар **ўтказиш** ва давлат органларини демократик тарзда ташкил **этиш** йўли билан амалга оширилади.

Жамиятимизда иқтисодий ва бошқа соҳаларда рўй бераётган жараёнларни, жумладан, бозор муносабатига ўтиш Қ^оНУ^н ниятларини ҳисобга олган ҳолда, унда ҳар бир инсоннинг **иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари** аниқ кўрсатиб берилган.

Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка омонатлар сир тугилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан қатланади.

Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолат-

мехнат шароитларида ишлаш ва қоюида кўрсатилган тартиб-
^ 'цшсизликдаи ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Зарча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти
ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан
йелгиланади.

Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунинг-
чек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутил-
'ан' бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.
пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам ва бошқа турларнинг
микдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур
нг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш
ҳуқуқига эга.

Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим
олиш давлат томонидан қафолатланади. Мактаб ишлари дав-
лат назоратидадир.

Ҳар кимга илмий, техникавий ижод эркинлиги, маданият
ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади. Давлат
жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига
ғамхўрлик қилади.

Конституциянинг яна бир афзаллик томони шундан иборат-
ки, унда инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликлари атрофлича
очиқ берилиши билан бирга у инсон ҳуқуқлари ва эркинликла-
рини таъминлаш йўллари, қафолатларн аниқ кўрсатиб қўйил-
ган.

Конституцияда ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини
суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахс-
лар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракат-
лари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи қафолатланади, деб
таъкидланади. Унда вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар
ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир, хотин-
Ҳизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар, деган муҳим қоидалар
Ҳам мавжуддир.

Айтиб ўтилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унинг ин-
сон сифатида яшашининг зарур шarti, табиий эҳтиёжларидир.
Инсоннинг инсон сифатидаги ана шу ва бошқа табиий эҳтиёж-
лари, ҳуқуқлари, эркинликлари бўғиб қўйилмаслиги керак. Шу
нарсани афсус билан айтиш мумкинки, жаҳоннинг айрм мам-
•"ақатларида мазлум омманинг инсоний ҳуқуқлари ва эркин-
ликларини чегаралаб қўйиш, поймол қилиш ҳамон давом эт-
моқда. Миллий, диний камситишлар, ирқчилик, баъзн бир
халқлар ва мамлакатларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, ма-
Даний мерослари, миллий кадриятларни назар-писанд қил-
маслик, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларига, суверенитети-
га шу тариқа жуда катта зарар келтириш ҳануз тугатилган
эмас. Бу оддий бир камчилик эмас, балки бутун инсоният ва
Та Рих олдидаги энг оғир жиноятдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жа-
мият ва инсоният олдидаги бурч ва масъулияти ҳам мавжуд-

дпр. Муайяи бир жамиятда яшаб туриб, шу жамиятиинг қонун қоидалари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмас¹ унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш я² мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг Конституциясида бе³ лаб қўйилган қонунларга амал қилиш, унинг тарихий, маънавий⁴ Я вий меросини авайлаб-асраш, қонун билан белгиланган соли⁵ Я лар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш ва бошқа шу кабиля⁶ 1 шахснинг бурчи ва масъулиятдан иборатдир.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ, умуминсоният манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлари ва масъулиятлари ҳам бўлади. Буларга табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгерликларни сақлаш тўғрисида ғамхўрлик қилиш, бошқа мамлакатларнинг халқлари билан дўстлик ва ҳамкорликни ривожлантириш, ялпи тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш сингари бурчлар киради.

3. Инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти

Инсоннинг ғоявий-сиёсий етук ва баркамоллиги, шахснинг маънавий, ахлоқий камолоти ўз Ватанига бўлган муҳаббати, хурмати, садоқати билан белгиланади.

Ватан деган буюк илоҳий эътиқодни қалбида тўла-тўқис жо қилмаган инсонда иймон ҳам, диёнат ҳам бўлмайди.

Инсон учун Ватан азиз ва мўътабар, Ватандан муқаддас ва кутлуғроқ туйғунинг ўзи йўқ ва бўлмайди ҳам.

Ватан бизнинг томиримиз, ўқ илдизимиз, таянч нуқтаимиз, ҳаётимиз манбаидир. Ватан бизнинг узок ўтмишимиз ва порлок истиқлолимиз, бахтли келажагимиздир. Ватан — киёси йўқ бебаҳо бойликдир.

Ватан деганда хамиша ўзимиз туғилиб ўсган, таълим-тарбия олиб вояга етган, неча-неча авлоду аждодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақлу идроклари, меҳнатлари сарф этилган муқаддас юрт кўз олдимизга келади. Ватан бу ота юрт, аждодлар маскани, эл-юрт, халқ вояга етган, унинг тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари чинакамига шаклланиб, чуқур илдиз отиб, ўсиб, камолот топиб борадиган заминдир. Ватан муқаддас қадрият. Тараққиёт Ватандан бошланади. У инсоннинг киндик қони тўкилган жой, ҳар кимнинг борлигини кадрловчи замин, маънавий камол ва фуқаролик майдондир. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон ўз дард-аламини, орзу-умидларини Ватан тақдири билан боғлаб келган.¹

Инсон учун Ватан ягонадир. Ватаннинг яхши-ёмони Ҳамбой-камбағали ҳам бўлмайди. Ватан танланмайди. Ватан бизнинг молимиз эмас. Шунинг учун ҳам у пулга сотилмайди. тан инъом этилмайди, қарзга берилмайди. Ватан ҳар бир фуқаро учун муқаддас ва бетакрордир.

Ватанни севиш, она диёрнинг кадрига етиш, унинг камолти, гуллаб-яшнаши, осойишталиги учун қайғуриши зарур² нинг ёшлигимиздан бошлаб онгимизга сингдирилишида чуқури

аъно бор. Чунки ҳар қандай инсон Ватан, ота-боболари ўтган уқаддас замин билан фахрланиб яшайди.

- Ватанни севнш, унинг ҳар бир қарич ерини, ҳар бнр сиқкм ^упроғини муқаддас билиб қадрлаш, кўзга тўтнё қилиб суртнш, Елқимизга с хусусият бўлиб, бу авлод-аждодлар мероси сифатида йиллардан-йилларга, асрлардан-асрларга ўтнб, да-юМ этиб, сайқал топиб келмоқда.

1г Ҳамид Олимжон «Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман» де-ан мақоласида бу ҳақда шундай деган эди: «Меимг халқим ^з кипдигининг қони тўкилган тупроқни ўз онасидай азиз кўради. Менинг халқим ўз боболари кўмилган тупроқни ўпади, ш•• тупроқни ҳаром', нопок қилган одамни ўлдиради. Қадим ўзбек ботирлари узоқ сафарга кетганларида бнр ҳовуч Ватан тупроғини доим ўз ёнларида олиб юрганлар. Чунки бу тупроқ уларга ўз турпалган ерларини эслатиб турган, халқ олдида мчган қасамини ёдга солган. Ватанга бўлган муҳаббатини бир иафас ҳам унуттирмаган».

Ватандан анрилиқда яшаган, ўзининг бутун борлиғи, ғояси тану жонини миллатига бахш этган кишиларни Шўро матбуоти, комфирқа мафқураси ва сиёсатн узоқ йнллар давомида «Ватан хоинлари», «Ватан гадолари» деб бадном қилди. Уларга қарши қанчадан-қанча китоблар, мақолалар ёзилди, тух-матлар, иғволар уюштирилди.

| Айтилганлардан кўриниб тургапидек, Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллигини кўриш истаги ва орзуси фақат бизлардагина эмас, балки мусофир юртларда сарсон-саргардонликда юрган азиз ватандошларимизнинг дилларида ҳам аллақачонлардан бери тўлиб-тошиб келаётган эди.

Буюк бобокалонларимиз, авлоду-аждодларимиз зўр интизорлик билан кутган кунни, Ватанимиз озод, эркин ва мустақил бўлганини кўриш ҳар биримиз учун энг катта қувонч, буюк бахтдир.

Мустақиллик — жамиятимиз аъзоларп онгидаги миллат, Ватан, она-замин ҳақидаги тушунчалар ўзининг асл маъноларчага қайтмоқда. Мустақиллик туфайли биз ўз Ватанимизга эга бўлдик. Жаҳон харитасида Ўзбекистон аталмиш мустақил давлат пайдо бўлди.

Уз халқининг эрки, озодлиги ва мустақиллиги, бахт-саодати, севинчи ва қувончи республикамызда истиқомят кплиб келаётган қозоқлар, қирғизлар, руслар, туркманлар, корейслар, тарлар, уйғурлар ҳамда бошқа мамлакатлардаги халқлар^{8а} миллатлар билан самимий дўстлик ва қардошлигндадпр.

• Тарих ўзбек халқининг зммасига ғоят буюк, муқаддас ва³¹¹ фани юклади. Бу—Ватанимиз куч-қудратини мустаҳкамлаш, Унинг доврўғини олам узра ёйиш, шуҳратига-шуҳрат кўшнш-Днр. Ватанини бутун борлиғи ила севмаган, Ватан эрки, юрт ^зодлиги учун ҳаётини тикмайдиган кишини ватанпарвар деб "Улмайди.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг равнақи, истиқлоли ўсиб ке-

лаётган навқирон авлод тарбияси ва таълимига кўп жиҳатд
боғлиқ. Ёшлар — Ватанимизнинг, миллатимизнинг келажаги |⁴
Ватанимиз тақдирини уларга ишониб топшираемиз. Бунинг
улар зиммаларига юклатилаётган энг мураккаб ва -масъулия
ли вазифани бутун моҳияти ила чуқур англашлари, ҳис қилиши
лари, унга ўзларини ҳезирданок тайёрлашлари лозим.

Ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириш
ва ривожлантиришда оила тарбияси катта ўрин тутди. Л^амц¹
ятнинг, давлатнинг, инсонийнинг келажаги оиладан бошланали

Инсонда юртга, Ватанга муҳаббат, келажакка ишонч умид
туйғуларини шакллантириш ва ривожлантиришда таълим-тар-
биянинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Абдулла Авлоний бу ҳақ-
да «Тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат. ё
фалокат масаласидир» деб ёзган эди.

Улкамиз халқларининг ўсиб келаётган ёш авлодни тарбия-
лаш, маънавий камол топтириш имкониятлари битмас-туган-
масдир.

Ўзбек халқида дунё халқи тан олган ажойиб инсоний фази-
латлар, нодир урф-одатлар мавжуд. Оила аъзоларининг жа-
мулжам бўлмаса овқат емай туриши, оила бошлигини одоб саҳ-
лаб кутиш, ота-онани ўрнидан туриб кутиб олиш, уларга ҳар
доим илтифот кўрсатиш, катталарга ҳурмат, кичикларга ме-р-
шафкат, қариндош-уруғ, кўни-қўшнилари, маҳалладошларга,
таннш-билишларга ёрдамни аямаслик ва бошқалар бунга ми-
сол бўла олади.

Ўзидан катталарни, биринчи навбатда, кекса боболар нуру-
ний оналарки ҳурмат қилиш, эъзозлаш, улар учун қўлдан кел-
ган ёрдамни аямаслик ўзбек халқининг анъанавий удуми бў-
либ, у ўзбек оиласида ёшликдан болалар онгига, қон-қонига,
вужуд-вужудига сингиб кетган фазилатдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг • Конституциясида
одоб-ахлоқ масаласида, хусусан фарзандларнинг жамият, оила
ҳамда ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулият-
ларни нималардан иборатлиги тўғрисида миллий кадриятлари
миздаги асосий ғоя ва қоидалар давр талабига биноан белги-
лаб берилган.

Билимни севиш ва ардоқлаш, олиму фузалоларни, устоз-
ларни ҳурмат қилиш, мардлик, одамийлик, камтарлик, адолат,
ҳалоллик, ва ҳақгўйлик каби инсоний фазилатларни улуғлаш
борасида ҳам бошқалар ибрат олиши мумкин бўлган ажойиб
кадриятларимиз кўп.

Билим ва заковатнинг қиммати, жамият тараққиёти ва шахс
маънавий-ахлоқий камолоти учун аҳамияти шу қадар каттаки,
уни таъриф қилган билан адо қилиб бўлманди. Билим энг қат-
та бойлик эканлиги, дунёда ундан кадрлироқ ҳеч нарса йўқ¹
ги тўғрисида қадимги ҳинд халқининг «Калила ва Димна».
Низомул-Мулкнинг «Сиёсатнома», Носир Хисравнинг «Сао-
датнома», «Рўшнома», Юсуф Хос Ҳожининг «Қутадғу бидиг».

11 «Ял Югнакийнинг «Хибатул ҳақойиқ», Аҳмад Яссавининг «Випни хикмат», Алишер Навоийнинг «Хамса» каби жаҳон «ларининг эътиборини ўзига тортган машҳур асарларида 5 биридан муҳим, бир-биридан сермазмун фикрлар баён

тилган.

Бизнинг илм-фанимизда, маданиятимиз ва тарихимизда ин-ни илм асосларини билиб олишга даъват этмаган, билим-нинг хосияти ҳақида куйиб-ёниб баён этмаган шоиру ёзувчи, плиму фузалолар бўлмаган десак муболага бўлмайди. Мисол «чун Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг, Абу Наср Форобийнинг, Хўмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сийонинг, Алишер Навоийнинг муборак номларини эслашнинг узи кифоя қилади.

XII асрнинг истеъдодли шоири ва донишманд мураббийси Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») асарида илмли билан билимсизни, олим билан жоҳилни киёслаб баён этган қуйидаги фикри бунга мисол бўлади: «Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб саодат йўлини тои. Билимли киши кимматли олтиндир».

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, заковат қоронғи тундаги машъал қабидир, билим эса нур тарқатувчи ёруғликдир. Кимда заковат бўлса, ўша асл одам бўлади, кимда билим бўлса, у мартабага эришади. Одам заковати туфайли аслдир, билим жавҳар каби бир ерда тўпланиб туради, у заковатнинг қонидир, бир ерда жамланиб ётади. Мушк-анбар ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир, уларни ўзидан, бўлақларидан яшириб сақлаб бўлмайди. Мушк-анбарни яширсанг, уни ҳиди ошқора қилади, билимни яширсанг, уни тилнинг ошқора қилади. Билим ўз соҳибини қашшоқ қилмайдиган битмас-туганмас бойликдир, ўғри ва қаллоблар уни ҳеч қачон ўғирлаб ололмай-Дилар.

Мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда Диний ғоялар ва кадриятлардан, айниқса, одоб, ахлоқ бораси-Да ислом дини таълимотидан оқилона ижодий фойдаланиш^а ақсадга мувофиқдир. Ислом динида нафақат миллий, балки Умуминсоний аҳамиятга эга бўлган, ҳозирги пайтда ҳам ўз қимматини тўла сақлаб келаётган энг муҳим ахлоқий қоидалар, Фалсафий фикр-мулоҳазалар беҳисобдир. Ислом одамларнинг Динидан, миллатидан қатъи назар ўзаро ҳурмат-иззатда бў-лишга, бир-бирини моддий, маънавий, руҳий қўллаб-қувватлаш-га^а Ундайди. Миллат ажратиш, бошқа миллат вакилларини камситиш ислом динига тамомила ётдир.

I Ислом динида бировларнинг ҳақиқа кўз олайтириш, ички-лик^{ли} қобозлик, гиёҳвандлик, ўғрилиқ каби қабих ишлар билан шу-ғулланиш, фоҳишабозлик, порахўрлик қаттиқ қораланади.

Дин одамларни тўғри юриш, инсофли, диёнатли бўлиш й ^
дан яхши из қолдиришга даъват этади. , 3и-

Тарбия, одоб, ахлоқ, ўзаро дўстона муносабатлар, қап дош, ота-она ва фарзандларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, меҳр-оқп,-"4, халлолик, поклик, адолат сингари исоний кадрятлар исломл^Т, кенг ташвиқ қилинади. Бунинг аксича, разолат, кибр-ҳаво, ал ват, ҳасад, хиёнат, ёлғончилик, фитна-фасод, зулм каби инсоний" лик шаънига доғ туширадиган разил сифатлар эса кескин қо* раланади.

Имкони борича ва қаерда кодир бўлсанг илм ўрган, маъри-фатингни зиёда қил, деган ғоя ислом динининг мағиз-мағзига чуқур сингдириб юборилганлигини Ҳадиси шарифдан олинган мисоллардан кўриш мумкин: «Илмни Чин мамлакатади бўлса ҳам талаб қилинлар», «Бешиқдан то тобутгача илм ўрган».

Маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, ватанпарварлик ва инсонпарварлик каби инсоний фазилатлар қанчалик авайлаб-асралса, ҳаётга кенг жорий этилса, инсоннинг яратувчилик, бунёдкорлик фаолияти шунчалик кучайиб, такомиллашиб боради.

4. Инсон бунёдкорлик фаолиятининг ўсиши — маънавий камолот мезони

Жамият тараққиёти қуйи босқичдан юқори босқичга, ўтмишдан келажакка томон ривожланиб борган сари ижтимоий-иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётда халқ оммасининг роли, ғайрати, уюшқоклиги ортиб ва чуқурлашиб, инсон амалий фаолияти жадаллашиб боради. Бу — умуминсониятга хос қонуниятдир.

Тарихий мақсадлар кўлами кенг, инсон шахси баркамол бўлса, у виждонан меҳнат қилса, ижтимоий-сиёсий ишларда фаол иштирок этса, жамиятимиз шу қадар тез ривожланади ва мустақамланади. Инсоннинг ижодий ташаббуси, жонлп ижодиёти жамиятимизнинг кучи ва ҳаётйилигининг энг муҳим манбаидир.

Ҳар бир жамият ўзига муносиб бўлган инсон шахсини юзага келтирганидек, инсон ҳам шу жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига бефарқ қарамайди. Шахс айни пайтда атроф-муҳитга таъсир кўрсатиш, уни ўзгартириш қобилиятига ҳам эга. Унинг жамиятга таъсири мақсадсиз, режасиз, кўр-кўрона фаолият орқали амалга ошмайди. Инсон жамият **қонунларин**"> ўз ҳаёти шароитларини билиб олган, маълум мақсадга қаратилган фаолиятини амалий кўрсатиш йўли билан **ижтимоий** муҳитни, жамиятни ўзгартира олади. Инсон фақат шароит ва тарихнинг маҳсулигина бўлмай, балки уларни яратувчи ҳамдир. Тарихий жараёнда халқ оммасининг қанчалик фаол **иштирок** этшч¹¹, ғайрат ва ташаббус кўрсатиши моддий ва маънавий бойлик^И ижодкори бўлган меҳнатқаш инсоннинг шижоатига, онглл^{*} даражасига, ўзига топширилган ишларга қанчалнк масъул¹

йялзн ёндоша билиши, ижодий ташаббускорлигига кўп жиҳат-
ан боғлиқдир. Бу фикр ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги
Крихий босқичига ҳам бевосита тааллуқлидир. Мустақилликни
луваффақиятли равишда амалга ошириш ҳар бир инсон шах-
сидан ўз бурчини кўр-кўрона бажаришни эмас, балки онгли,
цпмий асосда ёндошишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳо-
зирги даврда ҳар бир киши, ҳар бир шахсни ғоявий-сиёсий жи-
хатдан чиниқтириш, ҳар томонлама етук ва баркамол бўлишига
эришиш, сиёсий, маданиятли қилиш мамлакатимизни равнақ
топтириш, демократияни ривожлантиришнинг асосий шартла-
ридан бўлиб қолди.

Ҳозирги демократиялаштириш босқичида инсон ролининг
кучайиб бораётганлиги муаммосининг бир неча жиҳатлари бор.
Бир томондан, у ижтимоий ишлаб чиқариш ходимини камол
топтиради, уни рағбатлантирадиган омилларни белгилаб бе-
ради. Иккинчи томондан, одамларнинг меҳнат ғайрати мала-
касини оширишга қайта таъсир қилади, унинг тараққиётини
жадаллаштиради.

; Инсон шахсининг бойлиги, фаоллиги, энг аввало, меҳнат
фаолияти соҳасида рўёбга чиқади. Меҳнат соҳасидаги фаоллик
шахс фаоллигининг бошқа ҳамма шакллариغا қараганда бел-
гиловчидир. Бу тасодифий эмас, албатта. Чунки айни шу соҳа-
да инсоннинг олган билими, орттирган тажриба ва малакаси
ва бошқалар амалда қўлланилади, намоён бўлади.

Жамият тараққиёти ҳақидаги ҳар қандай ғоялар аввало
инсоннинг ижтимоий тафаккурида шаклланади, кейин эътиқод-
га айланиб, фаолиятига йўналиш беради. Инсоннинг ҳар қан-
дай амалий фаолияти, меҳнати маърифий, тарбиявий, мафку-
равпй тадбирлар асосида амалга ошади. Меҳнатда инсоннинг
қобилияти ва истеъдодн, ақл идроки ва тафаккури намоён бў-
лади. Инсон ақли, қўли билан нимаики қилмасин, унинг зами-
нида фикр, тушунча, билим, истеъдод, қобилият сифатида
шакланган маънавий ётади.

Меҳнат жамоасида инсоннинг маънавий-ахлоқий фазилат-
лари, ақлий ва жисмоний фаолияти шаклланади, юзага чиқа-
ди. Моддий ҳаёт, ишлаб чиқариш усули инсоннинг маънавий,
ижтимоий-сиёсий жараёнларидаги иштирокига сабаб бўлгани-
Дек, шахснинг меҳнат соҳасидаги фаоллиги ҳам ўз навбатида
унинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий ривож-
ланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Меҳнаткашларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ривож-
лантириш ҳозирги даврнинг туб муаммоларидан бириндир.
Ҳаёт ўртага қўяётган улкан вазифаларни юқоридан туриб
амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун меҳнаткаш инсоннинг
бевосита иштироки, унинг моддий ва маънавий бойликларни
Ратишга қаратилган ижодий меҳнати, ижтимоий-сиёсий фаол-
диги зарурдир.

Ҳозирги долзарб вазифаларни амалга оширишнинг зарур

шароитларидан яна бири—инсон руҳиятини ўзгартиришдан ратдир. Инсон онгини, ижтимоий руҳиятини қонун **чикан**^{оо*} йўли билан ҳам, буйруқ бериш асосида ҳам ўзгартириб, к!^и куриб бўлмайди. Қишилар онгида ўтмишда рўй бергац'^{1Та} ва камчиликлар таъсири остида шаклланган эски қарашпа¹⁰ тасаввурлар, тушунчаларни бартараф этиш тарбиявий **иш** ни мунтазам равишда олиб боришни, барча салбий **ходисалаЯ** ни таг-томири билан тугатишни, ижтимоий адолатни сўзля эмас, амалда қарор топтиришни тақозо этади. Аввало, кпшиларнинг моддий ҳаёт шароитларини яхшиламасдан **туриб"** уларнинг онгини ўзгартириб бўлмайди.

Инсон руҳияти қайта қурилмаса, яигичасига фикрлаш **ва** ишлаш истаги ҳамда маҳорат ҳосил қилинмаса иқтисоднётда бошқарувда, тарбияда, ижтимоий соҳада бирон-бир нарсани ўзгартириш амри маҳолдир.

Ҳозирги даврнинг инсон шахсига берган ажойиб неъматларидан бири демократия, ижтимоий адолатнинг аста-секин тикланишидир. Демократия яратиб берган имкониятлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш учун оддий истакдан ташқарн юксак сиёсий маданият, вазминлик, маънавий поклик, соф виждон, узокни кўзлаб иш қила билиш қобилияти ҳам керак.

Ижтимоий тараққиётимизнинг ҳозирги босқинчида инсоннинг бунёдкорлик фаолияти республикамизда демократияни ривожлантириш ва ижтимоий адолатни қарор топтиришда кучлирок намоён бўлмоқда. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, балки демократик одил жамият қурмоқдамиз. Узбек халқи демократик одил жамият ҳақида жуда қадимий анъаналарга эга. Уз давлати тизимини «куч—адолатдадир» шиори остида тузган Амир Темур тарихи бунга ёрқин мисолдир. **Европанинг** бирон-бир давлатида ҳали қомус ҳақида оддий тушунча ҳам бўлмаган даврларда Амир Темур ўз давлатини қомусий қонунлар мажмуаси—«Тузуклари» асосида адолат йўли билан бошқарган эди.

Инсоннинг бунёдкорлик фаолияти негизида барпо этилаётган демократик одил жамиятнинг асосий хусусиятлари, моҳияти нимадан иборат? Адолатли жамиятнинг биринчи талаби—аҳолининг турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлишини таъминлашдир. Иккинчи талабига кўра, эл улуснинг ҳақ-ҳуқуқ^{ла"} ри тенг таъминланган ҳолда кишиларни хизматга тайинлашда шахснинг салоҳияти ва имкониятларидан келиб **чикиш** лозим. Учинчиси, барчанинг фаровонлигини таъминлаш **билан** бпрга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва **хуКУ"** қига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратиШ-[^] дан иборатдир. Тўртинчи талаби, айримларнинг бошқалар натиқнинг роҳатига шерик бўлишига йўл қўймасликдир.

Адолат—'бу тенглик ва азодлик, ҳақиқат ва қонуннинг У^{стй"} ворлиги, иймон, инсоф, маърифат тантанаси, порахўрлик, ноҚ^{0^} нуний савдо-сотик, уюшган жинойтчилик, ахлоқсизликка ^У ?

1 аК^о "Ў^л кўймаслик, уларни томири билан суғуриб ташлаш, йримларнинг ҳаддан ташқари бойиб кетиши, бошқаларнинг эса з^а кам<">"1 ^C1.1.1_____асло йўл бермасликдир.

^ Ддолат қоидаларига асосланган одил, демократик жамият-щнг вужудга келишидан ғоят манфаатдор бўлганлиги учун аМ) республикамиз меҳнат аҳли бу масалада ташаббус кўр-сатмоқда.

Меҳнаткашлар оммасининг яратувчилик, бунёдкорлик фао-чияти мустақиллигимизнинг сиёсий негизларини мустаҳкам-пашда, хусусан, давлатни бошқаришда ҳам кўзга яққол таш-ланг,;оқда. Бизда халқимизнинг меҳнати ва жасорати билан ту-зилган ҳуқуқий-демократик давлат халқнинг ўзи томонидан бошқарилмоқда. Шундай қилинмаса, сиёсий мустақилликни таъминлаб бўлмайди.

Кенг меҳнаткашлар оммасининг фаол ижтимоий-сиёсий фао-лияти, ўз-ўзини бошқаришнинг тўхтовсиз авж олиб бориши жумхуриятимиз ҳаётининг ҳамма соҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Буни, биринчи навбатда, жамият ҳаётининг асоси бўлган моддий бойликлар яратиш, меҳнат унумдорлигини оши-риш, озик-овқат муаммоларини ҳал этиш, турли корхоналар, уюшмалар, биржалар, фондларнинг ташкил этиши ва бошқа соҳаларда кўриш мумкин.

Мамлакатимиз таракқиётининг ҳозирги босқичи меҳнаткаш-лар оммасининг хўжасизликка, тўрачиликка, ҳуқуқ-тартиботни бузувчиларга, кўзбўямачиликка ва уюшган жинойтчиликка, порахўрликка, таниш-билишчилик, ошна-оғайнигарчилик асоси-да иш битказувчиларга, хуллас, ижтимоий адолат принципла-рига тубдан зид бўлган ҳаракат ва интилишларининг ҳар қан-дақ турлари ва кўринишларига қарши курашни авж олдириб юборганлиги билан характерланади.

Жамиятнинг ўз-ўзини бошқариш даражаси кишилар онги-нинг ўсиши, тафаккур маданиятининг етуклиги билан узвий боғлиқдир. Маълумки, одамлар демократия ва ошкоралиқдан оқилона фойдаланишга ҳам ғоявий, ҳам маънавий жиҳатдан тайёр бўлсаларгина жамиятимиз олдида турган вазифаларни Ҳал қилишга ёрдам берадилар. Бунинг учун юксак маданият ^а маънавият, узокни кўра билиш ва донолик, ғоявий, маданий ^{ет} уқлк ва поклик, янгича фнкрлаш имкониятларидан фойда-^лана билиш зарур.

Ҳозирги ижроия ҳокимиятининг роли кундан-кунга ортиб оораётган бир пайтда жойларда ўз-ўзини бошқаришни кепг *^оРий этиш билан бир қаторда, барча бошқарув органларидан Триб интизомни сақлашни талаб қилиш ҳам катта аҳамият Касб этади. Чунки, жойларда ннтизом бўшашиб кетиши окиба-⁷и Да Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президенти-^иИз. ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қонунлар, қарор-^{ла}Р. фармойишлар баъзан ўз вақтида ва тўлиқ бажарилмай ^ооляпти. Ижроия ҳокимиятининг кучи интизомга қатъий риоя

этишни таъминлашдадир. Интизом йўқ жойда ҳокимият бўлмайди. Бу тарих тажрибасида синалган ҳақиқатдир ^{Хам} ^I

Халқ хўжалигини барқарорлаштириш, иқтисодий муамларни бартараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амаошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомлаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажагимиз учун жудета аҳамиятга эга.

Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавийлик ва инсонпарварлик қоидаларини қарор топтириш йўлида жамиятнинг демократик негизларда янгиланиш ҳаётининг ўзи талаб қилмоқда. Республикамизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини ижтимоий адолатни, маънавий янгиланишни, барча миллат ва элатлар учун муносиб турмуш шароитини амалга ошириш — буларнинг ҳаммаси Ўзбекистоннинг ҳозирги даври ва келажаги учун муҳимдир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инсон ва унинг онги, маънавияти ва дунёқарашини фалсафин таҳлил қилишнинг моҳияти нимадан иборат?

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисми эканлигини айтиб беринг.

3. Сизнинг фикрингизча, инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти нималардан иборат?

4. Мустақиллик шароитида инсон бунёдкорлик фаолиятининг тўхтовсиз ўсиб боришининг асосий сабаблари ва туб моҳияти ҳақида Ўзбекистон Президенти асарларида баён этилган фалсафий ғоялар бўйича мунозара ва мулоқотлар ташкил этинг, маърузалар тайёрланг.

XI БОБ. МАДАНИЯТ. КАДРИЯТЛАР, УЛАРМИНГ ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДАГИ УРНИ

1. Маданиятнинг моҳияти, турлари ва ўзaro алоқадорлиги, ўтмишдаги аҳволи

Комил инсон дунёқарашини шакллантиришда маданият ва қадриятлар катта аҳамиятни касб этади.

Маданият — энг умумий тарзда инсон ва жамиятнинг ўзгарувчилик фаолиятининг барча турлари ҳамда шу фаолият натижаларининг мажмуидир. ^I

Маданият жамият ва инсон тарихий тараққиётининг муайян бир даражаси, кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли қурънишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. Маданият тушунчаси муайян тарихий даврлар, ижтимоий-иқтисодий тузумлар, муайян & - миятлар, элат ва миллатлар тараққиёти, моддий ва маънавий

аёт даражасини, шунингдек, инсон фаолияти ёки турмушнинг
Бохлаш учун қўлланилади.

Маданият жуда мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий ходибўлиб, ижтимоий ҳаётнинг моддий-техник, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа соҳаларини, инсон меҳнат фаолиятининг турлича самараларини ўзида қамраб олади. Халқ оммаси томонидан яратилган ҳамма моддий ва маънавий бойликлар маданиятга тааллуқлидир.

Маданият, аввало, жамиятнинг ижтимоий тараққиёти турли қурилишларини, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларни ифодалайди. Маданият тушунчаси муайян тарихий, ижтимоий-иқтисодий даврлар, миллатлар тараққиёти, моддий ва маънавий ҳаёт даражаси, инсон фаолияти ва турмушнинг ўзига хос соҳаларини изоҳлаш учун қўлланилади. У одамзод ақлининг рокиннинг энг юксак чўққиларигача бўлган туйғуларнинг ҳаммасини қамраб олади.

Маданият муайян тарихий даврда жамият тараққиётининг маънавий савиясини ифода этувчи, кишиларнинг моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқаришдаги бутун ижодий фаолиятини акс эттирувчи кўп қиррали ижтимоий ҳодисадир.

Маданият тушунчаси билан ижтимоий ҳаёт тушунчаси айнанан бир хил эмас. Ижтимоий ҳаёт маданият тушунчасидан анча кенг. Ижтимоий ҳаёт тушунчасига маданиятдан ташқари ишлаб чиқарувчи кучлар, ишлаб чиқариш муносабатлари, синфий ва миллий муносабатлар, жамиятнинг сиёсий ташкилотлари, тил ва тафаккур сингарилар ҳам кирради. Маданият инсон фаолиятининг фақат моддий натижаларинингина эмас, шу билан бирга кишиларнинг меҳнат жараёнида жамланган билим бойликлари, тажрибалари, қобилиятлари, ишлаб чиқариш ва касб малакалари, ўзаро муносабатларини ҳам ўз ичига олади. Моддий ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури — моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга қараб, маданият ҳам йирик икки турга — моддий ва маънавий маданиятга бўлинади. Маданиятнинг бу турлари ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра бири-биридан ўзаро фарқ қилади. Моддий маданият деганда — меҳнат қуроқларини, меҳнат қўникмаларини, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиладиган барча бойликларни англаймиз.

Маънавий маданиятнинг қамрови беҳад кенг бўлиб, у инсонлар томонидан яратилган маънавий бойликларни, ижтимоий оғнинг илмий, бадиий, ҳуқуқий, диний, ахлоқий, фалсафий ва бошқа шаклларини, тафаккурнинг барча шакллари ва дунёқарашининг бутун соҳасини, жамиятдаги ғоялар ва таълимотларни бадиий асарлар, эстетик қарашларни ҳам қамраб олади, Ундан ташқари маълумот бериш, таълим-тарбия, фалсафа, дин, Ҳуқуқ, этика, эстетика, санъат ва адабиёт сингарилар ҳам кирради. Маънавий ишлаб чиқариш жараёнида сиёсий ва ҳуқуқий мафкура, фалсафа, ахлоқ, санъат соҳасидаги ва бошқа бойлик-

лар, яратилади. Маънавий бойликлар олимлар, мусаввип бастакорлар, шоир ва ёзувчилар, назариётчилар, хуллас оммаси томонидан яратилади ва истеъмол қилинади. Маънавий бойликлар авлоддан авлодга — бир тузумдан иккинчи тузумга мерос сифатида ўтади ва жамият тараққиётига катта таъсир кўрсатади.

Маориф, фан, ахлоқ, театр ва кино томошалари, тасвирий санъат асарлари, мақоллар, маталлар, ривоятлар, қўшиқ мушиқа, аруз ва байтлар, лапар ва рақслар, умуман халқ ижодиёти — маънавий фаолиятнинг муҳим бўлакларидир. Мактаб ва олий ўқув юрлари, кутубхона ва музейлар, матбуот, радио телевидение ва бошқалар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундан иборатки, моддийлик билан маънавийликни ўзаро ажратиш ҳам, қарама-қарши қўйиш ҳам, бирини муҳим ҳисоблаб, иккинчисининг аҳамиятини пасайтириш ҳам ноқоишдир. Иқтисодий маънавийликсиз, маънавийлик эса иқтисодий бўлмайди, ривожлана олмайди. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов айтганидек, «маънавийлик ва иқтисодий бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб боради. Миллий камолот йўли мангу».

Инсоннинг амалий фаолиятида, моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва маънавий маданият органик равишда бирлашади. Биронта ҳам меҳнат қуролини, моддий бойликнинг биронта ҳам турини инсон ақл-идроки ва тафаккурисиз, ақлий меҳнатсиз яратиш ва такомиллаштириш бўлмайди. Инсон амалий фаолиятининг ҳар қандай турида айтиш мумкин вақтнинг ўзида унинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнати объектив равишда иштирок этади. Ижтимоий ишлаб чиқариш кишилар маънавий ҳаётининг негизидир. Инсон миясида ҳеч қандай фикр, ҳеч қандай қараш ва тушунча ўз-ўзидан туғилмайди ва ривожланмайди, балки уларнинг ҳаммаси моддий шароитлар, табиий омиллар, ташқи таъсирлар билан узвий боғланган ва жамиятдаги моддий жараённинг маҳсули сифатида вужудга келгандир.

Маданиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кишилик жамиятининг энг қадимий босқичларига бориб тақалади. Бошқача айтганда, маданият инсоннинг келиб чиқиши билан узвий алоқадордир. Маданият тарихи жамият тарихининг ажралмас бир қисмидир. Шунинг учун ҳам унинг вужудга келиши ва ривожланишини жамият тарихидан, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан, моддий бойликлар ишлаб чиқаришулидан ажратиш олиш мумкин эмас.

Маданий тараққиётнинг умумий қонуналаридан бири — умумий тўхтовсиз равишда бойиб бориши ва ривожланишидан иборатдир. Маданият тараққиётида моддий ишлаб чиқаришнинг раънави жи асос бўлади. Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ишлаб чиқариши

караб усулларининг алмашинувига караб маданият ҳам сифат
^иҳатдан ўзгариб туради. Жамиятнинг таракқий этиши
маданиятнинг ўзгаришини талаб қилади, маданиятнинг янги-
данйши эса ўз навбатида жамиятнинг таракқий қилишга са-
баб бўлади.

Барча моддий ва маънавий маданият дурдоналари — инсон
акл-идроки, истеъдоди ва меҳнат маҳсулидир. Халқ оммаси
маданият ижодкоригина эмас, балки уни тўхтовсиз равишда
бойитувчи, ривожлантирувчи, авлоддан-авлодга этказиб турув-
чи ҳамдир.

Ҳар бир ижтимоий тузум таракқиётида маданият ўзига хос
белги ва хусусиятларга эга. Кишилиқ жамиятининг ҳар бир та-
рихий босқичи ўз маданий бойлиқларини яратади ва шу тариқа
бошқасидан фарқланиб туради.

Ижтимоий-иқтисодий тузумлар умумсоциологик қонунлар
асосида бир-бири билан узвий боғланишда бўлганидек, мада-
ниятнинг тарихий кўринишлари ҳам диалектик алоқадорлик ва
ўзаро боғланишдадир. Маданиятнинг бир тарихий туридан ик-
кинчисига ўтиш ўтмишда эришилган маданий ютуқларнинг бар-
ча қимматли томонларини улоқтириб ташлаш, деган сўз эмас.
Ҳар бир авлод ўзи учун махсус янги моддий негиз ташкил эт-
майди, илм-фан ва маданиятни янгида яратмайди, балки ўзи-
дан олдинги авлодлар томонидан яратилган манбадан, ишлаб
чиқариш кучларидан, моддий ва маънавий маданият ютуқла-
ридан фойдаланади. Олдинги авлодлардан қолган ишлаб чиқар-
увчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари, маданий бой-
лиқлар кейинги авлодларнинг яшаши ва таракқий этиши учун
моддий ва маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Утмишда қўл-
га киритилган тажрибани эгалламай ва ижодий ўзгартирмай
туриб, олға томон ривожланиб бўлмайди. Ҳар бир авлод илға-
рига караб қилган ҳаракатида ўзидан олдинги барча авлод-
нинг йўлини давом эттиради. Янги авлод олдинги авлодлардан
қолган тажрибага ўзининг хусусий тажрибасини қўшади. Жа-
ҳон тарихи шу йўсинда барпо қилинади. Бунга инсониятнинг
қулдорлик даврида яратган маданий бойлиқлари мисол бўла
олади. Қадимги юнон маданиятининг Гомер ва Геродот, Демок-
рит ва Софокл, Платон ва Арасту сингари мутафаккирлар-
нинг тарих ва фалсафа, адабиёт ва санъат, астрономия ва ма-
тематика, меъморчилик ва ҳайкалтарошлиқ каби илм-фан ва
маданиятнинг турли соҳаларига доир асарлари инсониятнинг
энг катта маданий бойлиғидир. Улар ўз аҳамиятини асло йўқот-
майди. Қадимги юнон адабиёти, санъати ва эпоси ҳозир ҳам
кишиларга бадиий завқ беради ва маълум жиҳатдан энг юксак
иамуна бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё халқларининг маданияти жуда қадимий
бўлиб, унинг тарихи бир неча минг йилларни ўз ичига олади.
Халқимиз маданияти ҳам жаҳон маданиятидан бақамти, ёнма-
ён юзага келган ва ривожланган. Биронта халқ маданияти, ўз

мамлақати доирасидагина, тор миллий биқикликда эмас б] бошқа халқлар маданияти билан ўзаро алоқадорликда, ' ; а, 1Кн боғлиқликда, ўзаро таъсир ва акс этиш асосида ривожлана Эро

Тарихдан маълумки, ўзбек халқи маданияти фақат милл • асосда эмас, шу билан бирга умуминсоний маданиятлар таъ аьси, ри остида ҳам ўсди, ривожланди.

Унга Хитой, қадимги дунё ҳамда Рнм даври маданияти, » хондаги бошқа маданиятлар ўзининг ижобий таъсирини' куЭ" сатди. Уз навбатида Марказий Осиё халқлари ҳам бош?" халқлар маданиятининг юксалишига, умумжаҳон маданпят тараққиётига ўзининг фаол таъсирини кўрсатди. Урта аср ма* даниятининг буюк намояндалари Хоразмий, Абу Наср Форо! бий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек, Али Қушчи, Қозизода Румий, Алишер Навоий ва бошқа алломалар таълимотлари жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги бунга мисол бўлади.

Ўзбек халқи жаҳон моддий ва маънавий бойликларини яра- тиш ва ривожлантиришда улкан ҳисса кўшган халқдир. У ўзи- нинг тафаккури, қобилияти ва истеъдодн билан Марказий Осиё фан ва маданиятини, адабиёт ва санъатини, ахлоқ-одоби, фал- сафасининг вужудга келиши ва ривожланишида катта ўрин ту- тади. Шу билан бирга, у тарихнинг ҳақиқий ижодкори сифати- да жамиятнинг маданий-маънавий тараққиётига кенг имконият- лар очиб берди. Унинг умуман маданият, хусусан, бадий адабиёт соҳасидаги хизматлари ҳам бебаҳодир. Достон ва эртақларнинг, мақол ва маталларнинг, қаҳрамонлар ҳақидаги ривоят ва афсоналарнинг яратувчиси ҳам, авайлаб-асровчиси ҳам унинг ўзидир.

Ўзбеклар ўзининг инсонни лол қолдирадиган ажойиб ама- лий санъати, юксак бадий дид ва маҳорати асосида ишланган ҳунармандчилик буюмлари билан қадим замонлардан бошлаб ҳозиргача ҳам дунё халқлари ўртасида шон-шухрат қозониб келмоқда. Ҳунармандчилик санъати бизнинг халқимпз авлод- аждодлари томонидан сақланиб келаётган мерос, бебаҳо кад- риятдир.

Ўзбек халқи амалий санъати, ҳунармандчилик илдизлари узоқ ўтмишга бориб туташади. Ўзбек халқ ҳунармандчилиги тарихига ҳозирги замон нигоҳи билан назар ташлайдиган ^ бўл- сак, манбалар, ўтмишдан сақланиб қолган ёдгорлик ва обида- лар эрамиздан аввалги мингинчи йилларда яратилган санъат дурдоналари ҳақида шаҳодат беради. 3

Ўзбекистон худудида бўлган Шош, Чағаниён, Мароканд» Урганч, Бухоро, Шаҳрисабз шаҳарларининг қадимги ўрнида олиб борилган қазилма тадқиқотлар ота-боболаримиз яратга | ҳунармандчиликнинг ўлмас обидаларини кашф этди. Ёзма ман- балар қадимий Марказий Осиё аҳолисининг конларда ишл^а" ганини, мис ва темирдан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуролл ри ясаганликларини, тикувчилик, бинокорлик, заргарлик бошқа ишлар билан шуғулланганликларини кўрсатади.

: Двлод-аждодларимиз ўтмиш даврлардаи бошлаб наққош-«нк, ўймакорлик, тикувчилик, заргарлик, зардўзлик, гилам-ўзлик, мискарлик, сангтарошлик, кулолчилик, мусиқа асбоб-Ерини ясаш ва бошқа соҳаларда катта маҳорат кўрсатганлар. улар нозик ва гўзал, жаҳонда тенги йўқ нақш устаси бўлган-«ар, фақат ёғочга эмас, шунингдек, мрамр тошга, металлга лта'нозик ва гўзал нақш солишлари, гилам ва матоларга ранг-**бзранг** гуллар тўқишларига қараб ота-боболаримиз, момолари-ми знинг маҳоратлари ва дидларига қойил қоламиз.

| Самарқанд, Бухоро, Хива, Наманган, Қўқон ва Тошкентдаги халқ усталари ганч ўймакорлиги соҳасида катта шон-шух-оатга эга бўлганлар. Бу санъат намуналарини қадимий бинолар, цу.хташам саройлар, аркларнинг ички ва ташқи безакларида, девор пештоқларидаги ўсимлик ва ҳайвонлар тасвири-лариди, ложувард кошнларда кўриш мумкин. Нозик ўймакорлик санъатини мукамал эгаллаб олган юксак дидли усталар нафақат ганчга ўйма нақшлар бериш, балки жимжимадор панжаралар ва гўзал гулдонлар ҳам ясай билганлар.

Мусиқа санъати — энг қадимий ва шу Ёбилан бирга ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган, унинг турмушига чуқур сингиб кетган соҳалардан биридир. Мусиқа кишиларнинг хис-туйғуларини, фикрларини ва кайфиятларини ўзига хос тарзда ифода этади.

Мусиқа санъати кишига бутун бир юксак туйғулар, завқ-шавқ, янги ғоялар оламини очиб беради. Одамларни маънавий жиҳатдан бой, соф ва баркамол қилади. Мусиқа туфайли инсон ўзида янги, илгари сезмаган куч топади, ҳаётга ўзгача муносабатда бўлади. Мусиқа инсонни ҳаётни севишга даъват этади.

Мусиқа, рақс, байт, куй, ғазал оингари қўшиқлар ҳам халқ ҳаёти билан шу қадар яқинлашиб, қўшилиб кетганки инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи ва борлиғини усиз тасаввур этолмайди.

Мусиқа ва қўшиқнинг инсон ҳаётида бу қадар кенг ўрин олиши, узоқ яшаши, такомиллашиб, мазмунан бойиб ва чуқурлашиб боришининг сабаблари бор. Чунки қўшиқ инсонни меҳ-^тат қилишга, қийинчиликларни енгишга, руҳан тетик, бардам бўлишга, дўстларга вафодорлик, душманларга нисбатан шаф-^ккатсизликка ундайди. Киндик қони тўкилган она Ватанни се-^вишга, унинг барча бойликлари билан фахрланишга даъват этади. Миллий ва умуминсоний қадриятларга нисбатан бўлган ^меҳр-муҳаббат, фахр-ифтихорнинг шаклланиши ва ривожлани-^ши ҳам маълум даражада унга боғлиқ.

Маданият инқирозга учраб халқнинг маънавияти барбод "Улса, одамлар эътиқодларида халқпарварлик, ватанпарварлик ^каби туйғулар сўна бошлайди. Бундай жойда омманинг оло-^монлашуви, сиёсий манқуртлик, бепарволик бошланади, мил-^лий мансублик, миллий ифтихор аста-секин барбод бўла бош-

лайди. Ана шундай давлатни мустамлакачилик кишанлап узок вақтлар давомида ушлаб туриш, халқни итоаткор айлантириш мумкин. Миллий ғурури сўндирилган, маданий тили камситилган, ҳақ-ҳуқуқи, эрки, иззат-нафси ерга уриг/к' руҳан эзилган халқ ва миллат — мустамлакачилар учун таи^{о'} ўлжадир. Чор амалдорлари буни яхши билганликлари учун[!] ерли халқни маданият ва маърифатдан бебаҳра қолдириш м[!] саласига биринчи даражали аҳамият бердилар, бу йўлда хе^{!"} нарсадан тап тортмадилар, раҳм-шафқатни бутунлай йиғиш⁴ тириб қўйдилар.

Шўро тузуми — миллий бирлик ғоялари билан суғорилган миллий онг ўсиши йўлида турли ғовлар ташкил этди, **миллий** бирдамлик, миллий туйғунинг ривожланиши ва юксалишига миллатчилик деб қаради. Буни ўзбек халқининг тили, тарихи маданияти, халқ оғзаки ижодиётига қилинган қатағончилик сиёсати мисолида кўриш мумкин.

Агар дунёда бирон-бир мукаддас, абадий ва ҳаётий туйғу бўлса — бу ҳар бир халқ ва миллатнинг миллий онгидир, миллий ўзлигини англашдир. Миллий ўзлигини англашнинг биринчи белгиси—миллий тилдир. Тил бирлиги—миллатнинг миллат бўлиб шаклланишида энг муҳим шартлардан биридир. Эл бўлмаса, миллат бўлмаса, турган гапни, тил ҳам йўқ бўлади. Тил — миллат тирикчилигининг, унинг яшаб турганлиги ва фаолият кўрсатаётганлигининг асосидир.

Тил одамлар ўртасидаги энг муҳим алоқа, мулоқот воситасигина бўлиб қолмай, балки у ёки бу миллий маданиятнинг улкан ютуғи, халқнинг нжтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаёти, кўп асрлик ривожининг кўзгуси ҳамдир.

Тил — шу тил эгаси бўлган халққа куч-қувват, руҳий баркамоллик беради, унда миллий фахр-ифтихорни шакллантиради ва ривожлантиради. Бирон-бир сабаб туфайли миллий тил йўқолса, миллат ҳам бора-бора йўқолиб кетади, миллий ўзига хослигидан маҳрум бўлиб қолади. Чунки миллат ва элатларнинг бир-биридан фарқланиши, бир-биридан ажралиб туриши, биринчи галда тил орқали намоён бўлади. Шундай бўлгач, бирон-бир миллий тилнинг йўқолиши ўша халқнинг муқаррар равишда ҳалок бўлишига олиб келади. Агар тил яшаса, халқ ҳам яшайди. Тили яшаб турган халқнинг, миллатнинг келажаги бўлади.

2. Мустақиллик шароитида маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти

Давлат мустақиллигига эришилгандан кейин ўтган ҚИСК^а тарихий муддат ичида мамлакатимиз сиёсий, иқтисодий, ^{1>кТ} — мойи ва маънавий жиҳатдан жуда катта ўзгаришларни бодан кечирди. Мустақиллик халқимиз маданий-маънавий ^{1>Р}

„ётига ҳам кенг йўл очиб берди, топталган, камситилган миллий ғуруримиз, инсоний шаънимиз, миллий урф-одатларимиз Га анъаналаримизга қайта ҳаёт бағишлади. Мустақилликка ;тпш жараёнида биринчи навбатда одамларнинг дунёкараши (*згарди, ғурур, орият, шаън ва номус туйғулари кучайди, ҳаёт-ра, меҳнатга, Ватанга, эл-юртга муносабат ўзгача тус олди, миллий-маънавий муҳит соғломлашди, миллий ўзлигини англаш кучайди. Бир вақтда сунъий равишда камситилган шарқоца урф-одатлар ва анъаналар яна одамлар ҳаётидан ўрин ола бошлади, ўзбекона меҳр-оқибат, ҳурмат-иззат, меҳр-мурувват, ^згалар дардига ҳамдардлик қилиш сингари олижаноб фазилатлар қайта тиклана бошлади, авлод-аждоқларимиз меросига эғалик қилиш ҳисси кучайди. Бошқача айтганда, маданий-маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди.

Халқнинг бойлиги, ақл-идроқи ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида, ёзма ва оғзаки адабиётида ўз ифодасини топади. Ана шу маънода олганда тил халқнинг қалби, тану жондир.

Ўзбек тилини астойдил муҳофаза қилиш, унга давлат тили мақомини бериш, бу тилни аслидагидай қилиб тиклаш ва тобора ривожлантириш ва шу тариқа уни жаҳондаги энг бой ва етук миллиятлар тиллари даражасига кўтариш зарурати туғилиб етилганди.

Шуни очиқ-ойдин айтишимиз керакки, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилши осонлик билан, сип-силлиқ бўлмади. Ўзбек тили ҳақидаги Қонуннинг қабул қилиниши масаласи бўйича Ўзбекистонда баҳслар, мунозаралар, тортишувлар узоқ давом этди.

Узоқ давом этган баҳслар, тортишувлар, мунозара ва муҳокамалардан сўнг Ўзбекистон Олий Кенгаши ўн биринчи сессиясида 1989 йил 21 октябрида «Ўзбекистон ССР Давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди.

Ўзбекистонда Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек халқининг, республикада яшовчи бошқа халқларнинг ҳам маданий-маънавий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ғоят муҳим воқеадир.

Қонунга биноан, **ўзбек тили — Ўзбекистон Республикаси-нинг Давлат тили** деб эълон қилинди. Бу халқимизни беҳад? ЦУвонтириб юборди, миллий ғурурни кучайтирди.

Тилимиз, тарихимиз, маданиятимиз, бутун маънавий ҳаётимиз тазйиқ остига олинганлиги, диний, ахлоқий, миллий қад-Риятларимиз оёқ ости қилинганлигидан қанчалик азият чекканлигимизни ҳали унутган эмасмиз.

Ўзбекистон Республикаси ўзбек тили ва маданиятининг бутун қоралар билан ривожлантиради ва унинг сиёсий, ижтимоий-Қтисодий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида тўлиқ амал **Нилинишини** таъминлайди. Бу ҳақда Қонунда айтиб ўтилган.

Ўзбек тилининг қўлланиш соҳаларининг кенгайиши бошқа қилларни ривожланиш имкониятларини чекламайди.

Тил ҳақида Қонуи қабул қилиниши натижасида корхо муассаса ва ташкилотларда ҳисоб-китоб ва молия ҳужжатля республика давлат тилида олиб бориладиган, нотариал иш фуқаролик ҳолатини қайд этувчи ҳужжатлар ҳамда турли шах датномалар ўзбек тилида ёзиладиган бўлди. Яқин-яқинларга ҳам ана шу масалалар бўйича ўзбек тилига менсимасдан қаш одат тусига кириб қолганди.

Республикамизда илмий ишларни ўзбек тилида тақдим этиш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи таъминланганлиги, миллий қадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш йўлидаги энг катта ютуқлардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистонда чиқадиган китоблар, газета ва журналлар даврий хабарномалар, дарсликлар, ўқув қўлланмаларнинг асосан давлат тилида нашр этилиши, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларни кўпинча ўзбек тилида олиб борилиши халқимизнинг маданий-маънавий савиясини юксалтириш, миллий онгини ўстиришда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг асосий мақсадларидан бири шахсни ҳар томонлама камолоти учун барча имкониятларни яратиб беришдир. Бу эса авваламбор, ҳозирги замон фани, техникаси ва маданиятининг ҳамма ютуқлари эгаллашни тазоқо этади. Бу вазифани ҳал этишда фақат она тилининг ўзини билиш кифоя қилмайди. Дунёдаги бошқа халқлар ва миллатларнинг тилларини билиш ҳар бир шахснинг ҳар томонлама ривожланиш учун, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий тараққиёти учун зарур омилга айланиб бормоқда.

Бошқа тилларни билиш ҳар бир маълумотли кишининг кўркидир. Ҳар бир тил миллатнинг тарихини, маънавий бойликларини, ижтимоий ҳаёти, маданияти ва руҳиятини янада чуқурроқ эгаллаб олиш учун хизмат қиладиган олтин қазинидир. Тил билган тақдирдагина миллатнинг руҳини, унинг қадриқимматини тушуниш ва баҳолаш мумкин. Кимки бошқа миллат ва халқ тилини билса, у шу халқнинг дилини ҳам англайди. Халқ ўртасидаги бирлик, аҳиллик, меҳр-оқибат ва ҳурматини унинг тили ва маданиятини билишдан бошланади.

Ҳаётда биттагина тилни билган киши битта, иккита тилни билган кишини икки киши, уч тилни билган кишини уч киши дейиш мумкин.

Кўп тилни билиш ўзини маданий киши деб ҳисоблашни орзу қиладиган ҳар бир инсон учун фарздир. Инглизча, арабча, немисча, французча ёки италянча тил билиш дунё маданияти хазинасига йўл очади. Шу тилларни билмаслик илғОИ фан, техникани, халқлар маданиятини ўрганишда анча мукуллиқ туғдиради.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги пайтда ёшлар лар ва олий ўқув юртларида рус, инглиз, француз, немис, пан тиллари билан бир қаторда бизга қадимдан маданиядинн, тарихи ва урф-одатлари яқин бўлган Шарқ халқлар

«**ллари**ни ҳам катта қизиқиш билан ўрганмоқдалар. Араб, 1_{орс}, хинд, хитой тилларини билиш Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Хитой сингари дунёнинг бир неча миллиард аҳолиси яшайдиган мамлакатлари билан муносабатимизни яқинлаштириш ва яхшилашга сабаб бўлади.

Р Даҳон фани ва маданиятининг бебаҳо хазиналаридан баҳраманд бўлиш ўзбек халқи тили ва маданиятини ривожлантириш, миллий кадриятларимизни умуминсоний кадриятлар цегизида кучайтиришда беқиёс ўрин тутди. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон давлат мустақиллигининг иқтисодий, сиёсий, паданий-маънавий асосларини мустаҳкамлашда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Тил ҳақидаги Қонунда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган бошқа миллат ва элат вакилларининг давлат тилига катта ҳурмат ва эътибор билан қарашлари, уни ўрганишлари зарурлиги таъкидланган.

Ўзбекистон кўп миллатли давлатдир. Ҳозир Ўзбекистонда яшаётган қардош халқлар ва миллатлар вакилларининг ўзбек халқи тили, тарихи, маданияти, анъаналарини, жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган буюк улушини ўрганишлари учун қулай имконият ва шарт-шароитлар яратилди.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилганлиги бошқа миллат ва миллий тил соҳибларининг Конституциямизда белгиланган ҳуқуқларини заррача камситмайди.

Ўзбек тили инсон фаолиятининг ҳамма соҳалари учун, энг мураккаб илмий тушунчаларни ва инсон қалбининг энг нозик туйғуларини ифодалаш учун бой имкониятларга эга бўлган тиллардан биридир.

Ўзбек тили бу қадар қадимий ва етук, имкониятлари битмас-туганмас бўлмаганда, унда илмий, фалсафий, бадий тафаккурнинг бунчалик кўп ва жозибали дурдоналари яратилмас эди. Бунга буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг она тилининг хазиналарини очиб, бу тилнинг ҳам бадий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларига эга эканлигини намоён қилиб, сўз санъатининг «Хазойинул маоний», «Хамса», «Лисонут-тайр», «Маҳбубул-қулуб» каби ўлмас обидаларини «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзан» ва «Муҳокаматул-луғатайн» сингари қимматли илмий асарлар ёзиб қолдирганлиги мисол бўлади.

Маданият ва маънавият ўз халқининг тарихини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарих халқ хотирасидир. Хотирасиз баркамол инсон бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайд.

Тарих — халққа билим, маърифат, таълим-тарбия беради. Тарих одамларни ўйлашга, воқеаларни чуқур илмий таҳлил қилишга, содир бўлган воқеа ва жараёнлардан бугунги кун ва истиқбол учун тегишли хулосалар чиқариб олишга ёрдам беради. Ота-боболаримиз донолигини тушунишимизда кўхна та-

рихимиз, оетакроп маданият, маънавий меросимиз, ажой ғаройиб обидалару асори-атиқаларимиз қимматли манба бу^и хизмат қилади.

Ўзбек халқи ўзининг 3 минг йиллик бой тарихи билан қанча фахрланса арзийди. У жаҳон фани ва маданияти тапа[^] ҳиётига шу қадар кўп ҳисса кўшганки, буни дунё аллақачо¹ тан олган. Мовароуннаҳр халқлари дунёга Абу Нае^н Форобий, Ал Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур еингари алломаларни етиштириб берган. Аҳмад Яосавий Исмоил Бухорий, Баҳовуддин Нақшбанд, Термизий, Хўжа Ах-рор каби уламолар халқимиз ғуруридир.

Ўзининг юксак маданияти, буюк алломалари, довурак саркардалари билан дунёга маълум ва машҳур бўлган Туркистон халқларининг, жумладан ўзбекларнинг тарихи мустабид тузум даврида ҳаддан ташқари сохталаштирилди.

Бу борада, Амир Темур бобомизга бўлган муносабатни, темурийлар даврмга берилган сохта, ғайри-илмий баҳо нимадан иборатлигмни олиб кўрайлик. Афсуски, асримиз бошларидан мустақилликка эришгунимизга қадар ҳам Амир Темурга нисбатан «қонхўр», «жаллод», «босқинчи», «эл-юртни талаган» дея жар солинди. Улуғ бобомиз шахси ва фаолнятига берилган бундай «илмий баҳолар» китоблардан-китобларга кўчаверди. Ҳатто шундай «мукаммал» илмий, бадиий, фалсафий-тарихий асарларга катта-катта мукофотлар ҳам берилди. Амир Темур ёвузликда Наполеон ва Гитлерга тенглаштирилди. Унинг Европа ва Осиё халқлари, бутун дунё олдидаги буюк тармхий хмзматлари ҳақида лом-мим дейилмади. Амир Темур шахсига баҳо берилганда тирноқ остидан кир қидириб, фақат салбмй томонларини кўришди. Ҳолбуки, Марказий Осиёнинг мўғуллар зулмидан озод қилиниши ва қайтадан марказлаштирилиши, ўзаро феодал урушларининг тугатилиши, илмфан, маданият, адабиёт ва санъатнинг, хунармандчилик, савдосотмқ, зироатчилнкнинг гуллаб-яшнаши, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабзда, умуман Мовароуннаҳрда, Эрон, Афғоистон, Ҳиндистон, Туркия, Арабистонда қанчадан-қанча биолар, қасрлар, масжид-мадрасалар, ҳашаматли меъморчилик обидаларм қурилиши, ажойиб боғлар, расталар, сув иншоотларнинг ташкил этилиши, савдо йўлларининг очилиши Амир Темур ва темурийлар номи билан боғлиқ.

Жаҳонгир Амир Темур барпо этган қудратли марказлашган давлат туркмй миллатнипг бмрлашиши ва жипслашишига таянч бўлиб хизмат қилди, миллатнинг равнақ топишига, миллий туйғунинг уйғонишига ёрдам берди, унннг маданияти нэжсалишида мислсиз аҳамият қасб этди. Бу даврда туркий халқлар тарихига доир Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома». Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажм баҳрайн», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш шуар^{0^} Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳни

«Мир Темур тарихи» каби машҳур асарлари ёзилди, Мирзо «Улғбекнинг астрономия мактаби иш олиб борди ва «Зижи ^адиди Кўрагоний»^аси дунёга келди.

Амир Темур ва темурийлар даврида пойтахт шаҳар Самарқанднинг шон-шухрати дунёга ёйилди, курраи заминнинг еякани деб баҳоланди. «Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатида, Аббосийлар даврида Бағдод қанча тараққий қилган бўлса,— деб ёзган эди Фитрат,— Темур ва Улғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилган эди».

Амир Темурнинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапирдилар-у, лекин унинг Тўхтамиш хукмронлигига — Олтин Урда давлатига қакшатқич зарба бериш билан Россиянинг мўғуллар асоратидан озод бўлишини тезлаштирганини ёки 1402 йили Туркня султони Боязид Илдирымни тор-мор келтириб, Болқон ярим оролидаги халқларни Усмонли^а турклар истибдодидан қутқариб қолганини ҳисобга олмадилар.

Узбек адибларининг тарихий мавзудаги асарларига душманлик кўзи билан қаралди. Фитратнинг «Ҳинд ихтилофчилари», «Абулфайзхон», «Темур сағанаси», «Або Муслнм», Чўлпоининг «Кеча ва кундуз», Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар», «Меҳробдан чаён», Ойбекнинг «Навойи», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Авлодлар доवони» каби асарларига «миллатчилик» тамғаси ёпиштирилди. Суюкли шоирларимиз Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов ўзбеклар ва Ўзбекистон ҳақида шеър ёзганликлари учун бошларига не-не ташвишлар тушганлиги ҳали ёдимиздан кўтарилган эмас. Академик Иброҳим Мўминов «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тугган ўрни» рисоласи учун бадном этилди.

Натижада нафақат Амир Темур тарихи, балки Марказий Осиёнинг XV—XVI асрлардаги тарихи деярли ўрганилмай қолди.

Шахсга сиғиниш даврининг қонуний давоми бўлган турғунлик йилларнда буюк давлат арбоби, довюрак саркарда, бе-назр олим ва санъаткор, дунёда таниқли адиб ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шахсига қаршн ҳужумлар қилинди. Бобур фаолиятининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилиб ва таҳқирланиб, у «золим» ва «босқинчи» сифатида баҳоланди.

Буюк мутафаккир ватандошимиз Бобур аслида бизлар учун ўзининг нодир «Бобурнома» асари билан қадрлидир. У ҳар доим ва ҳамиша Ватан ишқи билан яшади. Ҳиндистонда бўлган пайтларида 700 дан ортиқ мустақил жамоани ягона давлатга бирлаштирди, юртни обод қилди, маориф ва маданиятни Ривожлантирди. Бобур асос солган буюк бобурийлар сулоласи^а инд халқи тарихи ривожига бениҳоя катта улуш қўшди. Шунинг учун ҳам улар Бобурни Ҳиндистоннинг асл фарзанди сифатида улуғлашади. Ҳиндистоннинг давлат арбоби ва файласуфи Жаваҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва

«Дунё тарихига бир назар» китобларида Бобур шахсияти бобурийларга юксак баҳо бериб, Бобур дилбар шахс эди у^{Ва} ғониш даврининг ажойиб султони, кучли тадбиркор киши п^л лйб, санъатни, гўзалликни севарди», деган эди.

Мустақиллик бизга маънавий мулкимизни, тарихимизни¹ улуғ боболаримиз руҳини шод этиш имкониятини қайтапиб берди. Истиқлол туфайли ўтмиш тарихимизга муносабат пжо бий томонга ўзгарди. Аллома боболаримиз меросларини ўрға[^] ниб идрок этмоқдамиз.

Бугунги кунда улуғ бобокалонларимиз имом Ал-Бухорий имом Ат-Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Накшбанд, Нажмиддин Кубронинг инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, ахлоқий ва фалсафий ҳикматлари қайтадан жаранглай бошлади.

Бугунги кунда авлод-аждодларимиз тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Узбек халқининг бир неча минг йиллик тарихига оид дарсликлар яратилмоқда. Халқимизнинг кечмиш тарихи ва ҳаётини ўзида мукамал акс эттирган асарларнинг ўз она тилимизда илк бор нашр этилаётганлиги қувончимизга қувонч қўшмоқда. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома» китобларини зўр интизорлик билан кутардик. Абу Тохир хожа Самарқандийнинг қаламига мансуб бўлган «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшохий», «Исҳоқжон Жунайдуллоҳўжа ўгли Ибратнинг «Фарғона тарихи» номли нодир китобларини мутолаа қилиш имкониятига эга бўлганимиз сабабли халқимизнинг узоқ ўтмиш ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар, қизиқarli воқеалар, тарихий ҳақиқатни билиб олмоқдамиз.

Ёшларимиз мактаблар ва олий билимгоҳларда ўзларининг жонажон тарихини катта қизиқиш билан ўрганиб, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Дукчи Эшон, Намоз сингари халқимиз сафидан чиққан миллий қахрамонларнинг фаолиятлари, 1916 йилги Жиззах қўзғолони, Қўқон мухторияти тарихи билан танишмоқдалар.

Эндиликда ўтмишимизнинг кўпгина саҳифалари ҳужжатлар, қўлёзма материаллари, биринчи манбалар асосида ёрИтилмоқда. Тарихий ҳақиқатлар асл манбалар асосида тикланапти.

Мустақиллик замонида халқимиз хотирасидан атайлаб ў^{чи}нирилган мўътабар инсонларнинг номлари бирин-кетин тиклана-япти. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлао сиймоларнинг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотига қайтмоқда.

Қатағончилик авжига минган йилларда қатъиян ман этилган Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «'УР' кистонда руслар», «Қиёмат» номли асарлари ва кўплаб шеър

1 рк, Абдулхамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи, «Ер-Жноп» помлп драматпк асарн, «Узбегнм», «Халқ», «Бузилган ллкага» номли ва бошқа кўплаб шеърлари, Усмон Носир ва Абдулла Қодирнй асарлари ҳозирги мустақиллик даврида халқимизнинг кўлдан кўймай ўқиб ўрганаднган асарларидан бўлиб қолдн.

Пок номлари тикланган минглаб кишлар орасида Узбекистонга кўп йиллар самарали хизмат қилган, мустақиллик пойдеворига муносиб ғишт кўйган, халқимизнинг атоқли фарзандн Шароф Рашидовнинг ҳам номи борлиги оқилона сиёсат ватижасидир.

Мустақиллик шарофатила тикланиб қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланиб бораётган миллий маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва камол топтиришда аҳамияти бенкҳоя катта.

! Халқимизнинг қаддини ростлаб олиши, ўз-ўзини англаши, тархнини ҳаракатга келтирадиган буюк кучга айланиши маданий-маънавий тараққиётга, жумладан, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотига ҳам маълум даражада боғлиқ эканлиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

| Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга оширилаётган миллий маданий тикланиш, миллий уйғониш жараёнлари билан узвип алоқадорликдадир.

* Инсоннинг маънавий, ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун-моҳияти жиҳатидан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Г Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шароитларидан бири сиёсий маданиятининг ўсиб боришидир. Агар ҳар бир миллат вакилида, ҳар бир инсонда юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият, сиёсий зийраклик бўлмаса мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Сиёсий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва Узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини ўзида мужаосам этган одамларнинг ғоявий-сиёсий етуклиги, назарийбилимларни истиқболни ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллай билиши, кун тартибидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий муаммоларнн кенг миқёсларда ҳал этиш маҳорати демақдир. Сиёсий маданият айтилганлардан ташқари инсондаги фаоллик^в а ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалик, ^хУшмуомалалилик, катта маъсулият, зийраклик, узоқни кўра бил^{лп}шликни ҳам ўз ичига олади.

Мустақиллигимиз даври муаммоларини, миллий истиқлоли-[^]зининг назарий масалаларини юзаки билиш, уларнинг туб мо-[^]ҳиятига тушунмаслик ёки уни сўздагина шунчалик қайд этишни ^{сн}сиёсий онглилик ҳам, сиёсий маданият ҳам деб бўлмайди. На-[^]зарий билимлар мустақилликнинг амалий масалалари билан ооғланган, ҳар бир инсоннинг иймон-этиқодига, фаолияти ва

хатти-харакатининг мазмуннга айлангандагина сиёсий мя I ниятининг асоси бўлиб юзага чиқади.

Ҳозирги пайтда ҳар бир каттаю кичик инсон, меҳнаткаш оммаси, ўсиб кетаётган ёш авлод мустақил Ўзбекистон дав ^ ти ички ва ташқи сиёсатини чуқур тушунишларн, ўзлао^а" миллий истиқлолимиз муаммоларини бажариш йўлида сафа " бар эта билишлари муҳим аҳамият касб этмоқда. Ч

Юксак сиёсий билим ва маданиятга, иймон-эътиқодга эга бўлган инсон жамиятимиз, давлатимиз, халкимиз ва **миллати** мизнинг энг катта бойлиги ҳисобланади.

Маънавий баркамоллик ҳуқуқий онгни ҳам ўз ичига олади Инсон муайян жамиятда яшар экан, унинг ахлоқи ва **одоби**-нинг шаклланиши мавжуд ҳуқуқий мезонлар билан боғлаимо-ги керак. Инсондаги фгаоллик у хоҳлаган ишни қила **беришдан** иборат эмас. Фаоллик жамият қабул қилган қонун ва қоидалар чегарасида бўлмоғи керак. Жамият белгилаган, давлат қабул қилган қонунлар чегарасидан чиқиб кетган фаоллик бебошлиқдир, жамоат ва давлат манфаатларини менсимасликдир.

Етук, маънавий, руҳий баркамол, миллатпарвар, халқпарвар кишилар, Ватани учун хизмат қилишни ўзи учун олпй маҳсад деб биладиган одамлар, ўз шахсий мақсад ва манфаатларири умумхалқ, давлат манфаатларидан устун қўймайди, бебошлик ва итоатсизлик, ижтимоий-сиёсий вазиятни кескинлаштиришнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш олиб боради.

Жамият қабул қилган қонунларни ҳурмат қилнш, унга асосланиб иш кўриш, ҳуқуқий қонун-қоидалар ва мезонларнинг бузилишига йўл қўймаслик маънавий камолот, ахлоқий поклик белгисидир.

Инсонда ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши, унинг ҳуқуқий билими ва савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ўша қонунларнинг кўрсатилган соҳаларда тўла ижро этилиши билан белгиланади.

Президентимиз томонидан алоҳида таъкидланганидек, «Хуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ХУқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина нборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсуннш маданияти демакдир. У—одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдиР-Хуқуқий маданият дегани—турли можароларни ҳал қилишд³ қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»¹.

Инсонда ҳуқуқий онг ва маданият ўз-ўзидан шаклланмаиди. У жамиятда, оилада, жамоатчилик ўртасида таълим-тарби натижасида шаклланади. Ншларда ҳуқуқий бнлим ва мада-

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқбол нинг асосий тамойиллари, 29- бет.

Е>ятни шаклантприш ва ривожантиришда умумтаълим мак-
г блари, техникумлар, олий ўқув юртларида амалга ошири-
ьаётган таълим-тарбия ишларининг аҳамияти катта.

Таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ўсиб кела-
-тган ёш авлод онгида кекса авлод доно тажрибасини сингди-
йш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожланти-
риш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва маъсулиятни ҳис қи-
лишга ўргатиш, қонунларга риоя этиш фазилатларини қарор
^оптиришдан иборатдир.

Маданиятнинг инсон маънавий, ахлоқий камолотидаги аҳа-
мияти айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Уз эркини қўлга
киртган мамлакатимиз халқлари фаолиятида миллий онг,
миллий бирдамлик туйғусининг қарор топтиришдаги аҳамия-
ти ҳам беқиёсдир. Мустақил давлатнинг асосий ишлаб чи-
қарувчи кучи бўлган халқда етук миллий онг бўлмаса
озодлик, эркинлик, хурриятни қўлда ушлаб туриш беҳад муш-
куллашади.

Миллий онг, миллий манфаатларни ўзида ифодалаган
маънавиятдир. Миллий онг миллий маданиятнинг таркибий
қисмидир. Миллий онг миллий манфаатнинг чўққисидир. Мил-
лий онг миллий маданиятнинг миллат манфаати билан, мил-
лат истикболи билан, тараққиёт билан боғлиқ бўлган муаммо-
ларининг инсон онгидаги ифодасидир.

Миллий онгнинг шаклланиши анча мураккаб жараён. У
ииллий маданият заминида шаклланиши, ривожланиши мум-
кии Миллий маданият миллий онгнинг асосий негизи-
ни ташкил этади. Миллий маданият қанчалик юксак бўлса,
миллий онгнинг шаклланиши учун имкониятлар шу қадар кенг
бўлади.

. Миллий маданият ва миллий онг айнан тенг эмас. Миллий
каданият мазмун жиҳатдан анча кенг бўлиб, миллат маънавий
камолотининг барча томонларини ўз ичига олади. Миллий онг
эса миллий маданиятнинг маълум даврдаги ижтимоий онгда
акс этган шаклидир.

Миллий маданиятнинг таркибий қисми бўлган миллий онг
Ўз навбатида миллий маданият тараққиётига катта таъсир кўр-
сатади. Миллий онгнинг ривожланиши миллий маданиятни
тўлароқ тушунишга, унинг истикболи билан боғлиқ бўлган янги
имкониятларни топишга имкон беради.

Агар халқларда юксак миллий онг бўлмаса миллий ман-
фаатларни англаш, ҳимоя қилиш қийинлашади. Миллий онги
етарли даражада ривожланмаган, миллий бирлик, миллий бир-
дамлик ва миллий ҳамкорлик туйғулари заиф бўлган халқларда
и) ктимоий-иқтисодий, сиёсий тараққиёт жуда сустлашиб ке-
тади.

• Миллий маданиятнинг бирлик ва ҳамкорликка, миллат та-
Р^ҳини холисона англашга, миллий тил ва маданиятни кадр-
"Ташга, миллий одоб-ахлоқ ва бошқа маънавий хислатларни

сақлашга хизмат қилувчи томонлари миллий онгининг у₃ Ж^г ташкил этади.

Миллий онгимиз ўсиб бормас экан мустақиллигимиз \ таҳкам бўлмайди. Миллий онг мустақиллигимиз мохияп мақсадларини чуқур тасаввур қилишда кишиларга кўмаг^{-Ba} ради.

Миллий онги ривожланган, ўз-ўзини англаб етган - - х а ни тўғри йўлдан оғдириш, лақиллатиш, алдаш, эътиқол^" дан қайтариш мумкин эмас. Халқнинг куч-қудрати унинг сони эмас, балки сиёсий онгининг етуклигидадир.

Инсонни маънавий-ахлоқий камолоти муомала маданияти да ҳам кўринади.

Маънавий баркамол инсон ақл-идрок асосида ҳаракат қилади. Ватанига, халқи ва миллатига тўла содиқ, садоқатли бўлиш ҳам маданиятлик, маънавий баркамоллик, ахлоқий поклик белгиларидан бўлиб ҳисобланади.

Бировлардан кўрган муруввати ва яхшилигини унутмаслик ҳам инсонни улуғлайдиган фазилатлардан бўлиб ҳисобланади. Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш энг катта инсоний бурчимиздир. Яхшилик дўстлик, биродарликни, қавм-қариндошликни кучайтиради, меҳр-окибатни мустаҳкамлайди.' |

Жисмоний бақувват, маънавий, ахлоқий, илмий жиҳатдан етук бўлмасдан туриб шахс баркамол бўлолмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодларни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий мохияти ва йўналишини ташкил этади.

Халқимизда соғлом танда, соғ ақл, деган доно нақл бор. Соғлом тан ижтимоий-шахсий камолот заминига айлана олади. «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдам бордур», дейди Абдулла Авлоний. «Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб, астарини ювиб овра бўлмоқ кабиларки, ҳарвакт устидаги кир ичига урадур»

Фикр тарбияси учун соғлом бир вужуд керакдир. Инсоннинг маънавий камолотида жисмоний ва бадан тарбиясидан ташқари ақлий ва гўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, виждоний, руҳий диний тарбиянинг ҳам аҳамияти шак-шуб*.³¹ сиздир. ^В

«Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқ^о на ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромда^ хазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз исён оу" лнши керак», дейди Президентимиз И. А. Каримов.

Инсоф ва адолат туйғуси, имон ва ҳалоллик, хушмуом³⁻¹ лилик ва хушхулқлилик—булар инсон маънавий баркамолл^й гининг намоён бўлиш шакллари дидир.

Шарқона урф-одат ва маданиятда одамлар хушхулқли,¹ рин сўз, олижаноб бўлишга даъват этилади. Одамлар^{хаЛ} а. миз урф-одатларига қатъий амал қилиб хулқларини туза¹

оилаларида, жамиятда хушмуомала, меҳрибон, олижаноб **•лсалар**, жуда катта олқишга сазовор бўладилар. Қуръони К, цмда Оллоҳ таоло пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳисса- * уга қарата: «Оллоҳ томонидан бўлган бир марҳамат сабаб- **К** уларга (саҳобаларингизга) юмшоқ сўзли бўлдингиз. Агар л, ол, қаттиқ дил бўлганингизда эди, албатта атрофингиздан та, ркалиб кетган бўлар эдилар»,— дейди.

⁰ Биз ҳозир миллий тикланиш даврида яшамокдамиз. Ҳар кангай миллий тикланиш миллий уйғониш заминидагина му- аффақиятли амалга ошади. Миллий уйғониш асосан маъна- вий соҳасида, миллий онг, инсоннинг маънавий, ахлоқий камо- лотида юз беради. Маънавий камолот фақат ўтмишни тўла тушуниб олишгина эмас, балки келажакка интилишдан ҳам иборатдир. «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб техноло- гияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мус- тақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият—маърифатли инсоннинг икки қанотидир»¹.

3. Қадриятлар, уларнинг турлари, ўтмишдаги аҳволи ва ҳозирги даврда тикланаётганлиги

Қадриятлар дейилганда фақат ўтмиш даврлар учун муҳим аҳамият касб этиб қолмасдан, ҳозирги кун ва келажакдаги тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатадиган, кишилар онгига сингиб ижтимоий аҳамият касб этадиган моддий, маънавий, табиий, диний, ахлоқий, фалсафий ва бошқа бойликлар маж- муи тушунилади.

Кишилик жамияти тараққиёти ва истиқлоли учун аҳамият- ли бўлган ижтимоий, маънавий ҳодисалар қадриятлар жумла- сига қиради. Қадрият деган тушунча кадр-қиммат, деган маъ- нон билдиради.

Ҳар қандай қадрият инсон фаолиятининг маҳсули, унинг объектив оламга нисбатан бўлган муносабатининг ифодаси- дир. Қадриятлар жамият ижтимоий ва маънавий тараққиётининг зарурий маҳсулидир. Ҳар бир қадрият муайян бир давр, Шарфит ва эҳтиёжнинг маҳсули бўлиш билан бирга, унинг кўз- ¹Уш ҳамдир.

¹ Қадриятлар ўзининг моҳияти ва хусусиятга кўра бир неча ²Урларга бўлинади. Унинг муҳим турларидан бири табиий қад- Риятлар бўлиб, унга инсоннинг яшаши ва ривожланиши учун ³арур бўлган табиий шароитлар: ер ва ер ости бойликлари, ⁴Ув. ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва бошқалар ⁵иради.

Қадриятларнинг бу турига иқлим шароити, табиат гўзал-

¹ Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболи- ²нинг асосий тамойиллари, 46- бет.

ликлари, давлат аҳамиятига эга бўлган қўриқхоналар, т⁵_ининг инсон яшаши, меҳнат қилиши учун зарур бўлган таби^{ЭТ}шароит ва имкониятлар ҳам киради. Инсон табиат ва таби^Т'имкониятларсиз яшай олмайди. Инсон табнатдан ажралч^Т'." дир. Инсон табиатнинг жонли қисмидир.

Қадриятлар яна моддий ва маънавий қадриятларга ҳам б^Улинади. Моддий қадриятларга кишиларнинг моддий **эхтиёж**ларини бевосита қондирувчи нарса (ишлаб чиқариш воситалари меҳнат куруллари, меҳнат предметлари, моддий **неъмат**лар ва бошқалар) кирса, маънавий қадриятлар сиёсий, ҳуқуқий, бадий, диний, эстетик, фалсафий, ахлоқий қадриятлардан иборатдир. Одамларнинг яшаши ва ривожланиши учун моддий ноз-неъматлар қанчалнк зарур бўлса, маънавий қадриятлар ҳам жуда муҳимдир.

Одоб-ахлоқ, урф-одатлар, маросимлар шаклида намоён бўладиган қадриятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар кишиларнинг ўзаро муносабатларида, юриш-туришида, ахлоқи ва **одобида** кўзга ташланади.

Одоб-ахлоқ, урф-одатлар соҳасидаги қадриятлар халқимизнинг энг қимматли бойлигидир. Қадриятнинг ана шу тури инсоннинг ички маънавий эҳтиёжларига айланса, кишилар томонидан ўзлаштириб олиниб ҳаётга оқилона татбиқ этилса, катта ижтимоий кучга айланади.

Яхшилик, ҳалоллик, поклик, хайрихоҳлик, ҳамкорлик, бурчга содиқлик удумларига асосланган муносабатларда намоён бўладиган қадриятлар мавжудлигини ҳам айтмасдан ўтиб бўлмайди. Инсон фақат еб-ичиш, зуррёт қолдириш, табиий эҳтиёжларни қондириш билангина тирнк эмас, меҳнат қилиш, жамиятда яшаш, ўзидан бошқа кишилар билан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, ахлоқий муносабатда бўлиш жараёнида у инсон сифатида шаклланади, ўсиб-унади, қобилят, талант ва истеъдодларини намоён қилади.

Эстетик қадриятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга биринчи навбатда, барча табиий ва ижтимоий гўзалликлар киради.

Қадриятлар айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Уларга яна диний қадриятлар ҳам киради. Диний қадриятларнинг, хусусан, ислом қадриятларининг мағзини одамлар дилига эзгулик ва покликни сингдириш ташкил этади. «Ислом дини — бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, **Ҳ^{аМ}** диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йигиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-**эхтиром** тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар».¹

Миллий, минтақавий, умуминсоний қадриятлар ҳам М

¹ **Каримов И. А.** Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ил^{ти}қибалининг асосий тамонилари, 54 бет.

#<уд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан узвий алоқадорлик-
дадир-

Ҳар қандаи кадрият ижтимоий тараққиёт жараёнида бирон-
бир тарзда намоён бўлади, табиий, ижтимоий, иқтисодий, сиё-
сий, маданий муносабатларни ўзида акс эттиради, ўзгариб
ривожланиб, бойиб, такомиллашиб туради. Тарихий тараққиёт
жараёнида бўладиган ўзгаришлар ва ривожланишлар кадрият-
ларнинг мазмунида ўз ифодасини топади.

Дамият тараққиёти доимий равишда ўзгариб, ривожланиб,
янгилашиб турган сари у ёки бу кадриятларнинг аҳамияти
ошиб ёки пасайиб, уларни баҳолаш мезонлари ҳам олдингидан
бошқача бўлиб туради.

Барча давлатларда, жамики ижтимоий тузумларда инсон
энг олий кадрият ҳисобланади. Ҳамма нарсани қиладиган олий
мавжудот — бу инсон олий ҳазратларидир. Тарих ҳам, тари-
хий тараққиёт ҳам, инсон фаолиятдан бошқа нарса эмас.

Моддий ва маънавий, ижтимоий-сиёсий, миллий ва умум-
инсоний кадриятларни дилида жо қилиб олган, табнатни обод,
жамиятни гўзал ва фаровон қилиш, тинчлик, демократия,
янги ҳаёт учун курашаётган меҳнаткаш инсон — энг олий да-
ражадаги бойлик, кадриятдир. Инсоннинг олий кадрият экан-
лигининг даставвал ўз-ўзига ва жамиятнинг инсонга бўлган
ахлоқий муносабатларида ифодаланади. Кадриятлар инсонлар
ўртасидаги муносабатда ва шахснинг ўз хулқини тартибга
солишида ижобий рол ўйнайди. Инсон кадр-қимматини англаш
шахснинг ўз-ўзини назорат қилишига асосланади.

} Узлигини ҳурмат қилиш кўп жиҳатдан, шахснинг тақдирини
белгиловчи ҳолат муҳим ҳислатдир, чунки у инсонни камсити-
диган, ерга урадиган, хўрлайдиган ва шу билан унинг бошқа
кишилар кўз ўнгига кадр-қимматини йўқоттиришга сабаб бў-
ладиган қилиқларига йўл қўймайдиган тўсиққа айланади. Ҳар
бир инсон энг аввало ўзини ҳурмат қилиши, кадр-қиммати,
ор-номуси, шаънига доғ туширмаслиги лозим. Кадр-қиммати-
ни, ор-номусини сақлан билиш муҳим инсоний фазилатдир.
Иззат-ҳурматини билмасдан туриб маънавий бойликка етишиш,
элда кадр-қиммат топишни тасаввур қилиш қийин. Узини ҳур-
мат қилмаган киши ўзгаларни кадрлай олмайди. Кадр-қиммат
инсонни энг юксакка кўтарадиган, унинг фаолиятига, бутун
интилишларига олижаноблик бағишлайдиган нарсадир.

Кадр-қиммат шахсни ҳурматлашни, унинг ҳуқуқларини
эътироф этишни ҳам қамраб олади. Кадр-қиммат шахснинг
ижтимоий ва маънавий эркинлигининг муҳим томони сифатида
Юзага келади.

Кадриятлар ижтимоий хусусиятига эга бўлиб, кишиларнинг
аълоий фаолияти жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади.
Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг кадр-қиммати бўлмайди.
Кадриятлар инсоннинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқа-
риш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган
нарсалар, ходисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага

келади. Фалсафа фани инеоний кадриятларни ижтимоий роит тақозоси билан юзага келган ахлоқий бойлик, деб ҳисоб^{Ш»*} ди. Барча ахлоқий нормалар—юриш-туриш қондаларн'^{Синг}Ла^, жамики инсоний кадриятлар ва жамият тараққиёти талабла^''' асосида юзага келиб, янги мазмун, янги шакл касб **этиб, боГ^к** ва такомиллашиб боради.

Жамиятимиз ҳар бир инсонни эъзозлаб, унинг турмуши^и яхшилаш, билими ва маданий савиясини ўстириш, ксбилияти¹ ни ҳар томонлама ривожлантириш учун ўзида бор бўлган ҳамма нмкониятларни ишга солади. Кейинги йилларла **инсон** нинг шахсий ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадриятларни муҳофаза қилиш масаласида жуда катта ишлар амалга **оши**рилди. Юмалоқ хатлар ёзиш, бўхтон қилиш, кадр-қ1!матга ва ор-номусга тажовуз қилишлар мамлакатимизда қонун йўли билан тақиқланган. Асосли, адолатли танқид қилган **киши**лардан ўч олишга ҳаракат қиладиган кнмсалар кимлигидан қатъи назар жиноий жавобгарликка тортилади. Ваз!!фасинп суиистеъмол қилган мансабдор шахслар ғайри-қонунпй хатти-ҳаракатлари учун қонун олдида жавоб беради.

Ногиронлар, руҳий касал кишилар, меҳнат қобилиятини йўқотган, боқувчисидан маҳрум бўлиб қолганлар, ёлғиз аёллар, пенсионерларнинг ҳақ-ҳуқуқлари давлат йўли билан муҳофаза қилинади, уларга моддий, маънавин ёрдам кўрсатилади. Бизда одамларнинг шахсий ҳаётлари, уй-жойнинг дахлсизлиги, телефон сўзлашувлари, ёзишмаларн, почта ва телеграф орқалн жўнатилган нарсаларнинг сир сақланиши кафолатланган- Узбекистон Республикаси қонунларида фуқаролар орномуси, кадр-қимматини сақлаш ва муҳофаза этиш, муҳим вазифаларидан бири сифатида қаралади. Узбекистон Республикаси Конституцияси 19- моддасига мувофик, республика фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизднр, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.¹ I

Мамлакат тараққиётининг муайян босқичида кўпгина объектив ва субъектив сабабларга кўра шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашларининг турмуш шароитларини яхшилаш, уларни уй-жой, газ, озиқ-овқат, таъминлаш билан таъминлаш, умуман ижтимоий эҳтиёжларни қондириш соҳасига эътибор сусайио кетди, чидаб бўлмайдиган вазиятлар вужудга келди.

Мамлакатимизнинг иқтисодий ҳаётида рўй бера бошлага салбий ҳодисалар ўз навбатида инсон ҳаётининг меҳнат ва турмуш шароитлари, соғлиқни сақлаш ва бўш вақтнн^{таиғкн} этиш, дам олиш ва хизмат соҳасидан тортиб то сикфии миллий муносабатларгача бўлган бутун борлигини ўз^{ичи} оладиган ижтимоий соҳанинг ҳам ривожланишига ўзининг зарли таъсирини кўрсата бошлади. Айниқса, озиқ-свқат, У

¹ Узбекистон Республикасининг Конституцияси, 13- бет.

зкой^{ва} бошқа муаммоларнинг узоқ йиллар давомида ҳал этил-
^асдан келиши, фан ва маориф, соғлиқни сақлаш, аҳолига
м|даний-маиший хизмат кўрсатиш, оилани мустаҳкамлаш
^уаммоларини, табиатни муҳофаза қилиш ва унинг имконият-
ларидан оқилона фойдаланиш, миллий ва миллатлараро муно-
сабатлар муаммоларини ҳал этишнинг моддий базаси орқادا
қилишига сабаб бўлди.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида иқти-
содийнинг ижтимоий йўналиши жуда заифлашиб кетди. Жа-
миятнинг ғоят муҳим тартиблари — меҳнатга яраша тақсим-
лаш тамойиллари бузила бошлади. Баъзан юқори мартабали
шахслар фаолиятида юз берган салбий ҳодисалар меҳнаткаш
инсоннинг дилини каттиқ ранжитди, ҳафсаласини пир қилди,
қадр-қиммати ва нафсонияти камситилишига олиб келди.
Капиталистик мамлакатларда инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркин-
ликлари, қадриятлари оёқ ости қилинаётганлиги ҳақида
истаганча гапирдик, шов-шув кўтардик, ўзимиздаги унча-мун-
ча ютуқларни эса мутлақлаштирдик, керагидан ортик мадх
эдик. Афсуски, ўша кезларда собиқ шўро жамиятида инсон-
нинг ор-номуси ва қадриятлари исталганча оёқ ости қилинаёт-
ган эди. Ижтимоий адолат бузилган, қонун-қоидалар, ҳуқуқ-
тартибот суистеъмол қилинган эди. Уша даврларда кўп^илик
одамлар ноҳақ қамалди, жазоланди, айбсиз айбдор бўлиб қо-
лишди, инсоний қадриятлари ерга урилди.

Маҳкамачилик, маъмурий-буйруқбозлик ҳукмронлик қилган
шароитда умумийликнинг яққалиқдан, ижтимоий манфаатлар-
нинг шахсин манфаатлардан устунлиги баҳонаси остида инсон
моддий манфаатдорлигининг оқилона чегаралари кескин то-
райтирилди, ижтимоий тузумнинг инсонпарварлик моҳияти
йўққа чиқарила бошлади. Амалга ошмаган даъватлар ва ваъ-
далар шу қадар кўп бўлдики, оқибатда уларга ҳеч ким ишон-
май қўйди. Инсоннинг манфаатлари моддий имкониятлар, ҳу-
қуқий кафолатлар билан мустаҳкамланмади.

\ Халқимиз миллий онги, миллий маданияти ва қадриятлари
ривожланишини чеклаб қўйиш мақсадида узоқ йиллар мобай-
нида олиб борилган қатағончилик сиёсати охир-оқибатда кўп-
лаб зиёлиларни ўз она тилини деярли унутиб қўйишга, миллий
Урф-одатларни менеимасликларига, европача ахлоқ ва одоб
чезонларини тарбиянинг бош мезони деб билиш ва ҳурмат қи-
•"ишларига сабаб бўлди. Уз она тилини билмайдиган, урф-
°Датлари ва қадриятларини менсимайдиган, «ўта замонавий»
Мшилар етиша бошлади.

I Мустақилликка эришмаганимизда <бу салбий ҳрлат ҳаддан
^зшқари кучайиб, миллий қадриятлар ривожланишидаги тў-
^иклар янада кучайиб, манқуртлашиш авж ола бошлаган
"Ўларди.

у Ун йиллар давомнда ижтимоий, иқтисодий, маданий-сиёсий
^а миллатлараро муносабатлар соҳасида, қадриятларни жа-

мнэт имкониятлари ва талаблари даражасида юксалтирипа! масаласида йиғилиб қолган муаммолар қалқиб юзага чиқди! уларни ҳал қилиш зарурияти биринчи даражали аҳамият касб этди. Худди ана шу шароитда инсонпарварлик Қадриятларига асосланадиган жамиятни барпо этиш ва мустаҳкамлаш **маса-1** ласи ўртага қўйилди. Бундан бошқа йўл йўқ эди.

Инсонни амалда ижтимоий тараққиётнинг марказига қўйиш унга муносиб турмуш ва меҳнат шароитини, ижтимоий адолатни, сиёсий эркинликни, шахснинг ҳар томонлама **камол** топиши ва маънавий жиҳатдан юксалиши имкониятини таъминлашни мустақил Ўзбекистон давлати ўзининг асосий мақсади деб билди. Меҳнаткашларнинг фаровонлигини **ошириш** уларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириш, ижтимоий **соҳани** тез суръатлар билан ривожлантириш мақсадида Ўзбекистонда катта ишлар амалга оширилмоқда. Инсон турмуш фаровонлигини яхшилашнинг, кадр-қимматини оширишнинг энг **асосий** масалаларидан бири — бу уй-жой масаласидир. Республика раҳбарияти ташаббуси билан бу борада дастлабки жиддий қадамлар қўйилди. Қишлоқ аҳолисига шахсий хўжаликларни кенгайтириш ва уй-жой қуриш учун ер ва маблағлар ажратилди, қурилиш материаллари билан ёрдам берилмоқда.

Республикамизда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид нархини ошириш устида қатъий иш олиб борилаётганлиги, бошланғич синф ўқувчиларига беиул овқат, ҳомиладор, бемор аёлларни қўшимча, юқори сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари (билан таъминлаш йўлга қўйилганлиги, фахрийларнинг нафақасини ошириш, ногирон, ёлғиз қолган қариялар ва тарбия уйларининг шароитларини яхшилаш учун қўшимча маблағ сарф этилаётганлиги, нафақа билан таъминлашнинг яхшиланаётганлиги бунинг амалий исботидир.

Миллий маданият ва қадриятларнинг тикланиши жамиятимиз тараққиёти ва инсон шахсининг маданий, маънавий, ахлоқий ривожланиши, келажакда буюк давлат эгаси бўладиган комил инсонни тарбиялаш, вояга етказишда кенг истиқбол йўлини очиб беради.

Ўзбекистон давлати қадриятларнинг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни бекиёс эканини эътиборга олиб, уни тиклаш, янада ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг, ундан халқимизни баҳраманд қилишнинг яқин ва узоқ йилларга мўлжалланган режаларини ишлаб чиқди.

Қадриятлар халқимизнинг тенгсиз бойлигидир. Уни a^{0aI} лаб-асраш, ривожлантириш, бойитиш муқаддас бурчимиздир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ҳур ва озод халқимиз $\wedge^a P^q$ халқлар ва давлатлар томонидан яратилган маърифатда, F^a I ва техникада, маданият ва санъатда нимаики, янги ва илғу жиҳатлар бўлса, шунга дадиллик билан интиломоқда. $*^{30}$ диёрида, тарихда кўп марта бўлганидек яна янгидан ўзим I

нинг бетакроп ва илғор, иқтидорли ва эиғ муҳими инсонларга керакли қадриятларимиз барпо этиляпти.

4. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги

Миллий ва умуминсоний қадриятлар мавжуд. Миллий қадриятлар айрим халқ, миллатлар ва элатларнинг тарихий таракқиети жараёнида яратилган барча моддий ва маънавий бойликларнинг йиғиндисидан иборат.

{ Миллий қадриятларнинг шаклланиши ва ривожланиши муайян бир миллатнинг ҳаёти, турмуш тарзи, тарихи, маданияти, урф-одатлари, тили, унинг ўтмиши, келажаги билан узвий боғлиқдир.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, миллатнинг тили, маданияти, тарихи, удумлари, жамики моддий ва маънавий бойликлари, иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётини ҳар томонлама қамраб олади. Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввур фақат гоё эмас, балки туйғу ҳамдир. Миллий туйғу — табиий туйғудир. Унда миллатнинг тарихи, ҳозирги аҳволи, миллий руҳияти ва хусусиятини тушуниш ҳиссий шаклда мужассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг ўз миллий манфаат ва қадриятларини қандай қилиб англашини тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий ҳис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Миллатни миллий қадриятлардан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният учун энг катта жиноятдир.

I Ҳар бир кишида ўз кадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси бўлади. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолни кўрамиз. Бу туйғу инсоннинг алоҳида кадр-қиммат туйғусига ўхшайди. Миллатларнинг ўз-ўзини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустақамланиб бораверади.

! Миллий қадриятларнинг кучайиб бориши миллий маҳдудликка, миллий худбинликка, ўз миллати манфаатларини биринчи ўринга қўйиш, бошқа миллатлар ва халқлар манфаатларини ҳисобга олмасликка олиб келмаслиги керак.

Умуминсоний қадриятлар ўзининг мазмўни, моҳияти, кенг миқёсда амал қилиши, дунёдаги кўплаб халқлар, элатлар, миллатларнинг ўтмишдаги, ҳозирги даврдаги ва истиқболдаги таракқиети билан узвий алоқадорликда эканлиги, ўзида жаҳон Дивилизациясининг яхлит ва бир бутунлигини ифодалаганлиги Рⁿ ан минтақавий ва миллий қадриятлардан тубдан фарқ қилади.

Табиатни муҳофаза қилиш, экологик тарбия ва маданиятни РИвожлантириш, инсониятнинг сиҳат-саломатлигини сақлаб қолиш, хавфли касалликларни ўзаро ҳамкорликда олдини олиш,

озик-овқатга, энергия ва ёқилғига бўлган танқисликни тугзтиш, маданий бойликларни, цивилизацияни эсон-омон **сақлаа** қолиш, урушларнинг бошланишига йўл қўймаслик, тинчликни **сақлаб** қолиш — буларнинг ҳаммаси умуминсоний, **умумбашарий** қадриятлардир. Умуминсоний қадриятлар алоҳида **халқлап ва** миллатларнигина эмас, балки башариятнинг мулкидир. "

Миллий ва умуминсоний қадриятлар бир-бири билан бево-сита боғлиқ. Уларнинг ҳар иккаласи бир-бирига таъсир **этади** бири иккинчисини тўлдиради, мазмунан бойитади.

Умуминсоний қадриятлар миллий қадриятлардан **мазмун** жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, уни ўз ичига олади. Умуминсо-ний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақ-сад ва интилишларининг яхлитлиги ва умумийлигини ифодалайди. Миллий қадриятларни умумбашарий қадриятлардан ажратиб олиб, унга маҳлиё бўлиб кетиш, ўз миллатини мақташ, унинг тарихи, маданиятини идеаллаштириш бошқа миллатлар вакил-ларининг миллий туйғулари ва нафсониятларига бирмунча те-гиб кетади. Бу миллий туйғулар миллатчилик туйғуларига ай-ланиб кетиши мумкин. Бу энг хавфли нарса. Шунинг учун ҳам бу масалада ҳушёрлик, назокат, инсоф, диёнат, камтарлик, қуюшқондан чиқиб кетмаслик, ўзга миллат кишилари тили, маданияти, тарихи, анъана ва удумларини астойдил ҳурмат ки-лиш талаб қилинади.

Шуни таъкидлаш керакки, мамлакатимизда биронта ҳам халқ ва миллат ўзидан бошқа халқ ва миллатлардан, умумий жаҳон цивилизациясидан ажралган алоҳида тарихга эга эмас. Миллатлар бошқа халқларнинг ютуқларидан фойдаланмай ту-риб ривожлана олмайдилар. Барча халқларнинг ижтимоий, иқ-тисодий, маданий, маънавий ривожланиш тарихи бир-бири би-лан чирмашиб кетган. Шунинг учун ҳам ҳар бир миллат ўз доирасида чекланиб қолмай, бошқа миллатлар ва халқлар би-лан биргаликда тараққий этади.

Бутун жаҳон иқтисодий ва маънавий тараққиёти халқлар, миллатлар, элатлар, уруғлар ва шу кабилар тарихий тақдирла-рининг ўзаро боғланиши, чирмасуви, бир-бирини тўлдирishi асосида амалга ошади. Агар бирор миллат бошқа миллатлар билан умумий хусусиятларга эга бўлмаганда, иқтисодий, ма-даний, сиёсий алоқада бўлмаганда, улардан ўрганмаган ва ўзидаги ютуқларни бошқалар билан баҳам кўрмаганда эди, У баххсиз_ми.плат бўлган бўлур эди. Бундай миллат жаҳон ^{ций}"

нинг самараларидан фойдалана олмаган бўларДИ-улуғворлиги миллий маҳдудликда эмас, балки кусусиятларга эга эканлигида, жаҳон цивилизация-т ҳиссасидадир. Айни чоқда бошқа бир нарсани ҳа

> ит қилмаслик керак. Гап шундаки, миллий ма

А

2 ^

дие^ 0

чий қадриятларни умуминсоний манфаатлар ^а тама-қарши қўйиш, муайян ижтимоий, "Н^{11С}н. хммоларни қайсидир миллат ва элатнинг ма равишда ҳал этишга интилиш, миллий м

лаат баҳонасида миллий худбинликни, текинхўрликни олқишлаш мяллатлараро муносабатлар тараққиётига салбий таъсир ўтказди. Бир миллатнинг манфаат ва қадриятлари бошқа миллат-**икидан** ажралмаган ҳолда ўрганилиши керак. Мамлакатимизда яшовчи ҳар бир миллат ва элат сингари ўзбек халқининг ҳам ўзига яраша ажойиб моддий, маънавий, тарихий қадриятлари бор. Уларни оқилона ва ҳолисона ўрганиш мустақиллик шарбитадаги иқтисодий, маданий ва маънавий тараққиётнинг асосий шароитларидан биридир. Инсоний ва миллий қадриятларга ёндашишда илмий ва ҳолисона иш тутиш керак.

Миллий маданият ва анъаналарга, миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш — миллатнинг ўзига ҳурмат билан қарашининг асосий бўғинидир.

Халқларимизнинг яхши анъаналари, удумлари, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, меҳмондўстлик, яхши қўни-қўшничилик, катта ва кичиклар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги ҳурмат сингари ажойиб инсоний хислатлар қайта тикланмоқда. Минг йиллар мобайнида шаклланган маънавий ва миллий қадриятлар ҳозирги даврда яратилган маънавий бойликлар билан қўшилиб тараққиётимизни тезлатади, ғоявий ва маънавий покланишни таъминлашга кўмаклашади, албатта.

! Халқимизнинг буюк фарзандлари хотирасини абадийлаштириш, уларнинг кадр-қимматини тиклаш, таваллудларини ўтказишда республикаимизда кейинги вақтларда кўп хайрли ишлар қилинмоқда. Шулардан бири — ўзбек халқининг атоқли фарзанди Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллиги кенг нишонланганлигидир. Шароф Рашидовнинг тўйи умумхалқ тўйига айланиб кетди, чунки у ўз ҳаётини тўла-тўқис халққа хизмат қилишга сафарбар этган олижаноб инсон эди. У ватанимиз бошига қийинчиликлар тушган кунларда ҳам, унинг бахт-саодатли кунларида ҳам доимо халқ билан бирга эди.

Инсон қадрини эъзозлаш, унинг обрў-номусини тиклашда минтақамиздаги шаҳарлар, жойлар, вилоятлар, туманлар, хўжаликлар, мактаблар, кўчаларга халқимизнинг улуғ фарзандлари номларининг берилиши тарбиявий аҳамият касб этади. Лекин ^бундай ишлар шошма-шошарлик билан эмас, балки оқилона ҳал қилиниши лозим. Бизнингча, Хоразмий, Амир Темур, Улугбек, Навоий, Бобур каби буюк инсонларнинг муборак номларини йирик илмий марказлар, машхур дорилфунунлар, Ҳарбий ўқув билимгоҳларига берилса тарихий ҳақиқатга мос тушган бўлур эди.

Инсониятни эъзозлаш, унинг кадр-қимматини жойига қўйиш — бу миллий қадриятларимизни тиклаш, халқимизнинг қадимий ва бой тарихига, унинг анъаналари ва урф-одатларига ҳурмат билан қараш демакдир.

! Узбекларнинг миллий маданияти ва қадриятлари Ватанимизда биз билан бирга яшаётган ва Ўзбекистон Республикасида садоқатли бўлган барча халқлар билан ўзаро ҳамкорликда

тикланади, чунки миллий кадриятларнинг тикланиши ва **ривож** ланиши умумбашарий кадриятлардан, бизнинг кўп **миллатлӣ** жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас. "

Умуминсоний кадриятлар ривожда миллий кадриятлар қанчалик муҳим аҳамият касб этса, ўз навбатида умумбашарий кадриятларга таянмасдан туриб миллий кадриятлар ҳам мукамал ривожлана олмайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам диалектик алоқадорлик асосида ривожланиб, такомиллашиб боради. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи,— деб таъкидланади **И. Каримов** томонидан — халқимизнинг **умумди**. Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи,—дэб таъкидланади **И. Каримов** томонидан — халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидир. Халқимиз **адолат** тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша а-сраб-авайлаб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир¹.

Миллий маданият ва кадриятларнинг мазмуни ва моҳиятини билиш, уларга эътиқод қўйиш, ёш авлодда инсонпарварлик ва ватанпарварлик туйғусини шакллантиради, Ватан бахт-саодати ва миллий истиқлолимиз йўлида фидокорона меҳнат қилишга, комил инсон бўлиб вояга етишига ундайди.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Маданиятнинг моҳияти, асосий турлари, ва ўзаро алоқадорлиги вимадан иборат?
2. Миллий маданиятимизнинг тоталитар сиёсий тузуми шароитидаги аянчли аҳволи ва унинг оқибатлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг?
3. Кадриятларнинг маъноси ва асосий турлари нималардан иборат? Миллий ва умуминсоний кадриятлар муштараклиги, ўзаро муносабати, уларнинг намоён бўлиш шакллари қандай эканлигини айтинг.
4. Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда маданият, маънавият ва кадриятларга муносабатнинг жиддий равишда ўзгарганлиги ҳақида баҳс ва мунозаралар уюштиринг.

V БУЛИМ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

XII БОБ. ЖАМИЯТНИ ФАЛСАФИИ АНГЛАШ АСОСЛАРИ

1. Жамият тушунчаси. Ишлаб чиқариш усули — жамиятнинг моддий асоси

Инсоннинг бахтли ҳаёт кечирishi, маънавий камолоти, унинг тақдирини жамият билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам жамият нима, у қандай қилиб пайдо бўлган, жамият тараққиёти-нинг манбаи нимада каби саволлар кишиларни доимо қизиқтириб келган.

Г Жамиятнинг келиб чиқиши, унинг тараққий этиш қонуниятлари ҳақида Шарқ мутафаккирлари Форобий, Беруний, ибн Сино ва бошқалар бир қанча ажойиб фикрларни илгари сурганлар.

| Форобий ҳам жамият инсонларнинг хошиши билан ўзларига керак бўлган истеъмол маҳсулотларини биргалашиб ишлаб чиқариш ниятида ташкил этилган жамоа бирлашмаси, деб ёзди ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» асарида.

; «Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганлари туфанли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.»¹

Берунийнинг фикрича, жамият инсонлар томонидан «шартнома» асосида тузилган. Унингча, «инсон ўз эҳтиёжларини тушуниб, ўзига хос ўхшаш кишилар билан бирга яшашнинг зарурлигини англай бошлайди. Шунинг учун ўзаро келишувчанлик қабилдаги «шартнома» тузишга киришади. Одамларнинг биргаликдаги турмуши инсонни ҳақиқий қудратга, унинг эҳтиёжларини қондиришга олиб келмайди, бунинг учун яна меҳнат қилиш ҳам зарурдир.»²

Ибн Сино жамиятда инсонлар ўзаро ёрдам асосида яшашлари керак, жамият кишиларнинг ўзаро келишуви асосида қабул қилнадиган адолатли қонунлар асосида яшашлари зарур деб таъкидлайди.

Немис файласуфи Гегелнинг кўрсатишича, жамиятнинг тарихий тараққиёти, унинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларнинг асосий сабаби «мутлақ ғоя»га боғлиқдир. У ўзининг «Фалсафа тарихи» асарида «мутлақ ғоя» кишилик жамияти тарихини ҳаракатга келтирувчи куч, деб кўрсатади. Табиат ва жамиятнинг тараққиёти ҳам, ижтимоий муносабатлар тараққиёти ҳам «мутлақ ғоя», абадий рух тараққиётидан келиб чиқади, деган қараш Гегель фалсафасининг асосий ғоясини ташкил этади.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 186- бет.

¹ Буюк сиймолар, алломалар, Т., 1995, 51- бет.

Жамият тараққиёти сабабларини ғояларга боғлаб тушунтириш, дунёни ақл идора қилади деб ҳисоблаш фақат Гегель таълимоти учунгина эмас, балки Фейербах фалсафасига ҳам хос хусусиятдир.

Фейербах жамият тараққиётини динга боғлиқ деб билди ва уни дин тараққиётидан келтириб чиқармоқчи бўлди. «Христианликнинг моҳияти» деган асарига жамият тарихида рўй берган барча ўзгаришлар диний таълимотлар, қарашлар' ўзгаришидан келиб чиқади деган фикрни илгари суради. Динни тақомиллаштириш ёки янги бир дин ўйлаб топиш, Фейербахнинг фикрича, жамиятни ўзгартириш йўли ҳисобланади.

Европада яшаган социологлар орасида жамият ҳақидаги фанга илғор ғоялар қўшган олимлар инглиз буржуа иқтисодчилари В. Петти, А. Смит ва Д. Рикордо, Уйғониш даврининг тарихчилар Тьерри, Гизо, Минье ва бошқалардир.

Жамият тараққиёти қонунларини маълум даражада тўғри изоҳлаш соҳасида рус илғор демократларининг ҳам ҳиссаси бор.

Утмишдаги социологлар жамият масалаларини тушунтиришда, биринчидан, ижтимоий ҳаётда ишлаб чиқариш усулининг ролини баҳолай билмадилар, иккинчидан, ижтимоий ҳаёт ривожланишида халқ оммаси асосий ҳаракатлантирувчи куч эканлигини кўрсата олмадилар, учинчидан, кишилик жамиятида ҳам табиатдаги сингари ўзига хос объектив ривожланиш қонунлари борлигини, ижтимоий ҳаётнинг бир бутун ва яхлитлигини англаб етмадилар, тўртинчидан, кишилик жамияти тараққиёти сабабини илоҳий кучларга, айрим шахсларнинг фаолиятига, турли ижтимоий ғояларга боғлаб, идеалистик ва метафизик нуқтаи назар доирасида чекланиб қолдилар.

Илмий фалсафа ва социологияда жамият тушунчаси кенг ва тор маънода ишлатилади. Кенг маънода бу тушунча табиатдан ажралиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми, ўз-ўзидан ривожланиб турадиган кишилар ҳаётининг фаолиятларининг мажмуини ифодалайди, тор маънода эса у кишилик тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тузумнинг аниқ турини англайди.

Кишилик жамияти табиат тадрижий тараққиётининг **муайян бир** босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар йиғиндиси. Кишилик жамияти тараққиёти оламда рўй **бераётган** умумий қонуният жараёнининг муҳим бир таркибий қисмини ташкил этади ва у табиатда рўй бераётган диалектик **ривожланиш** билан бевосита боғлангандир.

Табиат тараққиётининг олий маҳсули бўлган жамиятни кишиларнинг фаолияти яратади, шу билан бирга одамнинг ўзи ҳам тарихнинг, ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг маҳсулидир.

Кишилик жамияти одамларнинг ишлаб чиқариш фаолият асосида вужудга келган. Ишлаб чиқариш жараёнида **кишилар** ўзаро муайян ижтимоий алоқа ва муносабатларда бўладилар. Бу алоқа ва муносабатлар барча ижтимоий муносабатларни •

йУ жумладан, кишилар ўртасидаги мафкуравий муносабатларнинг ҳам асосидир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг жаъмицжтимоний муносабатлар деб аталадиган нарсани, яъни жамиятнинг вужудга келтиради, вужудга келтирганда ҳам тарихий тараққиётнинг муайян босқичида турган жамиятнинг вужудга келтиради.

Илмий фалсафа жамиятга мавхум, ғайритарихий қарашга, яъни уни вақт билан ва унинг ўзи турган муайян тараққиёт босқичи билан боғланмаган ҳолда изоҳлашга асосланган метафизик тушунишни кескин танқид қилиб, умуман жамият йўқ бўлмайди, балки тарихий тараққиётнинг муайян босқичида турган, ўзига хос хусусиятга эга бўлган жамият мавжуддир, деб «исоблайди. Жамият тараққиёти зарурий, қонуний жараён бўлиб, бу тараққиёт кишилар иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонунлар асосида амалга ошади.

В Жамият қотиб қолган эмас. Инсоният сингари ҳар бир алоҳида жамият ҳам кишилар иродаси, истагидан қатъи назар, ўзига хос объектив қонунларга биноан ривожланади, эскиси янгиси билан алмашади. Инсоният жамияти ўтмишдан келажакка томон юксалиб, илгарилаб бораверади. Жамият тараққиёти асосини меҳнат, ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларга мувофиқ бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари ташкил этади.

В Моддий ишлаб чиқариш жамият ҳаётининг асосидир. Кишиларнинг маънавий ҳаёти моддий ҳаётнинг инъикоси, деган гоё ҳозирги илмий социологиянинг туб масалаларидан биридир.

Г Моддий ишлаб чиқариш кишилиқ жамиятида яшашнинг энг муҳим шартидир. Ишлаб чиқариш жамият ривожланишининг барча томонларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Г Моддий бойликларни табиат инсонга тайёр ҳолда етиштириб бермайди. Табиат бахш этган нарсалар билан ўз эҳтиёжларини қондирувчи ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, инсон тирикчилиги учун зарур бўлган моддий буюмларни ўзи ишлаб чиқаради. Ҳайвонлар табиатга мослашади. Инсон эса табиатга фаол таъсир кўрсатиб уни ўзгартиради, ўзлаштиради ва ўз мақсади иўлида ундан фойдаланади. Инсон ишлаб чиқариш қуроллари ёрдами билан табиатга таъсир қилади, ишлаб чиқаришни амалга оширади.

В Моддий бойликларга эга бўлиш учун уларни ишлаб чиқариш керак; Ишлаб чиқариш қуроллари бўлмаса моддий бойлик яратиш бўлмайди. Меҳнат қуроллари эса табиат инсонга ҳадя этмайди. Моддий бойликка эга бўлиш учун ҳам, ишлаб чиқариш қуроли яратиш учун ҳам меҳнат қилиш керак.

[Инсон ҳаётининг абадий шarti бутун инсоният тарихининг асоси бўлган моддий бойликлар яратиш қуйидаги уч жиҳатни ўз ичига олади; 1) мақсадга мувофиқ фаолиятни, яъни меҳнатни; 2) меҳнат предметларини, турли хилдаги табиий материалларни (ишланган материалларни ҳам); 3) меҳнат предметларига таъсир кўрсатиш учун хизмат қиладиган меҳнат воситаларини (уларнинг асосий таркибий қисми ишлаб чиқариш қу-

роллари дир, ишлаб чиқариш қуроллари асбоблар, машиналап автоматлар ва бошқалардан иборат дир).

Ишлаб чиқариш ҳамisha ижтимоий хусусиятга эга бўлиб икки хил муносабатларни, яъни кишиларнинг табиатга ҳамда бир-бирларига бўлган муносабатларни ўз ичига олади. Демак жамиятнинг ўзгариш ва ривожланиш тарихи, бу даставвал' моддий бойликлар ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тарихи ҳамда асрлар давомида бирининг ўрнини иккинчиси зарури равишда оладиган ишлаб чиқариш усуллари тарихидан иборат дир.

Моддий ишлаб чиқариш усулининг ўзи нимадан иборат? **Ишлаб** чиқариш усули моддий бойликларни ишлаб **чиқариш** жараёнидаги ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб **чиқариш** муносабатларининг бирлигидан иборат. Ишлаб чиқариш. бу **икки** муҳим томоннинг ўзаро алоқадорлигисиз меҳнат **қилиш** ҳам, моддий неъматларни яратиш ҳам мумкин эмас.

Моддий бойликлар ишлаб чиқармоқ учун аввало меҳнат предметлари ва меҳнат воситаларига эга бўлмоқ зарур. Инсон меҳнати қаратилган буюмлар меҳнат предметлари деб аталади. Меҳнат предметлари ишлаб чиқариш жараёнида муҳим ўрин тутаети. Меҳнат воситаларига, аввало, ишлаб чиқариш қуроллари, меҳнат предметларига таъсир кўрсатишда инсон томонидан фойдаланиладиган машиналар, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқалар киради. Меҳнат воситалари, яъни меҳнат жараёнининг моддий элементлари ҳам бўлиб, ишлаб чиқариш воситаларини ташкил қилади.

Барча меҳнат воситалари ичида ишлаб чиқариш қуроллари ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун, демак, жамиятни ривожлантириш учун энг катта аҳамиятга эга. Одамлар меҳнат қуроллари сиз ишлаб чиқара олмайдилар. Инсон ана шу қурооллар ёрдами билангина тирикчилик воситаларини ҳосил қилади.

Меҳнат қурооллари ишлаб чиқариш жараёнида жуда катта роль ўйнаса ҳам, одамсиз бу қурооллар яратилмайди, ишлатилмайди. Ҳар қандай меҳнат қуроли, инсон амалий фаолияти самарасидир. Инсон меҳнат қуроолларининг яратувчисигина эмас, шу билан бирга ундан фойдаланувчи, уларни доимий равишда такомиллаштирувчи ҳамдир.

Ишлаб чиқариш қуроолларини яратиш ва уларни ишлатиш одамларнинг фаолиятисиз бўлмайди. Демак, инсон — ишлаб чиқарувчи кучларнинг энг муҳим бўлаги, жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи фатида инсон янги машина ва механизмларни ихтиро қилади. ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этади, илмий кашфиётлар қилади, фан ва техникани, адабиёт, санъат ва маданиятни ривожлантиради, янги технологияни яратади. Инсоннинг олимими, тажрибаси, малакасига таяниб ишлаб чиқаришни амалга оширади. Инсон фақат ишлаб чиқарувчи кучдан иборат эмас. Шу билан бирга у ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳамдир.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларнинг асосий қисмлари хусусида, ҳозирги шароитда фан ва техниканинг ўсиб бораётган роли ва аҳамияти ҳақида фикр юритмасдан бўлмайди. Инсон Кшлаб чиқариш қуролларини такомиллаштира бориб, ўзининг цшлаб чиқариш малакасини ҳам ўзгартиради.

ГИжтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий тараққиётнинг ҳозирги тарихий босқичида, фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан ижтимоий ишлаб чиқаришда, инсон амалий фаолияти-ШИГ барча соҳаларида мунтазам равишда фойдаланмасдан туриб олға ривожланиб бўлмайди. Моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат унумдорлигининг ўсиб бориши ҳам шунга бевосита боғлиқ. Фан ишлаб чиқаришга, халқларнинг турмуш даражаси, маданияти, ахлоқи, дунёқарашига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ҳозирги пайтда ишлаб чиқаришни замонавий меҳнат қуроллари билан таъминлашда, жамият тараққиётида фаннинг туган ўрни ва аҳамияти бекиёс даражада кучайди.

[XX аср учун аҳамиятли бўлган хусусият шундан иборатки, бу даврда шунчалик кўп илмий кучлар ҳаракатга солиниб юборилдики, тарихдаги ўтмиш даврлардан ҳеч бири бу қадар кучларни ҳатто ҳаёлига ҳам келтира олган эмас. Ҳозирги авлод кўз ўнгида табиатнинг бугунга қадар инсон учун мавҳум ва номаълум бўлиб келган кучлари, ҳодиса ва жараёнлари билиб олиниб ижтимоий ишлаб чиқаришда фойдаланилмоқда.

Фан ва техника тараққиёти ишлаб чиқариш янпидан-янги тармоқларининг юзага келиши ва турмушда қўлланишига замин яратади. Радиотехника, радиоэлектроника, электрон техникаси, синтетик кимё, ядро энергетикаси, сунъий тўқималар кимёси, электрон ҳисоблаш машинаси — булар ва бошқа шу кабилар фан ва техниканинг янги замонавий тармоқларидир. Инсониятнинг атом энергиясини эгаллаш, коинотни ўзлаштириш, автоматлаштириш, кибернетика, математика, физика, биология фанлари ютуқларидан фойдаланиш борасида эришган натижалари ҳайрон қоларлик даражада сон-саноксиздир. Демак, ҳозирги шароитда ишлаб чиқарувчи кучлар, айниқса саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жаҳон миқёсда тезкорлик билан ривожланаётган экан, бу албатта, фан ва маданиятнинг таъсири, уларнинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга, ишлаб чиқаришнинг эса, фаннинг технологик татбиқига айланиб бораётганлигининг қонуний оқибатидир.

Юқорида таъкидланганидек, ишлаб чиқарувчи кучлар моддий ишлаб чиқариш усулининг фақат бир томонидир. Унинг иккинчи муҳим томони ишлаб чиқариш муносабатларидир. Инсоният тарихининг кўрсатишича, одамлар моддий бойликларни ишлаб чиқариш жараёнида ва табиат кучларидан фойдаланишда якка-якка ҳолда, бир-бирдан ажралган ҳолда, танҳо дам тариқасида иш кўрмайдилар. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар ўзаро бир-бирлари билан муайян алоқа боғлайдилар, биргалашиб, жамоа бўлиб, жамият бўлиб ишлаб чиқарадилар.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида кишилар

хоҳлаш-хоҳламасликларидан катъи назар, бирон-бир тарз **бир-бирларига** боғлиқ бўладилар, ҳар бир ишлаб **чиқарувчи** нинг меҳнати эса ижтимоий меҳнатнинг кичкина **бир қисмиг**" айланади. Ишлаб чиқариш ҳар доим ва ҳар қандай **шароитда ижтимоий** хусусиятга эга бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатлари ёки иқтисодий муносабатлардир. Моддий муносабатлар одамлар ўртасидаги барча мавжуд муносабатларнинг энг асосийси ва муҳимидир. Улар бошқа ҳамма ижтимоий муносабатларни — турли гуруҳлар, табақалар ўртасидаги, жамият билан шахс ўртасидаги муносабатларни белгилайди. Маънавий, мафкуравий, ижтимоий сиёсий, оилавий, ахлоқий ва бошқа муносабатлар ҳам ишлаб чиқариш муносабатларига ёки моддий муносабатларга боғлиқ.

Ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини мулкчилик шакли ташкил этади. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳар қандай тарихий тури худди шу мулк шаклига, яъни ишлаб чиқариш воситалари кимнинг ихтиёрида эканлигига боғлиқ.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисидаги қо- нун»га мувофиқ, ҳозир жамиятимиз иқтисодий негизини қуйи- даги мулк шакллари ташкил қилади: 1) хусусий мулк; 2) шир- кат (жамоа) мулки; 3) давлат мулки; 4) аралаш мулклар; 5) бошқа давлатлар ҳамда халқаро ташкилотлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки.

Ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик шакллари* нинг хусусиятлари ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўрта- сида бўладиган муносабатларни белгилайди.

Ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқариш воситалари- га эгаллик қилишдангина иборат бўлмай, кишилар ўртасидаги мулкий муносабатлардан келиб чиқадиган турли ижтимоий гу- руҳлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда уларга боғлиқ бўлган маҳсулотларни тақсимлаш шаклларида ҳам иборатдир.

Ишлаб чиқариш воситалари объектив муносабатлардир- Улар айрим шахсларнинг хоҳиш-иродаси билан ўрнатилмай, балки ишлаб чиқариш муносабатларининг аниқ тараққиёт да- ражаси билан белгиланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари юқорида кўриб ўтганимиздек, ишлаб чиқариш усулининг ўзаро ажралмас икки томонидир. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш муносабатларисиз, ишлаб чиқариш муносабатлари эса ишлаб чиқарувчи кучларсиз мавжуд бўлмайди. Уларнинг диалектик бирлигисиз ишлаб чиқариш жараёни содир бўлмаи- ди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини, ишлаб чиқариш муносабатлари эса унинг ижти- мой шаклини ташкил этади. Диалектиканинг мазмунисиз шак- л шаклсиз мазмун бўлмаслиги ҳақидаги назарий қоида ^{ишД} ^а ^п чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг бир лиги асосида ривожланиш қонуниятлари моҳиятини ^{ан!} ^л ^м олишда методологик асосдир. Мазмун шаклга нисбатан му^Х ¹ I

дзл қилувчи бўлганидек, ишлаб чиқариш усулининг мазмуни бўлган ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқариш муносабатларининг иқтисодий шаклини белгилаб беради.

I Моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулининг доимий равишда ривожланиб туришининг асосий қисмлари ўртасидаги ўзаро ҳақиқий алоқадорликни фалсафий нуқтаи-назардан келиб чиқиб таҳлил этиш жамият тараққиёти қонунлари моҳиятини илмий англаб олишнинг зарур шартларидан биридир.

2. Базис ва устқурма. Давлат ва сиёсий ташкилотларнинг жамият тараққиётидаги роли

Иқтисодий муносабатлар жамият маънавий ҳаётини, сиёсий, ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик муносабатларини белгилайди. Ижтимоий гуруҳлар, табақалар, миллатлар, сиёсий партиялар, турли уюшмалар, қасаба уюшмалари, диний муассаса қабилалардан иборат бўлган жамият сиёсий ташкилотларининг моҳиятини ва фаолияти йўналишини жамиятнинг ишлаб чиқариш усули, ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусияти белгилайди.

Базис ва устқурма ижтимоий муносабатларнинг ўзаро алоқасини очиб берадиган энг муҳим фалсафий тушунчалардир. Ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий муносабатларга бўлинади. Маънавий муносабатлар моддий муносабатлар устида устқурмадир.

Базис юнонча сўз бўлиб, «асос», бошқача қилиб айтганда, «пойдевор», «негиз» деган маъноларни билдиради. Базис деганда муайян жамиятнинг иқтисодий тузилишини ташкил этган ишлаб чиқариш муносабатлари мажмуини тушунмоқ керак.

Ҳар қандай базиснинг ўзига хос устқурмаси бўлади. Устқурма муайян иқтисодий базис асосида вужудга келадиган турли ижтимоий гоьлар, ҳар хил сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадий, фалсафий қарашлар ва шуларга мувофиқ келадиган муассасалар, ташкилотлар ҳамда шу гоьларни амалга ошириш жараёнида инсонлар билан турли ташкилот, муассасалар ўртасида юзага келадиган муносабатлар йиғиндиси.

Ҳар бир муайян жамият ўзига хос базис ва унга мувофиқ келадиган сиёсий устқурмага эга. Базис билан устқурма ўзаро алоқадорликдадир. Устқурмани базис вужудга келтиради ва у базис билан чамбарчас боғлиқ. Базис қандай бўлса, устқурма ҳам шунга мувофиқ бўлади.

Базис устқурмага нисбатан белгиловчидир. Бу қуйидагилардан иборат: 1) устқурмани базис вужудга келтиради, чунки Устқурма базис учун хизмат қилади. Устқурма базиснинг шаклланиши ва мустаҳкамланишида унга ёрдам беради, умри тугаган эски базис ва унинг эски устқурмасини тугатиш учун қураш олиб боради; 2) жамиятнинг иқтисодий базисида содир бўладиган ўзгаришлар, эртами-кечми, барибир, устқурмада ҳам ўз яфодасини топади; 3) агар базис ўзгарса ва тугаса, унинг уст-

курмаси ҳам ўзгаради ва тугайди. Агар янги базис пайдо бўлса, унга мувофиқ келадиган устқурма ҳам пайдо бўлади.

Устқурма базисга нисбатан нисбий мустақилликка эга. Устқурма нисбий мустақиллигининг муҳим кўринишларидан бири — унинг ворислик асосида ривожланишидир.

Устқурманинг нисбий мустақиллиги унинг иқтисодий базисга кўрсатадиган фаол таъсирида ҳам намоён бўлади. Устқурма базисининг пайдо бўлиши ва мустақамланиши учун кўмаклашади. Агар устқурма ўз базисини фаоллик билан ҳимоя қилмаса, у ўз сифатидан маҳрум бўлади, яъни устқурма бўлмай қолади.

Сиёсий устқурма иқтисодий базисдаги ўзгаришларни шунчаки суёт акс эттирмайди. У ўз навбатида иқтисодий базисга иқтисодиётга фаол таъсир кўрсатади, жамият тараққиётининг умумий оқимига узвий равишда қўшилиб кетади. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда жамиятимизнинг сиёсий тузилишини такомиллаштириш, сиёсий ташкилотлар, муассасалар ишларини янада жонлантириш, кишиларнинг маънавий ҳаётида амалга оширилаётган йирик ўзгаришлар бежиз эмас, албатта.

Жамиятнинг ўз-ўзидан ривожланиб ва такомиллашиб туришида давлат, сиёсий партиялар ва ижтимоий ташкилотлар катта ўрин тутаяди.

Синфий антогонистик жамиятда давлат бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилиши учун хизмат қиладиган қуролидир. Иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлик қилувчи, яъни ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилувчи синф учун давлат мазлумлар ва эксплуатация қилинувчиларни бостирувчи кучли қуролдир.

Муайян жамиятнинг иқтисодий базиси тепасидаги устқурманинг муҳим қисми бўлган давлат бу базисни мустақамлаш ва ҳимоя қилиш учун барча чораларни кўради.

Давлатнинг асосий белгиси жамият ижтимоий ҳокимиятнинг мавжудлиги бўлиб, бу ҳокимият ўз навбатида қуроли кучга — армия, полиция, жандармерия ва шу кабиларга таянади.

Бир-бирига қарама-қарши синфларга бўлинган жамиятда эса қуроли кучлар ҳукмрон синф кўлида бўлиб, халқни бостириш учун, уни бир ховуч эзувчиларга бўйсундириш учун хизмат қиладди. Ваколатли органлар (парламентлар)дан бутун бошли амалдорлар армиясига эга бўлган жуда катта расмиятчиликка асосланган бошқарув аппаратида, қидирув, суд ва прокуратура органлари, турма ва концлагерлардан шу мақсадларда фойдаланилади. Ана шуларнинг ҳаммаси ҳукмрон ҳокимиятнинг ижтимоий, сиёсий устқурмасини ташкил этади. Мавжуд қуроли кучларни сақлаб туриш учун давлат меҳнаткашлар оммаси гарданига солиқ, заём ва шу кабиларни юклайди. Бу ҳам давлатнинг белгисидандир.

Давлатнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «а»* шилар ибтидоий жамиятдагидек қариндошлик белгилари бўлиши»¹¹

„а эмас, балки ҳудудий белгилар бўйича жойланади. Худудлар (Зўйича жойлашиш — ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнатнинг тобора тақсимланиб бориши, савдонинг, товар алмашувининг ўсиши натижасидир.

| Давлат ўз фаолиятида ички ва ташқи вазифаларни бажаради. Эксплуататорлик давлатнинг ички вазифаси — меҳнаткашлар оммасини ўзига бўйсундиришдан иборатдир. Бу ўша давлатнинг моҳиятида ҳамда унинг ички сиёсатида мазлум синфларга қарши олиб борилган ишларида ўз ифодасини топади.

: Эксплуататор давлатнинг ташқи вазифаси — ўзга давлат ерларини босиб олишдан ёки ўз ерини ташқаридан бўладиган хужумлардан сақлашдан иборат. Бу вазифа муайян давлатнинг чет давлатлар билан муносабатида ҳамда унинг ташқи хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топади. Ташқи сиёсат ички сиёсатдан келиб чиқади, у ички сиёсатнинг давомидир.

I Давлатлар қандай ижтимоий синфга хизмат қилишларига, қандай иқтисодий заминда, иқтисодий базисда юзага келганларига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар. Тарихда давлатнинг турли турлари маълумдир. Давлатнинг ҳар бир турига идора қилишнинг турли шакллари, яъни ҳукмрон синфнинг ҳукмронлик тартиботлари — ташкилотлари ҳосилдир. Идора қилиш шакллари ҳар бир айрим мамлакат тараққиётининг аниқ тарихий шароитларига, мамлакатдаги синфий кучлар нисбатига, ташқи вазиятга боғлиқдир. Бирок, идора қилиш шакллари қанчаликхилма-хил бўлмасин, улар қанчалик ўзгариб турмасин, давлатнинг тури, унинг моҳияти, маълум иқтисодий тузум доирасида ўзгармай қола беради.

: Масалан, кулдорлик давлатининг идора қилиш шакллари қуйидагилар ташкил этган эди: монархия (бир кишининг ҳокимияти), аристократия (нисбатан кичик озчиликнинг ҳокимияти), демократия (кўпчиликнинг ҳокимияти).

Феодал давлати ҳам турли идора шаклларида ўз фаолиятини юргизган. Уларга қуйидагилар киради: монархия, республика. Буржуа давлатининг шакллари ҳам хилма-хилдир: Республика (АҚШ, Франция, Италия ва бошқалар). Чекланган монархия. Англия, Бельгия), фашистлар диктатураси (Гитлер Германияси, Франко Испанияси ва ҳоказолар).

K Ҳокимиятни идора этишнинг барча шакллари муайян давлатнинг ички ва ташқи функцияларини бажаришга қаратилгандир.

Давлат ҳокимиятининг мустаҳкамлиги, истикболи унинг халқ оммасининг манфаат ва эҳтиёжларини қай тарзда ифода этишига бевосита боғлиқ. Шунинг учун давлат ҳукмрон синфлар, ижтимоий гуруҳлар билан бир қаторда муайян даражада кенг халқ оммасининг ҳам талаб ва истакларини бажаришга хизмат қилади. Бу биринчи навбатда халқ оммасининг сиёсий фаолияти, уюшқоқлиги ва талабчанлигига бевосита боғлиқдир.¹ Шунингдек, халқ оммаси манфаатларининг қай йўсинда ифода-Даниши давлатнинг хусусияти ва бошқариш шаклларида ҳам

тааллуклидир. Шунинча назарда тутиб халқ оммаси давлатни демократик асосда бошқариш учун кураш олиб боради.

Жамиятнинг олға томон ривожланиб ва тараққий этиб туришида сиёсий партиялар алоҳида ўрин тутди. Сиёсий партиялар ижтимоий синф ёки қатламнинг фаол вакиллари **муайян** мақсад йўлида бирлаштириб, уларга раҳбарлик қилади. **Сиёсий** партиянинг пайдо бўлиши жамиятнинг синфларга бўлиниши синфий кураш тарихи билан бевосита боғлиқ. Синфларга бўлинишга асосланган жамиятда душман синфлар орасидаги " кураш маълум тараққиёт босқичига етгач, муқаррар равишда сиёсий курашга айланади. Синфларнинг яхлит, тўла ва тобиға етган сиёсий курашнинг ифодаси партиялар курашидир.

Сиёсий партиялар маълум бир синфларнинг, табақаларнинг манфаатларини ифодалайди ва уларга хизмат қилади. **Сиёсий** партияларни жуда масъул вазифаларга сайлаиб қўйиладиган йўлбошчилар деб аталадиган энг обрўли, тажрибали кишилардан иборат бирмунча барқарор гуруҳлар идора қилади.

Партия билан айрим синфнинг, табақаларнинг ўзаро бirligi уларнинг айнан бир хиллигини, тенглигини билдирмайди. Партиялар синфлардан фарқ қилади. Бу шундан иборатки, партия ҳеч қачон бутун синфни ўз ичига олмайди, унинг фақат бир қисмидангина иборат бўлади. Партиялар маълум сиёсий мақсадни кўзлаб олган равишда уюшган муайян ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг фаол вакиллари бирлашмаларидир.

Тараққий этган капиталистик мамлакатларда монополистик доиралар билан кенг халқ оммаси ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви кўпгина ижтимоий гуруҳ ва йўналиш вакиллари ўз ичига оладиган ва умумдемократик талабларни илгари сурадиган сиёсий партияларнинг шаклланишига олиб келади. Бундай партиялар мустамлакачилик асоратидан қутилган қўпгина мамлакатларда ҳам тузилиб ижтимоий тараққиёт учун фаолият кўрсатмоқда.

Сиёсий партиялар каби жамоат ташкилотлари ҳам жамиятнинг сиёсий, ижтимоий ва хўжалик ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Улар ўз вазифаларини ўзига хос шакллар ва усуллар асосида бажарадилар.

Жамоат ташкилотлари, уюшмалари ихтиёрийлик **асосида** барпо этилган бўлиб, Низомлари ва ҳаракат дастурларини ўзлари қабул қиладилар, ўз ваколатларига кирган масалаларни ўзлари мустақил ҳал этадилар. Уларнинг бутун фаолияти ^{Ў³} ўзини бошқариш, демократик норма ва асос эътибор **асосида** олиб борилиши лозим.

3. Тарихий жараённинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари

Жамият тараққиёти инсон фаолиятининг ифодасидир- Ки^ шилар ўртасида содир бўладиган хилма-хил алоқа ва муносабатлар, уларнинг ҳақиқий воқеликка, табиатга бўлган муносабатлари амалиётда ўз ифодасини топади.

Амалиёт кишиларнинг шундай фаолиятдирки, бу фаолият жамиятнинг яшаши ва ривожланишини таъминлайди.

Инсон ўзининг амалий фаолиятида ҳақиқий оламга таъсир этадн, уни ўз эҳтиёжлари асосида ўзгартиради. Инсон ўз амалий фаолияти жараёнида ижтимоий муносабатларни ривожлантиради, моддий бойликлар яратади, маданиятни юксалтиради. Ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши инсон ижтимоий амалиёти тарзида содир бўлади.

Инсонлар ўз тарихларини ўзлари яратадилар, уни ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолатларда яратадилар. Кишиларнинг онг, иродасига боғлиқ бўлмаган, улар фаолияти мазмунини белгилайдиган шароитлар ҳақиқий шарт-шароитлар деб аталади. Субъектив омил дейилганда эса халқ оммаси, партиялар, алоҳида кишиларнинг янги жамиятни барпо этиш ва мустаҳкамлаш йўлида фаол онгли иштирок этишлари, иродаси, уюшганлиги назарда тутилади.

Мужассамлашган шарт-шароитлар ва субъектив омил ўзаро диалектик алоқадорликдадир. Улар бир-бирини тўлдиради, ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатади. Аммо субъектив омилнинг хусусиятини, тузилишини ва йўналишини ҳақиқий шарт-шароитлар белгилаб беради.

Кишилиқ жамияти ривожланиши ҳақиқий қонунлар асосида рўй берса-да, лекин у кишиларнинг фаол амалий фаолиятсиз рўёбга чиқа олмайди. Бу жамият ривожланишини кишилар ўзлари хоҳлаган томонга буриб юбора оладилар, деган маънони билдирмайди. Тарихни кишилар ўз фаолиятлари асосида ривожлантирсалар-да, аммо уни умумий тараққиёт қонунларига тескари бўлган йўлга буриб юбора олмайдилар.

Кишилар фаолияти тасодифий равишда рўй берадиган кўрсўрона жараён эмас. Кишилар ўз олдларига аниқ мақсадларни қўйиб, уни амалга оширишга интилар эканлар, бу интилишларнинг заминида гавдаланган ривожланиш қонунларини билиш ётади. Табиат ва жамиятнинг таъсир этишида ҳақиқий қонунларга асосланиш инсон фаолиятининг эркин бўлишига олиб келади. Жамият тараққиётида инсоннинг билими ва фаол амалий фаолияти катта роль ўйнашига қарамай, унда гавдаланган Қонун ва боғланишларни ифода этувчи ҳақиқий шарт-шароитлар ҳал қилувчи ўринга эга. Жамият тараққий этиши учун фақат объектив шарт-шароитларнинг ўзи кифоя қилмайди, буннинг учун субъектив омиллар ҳам етилган бўлиши зарур.

Демак, жамият аъзолари қанча онгли бўлса, яъни субъектив омил роли тез ўсиб борса, жамият тараққиёти шунчалик тезлашади.

1 Тарихий жараёнлар субъекти ва унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучларига халқ оммаси киради. Халқ деганда, энг аввало, меҳнаткаш омма тушунилади.

Халқ оммаси—жамиятнинг ҳал қилувчи кучидир. Бу энг аввало унинг моддий бойликлар яратишдаги фаолиятида ўз ифодасини топади.

Жамиятнинг ривожланиш тарихи моддий бойликлар ишлаб чиқариш усуллари тарихидан иборатдир. Инсон эҳтиёжларчун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, уларни ишлаб чиқарадиган мураккаб меҳнат куроллари, асбоб-ускуналар технологиянинг ижодкори — халқ оммасидир. Ер юзидаги баъча шаҳарлар, қишлоқлар, қадимги дунёнинг қарвон йўллари катта-катта иншоотлар, суғориш каналлари ва кўприкларни халқ ўз меҳнати билан барпо этган Халқ оммаси ўз меҳнати билан Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкент, Шахрисабздаги ва бошқа улкан тарихий обидаларни юзага келтирган ва келтирмоқда.

Халқ оммаси жамиятнинг барча маънавий бойлигини яратувчи куч ҳамдир. Қишиларнинг маънавий ҳаёти гарчи улар моддий турмушининг инъикоси сифатида юзага келган бўлса-да, лекин у ўз навбатида бутун ижтимоий тараққиётга ғоят катта таъсир кўрсатади. Жамият тараққиётида, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва такомиллашувида, меҳнат унвдорлигининг ўсиб боришида илм-фан ва маданиятнинг, инсон ақл-идроки ва заковатининг қанчалик муҳим аҳамият касб этишини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Халқ оммасининг ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи куч эканлиги унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида ҳам намоён бўлади. Халқ оммаси тарих давомида бўлиб ўтган барча ўзгаришларнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланади.

Халқ оммасининг ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи куч эканлиги унинг дунё миқёсидаги ҳамкорлигида, жаҳонда тинчликни мустаҳкамлаш ҳамда ядро уруши бошланиб кетишига йўл қўймаслик учун олиб бораётган курашида ўз ифодасини топмоқда. Ҳозирги даврда табиатни муҳофаза қилиш, экология ва аҳолишуносликнинг энг ўтқин муаммоларини халқ этиш, инсоният цивилизациясини асраб қолиш, баъзи бир **мамлакатларда** ҳамон кескинлигича турган озиқ-овқат муаммосини, хавfli касалликларни бартараф этишда дунё халқларининг биргаликда ҳаракат қилишларига бўлган зарурият кучайиб бормоқда.

Халқ оммаси тарихий тараққиётнинг ҳал қилувчи кучидир, деган фикр, шахснинг жамиятда тутган ўрнини инкор этмайди.

Ҳар қандай машҳур шахсларни етказиб берадиган асосий замин — халқ оммаси, меҳнаткашлардир. Инсон онадан доҳи бўлиб ҳам, улуғ арбоб ёки пайғамбар бўлиб ҳам **туғилмайди**. У ҳар қанча донишманд бўлмасин, барибир, у халқ фарзандидир. Шахслар халқни эмас, аксинча, халқ шахсларни етказиб беради. Шахснинг вазифаси — ўзини етиштирган халқни **у^{чу}** хизмат қилиш, унинг орзу-ниятларини рўёбга чиқариш **у^{чу}** астойдил ҳаракат қилишдан иборатдир. Ана шундай **қишиларни**: тарихий шахслар, арбоблар, саркардаларни халқ доимо **қў^{ли}** лаб-қувватлайди, уларга ишонади, йўл-йўриқларига амал **қ^{ил}** лади. Бундай йўлбошчиларга халқ ўзининг иссиқ бағрини очади. Раҳбарларнинг, тарихий шахсларнинг кучи — уларнинг ом-

ма билан ҳамнафаслигида, ҳар қандай шароитда ҳам оммадан ажралмаслигида, омма билан эт ва тирноқ сингари қўшилиб, бирикиб кетишларидадир. Халқ бахтини ўз бахти деб билган, умуминсоний манфаатлар йўлида ўзининг шахсий бахтидан ғоз кечган кишиларни тарих улуғ, ҳақиқий шахслар, деб билади ва ҳеч қачон унутолмайди.

Тарихий тараққиётнинг ҳақиқий эҳтиёжларига биноан, тарих майдонига чиққан сиёсий арбоблар, муайян синф, партпя, цжтимоий табақаларнинг манфаатларини, мақсад ва вазифаларини баён этадилар, уларнинг назарий дастурини, мафкура-сини ишлаб чиқадиладар.

Шахслар ижтимоий тараққиётни тезлаштиришлари ёки секинлаштиришлари, ҳаракатнинг мақсадга эришувини осонлаштиришлари ёхуд қийинлаштиришлари мумкин, бироқ воқеаларнинг умумий йўналишини ўзгартира олмайдилар, чунки уни тарихий, ҳолис кучлар белгилаб беради. Шахслар ҳар қанча қудратли бўлмасинлар, барибир, тарихий воқеаларни ярата олмайдилар. Тарихий тараққиёт жараёнида шахсларнинг ва айрим кишиларнинг, орзу-истаклари энг кучли шахслардан ҳам кучли ва қудратлироқдир.

Шахс тарихни эмас, балки тарих шахсни яратади. Агар жамиятда бирон-бир шахсга, саркардага, буюк ихтирочига, даҳога эҳтиёж туғилса, бу эҳтиёж тарих томонидан эртами-кечми, бу ердами ёки бошқа бир жойдами қондирилади.

Атоқли сиёсий арбоблар, омманинг йўлбошчилари истаган вақтда эмас, балки жамиятни тубдан ўзгартириладиган даврларда пайдо бўлади. Бу фикр бутун инсониятга тааллуқлидир. Фан, адабиёт, санъат ва маданиятдаги даҳолар, буюк мутафаккирлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, тарихда номлари тилга олинладиган шахсларнинг ҳаммасини ҳам улуғ кишилар деб бўлмайди. Шахсларнинг хизмати тарихда ҳамиша бир хил бўлмаган. Айрим шахслар тарихий тараққиётни тезлаштириш, тарих ғилдирагини тезроқ айлантириш учун ижобий таъсир этган бўлсалар, бошқалари бунинг аксини қилган. Буюк шахс шунинг учун ҳам букжжи, у тарихий жараёни бошқаларга нисбатан чуқурроқ тушунади, жамият тараққиёти эҳтиёжларини олдиндан кўра олади ва эҳтиёжларни амалга оширишнинг назарий дастурини ишлаб чиқади. Улар ижтимоий ривожланиш қонуниятларини очиши, билиб олиши ва улардан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб бера оладиган бўлганликлари учун ҳам буюқдир. Бу борада Г. В. Плехановнинг улуғ шахслар ҳақидаги фикри эътиборга сазовордир. *Улуғ кишини улуғ қилган нарса — деган эди у,— унинг шахсий хусусиятлари, улуғ тарихий воқеаларга алоҳида қиёфа беришида эмас, уни улуғ қилган нарса шуки, унда ўз замонасининг умумий ва ўзига хос сабаблар таъсири остида пайдо бўлган улуғ ижтимоий эҳтиёжларга хизмат қилмоқ учун энг қобилиятли хусусиятлари борлигидир... Улуғ кишининг қобилиятли ва ҳақиқатан ҳам бошқаларникидан кучлироқдир... У ижти-

мой муносабатларнинг ўзидан олдинги ривожланиши туфайли вужудга келган янги ижтимоий эҳтиёжларни кўрсатиб беради-у шу эҳтиёжларни қондиришда ташаббус кўрсатишни ўз зиммасига олади. У қаҳрамондир, лекин у воқеаларнинг табиий бо-ришини тўхтата оладиган ёки ўзгартира оладиган маънодаги қаҳрамон эмас, балки шу маънодаги қаҳрамондирки, унинг фао-лияти ўта зарурий ва онгсиз жараённинг онгли ва эркин ифо-дасидир. Унинг бутун аҳамияти мана шундадир, унинг бутун кучи мана шундадир»¹.

Улуғ кишилар тарихнинг бурилиш давларида, озодлик ха-ракатлари давларида айниқса кўпроқ майдонга келадилар. Даврни, айниқса бурилишлар даврини идрок этишдан **иборат** ижтимоий эҳтиёжлар вужудга келган пайтда даврнинг ўзи ха-миша шу ишни қилиш ички эҳтиёжларига айланиб қоладиган одамларни майдонга чиқаради. Тарих буни аллақачонлар кўр-сатиб берган.

Буюк шахсларни эъозлаш уларга сиғиниш, сажда қилнш, деган сўз эмас. Шахсга сиғиниш муқаррар равишда халқ ом-масининг хизматини инкор этишга, амалга оширилган барча ишларни бир кишининг номига боғлашга, жамоа хизматларини менсимасликка олиб келади. Афсуски, ўтмишда давлат ва пар-тия раҳбарларининг хизматларини бўрттириб кўрсатиш, улар-ни кўкларга кўтариб макташ ниҳоятда авж олиб кетган эди. Ҳозирги пайтда бунга чек қўйилмоқда.

Шахсга сиғинишга қарши кураш раҳбарларнинг обрўсига путур етказмаслиги керак. Омма ўртасида шухрат қозонган, омма билан мустақкам боғланган обрўли раҳбарлар бўлмаса жамият олдида турган мураккаб ва хилма-хил вазифаларни ҳал этиш мумкин эмас.

Тарихий жараёнларнинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари бўлган халқ оммаси муайян синфлар ва ижтимоий та-бақалардан ташкил топади.

Синфлар кишилар гуруҳларидан иборат бўлиб, улар бир-биридан ўзининг тарихан муайян ишлаб чиқариш тизимида тутган ўринларига, ишлаб чиқариш воситаларига муносабатла-ри, ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги тутган ўринлари ва ниҳоят, ижтимоий даромад олиш усуллари ва миқдорларига кўра фарқ қиладилар.

Синфларнинг мавжудлиги ишлаб чиқариш тараккиётининг муайян тарихий фазилатларига боғлиқдир. Синфларнинг пай-до бўлишига ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкнинг юзага келиши сабаб бўлади.

Ижтимоий жамоа тузумидан бошқа ҳозиргача мавжуд бўл-ган барча синфий жамиятлар тарихи қарама-қарши **синфларга**

¹ Плеханов Г. В. Шахснинг тарихдаги роли масаласига доир, 45- бет.

ажралиб келганлиги ва бу синфлар ўртасида кураш бўлиб турганлигини яққол кўрсатиб турибди.

- Синфий кураш бу — халкнинг бир қисмининг иккинчи қисмига қарши курашидир, ҳуқуқсиз, мазлум ва меҳнаткаш омма-нинг имтиёзлилар, эзувчилар ва текинхўрларга қарши кураши-

дир. И Ч

Синфий курашни юзага келтирадиган, ҳақиқий заруриятга айлантирадиган асосий сабаб, жамиятнинг ўзидадир. Синфий курашни ўзаро бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган синфларнинг моддий, сиёсий, маънавий манфаатлари ўртасидаги зиддиятлар туғдиради. Синфий курашнинг ҳар қандай шакли ва тарихий тури у ёки бу синфнинг мақсадлари ва манфаатларини ўзида акс эттиради.

Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий манфаатлари ўзаро бир-бирига номувофиқ бўлганлиги туфайли тўқнашаётган ва муросасиз кураш олиб бораётган синфлардан бири мавжуд эски тузум ва сиёсий тартиботларни сақлаб қолишга, эндигина туғилиб келаётган янги жамиятни бўғишга, шу тариқа ривожланишни тўхтатиб қолишга тиш-тирноғи билан ҳаракат қилади. Курашувчи томонлардан иккинчиси эса, аксинча, эскилини асоси билан супуриб ташлашга, янги жамият барпо этишга интилади. Антогонистик синфлар ўртасидаги манфаатлар қарама-қаршилигининг моҳияти ана шундан иборат. Қайси бир синфий антогонистик жамиятни кўздан кечирмайлик, уларда қарама-қарши синфлар ўртасида шиддатли курашлар мавжудлигини, синфий кураш асосида ўша жамиятнинг ривожланиб борганлигини биламиз.

Қулдорлик тузумининг ривожланиш тарихи бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган қуллар билан қулдорлар ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Қулларнинг қулдорларга қарши олиб борган курашлари кўпинча қуролли қўзғолонлар тусини олган. Бундай қўзғолонлар қадимги Миср, Хитой, Юнонистон, Рим сингари мамлакатларда узоқ давом этган ва даҳшатли тус олган. Масалан, Спартак раҳбарлигидаги қуллар қўзғолони эрамиздан олдинги 74—71 йилларда бўлиб ўтган. Бундай қўзғолонлар эрамиздан олдинги V—I асрларда ҳам бир неча бор бўлиб ўтган. Қўзғолонлар шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, лекин улар ўзининг амалий таъсирини тарихда ўчмас қилиб қолдирган. Қуллар қўзғолони қулдорлик тузumi негизини қўпора бошлади ва ички зиддиятлар оқибатида бу тузум емирилди.

Қуллар қулдорлик тузумини ағдариб ташлаб, ишлаб чиқаришнинг янги усулини, янги жамият бўлган феодализмни вужудга келтирди. Эзувчи ва эзилувчилар ўртасидаги муросасиз синфий кураш феодализм даврида ҳам тўхтовсиз давом этди. Мазлум деҳқонлар оммасининг помещикларга қарши олиб борган курашлари жаҳоннинг феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик қилган деярли барча мамлакатларида бўлиб ўтди. Франциядаги Жакерия қўзғолони (XIV аср), Англия-

мой муносабатларини ўзидан олдинги ривожланиши туфайли вужудга келган янги ижтимоий эҳтиёжларни кўрсатиб беради" у шу эҳтиёжларни қондиришда ташаббус кўрсатишни ўз зиммасига олади. У қаҳрамондир, лекин у воқеаларнинг табиий боришини тўхтата оладиган ёки ўзгартира оладиган маънодаги қаҳрамон эмас, балки шу маънодаги қаҳрамондирки, унинг фаолияти ўта зарурий ва онгсиз жараённинг онгли ва эркин ифодасидир. Унинг бутун ахамияти мана шундадир, унинг бутун кучи мана шундадир»¹.

Улуғ кишилар тарихнинг бурилиш давларида, озодлик ҳаракатлари давларида айниқса кўпроқ майдонга келадилар. Даврни, айниқса бурнлишлар даврини идрок этишдан иборат ижтимоий эҳтиёжлар вужудга келган пайтда даврнинг ўзи ҳамиша шу ишни қилиш ички эҳтиёжларига айланиб қоладиган одамларни майдонга чиқаради. Тарих буни аллақачонлар кўрсатиб берган.

Буюк шахсларни эъзозлаш уларга снғиниш, сажда қилиш, деган сўз эмас. Шахсга снғиниш муқаррар равишда халқ оммасининг хизматини инкор этишга, амалга оширилган барча ишларни бир кишининг номига боғлашга, жамоа хизматларини менсимасликка олиб келади. Афсуски, ўтмишда давлат ва партия раҳбарларининг хизматларини бўрттириб кўрсатиш, уларни кўкларга кўтариб мақташ ниҳоятда авж олиб кетган эди. Ҳозирги пайтда бунга чек қўйилмоқда.

Шахсга снғинишга қарши кураш раҳбарларнинг обрўсига путур етказмаслиги керак. Омма ўртасида шуҳрат қозонган, омма билан мустаҳкам боғланган обрўли раҳбарлар бўлмаса жамият олдида турган мураккаб ва хилма-хил вазифаларни ҳал этиш мумкин эмас.

Тарихий жараёнларнинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари бўлган халқ оммаси муайян синфлар ва ижтимоий табақалардан ташкил топади.

Синфлар кишилар гуруҳларидан иборат бўлиб, улар бири-биридан ўзининг тарихан муайян ишлаб чиқариш **тизим**да тутган ўринларига, ишлаб чиқариш воситаларига муносабатлари, ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги тутган ўринлари ва ниҳоят, ижтимоий даромад олиш усуллари ва микдорларига кўра фарқ қиладилар.

Синфларнинг мавжудлиги ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян тарихий фазилатларига боғлиқдир. Синфларнинг пайдо бўлишига ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий **мулкнинг** юзага **келиши** сабаб бўлади.

Ижтимоий жамоа тузумидан бошқа ҳозиргача мавжуд бўлган барча синфий жамиятлар тарихи қарама-қарши синфларга

¹ Плеханов Г. В. Шахснинг тарихдаги роли масаласига доир, 45-бет.

ажралиб келгаилиги ва бу синфлар ўртасида кураш бўлиб турганлигини яққол кўрсатиб турибди.

- Синфий кураш бу — халқнинг бир қисмининг иккинчи қисмига қарши курашидир, ҳуқуқсиз, мазлум ва меҳнатқаш омманинг имтиёзлилар, эзувчилар ва текинхўрларга қарши курашдир.

Синфий курашни юзага келтирадиган, ҳақиқий заруриятга айлантирадиган асосий сабаб, жамиятнинг ўзидадир. Синфий курашни ўзаро бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган синфларнинг моддий, сиёсий, маънавий манфаатлари ўртасидаги зиддиятлар туғдиради. Синфий курашнинг ҳар қандай шакли ва тарихий тури у ёки бу синфнинг мақсадлари ва манфаатларини ўзида акс эттиради.

Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий манфаатлари ўзаро бир-бирига номувофиқ бўлганлиги туфайли тўқнашаётган ва муросасиз кураш олиб бораётган синфлардан бири мавжуд эски тузум ва сиёсий тартиботларни сақлаб қолишга, эндигина туғилиб келаётган янги жамиятни бўғишга, шу тариқа ривожланишни тўхтатиб қолишга тиш-тирноғи билан ҳаракат қилади. Курашувчи томонлардан иккинчиси эса, аксинча, эскилишни асоси билан супуриб ташлашга, янги жамият барпо этишга интилади. Антогонистик синфлар ўртасидаги манфаатлар қарама-қаршилигининг моҳияти ана шундан иборат. Қайси бир синфий антогонистик жамиятни кўздан кечирмайлик, уларда қарама-қарши синфлар ўртасида шиддатли курашлар мавжудлигини, синфий кураш асосида ўша жамиятнинг ривожланиб борганлигини биламиз.

Кулдорлик тузумининг ривожланиш тарихи бир-бирига туб* дан қарама-қарши бўлган қуллар билан қулдорлар ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Қулларнинг қулдорларга қарши олнб борган курашлари кўпинча қуролли кўзғолонлар тушини олган. Бундай кўзғолонлар қадимги Миср, Хитой, Юнонистон, Рим сингари мамлакатларда узоқ давом этган ва даҳшатли тус олган. Масалан, Спартак раҳбарлигидаги қуллар кўзғолони эрамиздан олдинги 74—71 йилларда бўлиб ўтган. Бундай кўзғолонлар эрамиздан олдинги V—I асрларда ҳам бир неча бор бўлиб ўтган. Кўзғолонлар шафқатсизларча бостирилган бўлса-да, лекин улар ўзининг амалий таъсирини тарихда ўчмас қилиб қолдирган. Қуллар кўзғолони қулдорлик тузуми негизини кўпора бошлади ва ички зиддиятлар оқибатида бу тузум емирилди.

Қуллар қулдорлик тузумини ағдариб ташлаб, ишлаб чиқаришнинг янги усулини, янги жамият бўлган феодализмни вужудга келтирди. Эзувчи ва эзилувчилар ўртасидаги муросасиз синфий кураш феодализм даврида ҳам тўхтовсиз давом этди. Мазлум деҳқонлар оммасининг помещчикларга қарши олиб борган курашлари жаҳоннинг феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик қилган деярли барча мамлакатларида бўлиб ўтди. Франциядаги Жакерия кўзғолони (XIV аср), Англия-

даги Уот Тайлер кўзғолони (XIV аср), Германиядаги **Томас Мюндер** раҳбарлигидаги кўзғолон (XVI аср)лар бунга **мисол** бўлади. Дехқонлар кўзғолонлари XVII—XVIII асрларда Россияда ҳам Болотников, Разин ва Пугачёв раҳбарлигида бўлиб ўтди. Дехқонлар билан феодал помешчиклар ўртасидаги тўқ. нашувлар айниқса XIX асрнинг 50- йилларида, 1861 йилда крепостной ҳуқуқни бекор қилиш арафасида кучайиб кетди.

Дехқонларнинг феодалларга қарши олиб борган кураши жамият тараққиётининг тезлашувига жуда катта ижобий таъсир кўрсатди, феодализм негизларига каттиқ путур етказди. **Оқибат** натижада феодализм ўз ўрнини капитализмга мажбурий равишда бўшатиб берди. Ижтимоий тараққиётнинг объектив қонунарига биноан тарих сахнасида пайдо бўлган капиталистик жамият синфий карама-қаршпликларни тугатмади, балки яна ҳам кескинлаштириб ва чуқурлаштириб юборди.

Синфий курашнинг антогонистик жамиятлар тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини ижтимоий инқилоблар мисолида ҳам кўриш мумкин. Ижтимоий инқилоб жамиятда ва ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий ҳаётда амалга оширилдиган шундай бир кескин туб ўзгаришлардан иборатки, бунинг натижасида илгари ҳукмронлик қилган синфларнинг ҳокимияти ағдарилиб ташланади, сиёсий ҳокимият бошқа синфнинг қўлига ўтади.

Ҳар қандай инқилоб жамиятда ифодаланган ички зиддиятлар ривожининг ва кескинлашувининг оқибатида юзага келади.

Ижтимоий инқилобнинг ҳақиқий моддий асоси янги ишлаб чиқарувчи кучлар билан эскириб қолган ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятдир. Инқилоб мазкур зиддиятни бартараф этиб, эски сиёсий устқурмани емириб ташлайди, ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ривожланишига кенг майдон очиб беради. Эски ишлаб чиқариш усули ўрнига янгиси келганда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлади.

Юқорида айтилганлардан синфий кураш, ижтимоий инқилоб эски ижтимоий-иқтисодий тузумдан янгисига ўтишнинг яккаю-ягона йўли деган хулоса келиб чиқмайди. Синфий кураш, инқилобий ҳаракатлар бир-бирига кескин карама-қарши бўлган антогонистик жамиятларгагина хос жараён дир.

Ҳар бир давлат — бетакрор ижтимоий ҳодисадир. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат ҳам йўқ. Узининг бетакрор тарихи, маданияти, анъаналарига эга бўлган ҳар қайси халқнинг ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўли мавжуд. Буни биз республикамиз мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларидаги туб ўзгаришлар, синфий кураш, инқилоб йўли билан эмас, балки аста-секинлик, тадрижий ривожланиш асосида содир бўлмоқда.

«...Шарқда,— дейди **И. Каримов**,— демократик **жараёнлар**

узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инкилобпй ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят нохуш, ҳатто фождали натижаларга олиб келади. Инкилобни Ғарб олимлари ҳам «ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди.»¹ Ҳақиқий ҳуқуқий-демократик давлат барпо этилаётган мамлакатимизда жамият ҳаётининг турли соҳаларида рўй бераётган зиддиятлар, муаммолар синфий кураш, инкилоб йўли билан эмас, балки миллий келишув, осойишталик йўли билан ҳал қилиб келинмоқда.

И. Каримов таъкидлаганидек, «биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади.»²

Бугун жамиятимизда бозор иқтисодиётига ўтиш туфайли содир бўлаётган мулкпй жараёнларнинг ўзгариши кишиларнинг «свскин табақаланишнга — ошиб-тошиб кетган бойлару қашшоқларга-бўлиниб кетишига йўл қўйилмайди.

I Ҳозир бизнинг жамиятимизда ишчи синфлар, деҳқонлар ва зиёлилар билан бир қаторда янгидан шаклланаётган мулкдор синфн фаолият кўрсатмоқда. Давлат ҳалол меҳнат қилаётган ҳар бир кишига ўз оиласини боқиш, билим олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, ўзининг ва қариндош-уруғларининг кадр-қимматини ҳимоя қилиш учун баравар имкониятларни вужудга келтирмоқда.

: «Мустақил Узбекистоннинг сиёсий хусусияти унинг барқарорлигида, турли сиёсий оқимларнинг ижобий тарзда ўзаро камжиҳат бўлиб ҳаракат қилишида, синфий, ижтимоинп ва дний белгиларига қараб бнр-бирига қарама-қарши, турган турли сиёсий гуруҳларга бўлинишининг йўқлигида намоён бўлмоқда»³.

Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум ўз пайдо бўлиш ва ривожланиш қонунларига эгадир. Шу билан бирга уларнинг Ҳар қайсисида жаҳон тарихининг яғоиа бир жараёнига боғловчи умумий қонунлар ҳам амал қилади. Инсоният жамиятн тарихида турли ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирининг ўрнини эгаллайди. Жамиятнинг олға томон илгарилаб бориши шу тариқа амалга ошади.

Бир ижтимоий тузум бошқасидан нима ншлаб чиқаргани би-

¹ Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари, Т., 1995, 10—11-бетлар.

² Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари, Т., 1995, 26- бет.

³ Каримов И. А. Узбекистон лқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995, 167- бет.

лан эмас, балки қандай ишлаб чиқаргани билан ҳамда **ишлаб** чиқариш усулига қараб фарқ қилади.

Ишлаб чиқариш усулининг зарур таркибий қисми бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моддий асосини белгилайди ҳамда унинг аниқ базисини ташкил этади. Жамиятнинг сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, фалсафий каби қарашлари ва шу қарашларга мувофиқ келадиган **муассаса** ва ташкилотлари пировард-натижада ана шу иқтисодий негиз заминида вужудга келади.

Ижтимоий-иқтисодий тузумга базис ва устқурмадан ташқари кишилар бирлигининг тарихий шакллари ҳисобланган — миллат, элат, қабила, уруғ, синфлар, оила, тил ҳам кирилади.

Инсоният тарихи ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг бирининг иккинчисига, эскининг янгиси билан қонуний равишда ўзаро алмашилиб туришидан иборат. Ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузум инсоният олға томон илгарилаб борадиган тараққиёти йўлидаги зарурий бир босқичдир. Маълумки, тараққиёт ҳеч қачон тўхтаб қолмайди. Инсониятга хос бўлган ўсиш, ўзгариш ва ривожланиш бир тузумдан бошқасига ўтиш жараёнидагина эмас, айти пайтда ҳар бир тузум доирасида қуйи босқичдан юқори босқичга томон ривожланиш жараёнидан ҳам иборатдир.

Жаҳон тараққиёти пастдан юқорига, ўтмишдан келажакка томон борадиган чексиз жараёндир, ва бу жараён кишиларнинг онги ва иродасига боғлиқ бўлмай балки, аксинча, уларнинг онги ва истакларини белгилаб беради.

Ижтимоий тараққиёт қонунлари объектив қонунлардир. Бунинг маъноси шундаки, жамиятнинг юксалишга томон илгарилаб боришини айрим кишилар ҳам, синфлар ҳам ҳеч қачон тўхтата олмайдилар. Жамият ҳатто ўз тараққиётининг табиий қонуни изига тушган тақдирда ҳам тараққиётнинг табиий босқичларидан сакраб ўтолмайди, қонун, фармойишлар чиқариш йўли билан уларни бекор ҳам қила олмайди.

Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг изчиллик билан алмашинуви ўз-ўзидан содир бўлмайди, балки ишлаб чиқариш усулларининг алмашинувиға асосланади. Эски ишлаб чиқариш усули ўрнини янгиси олганда бутун ижтимоий тузумнинг бошдан-оёқ ўзгаришига сабаб бўлади. Ҳар бир тузум жамиятнинг илгарилаб боришига қачонгача ёрдам бериб тура олса, унинг ўша пайтгача яшаб туриши тарихан муқаррардир. У³ имкониятларини тугатиб тараққиётга ғов бўлиб қолиши билан унинг ҳалок бўлиши, унга нисбатан афзал ва устунроқ бўлган янги ижтимоий тузум билан алмашинуви объектив зарур^Н ятга айланиб қолади.

Ижтимоий тузумнинг, ижтимоий ғоялар, сиёсий, ҳуқуқий-ахлоқий ва бошқа қарашлар ва шуларга мувофиқ **келадиган** муассасаларнинг, жамиятнинг синфий таркиби ва бошқа ШУ кабиларнинг ўзгариши ҳам оқибат — натижада ишлаб чиқариш

..сули билаи белгиланади. Кўриниб турганидек, жамиятнинг
^шлаб чиқариш усули қандай бўлса, жамиятнинг ўзи ҳам, унинг
_оялари, назариялари, сиёсий қарашлари ва муассасалари ҳам
асосан шундай бўлади.

Тараққиётнинг фаол равишда илгарилаб бориши ўзининг
баъзи хусусиятларига эга. Биринчидан, ўзгаришлар тасодифий
равишда эмас, балки қонуний тарзда содир бўлади. Иккинчи-
дан, бу ўзгаришлар орқага қайтарилмайди. Учинчидан, тарақ-
қиёт вақт-вақти билан такрорланиб турадиган тартибсиз ўзга-
ришлардан тубдан фарқ қилади. Тўртинчидан, тараққиёт эски-
нинг янги томонидан, қуйининг юқори томонидан рад этилиши
орқали амалга ошади. Бешинчидан, тараққиёт ҳеч қачон ва ҳеч
бир жойда тўғри чизик бўйлаб бормайди, балки гоаят мураккаб
жараён сифатида амалга ошади.

Тараққиётнинг энг муҳим хусусияти доимий равишда олға
томон илгарилаб боришдир. Кишилиқ жамиятининг ўсиши, ўз-
гариши ва ривожланиши ўтмишдан келажакка томон бораётган
жараёни ифода этади. Ишлаб чиқариш қуролларининг оддий,
бўпол тошболта ва найзалардан ҳозирги замоннинг мураккаб
техникаси томон бораётганлиги бунинг исботидир. Жамият ҳаё-
тининг қайси бир томонини олиб қарамайлик, ҳамма жойда
ҳаракат, ўсиш, узгариш мавжудлигини кўрмай иложимиз йўқ.
Кишилиқ жамиятидаги тараққиёт оламда рўй бераётган умумий
диалектик жараённинг муҳим бир таркибий қисмини ташкил
этади.

Тарих ўзгарувчандир. Бу ўзгарувчанлик инсоният жамия-
ти ҳеч қачон бир нуктада туриб қолмаслиги, ижтимоий тарақ-
қиёт вақт сингари орқага қайтмайдиган жараёндан иборатли-
гини кўрсатади. Жамият тараққиёти ҳаммаша битта йўлдан, ўт-
мишдан ҳозирга, ҳозирдан келажакка томон боради.

Г' Жамият ривожланиши кишиларнинг хоҳиш-иродаларига боғ-
лиқ бўлмаган ҳолда амалга ошувчи табиий-тарихий жараёндир.

Тарихий тараққиёт жаҳоннинг барча мамлакатларида бир
хил тезликда бормайди. Бу нарса тарихий тараққиётнинг ҳа-
ракатлантирувчи кучидан келиб чиқади. Халқлар, мамлакат-
варнинг, миллатларнинг ижтимоий ривожланишда тутган ўрни,
юксалиш суръати ҳам бир хилда бўлмасдан, балки турлича
бўлган. Узгарувчан тарихий тараққиёт жараёнида айрим халқ-
лар олға кетиб, бошқалари эса ўзининг юксалиш имконияти жи-
Хатидан цивилизация тараққиётининг умумий оқимидан четда
Қолиб, тараққиётнинг турғун шакллари билан чегараланиб қол-
ганлар. Бироқ тарихий шароитнинг ўзгариши билан цивилиза-
циянинг улкан ютуқлари чегарасидан четда қолиб кетган халқ-
лар ва миллатлар ҳам тарихий тараққиётнинг оқимига келиб
Қўшиладилар, илгари қолоқлик, турғунлик ҳолатидан қутулиб,
Ижтимоий ва сиёсий тараққиётда етакчилик қилаётган халқ-
ларга етиб оладилар, ҳатто улардан ўзиб ҳам кетишлари мум-
кин. Жаҳон тарихига назар ташлайдиган бўлсак, айтиб бериш

нинг ўзнда Ер юзнда бир неча ижтимоий-иқтисодий тузумлао3
нинг бир вақтда яшаганлигини кўришимиз мумкин.

Тарихий тараққиёт нурафшон йўл билан борадиган **ҳаракат** сифатида кенг маънодаги тушунча бўлиб, бу тизимнинг биа бутун қисмини ва унинг айрим бўғинларини тавсифлайди. Ц.ж. тимой ҳаётда илмий-техник тараққиёт билан бирга **ижтимоия** тараққиёт, маънавий тараққиёт, ахлокий тараққиёт ва бошқалар ҳам мавжуд бўлади. Уларнинг ҳаммаси бир-бири **билан** узвий боғлиқ бўлиб, жамият ҳаёти у ёки бу томонларининг ^зи-га хос хусусиятларини очиб беришга ёрдам беради.

Кишилик жамиятининг тўхтовсиз равишда ривожланиб, илгарилаб бориши жараёнида ишлаб чиқарувчи кучлаонинг даоажаси ошиб боради, ҳар бир янги тузум, фан-техника ва меҳнат унумдорлигининг ўсиши учун ўзидан олдинги тузумларга нисбатан кенг имкониятлар очиб беради. Ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлардан кейин бутун ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгаришлар юз беради. Бундан кўриниб турибдики, ижтимоий тараққиётнинг асосий ва олий мезони ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётидир. Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг ижтимоий тараққиётнинг мезони деб ҳисоблашнинг қатор сабаблари бор. Биринчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар бўлмаса жамият яшаш ва ривожланишининг асоси бўлган моддий бойликларни яратиб бўлмайди. Моддий бойликлар бўлмаса ва улар такрор ишлаб чиқарилмаса, жамият яшай ҳам, ривожлана ҳам олмайди. Тарих шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш ҳамиша такомиллашиб боради, ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам янгиланиб, ривожланиб туради. Кўриниб турганидек, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти кишиларнинг тирикчилиги учун зарур бўлган воситаларни ишлаб чиқариш каби энг муҳим соҳадаги тараққиётнинг бевосита белгисидир. Иккинчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар хусусиятига ва даражасига мувофиқ келмай қолиши иқтисодий тузумдаги ўзгаришларга, бир нжтимоий тузумдан бошқа тузумга ўтишга сабаб бўлади. Учунчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиёти инсоннинг табиат кучлари устидан ҳукмронлик қилиш даражасини белгилаб беради. Тўртинчидан, ижтимоий муносабатлар, илм-фан, маданият, табобаг ва ижтимоий соҳалардаги тараққиёт ҳам оқибат натижада иШлаб чиқарувчи кучлар тараққиётига бевосита боғлиқ.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Жамиятга фалсафий ёндашишнинг асосий тамойиллари нималарД^ан иборат?
2. Жамиятнинг моддий ҳаёт шароитлари нима ва унинг асосий белгилари қандай? Базис ва устқурма-чи?
3. Тарихий жараённинг субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари де^ра да нимани тушуниш керак? .. ..
4. Жамият тараққиёти табиий-тарихий жараён эканлиги моҳиятини ер 1 тинг.
5. Тарихий жараёнда халқ оммаси амалий фаолиятининг ўсиб бори^ши буюк шахсларнинг тутган ўрни муаммоси бўйича давра суҳбати таШ^а этинг.

ХШ БОБ. МУСТАҚИЛЛИК ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1. Сиёсий мустақиллик — давлат барқарорлигининг омили

Инсон ҳуқуқ ва эркинлигининг таъминланиши, бахтиёр ҳаёт кечириши, ҳар томонлама камол топиши унинг демократик мустақил давлатда яшаши билан белгиланади. Тарих шуни кўрсатадики, инсоннинг барча орзу-умидлари, истаклари фақат ривожланган мустақил демократик давлатдагина тўла рўёбга чиқиши мумкин.

Миллий мустақилликка эришиш давлат ҳокимиятини қўлга киритишдан бошланади. Чунки сиёсий мустақилликсиз давлат мустақиллигига эришиб бўлмайди. Сиёсий мустақиллик айни бир пайтда ҳам иқтисодий мустақилликнинг, ҳам маданий-маънавий мустақилликнинг ўзаги, негизидир.

; Яқин-яқингача Ўзбекистон гарчи миллий давлат, мустақил республика деб ҳисобланса-да, амалда мустамлака ҳолида яшарди. Марказий ҳокимият унга ваъда қилинган ҳуқуқларни, тенглик, озодликни, мустақилликни бермади. Республиканинг, иқтисодий, сиёсий, миллий, маданий ҳаётининг барча жабҳаларини бошқариш унинг ихтиёридан четда эди.

| Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинганидан кейин халқимизнинг сиёсий ҳаётида янги давр бошланди.

I Сиёсий мустақилликнинг маъноси, туб моҳияти, асосий белгилари нималардан иборат? Сиёсий мустақилликнинг дунё бўйича тарихан эътироф этилган ва амал қилиб келинаётган бирламчи, белгиловчи омили — давлат ҳокимиятига, давлат муассасаларига сўзсиз эга бўлишдир.

P Сиёсий мустақиллик — бу ҳар бир халқ ва миллатнинг ўзини ўзи идора этиши, ўз тақдирини, фарзандлари келажагини ўзининг қалб амри, хоҳиши ила ҳал этишидир.

!G Сиёсий мустақиллик давлат чегараси ва ҳудудининг дахлсиз ва бўлинмаслигини, унинг халқи розилигисиз чегара ва ҳудудини ҳеч қачон ўзгартириб бўлмаслигини ҳам билдиради.

| Ҳар қандай давлат сиёсий мустақиллигининг энг муҳим, асосий белгиларидан яна бири — ўз Конституциясига, фуқаролигига, тилнга, миллий пулига, миллий байроғи, герби ва миллий мадҳиясига эга бўлишдир.

| Сиёсий мустақиллик ҳар бир давлат ёки республиканинг **ички** ва ташқи сиёсати соҳасидаги ҳамма ва ҳар қандай ишларни ўзи мустақил амалга оширишни ҳам билдиради.

\ Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, Чустақил Ўзбекистон Республикасининг давлатчилиги қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш тамойилига асосланади. Халқ — давлат ҳокимиятининг ⁶ирдан-бир манбаидир.

Конституциямизга биноан Ўзбекистон Республикасининг

Олий Мажлиси олий давлат органи бўлиб, конун чиқарувчи ҳокимиятдир.

Сиёсий мустақиллик туфайли Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шаклланди. Президентлик бошқарув усули унинг ўзагидир.

Ўзбекистонда президентлик идора усули таъсис этилганлиги муҳим воқеа бўлди. Унинг таъсис этилиши конунларни, давлатнинг бошқа ҳужжатларини ижро қилиш воситасини мустақамлашга қаратилгандир.

«Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир». У айтилган вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам хисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти республика фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади.

Конституцияда белгиланган ана шу қоидага амал қилиб, халқимиз ўз тарихида илк бор 1991 йилнинг декабрида Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлашга муяссар бўлди. Исом Абдуғаниевич Каримов — мустақилликни қўлга киритган республикамизнинг биринчи Президентидир.

Президентлик бошқарувининг жорий этилиши Ўзбекистон Давлат мустақиллигининг энг муҳим кўринишларидан биридир. Президентлик бошқарувининг асосий моҳияти — ўз халқи, мамлакат тақдирини ўйлаш, республика суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, ўз халқига садоқат билан хизмат қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига қароқат бериш, республика конституцияси ва конунларига қатъий риоя этишдан иборатдир.

Асосий Қонунимиз — Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсатининг бош йўллари билан бири — ҳамма нарсдан конунни устун қўйиш, конун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш, ана шу асосда фуқаролар жамиятини вужудга келтириш, мустақиллигимизнинг сиёсий-ҳуқуқий негизларини мустақамлашдан иборатдир.

Конунлар, фармонлар, фармойишлар ижро этилмаса, уларнинг амалий аҳамияти бўлмай қолади. Ижроия ҳокимияти бўлмаса, конун бажарилмайди, тартиб ва интизом бўшашиб кетади.

«Кучли ижроия ҳокимияти бўлмаса, — дейди И. Каримов, — ҳатто энг демократик йўл билан қабул қилинган қарорлар ҳам бажарилмаслиги мумкин. Бу эса қонуний қарорларнинг рўёбга

чиқарилишини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилинишини, сиёсий ва иқтисодий ислохотлар турмушга татбиқ этилишини таъминлайдиган президентлик ҳокимиятини мустақамлаш ва ривожлантиришни тақозо этади»¹.

Давлат ҳокимиятининг яна бир томонини суд ҳокимияти ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти конун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоа бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юри-

1 Конституциямизга биноан Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларидан иборат.

2 Ҳокимиятнинг конун чиқарувчи, ижроия ва суд соҳаларига бўлиниши — жамиятни демократик йўналишда ривожлантиришнинг асосий гаровидир.

3 Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий асоси — фуқаролар жамиятидир. Ўзбекистонда шу тупроқда туғилиб, шу юртга меҳнати сингган ҳар бир инсон — у ўзбекми, тожик, қирғизми ёки қозок, туркманми, рус ёки украинми, уйғур ёки татарми, миллати, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқишдан қатъий назар, барибир, бир хил имтиёзга эга, конун олдида тенгдир. Уларнинг ҳаммаси республикамизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишга муносибдир.

4 ҚК Ўзбекистон Республикаси инсонпарварлик қоидаларига қатъий амал қилиб, ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг вакиллариغا иззат-икром кўрсатади, уларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди. Бу — Ўзбекистон давлат мустақиллигининг буюк ютуқларидан биридир.

5 Давлат мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистон Республикаси инсонпарвар демократик тузумга ўтиш йўлини ўзи учун мақбул деб билди. Бу йўл фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни ўрнатиш ва мустақамлаш йўлидир.

6 Фуқаролик жамияти Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий асосидир. Фуқаролик жамияти — эркинлик, озодлик, тенглик, ижтимоий адолат жамиятидир. Инсон манфаати учун хизмат қилиш, турмуш фаровонлигини таъминлаш, унинг қобилиятини, талантини ва истеъдодини рўёбга чиқариш, ниятлари, орзунимидларини амалга ошириш унинг олий мақсадидир.

7 Президентимиз таъкидлаганидек, «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқаро-

• Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993, 43—44-бетлар.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 1992, 29- бет.

ларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир.»¹

Бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси, биринчидан, ўз тақдирини ўзи белгилайдиган, умумбашарий қадриятлар устуворлигига асосланадиган, инсонпарварлик қоидаларини тан олган демократик давлатдир. **Иккинчидан**, фуқаролар озоишталлиги ва миллий тотувликни таъминлашни ўзи учун мақсад қилиб қўйган тинчликсевар давлатдир. **Учинчидан**, **Ўзбек** халқининг бой ижтимоий-маънавий меросига, миллий, маданий-маънавий, ахлоқий, тарихий қадриятлари, миллий урф-одат, удум ва анъаналарига таяниб иш тутадиган инсонпарвар давлатдир. **Тўртинчидан**, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни чуқур англаб ва ҳис қилиб фаол ички ва ташқи сиёсат олиб бораётган давлатдир. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда қарор топаётган давлат — бу демократик-ҳуқуқий давлатдир.

Давлат мустақиллиги туфайли республикамызда халқнинг ўзини-ўзи кенг бошқаруви жорий этилди. Конституцияда кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Букдай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Ўз-ўзини бошқаришнинг маъноси меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча муҳим масалалари бўйича қарор лойиҳасини ишлаб чиқиш, уларни муҳокама этиш, қабул қилиш ва амалга оширишда иштирок этишларидан иборатдир.

Мустақиллик шароитида ўз-ўзини бошқариш халқнинг яратувчилик қудратини оширади, унинг жамият ва давлат олдидаги масъулиятини кучайтиради. Ўз эркига эга бўлган, мутелик ва қулликдан қутилган жамият фуқароси ўзини энг бахтли инсон деб билиб ва чуқур ҳис этиб, ҳар қандай мураккаб ва масъулиятли ишларни ҳам буюк жасорат билан қиладн ва тарихни яратадиган ва ҳаракатга келтирадиган буюк мўъжизакор кучга айланади.

Ҳуқуқий давлат Ўзбекистон Республикасида қонунда белги-ланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмаларн, сиёсий партиялар, жамоат уюшмалари, фахрий ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва бошқа жамоат бирлашмалари манфаатларини муҳофаза этади, уларга ижтимоий турмушда иштирок этнш учун тенг ҳуқуқий эркинлик яратнб беради. I

Айни пайтда ҳуқуқий давлат Ўзбекистоннинг **мустақиллиги**-га, худудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, **миллий** ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, конституциявий тузумни зўрлик билан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкур³-43- бет.

-ўзгартиришни мақсад қилиб кўювчи, халқнинг демократик эр-
«нликлари ва маънавиятига тажовуз қилувчи партиялар ва
жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолиятини тақик-
дайди.

! Узбекистон Республикасининг мустақил ҳуқуқий давлат си-
фатидаги тараққиётини кўп партияли тизимсиз тасаввур этнб
бўлмайди.

Г Биз фуқаролик жамияти куришга интиларқдамиз. Шундай
экан, давлатимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли
|ил вазибалари — жамоат ташкилотлари, халқ зиммасида бў-
лиши табиийдир.

Давлат мустақиллигини такомиллаштиришнинг муҳим оми-
ли — кўп партиявийликни ривожлантиришдан иборатдир. Жа-
миятимизда бир қанча сиёсий партиялар бўлиши табиийдир.
Етмиш йил ичида халқларнинг бошига тушган кулфатларнинг
сабаби ва илдизи шундаки, мамлакатда ҳамма вақт битта пар-
тия ҳукмронлик қилиб келди. Уни танқид қиладиган, хатола-
рини фош этадиган, камчиликларинн юзига соладиган бошқа
партиялар бўлган эмас. Шу сабабли ушбу ҳукмрон партия
йўл қўйган хатолар ҳам тўғри деб тасдиқланиб келинган. Пи-
ровард натижада, бу хатолар янада жиддийлашиб, чуқурлаша
бориб, батамом инқирозга олиб келди. Илғор мамлакатлар-
нинг ҳаммасида сиёсий партиялар кураши жамият ҳаётининг
жуда муҳим қисмини ташкил этади. Шунн ҳисобга олган холда
мамлакатимизда бирин-кетин ҳар хил партиялар ва оммавий
харакатлар фаолият кўрсатмоқда.

Кўп партиявийликнинг ривожланиши бу табиий ва қонуний
жараён бўлиб, жамиятимиз тараққиётида катта ўрин тутати.
Диалектика қонунларига биноан нарса ва ҳодисаларни, шу
жумладан жамиятни ҳам ҳаракатлантирувчи асосий кучни қа-
рама-қаршиликларнинг бирлиги ва уларнинг доимий кураши
ташкил этади. Қарама-қаршиликлар кураши бўлмаган жойда
турғунлик даври бошланади, жамият аста-секин ич-ичидан чн-
рий бошлайди, фикрлар ва нуқтаи-назарлар кураши ўрнига бир-
бирларини кўкка кўтариб мақташ, камчиликларни хаспўшлаш,
Қўшиб ёзиш, хушомадгўйлик, лаганбардорлик, порахўрлик, од-
4дий кишиларни менсимаслик ва бошқа шу каби салбий ўзга-
Б ришлар кенг илдиз отати.

Афсуски, кўп йиллар мобайнида бизнинг жамиятимизда фал-
I сафанинг ана шу муҳим қондаси билан ҳисоблашмадилар. На-
I тижада компартиянинг айтгани — айтган, дегани — деган бўлиб
[Қолаверди. Бунинг нималарга олиб келганн энди бизга маъ-
| лум. Утмишдан сабоқ чиқариб эндиликда кўп партиявийликнинг
' ривожланиши учун биз керакли ҳамма имкониятларни яратиб
|Сермоғимиз лозим. Кўп партиявийлик асосида биз жамиятдагн
I Ҳар бир фуқарони ўз фикри, ўз қарши, ўз нуқтаи назарига эга
I 'бўлган, ҳар бир масалани мустақил чуқур таҳлил қила олади-
I 'ан инсон қилиб тарбиялаш имкониятига эга бўламиз. Бу эса

халқ оммасининг сиёсий савиясини кўтариб, уларнинг куч-қудратини республикамизнинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлашга сафарбар қилишда катта аҳамият касб этади.

Республикамиз раҳбарияти сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликни, мулоқотни ривожлантиришга улар билан жипслашишга интилоқда. Демократик партиялар учун фақат меҳнаткаш халқ манфаатлари, танлаб олинган демократик йўл эҳтиёжларини кўзлаб ҳаракат қилишдан бошқа мақсад бўлиши мумкин эмас. Халқ хўжалигини барқарорлаштириш, сиёсий ва иқтисодий тангликларни баргараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амалга ошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажакимиз учун жуда катта аҳамиятга эга. Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавийлик ва инсонпарварлик қоидаларини қарор топтириш йўлида жамиятни демократик негизларда янгиланиши ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Республиканинг сиёсий-иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, ижтимоий адолатни, маънавий янгиланишни, барча миллат ва элатлар учун муносиб турмуш шароитини амалга ошириш ана шуларга қаратилган тадбирлардир.

Давлат мустақиллиги, сиёсий барқарорликни мустаҳкамлашда сиёсий партиялар каби жамоат ташкилотлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Буни жамиятимиз жамоат ташкилотлар мисолида очик-ойдин кўриш мумкин. Буларга касаба уюшмалари, Ешлар уюшмалари, ижодий ташкилотлар, маҳалла кўмиталари, хотин-қизлар, уруш ва меҳнат ветеранлари ташкилотлари, маданият фонди, табиатни, тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган турли жамиятлар ва шу каби бошқа ташкилотлар киради.

Жамоат ташкилотлари давлат ишларини бошқаришга сиёсий-хўжалик, таълим-тарбия, маориф, ижтимоий, маданий масалаларни ҳал этишда, меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишда, уй-жой ва моддий неъматларни тақсимлашда, фуқароларнинг, ёш авлоднинг сиёсий маданиятини ошира бориш, ижтимоий фаолиятини кучайтиришда, миллий ва миллатлараро муаммоларни ҳал этишда қатнашадилар. Шу тариқа уларнинг ҳаммаси жамиятимизнинг сиёсий мустақиллигига ўз ҳиссасини қўшади.

Утмишда рўй берган салбий ҳодисалар туфайли **Ўзбекистон** ўзининг давлат мустақиллигини йўқотган эди. **Бошқарув** шакллари ва усулларининг ҳаддан ташқари марказлаштирилганлиги, оқибат—натижада Иттифоқнинг **ҳоким, республикалар**нинг эса тобе, бошқача айтганда, вассал бўлиб қолганлиги жамиятимиз тараққиётига ғов бўлди. Шахсга сиғиниш авжига чиққан, қатағон кучайиб кетган пайтларда республика ХУКУМлари пасайиб оёқ ости қилиб келинди. Гарчи асосий қонун бўлган Конституцияда республикалар мустақил **деб белгилаб** ку-

йилган бўлса-да, лекин уларнинг барча эҳтиёжлари, ваколатдорнинг марказ ўз қўлида мустақкам ушлаб турди. Марказнинг гапи — гап, айтгани — айтган эди, у тўғрими, нотўғрими барибир, бажарилиш шарт эди! Қабул қилинган қарорлар ва қонунларнинг баъзилари республикалар учун унчалик тўғри келмаса-да, бажарилиши сўзсиз талаб қилинарди. Ер ва ер ости бойликларига эгалик қилиш, ички ва ташқи сиёсат масалаларини ҳал этиш, кадрлар тайёрлаш, миллий тиллар ва маданиятлар, урф-одат ва анъаналарни қай даражада ривожлантириш сингари энг муҳим ҳаётий муаммоларни ҳал этиш ҳуқуқи республикалар томонидан олиниб, юқоридан белгиланадиган бўлиб қолган эди. Шунинг учун собиқ Иттифоқнинг турли республикаларида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тангликлар, миллий можаролар, эслатиб ўтилган нотўғри сиёсатнинг қонуний оқибатларидир, десак янглишмаган бўламиз.

Тарихий ривожланишнинг ҳозирги туб бурилиш босқичи республикамиз сиёсий тизимини мустақкамлаш ва янада такомиллаштириш вазифасини кун тартибига қўйди. Бу мураккаб вазифани республикаларнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини амалда тасдиқламасдан маънавий янгиланиш, ижтимоий адолат ва аҳолининг муносиб турмуш шароити учун курашмасдан, жумҳуриятларнинг ҳуқуқ ва ваколатларини аниқ белгилаб олмасдан туриб ҳал этиб бўлмайди.

Сиёсий мустақиллик — миллий эркинлик демакдир. Бу республиканинг, унинг халқининг ўз хоши-иродасини эркин изҳор этиши, ўзининг миллий давлат тузилиши ва маъмурий-худудий бўлиниши масалаларини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқи ва имкониятларига эга бўлишидир. Бу яна ер, ер ости қазилмалари, табиий бойликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, вужудга келтирилган иқтисодий ва илмий имкониятлар, меҳнат натижалари ҳамда бошқа мол-мулк муассасалари фақат республиканинг мулки бўлиши лозим деган маънони ҳам билдиради.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги пайтда тенг ҳуқуқли мустақил ва суверен давлат сифатида ташқи сиёсатни ўз манфаатларини кўзлаб белгилаш, хорижий мамлакатлар билан муносабат ўрнатиш, улар билан шартномалар тузиш, ўзаро дипломатик ва консуллик ваколатхоналари айирбошлаш масалаларини кўзлаб иш қилмоқда. Сиёсий мустақиллик республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмларини белгилаш, лицензия (рухсатнома) бериш, шартномалар ва эркин иқтисодий минтақаларни вужудга келтириш, БМТ га ва бошқа халқаро ташкилотларга вакиллар юбориш, чет эллардаги ватандошлар билан инеонпарварлик алоқаларини ривожлантириш ва муотақамлашни мустақил ҳал қилиш имкониятини очиб беради.

Республикамизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги ҳақида гап кетганда, уни миллий маҳдудликка, айирмачиликка, яққаланишга интилиш маъносидан тушуниш нотўғридир. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан эркин ва мустақил бўлиш бошқа республикалар билан ўзаро манфаатли, мутлақо тенг алоқаларни

янада такомиллаштириш ва кенгайтиришни йўлга қўйишни назарда тутди.

Янги тузилган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ҳар бир халқнинг тенг ҳуқуқли эркин ривожланишини таъминлаш жумҳуриятларнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллик йўлидаги интилишларида кенг имконият ва шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек, бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган, эркин, очиқ демократик давлат қуриш учун халқаро миқёсда эътироф этилган тамойилларга амал қилиш билан бир қаторда, Шарқ халқларининг бу соҳадаги ўзига хос ва ўзига мос хусусиятларини эътиборга олишимиз лозим. Улар шундан иборатки, биринчидан, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин ривожланади, иккинчидан, одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирларига мос келиши лозим, учинчидан, демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. «Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан тотиб, қийин, айтиш мумкинки, ҳатто фожиали тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин.»¹ Бу оғир машаққатли ишни ҳал этиш, қойилмақом қилиб бажариш, биринчи навбатда, халқ зиммасига, унинг ғоявий ва сиёсий етуқлигига боғлиқ. Оммавий онгнинг даражаси қанчалик юқорн бўлса, республикаларнинг мустақиллиги ҳам шунчалик юксак бўлади.

2. Иқтисодий мустақиллик ва унга эришиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг моддий асосини иқтисодий мустақиллик ташкил этади. Кўп йиллар мобайнида бизнинг диёримиз хом ашё манбаи, асосий пахта етиштирувчи ва уни ҳаддан ташқари арзон нархларда сотувчи ўлка бўлиб келди. Шунинг учун ҳам республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар мураккаб вазиятда бошланди. Ўзбекистон собиқ Иттифокдан нефть, машина ва ускуналар, дон, чорва, озиқ-овқат маҳсулотлари билан бирга эҳтиёжимизни қондирадиган оддий истеъмол молларини ҳам четдан келтириш билан боғлиқ ўта вайрон ҳолдаги марказлашган, режали иқтисодиётни, аҳолининг паст турмуш даражасини мерос қилиб олган эди.

Мустақилликка эришган кундан бошлаб, **Президентимиз** томонидан илмий ишлаб чиқилган бешта тамойилга, яъни: 1) иқтисодиётни мафкурадан батамом холи қилиш; 2) давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши; 3) тараккиёт жараёни қонунлари-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, II-бет.

га асосланиш; 4) кишиларни ижтимоий муҳофаза қилиш; 5) бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш.

Узбекистон ўзининг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти йўлини ишлаб чиқди. Миллий хусусиятлар ва анъаналарни ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтишнинг аниқ устиворликларини, тамойилларини ва йўналишларини аниқлаб олди. Бозор иқтисодиётига ўтиш учун бир қанча ишлар қилинди. Мулкчилик, тадбиркорлик, чет эл мамлакатлари билан савдо-сотик ҳақида бир қанча қонун ва қарорлар қабул қилинди. Иқтисодий эркинлик, корхоналар, хўжаликлар, фермерларни қўллаб-қувватлаш бўйича фармонлар чиқарилди. Фермер хўжаликлари ташкил этилди. Тижорат ривожлана бошлади. Хорижий мамлакатлар билан қўшма корхоналар ташкил этилди. Мулкчиликнинг хилма-хил шакллари пайдо бўлди. Дунё ишбилармонлари учун юртимизда фаолият кўрсатиш учун шароит яратилди.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасида ҳам ибратли ишлар қилинди. Муҳтож, кўп болали, қаровчисиз қолган оилаларга, қариялар ва ёшларга, болаларга, нафақачиларга мунтазам ёрдам берилди. Саломатлик посбонларига, заҳматқаш муаллимларга, журналистлар, оммавий ахборот ходимларига, олпй ўқув юртлари талабалари ва профессор-ўқитувчиларига анча-мунча енгиллик туғдирилди.

Амалга оширилган ишлар мустақилликни мустаҳкамлаш йўлидаги дастлабки қадамлар, илк муваффақиятлардир. Бу узоққа мўлжалланган ишнинг бошланишидир, холос. Ниҳоятда оғир, мураккаб, анча вақт ва маблағ, халқимиздан буюк жасорат талаб қиладиган ишлар ҳали олдинда турибди.

Ҳозирги асосий вазифа, миллий истиқлолимизнинг тақдири билан бевосита боғлиқ бўлган долзарб муаммо — мустақиллигимизнинг иқтисодий омилларини мустаҳкамлашдир. Иқтисодиётнинг асосий вазифаси — халқнинг ўсиб бораётган талабини қондириш ва мамлакатни ҳар томонлама ривожлантиришдан иборатдир. Бу иқтисодиётнинг жамият ҳаёти учун бирламчилигидан, унинг сиёсатдан устунлигидан келиб чиққандир.

Жамият ҳаётида ҳамма масалани пировард-оқибатда иқтисодиёт, моддий бойликлар ишлаб чиқариш усули ҳал этади. Ишлаб чиқариш тўхтаб қолса кишиларнинг бутун маънавий ҳаёти тўхтаб қолган, жамият ҳалок бўлган бўлур эди. Узбекистоннинг мустақил давлат сифатида буюк келажак сари бориши учун ҳозирданок ўз иқтисодиётини барқарорлаштириши, сўнгра уни муттасил ўстириши керак бўлади.

Жамият иқтисодий ривожланишининг ўзига яраша қонун-қоидаларн борки, улар билан ҳисоблашмаслик, уларга қатъий амал қилмасликнинг оқибатлари ўта фожиали бўлиши ҳеч гап эмас.

Иқтисодиётни хароб қиладиган асосий нарса уни сиёсатга; ва мафкурага боғлаб қўйишдир. Иқтисодий мустақилликка эришишдан кўра сиёсий мустақилликни қўлга киритиш кийинроқдир.

Мустақилликнинг иқтисодий заминларини мустаҳкамлаш миллий тикланишга моддий база яратиш учун саноатнинг барча турлари ва тармоқларини замонавий талаблар асосида барпо этишнинг аҳамияти жуда катта. Саноатни ривожлантирмай ҳозирги даврнинг энг мураккаб, замонавий асбоб-ускуналарига машина ва механизмларига эга бўлиш мумкин эмас.

Шунингдек, республикада ишлаб чиқариладиган жуда катта миқдордаги хом-ашё ва мавжуд ишлаб чиқариш қувватларининг асосий қисмини ўз тупроғимизда, ўз юртимизда тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга жалб этиш лозим. Замонавий технологияларни чет эллардан олиб келиб қишлоқ жойларида ва ишчи кучи ортикча бўлган туманларда кичик қўшма корхоналар ташкил этиш зарурлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Ҳозирги даврда қўшма корхоналар сонини кўпайтириш, этишиб чиққан тадбиркор-ишбилармонларга кенг имконият яратиб бериш, мулкчиликнинг барча турларига йўл очиш, иқтидорли кадрларни хорижий мамлакатларга юбориб ўқитиш, маиший хизмат ва савдо корхоналарини, саноат корхоналари ва уй-жойларни хусусийлаштириш Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши учун кенг имконият яратади.

«...бугунги энг муҳим ҳал қилувчи масала,— дейди И. Каримов,— кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш, уларга кенг имконият ва имтиёзлар ташкил қилиб беришдир.

Қисқа муддат ичида ички бозорни тўлдирадиган ва экспорт қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи кичик технологияларни жорий этиш концепцияси ва миллий дастурини ишлаб чиқиш зарур.»¹

Иқтисодий ислохотларнинг бугунги босқичида энг муҳим ва долзарб вазифа — мулкий муносабатларни тубдан ўзгартирмоқдир. Унинг туб моҳияти — мулкни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашдан иборат.

Мустақиллигимизнинг иқтисодий заминларини барпо этиш ва мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан яна бири — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтира боришдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз халқ хўжалигининг энг муҳим соҳаси, унинг ажралмас таркибий қисмидир. Қишлоқ— миллий даромаднинг жуда муҳим манбаидир.

Миллий даромаднинг 44 фоизидан кўпроғи бугунги кунда қишлоқ хўжалигидан олинади. Республикамизга келаётган валюта асосан қишлоқ хўжалиги ҳисобига олинапти.

Ўзбекистон Давлат мустақиллигига эришгандан сўнг қишлоқ хўжалигини оёққа турғазини учун анчагина ишлар қилинди. Қишлоқ хўжалик ходимларини моддий рағбатлантириш яхши-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40-бет.

ланди. Саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархини белгилашдаги номутаносибликлар тугатила бошлади.

Сўнги йилларда пахта майдонларини камайтириш ҳисобига шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва деҳқон фермер хўжаликлари янада ривожлантиришга эътибор кучайтирилди. Омилкор деҳқонларга ер бериш билан бирга эркинлик ҳам берилди. Деҳқонларнинг ҳамма ишларига аралашавериш, юқоридан туриб кўрсатмалар бериш, унга ақл ўргатиш, эркини бўғиб қўйиш сингари адолатсизликлар ҳозирги даврда бартараф этилди.

Қишлоқни оёққа турғозиш учун давлат доимий равишда ёрдам бериб келмоқда. Кейинги йилларда деҳқонлар даромад ва қўшимча қиймат солиғидан озод бўлдилар. Қишлоқларни обод қилиш ниятида қўшимча маблағлар ажратиб келинмоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида замонавий технологияни жорий этиш, қишлоқ жойларда ихчам, янги технологияга асосланган кичик корхоналарни вужудга келтириш, халқ ҳунармандчилигини ривожлантиришга биринчи даражали аҳамият берилляпти.

Деҳқон меҳнатининг буюк самараси бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса, пахта, пилла, дон, гўшт-ёғ, тухум, жун ва бошқа шунга ўхшаш ноз-неъматлар, беҳисоб моддий бойликлар мустақиллигимизни мустаҳкамлашнинг иқтисодий асосини ташкил этади, озиқ-овқат муаммосини ҳал этишда асосий роль ўйнайди.

Ўзбекистон ўз табиий иқлим шароитига кўра, жуда кўп ўсимликларни экиш, уларни етиштириш учун энг қулай минтақалардан биридир. Олимларнинг фикрича, барча суғориладиган ерлар, республика аграр бўлими, аграр хўжалик оқилона юритиладиган бўлса, оз эмас, кўп эмас—60—70 миллион кишини боқишга қурби этади. Шунинг учун ердан самарали ва оқилона фойдаланиш масаласи катта аҳамият касб этади.

Республикамизнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашда бошқа республикалар, давлатлар билан иқтисодий алоқалар, давлатлараро муносабатларни тенг ҳамкорликка асослашиб тиклаш ва уни янада ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Марказий Осиё республикалари ҳамкорлигида амалга оширилаётган ишлар иқтисодий ислохотларни ўтказишда жуда муҳим восита эканлигини сира эсдан чиқариш керак эмас.

«Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама фаол ташқи сиёсатни амалга ошириш — давлатимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва халқ турмушини яхшилашнинг зарур шarti ва ғоят муҳим воситасидир».¹

Ўзбекистон миллий истиқлолга эришгандан кейин хорижий мамлакатлар билан ҳам ўзининг мустақил, ҳеч нарса билан чек-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48- бет.

лаб қўйилмаган, тўла тенг ҳуқуқли ва ҳамкорликка асосланган ташқи иқтисодий сиёсатини юргиза бошлади. Ўзбекистон энд. ликда қўпгина нуфузли халқаро ташкилотларнинг — Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр-алоқа уюшмаси, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки ва бошқа бирлашмаларнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Ҳозир республикада хорижий фирмалар билан биргаликда ташкил этилган ўн мингдан ортиқ қўшма корхона ишлаб турибди. Республиканинг халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиши унинг жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий соҳада яқинлашувига асос бўлиб хизмат қилади. Жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқада бўлиш республикамизда мустамлакачилик давридан оғир мерос бўлиб қолган ижтимоий-иқтисодий ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш имкониятини беради.

Халқимизнинг туб манфаатларига жавоб берадиган замонавий иқтисодиётни барпо этишда бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш муҳим аҳамият касб этади.

Бозор — молларни олиш ва сотиш борасида харидорлар ва сотувчилар ўртасида таркиб топган иқтисодий муносабатларнинг йиғиндисидир. Бозор — товар-пул муносабатларига асосланадиган ва уларга хос иқтисодий қонунлар асосида юритиладиган иқтисоддир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш бутун дунёда бўлгани сингари мустақил Ўзбекистон Республикаси учун ҳам муҳим ҳаётий эҳтиёждир. «Бозорга ўтиш муқаррар. Бу — давр талаби, объектив реалликдир. Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги қадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатдан тубдан юқори даражасига эришиш усули ва воситасидир.»¹

Бозор иқтисодиётига ўтиш ҳар хил мулк шакллариининг мавжуд бўлиши ва ривожланишига кенг йўл очади, давлат мулки ўз эгаларини топишига шароит яратилади. Давлат корхоналари акционерлаштирилади, ижарага берилади. Мамлакатимизда ўтказилаётган хусусийлаштиришда бутун халқ қатнашади. Бу тадбир орқали давлат мулки фуқароларга ўтади, ҳар бир киши миллий бойликдаги ўз хиссасига эга бўлади. Қичик корхоналар, савдо ва маиший хизмат корхоналари — фуқароларга, муассаса ва хўжаликларга сотилади. Шу тариқа хусусий мулк ривож-этана бошлайди. Хусусийлаштириш — бу фақат мулкка эга бўлишгина эмас, шу мулкни ишлатиб иқтисодиётни ўстириш ва мустаҳкамлаш ҳам демакдир. Хусусийлаштириш натижасида мулкчилик халқчиллашади. Бундан пировард-оқибатда халқ оммасини, умуман жамиятнинг фаровонлиги ортади.

Ҳозирги долзарб муаммолар ичида банк, молия, кредит тизимларини такомиллаштириш, уларни жаҳон талаблари дара-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48-бет.

жасига кўтариш, тўловларни тартибга солиш борасидаги ислохотлар бугунги босқичда муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодиётимизни барқарорлаштириш йўлидаги муаммолардан пул кадр-сизланиши — инфляцияни камайтириш, товар ва хизматлар бозорида рақобат ташкил қилишни, ички миллий маҳсулот ҳажмининг ошиб боришини таъминлаш, тўлов мувозанатини мустаҳкамлаш ва бошқаришни кўллаб-қувватлаш, ташкилий янги-ланншларни чуқурлаштириш шулар жумласидандир.

Мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг мақсади — миллий валютамиз — сўмимизни мустаҳкамлаш, уни босқичма-босқич жаҳоннинг кучли валюталари билан конвертациялашга, яъни эркин алмашувига эришишдир.

Ҳозирги вақтда мавжуд саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини замонавий техник-ускуналар билан жиҳозлаб, уларга янги технология татбиқ қилиш ҳам долзарб муаммолардан биридир. Бунинг учун фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Давримизнинг муҳим бир хусусияти шундан иборатки, фан-техника инқилоби ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ҳамма томонларига, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими, инсоннинг ўзига ва унинг яшаш муҳитига жуда кучли таъсир ўтказмоқда, меҳнат унумдорлигини ошириш ва бутун жамиятни тараққий эттиришнинг янги-янги истиқболларини очиб бермоқда. Бу, ўз навбатида, халқ хўжалигини техникавий жиҳатдан янгидан тиклашни амалга ошириш ҳамда ана шу негизда жамиятнинг моддий-техника базасини тубдан ўзгартиришни талаб этади. Республикамиз катта илмий имкониятга эга, ундан тўғри, ўз вақтида ва самарали фойдаланишга эътиборни қаратиш керак.

Техника ва технологияда туб ўзгаришлар ясаб, меҳнат унумдорлигини ошириб, ҳозирги давр талабига тўлиқ жавоб бера оладиган иқтисодиётни ривожлантириш республикамиз олдида турган муҳим вазифадир.

Мустақилликнинг муҳим шарти нафақат ривожланган замонавий технологияга таяниш, балки иқтисодиётни малакали ишчи кучи билан ҳам таъминлашдан иборатдир. Шу сабабли давлатимиз индустриал соҳаларга (саноат, алоқа, транспорт ва қурилиш) ерли аҳолидан етишиб чиққан малакали ишчилар ва мутахассислар етказиб беришга эътиборини кучайтирмоқда.

Иқтисодий ислохотлар инсон учун, унинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилган. Шунини эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, биринчи навбатда кам даромадли оилаларни, олий ўқув юртлари ва ўрта махсус билим юртлари талабаларини, ўқитувчиларни, кўп болали оналарни, пенсионерларни, камбағаллар, бева-бечораларни кўллаб-қувватлаш соҳасида муҳим тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни изчиллик билан амалга оширмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий

лаб қўйилмаган, тўла тенг ҳуқуқли ва ҳамкорликка асосланган ташқи иқтисодий сиёсатини юргиза бошлади. Ўзбекистон эндиликда кўпгина нуфузли халқаро ташкилотларнинг — Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр-алоқа уюшмаси, Халқаро қайта тиклаш ва тараққиёт банки ва бошқа бирлашмаларнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Ҳозир республикада хорижий фирмалар билан биргаликда ташкил этилган ўн мингдан ортиқ қўшма корхона ишлаб турибди. Республиканинг халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиши унинг жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий соҳада яқинлашувига асос бўлиб хизмат қилади. Жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқада бўлиш республикамизда мустамлакачилик давридан оғир мерос бўлиб қолган ижтимоий-иқтисодий ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш имкониятини беради.

Халқимизнинг туб манфаатларига жавоб берадиган замонавий иқтисодиётни барпо этишда бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш муҳим аҳамият касб этади.

Бозор — молларни олиш ва сотиш борасида харидорлар ва сотувчилар ўртасида таркиб топган иқтисодий муносабатларнинг йиғиндисидир. Бозор — товар-пул муносабатларига асосланадиган ва уларга хос иқтисодий қонунлар асосида юритиладиган иқтисоддир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш бутун дунёда бўлгани сингари мустақил Ўзбекистон Республикаси учун ҳам муҳим ҳаётий эҳтиёждир. «Бозорга ўтиш муқаррар. Бу — давр талаби, объектив реалликдир. Айни вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги кадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатдан тубдан юқори даражасига эришиш усули ва воситасидир.»¹

Бозор иқтисодиётига ўтиш ҳар хил мулк шакллариининг мавжуд бўлиши ва ривожланишига кенг йўл очади, давлат мулки ўз эгаларини топишига шароит яратилади. Давлат корхоналари акционерлаштирилади, ижарага берилади. Мамлакатимизда ўтказилаётган хусусийлаштиришда бутун халқ қатнашади. Бу тадбир орқали давлат мулки фуқароларга ўтади, ҳар бир киши миллий бойликдаги ўз ҳиссасига эга бўлади. Кичик корхоналар, савдо ва маиший хизмат корхоналари — фуқароларга, муассаса ва хўжаликларга сотилади. Шу тариқа хусусий мулк ривожлана бошлайди. Хусусийлаштириш — бу фақат мулкка эга бўлишгина эмас, шу мулкни ишлатиб иқтисодиётни ўстириш ва мустаҳкамлаш ҳам демакдир. Хусусийлаштириш натижасида мулкчилик халқчиллашади. Бундан пировард-оқибатда халқ оммасини, умуман жамиятнинг фаровонлиги ортади.

Ҳозирги долзарб муаммолар ичида банк, молия, кредит тизимларини такомиллаштириш, уларни жаҳон талаблари дара-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48-бет.

жасига кўтариш, тўловларми тартибга солиш борасидаги ислохотлар бугунги босқичда муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодиёти-мизии барқарорлаштириш йўлидаги муаммолардан пул кадр-сизланиши — инфляцияни камайтириш, товар ва хизматлар бозорида рақобат ташкил қилишни, ички миллий маҳсулот ҳажмининг ошиб боришини таъминлаш, тўлов мувозанатини мустаҳкамлаш ва бошқаришни қўллаб-қувватлаш, ташкилий янги-ланишларни чуқурлаштириш шулар жумласидандир.

Мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг мақсади — миллий валютамиз — сўмимизни мустаҳкамлаш, уни босқичма-босқич жаҳоннинг кучли валюталари билан конвертациялашга, яъни эркин алмашувига эришишдир.

Ҳозирги вақтда мавжуд саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналарини замонавий техник-ускуналар билан жиҳозлаб, уларга янги технология татбиқ қилиш ҳам долзарб муаммолардан биридир. Бунинг учун фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Давримизнинг муҳим бир хусусияти шундан иборатки, фан-техника инқилоби ҳозирги ишлаб чиқаришнинг ҳамма томонларига, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими, инсоннинг ўзига ва унинг яшаш муҳитига жуда кучли таъсир ўтказмоқда, меҳнат унумдорлигини ошириш ва бутун жамиятни тараққий эттиришнинг янги-янги истиқболларни очиб бермоқда. Бу, ўз навбатида, халқ хўжалигини техникавий жиҳатдан янгидан тиклашни амалга ошириш ҳамда ана шу негизда жамиятнинг моддий-техника базасини тубдан ўзгартиришни талаб этади. Республикамиз катта илмий имкониятга эга, ундан тўғри, ўз вақтида ва самарали фойдаланишга эътиборни қаратиш керак.

Техника ва технологияда туб ўзгаришлар ясаб, меҳнат унумдорлигини ошириб, ҳозирги давр талабига тўлиқ жавоб бера оладиган иқтисодиётни ривожлантириш республикамиз олдида турган муҳим вазифадир.

Мустақилликнинг муҳим шarti нафақат ривожланган замонавий технологияга таяниш, балки иқтисодиётни малакали ишчи кучи билан ҳам таъминлашдан иборатдир. Шу сабабли давлатимиз индустриал соҳаларга (саноат, алоқа, транспорт ва қурилиш) ерли аҳолидан етишиб чиққан малакали ишчилар ва мутахассислар етказиб беришга эътиборини кучайтирмоқда.

Иқтисодий ислохотлар инсон учун, унинг фаровон ҳаёт кечиршини таъминлашга қаратилган. Шунини эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, биринчи навбатда кам даромадли оилаларни, олий ўқув юртлари ва ўрта махсус билим юртлари талабаларини, ўқитувчиларни, кўп болали оналарни, пенсионерларни, камбағаллар, бева-бечораларни қўллаб-қувватлаш соҳасида муҳим тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни изчиллик билан амалга оширмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий

ҳимоя қилиш ҳақида Президентимиз қабул қилган фармонларни бажариш бу ишнинг асосини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, бу кўп йилларга мўлжалланган, барча халқнинг фаол ҳаракати натижасида эришиладиган стратегик вазифадир. Буни бир-икки йилда амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу масалага юзаки эмас, балки жиддий ва илмий жиҳатдан ёндашшимиз зарур.

Президентимиз томонидан илмий ишлаб чиқилган иқтисодий ислохотлар стратегиясини изчил равишда амалга татбиқ этиб Республикаимизнинг ислоҳ қилишнинг биринчи босқичида салмоқли натижаларга эришди. Ҳозир республика жамиятни ислоҳ қилишнинг навбатдаги босқичига қадам қўйди.

«Иккинчи босқич бозор тизимларининг шаклланиши тугалланадиган давр бўлиб, солиқ, молия ва пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштиришни, бутун ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни кўзда тутади ..»¹.

3. Мустақилликнинг маънавий заминлари

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги маънавий ҳаётимизда ҳам катта бурилишдир. Зеро, бу мустақиллик инсоният тарихий тараққиётининг илк босқичларидан ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ривожланишнинг ҳозирги босқичларига қадар етиб келган халқимиз тақдирида янги истиқболлар очиши шубҳасиз.

Мустақилликни фақат иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларга асосланиб, одамлар турмуш шароитини яхшилаш билан таъминлаб бўлмайди. Жамият тараққиётини тезлаштиришнинг иқтисодий ва сиёсий омиллари сингари зарур бўлган яна бир муҳим асоси борки, усиз мустақилликни мустаҳкамлаб ҳам, барқарорлигига эришиб ҳам бўлмайди. Мустақиллик иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар билан бир қаторда одамлар онги ва дунёқарашида, одоб-ахлоқи, имон-эътиқоди, билим савияси ва руҳиятида, маданияти ва маънавиятида, таълим-тарбиясида ҳам туб, асосли ўзгаришлар бўлишини тақозо этади.

Агар мустақилликнинг маънавий замини заиф бўлса, халқимиз ўзининг миллий тилини, маданияти ва анъаналарини, расм-русумларини ҳурмат ва эҳтиром қиладиган, умуминсоний қадриятларни эъзозлайдиган, улардаги олижаноб ғоя ва ҳикматлардан оқилона ва ижодий фойдаланадиган даражадаги камолот босқичига эришган бўлмаса, мустақилликнинг маънавий замини бақувват бўлмайди. Дунёдаги ҳар бир давлат катта-кичиклигидан қатъи назар ўзининг тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу — тарихий заруриятдир. Маънавиятнинг жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихнинг бурилиш давларида айниқса бекиёс бўлади.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида, 174- бет.

Маънавиятга бўлган талаб ва эҳтиёж ҳозирги даврда Ўзбекистонда кун ва йил сайин кучайиб бормоқда. Бу — бежиз эмас, албатта. Чунки келажакда буюк давлат эгаси бўладиган комил инсонни тарбияламасдан, маънавий, ахлокий баркамол қилмасдан туриб олға томон ривожланиш, мустақиллик муаммоларини ҳал этиш мумкин эмас. Бу — биринчидан. Иккинчидан, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш борасидаги мураккаб вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш фуқароларнинг маънавий-ахлокий камолотига, имон-эътиқодига, ғоявий-сиёсий етуклик даражасига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Жамият тараққиётини тезлаштиришнинг йўлларида бири ҳисобланган бозор муносабатларига фақат иқтисодий омиллар билан эмас, балки юксак маънавият асосида борилади. Бозор муносабатларига ўтиш одамларда имон-эътиқод, виждон, ҳалоллик, бировнинг ҳақини ейишдан қўрқиш, хайр-эҳсон сингари фазилатлар бўлишини, ана шуларни ўзида жам қилган миллий, диний, ахлокий қадриятларга катта эътибор беришни тақозо этади. Агар динимиз, тарихимиз, маданиятимиз, урф-одатимиз моҳияти билан шаклланган миллий ва диний қадриятларимиз тикланиб, улардаги умуминсоний ғоялар одамларнинг қон-қонига аста-секин сингдирилиб борилмаса, маънавият юксак бўлмаса одамлар ўртасида меҳр-оқибат кўтарилади. Бундан жамиятимиз ҳам, миллий истиқлол йўлидан бораётган давлатимиз, халқимиз ва миллатимиз ҳам катта зарар кўради. Маънавият масаласи шунинг учун ҳам Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги бурилиш босқичида жуда катта аҳамият касб этмоқда.

Мустақиллик учун маънавиятнинг аҳамияти шу қадар бебаҳо, уни ҳеч қачон иккинчи ўринга суриб қўйиш ҳам, шунингдек, маънавият масаласига иқтисодий муаммоларни ҳал қилиб бўлгандан кейин ўтиш мумкин, деб ўйлаш ҳам тамомила хатодир. Жамият тараққиётида иқтисодиётсиз маънавият, маънавиятсиз иқтисодиёт йўқ ва бўлмайди.

Инсоният ҳаётида маънавиятга эҳтиёж сезилмайдиган соҳанинг ўзи йўқ. Президентимиз таъкидлаганидек, маънавият халққа, миллатга, ҳар бир инсонга ҳаводек, сувдек, куёшдек зарур ва бебаҳодир.

Инсон камолоти миллат ва мамлакат ривожига асос бўлади. Буюк давлат бўлиш учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси камолотга эришган, миллат эса буюк, оқилу доно, маданиятли, маърифатли, дунё таниган бўлиши лозим. Ана шу ғоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани бажаришда миллий маънавиятимиз асосий омилдир. У истиқлолимиз ва истиқболимиз таянчидир.

Миллий маънавиятимиз ҳар бир инсонда она юртига муҳаббат ва садоқатнинг қарор топишида, шу муқаддас тупроққа эгалик туйғуларини шакллантиришда, Ватанни ҳимоя қилиш, авайлаб-асрашда олижаноб инсоний фазилатларни илдиз отириш ва ривожлантиришда катта ўрин тутаяди. Маънавиятнинг бебаҳолиги унинг турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини Қон-қардош қилишлигида, уларнинг тақдирини ўзаро хурмат

асосида яқинлаштиришда ҳам яққол кўринадн. Маънавият инсон ҳаётини гўзаллаштиради, турмушига мазмун ва моҳият бағишлайди. Юксак маданият ва маънавият соҳиби бўлган инсон оташин ватанпарвар, юрти ва халқи ишига фидойи, қалби пок сўзи билан иши бир, илми хулқига монанд бўлади.

Маънавияти юксак инсон мустақилликка хавф соладиган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, тарафкашликка ҳеч қачон йўл қўймайди. Миллий бирлик, аҳиллик, тотувлик, ҳамжиҳатлиликни вужуд-вужуди, тан-жонни билан қўллаб-қувватлайди.

Жамият тараққиётини, халқимиз ва миллатимиз истиқболни ва куч-қудратини маънавиятдан айрича тасаввур этиш мумкин эмас.

Маънавияти юксак даражада ривожланган миллатгина порлоқ истиқбол, ҳақиқий мустақиллик учун курашга ўзида куч ва қудрат топа олади. Маънавият—бу олдинга қараб ҳаракат қилмоқ, тараққиётнинг юксак, олий чўккилари сари тўхтовсиз интилмоқ демакдир. Маънавий баркамоллик бўлган жойда тараққиёт бўлади. «Маънавият инсоннинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўхна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўплаб мисолларини билади.»¹

Туркистон азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг, адабиёт ва санъатнинг энг қадимий марказларидан бири бўлиб келган. Улкамиз мутафаккирлари, алломалари жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан нждий бойитдилар, юқори чўккига кўтардилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир қилдилар. Бутун маданият оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлатлар ва шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улуғ аждодларимизнинг ижодиёти ўзининг улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани лол қолдирмоқда.

Ана шундай бой ва қудратли миллий маданиятимиз кўп йиллар давомида хоризм ва болшевизм мустамлакачилари томонидан оёқ ости қилиниб келди. Бир неча минг йиллик миллий меросимиз, миллий маданиятимиз, тарихимиз, тплимиз, урф-одат ва анъаналаримиз унутилди. Миллий маданиятнинг ажралмас қисми бўлган ислом дини зўр бериб қораланди, диний адабиётлар, масжид, мадрасалар йўқ қилинди. Диндорлар маънавий таҳқирланди, ҳуқуқлари чекланиб қўйилди. «Наврўз» ва шу каби миллий байрамлар йўқка чиқарилди. Тарихимиз, ўтмишимиз юзаки ва бир томонлама ўрганилди. Кишиларни ўз халқининг тарихи, унинг руҳи ва урф-одатларини ўз авлод-аждодларини билмайдиган манқуртларга айлантириб қўйишига интилиб келишди.

Президентимиз қайд этганидек, «бир вақтлар Марказнинг

¹ Каримов И. А. Узбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48-бет.

буйруғини кутиб бажариб, тепадаи кўрсатилган чизиқлардан чиқмаслик одатимизга айланган эди.

Гоҳ ошқора, гоҳ зимдан: «Сизлар ўз-ўзларингни мустақил бошқаришга қодир эмассизлар», «Сизлар муте, қарам миллат-сизлар», «Сизлар учун биз фикрлаймиз, назария яратамиз, амру фармон берамиз, сизлар эса бажарасиз, холос»,¹—деб миямизга куйиб келишган эди.

Эндиликда буларнинг ҳаммасига чек қўйилди. Мустақил-дикка эришганимиздан сўнг биз сохта мафқуранинг яккаҳоқим-лигидан қутулдик. Маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди. Тарихни тикладик. Улуғ боболаримизнинг руҳини шод этдик. Удумларимиз, қадриятларимизга қайтдик. Динга муносабатимиз ўзгарди. Она тилимизни англадик. Узбек тилининг Узбекистон Республикасида давлат тили деб қонун йўли билан белгилаб қўйилганлиги маънавий-маданий ҳаётимиздаги буюк воқеадир. Чунки тил — халқ маънавий ҳаётининг асосидир. Бинобарин, миллий тил гуркираб ривожланмаса миллий онг ўсмайди. Миллий онг, миллий маданият ўсмаса, кишиларда миллий ғурур, миллий фахр-ифтихор ривожланмасдан қолади. Тил — ҳар бир халқ ва миллатнинг миллий ўзлигини намоён қилишнинг муҳим воситасидир.

Халқнинг маданий-маънавий бойлиги, ақл-идроқи ва тафаккурн, тарихи ва маданияти унинг тилида ўз ифодасини топади. Ана шу маънода олганда, тил халқнинг қалби, жону жаҳонидир.

Мустақиллик халқимизнинг маданий-маънавий тараққиётига кенг йўл очиб берди. Узбекистонда ҳозир маданий меросимизга алоҳида эътибор билан қаралмақда, жуда кўплаб илмий, бадий, тарихий, фалсафий асарлар, қадимий қўлёзмалар кетма-кет нашр қилиниб турибди. Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш ишлари аллақачоноқ бошлаб юборилди.

Халқимиз даҳоси билан яратилган ва ғайриқонуний равишда республикадан ташқарига олиб кетилган, миллий бойлик бўлган санъат асарларини, қимматли қўлёзмаларни излаб топиш, Узбекистонга қайтариш чора-тадбирлари кўриляпти.

Республикада илм-фан, маданият, халқ таълими, маориф, адабиёт ва санъатни ривожлантириш, тарихий обидаларни таъмирлаш, аслига келтириш, қарийб нутилаёзган халқ ҳунармандчилигини тиклаш масалалари бўйича Президент фармонлари эълон қилинди, бир неча қарор қабул қилинди.

Миллий урф-одат, қадриятларимизни тиклаш, улардан тўла баҳраманд бўлиш, ёш авлодни миллий қадриятлар, анъаналар асосида тарбиялаш соҳасида ҳам кўзга кўринарли ишлар қилинмоқда. Мустақил Узбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварлик-

¹ Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40-бет.

нинг нознк куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмокда Узбекистонни янгилашнинг олии мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир.

Ёшларни маънавий тарбиялаш, жамиятимизнинг рухий пок-ланишида ислом қадриятларининг ҳиссаси катта бўлиши муқаррар. Дин асрлар давомида одамларни энг улуғ мақсадлар йўлида бирлашишга, ҳамжихат бўлишга ундаган, дин арбоблар ислом қадриятлари ва илмларнинг мағзпни ва покликка чақирувчи ўғитларни одамлар дилига сингдириб келганлар.

Ислом дини,— дейди И. Каримов,— бу ота-боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик. У қуруқ акидалар йиғиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитларга амал қиладилар. Меҳр-оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушуичаларнга риоя этишга ҳаракат қиладилар. Агар биз адолатли давлат, эркин жамият қурмоқчи бўлсак, бу олижаноб мақсадни амалга ошириш йўллари минг йиллик диний акидалар билан муштарак эканлигини ёдда тутишимиз лозим.

Катталарга иззат-икром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат — булар инсонни инсон сифатида улуғлайдиган, ахлоқий, маънавий жиҳатдан гўзал ва баркамол қиладиган қадриятлардан бўлиб ҳисобланади.

Мустақил Узбекистон Республикасининг Конституциясида фарзандларнинг жамият, оила ҳамда ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва масъулиятлари миллий қадриятларимиз асосида белгилаб кўйилган. Унга мувофиқ, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Мустақиллигимизнинг пойдеворини мустаҳкамлаш жамият аъзолари маданий-маънавий, ахлоқий камолоти суръатларини тезлаштириш, таълим-тарбия ишларини оқилона йўлга қўйиш, маърифий тадбирларни мунтазам амалга ошириш бениҳоя катта аҳамиятга эга. Агар инсон тўғри тарбия топмаса, унинг фаолияти жамият учун зарарли бўлади. Жамият ҳаётидаги барча муаммолар маънавий жиҳатдан баркамол бўлган кишиларнинг фидокорона, ҳалол меҳнати, ҳалол ва поклиги асосида рўёбга чиқади. «Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, ҳақсеварликка ўргатиш керак бўлади. Аслини олганда ахлоқ — маънавиятнинг ўзаги. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, хушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани.»¹

¹ Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40-бет.

Ҳозирги иайтда тараккиётимиз тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Ақлий заковат, руҳий, маънавий камолот, инсофу диёнат, мурувват, меҳр-оқибат — булар маърифатли, маънавиятли инсоннинг асосий фазилатларидир.

Илм-фанга ўчлик, маърифатга томон талпиниш маданиятга ташналик, одоб-ахлоқ қоидаларини чуқур ўзлаштириб ҳаётга татбиқ этишга интилиш, китоб мутолаасини ҳеч қачон қанда қилмаслик, зехнини ўтқирлаб, фикрини бойитиб, тафаккур қувватини оширишга доимо шай туриш — буларнинг ҳаммаси ўзбек халқига авлод-аждодларидан ўтиб келаётган буюк анъана, ажойиб мерос бўлиб, булар унинг қон-қонига чуқур сингиб кетган. Мазкур фазилатларни янада ривожлантириб жамиятимиз маънавий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш — ҳозирги купда халқ таълими, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг олдида турган долзарб масала.

Республика бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтаётган ҳозирги шароитда оиладаги, мактаблар, ўқув юртлари ва тарбия муассасаларидаги меҳнат тарбиясининг аҳамияти айниқса катта. Мустақил Ўзбекистон учун ҳақиқий меҳнатсевар, малакали, ишбилармон, кўплаб хорижий тилларни биладиган кишилар керак. Ёшлар меҳнат қилишга, меҳнат мевасини қадрлашга қанчалик эртарок ва тезроқ ўрганиб олишса, бундан унинг ўзи ҳам, жамиятимиз ҳам шунчалик кўп наф қўради. «Инсоннинг ўзи ва ўз оиласининг 'бахт-саодати йўлида меҳнат қилишга шахсан тайёр эканлиги унинг ички имкониятларини ташкил этади. 'Бизнинг кўламли ижтимоий-иқтисодий ниятларимиз халқимизнинг меҳнатсеварлигидан келиб чиқади.»¹

Миллий давлатларимизнинг маънавий мустақиллигини таъминлашда маориф соҳасида тааллуқли бир қатор масалаларга эътиборни кучайтиришимиз лозим. Энг аввало мактабларимизнинг аҳволини яхшилаш, уларнинг ўқув дастурларини қайта кўриб чиқиб, миллий тус бериш, ёш авлоднинг келажаги устида бош қотиришимиз керак. Мустақилликни ўйлаётган юртнинг аввало мактаби мустақил бўлмоғи шарт. Унинг учун ўқув режаларини қайта кўриб чиқиш, республикамизнинг ҳаётига мослашган ўқув дастурини яратишимиз керак. Шунинг билан биргаликда янги ўқув қўлланмалари ва дарсликларини яратишни ҳам тезлаштиришимиз лозим. Ўзбек мактаби, унинг ўқув режалари, дарсликлари ва ўқув қўлланмаларида ўтмиш меросимиз, урф-одатимиз ва миллий анъаналаримиз тўлиқ ўз аксини топиши керак.

Олий ўқув билимгоҳлари ва ўрта махсус билим юртларининг ҳам ўқув режаларини, ўқув дастурларини республикамиздаги ўзгаришларга мувофиқ қайта кўриб чиқиш керак. Уларнинг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 48- бет.

моддий, теҳникавий мавқеини яхшилашимиз лозим. Бу соҳада ҳал этишни кутиб турган бошқа кўп муаммолар мавжуд эканлиги бизга сир эмас.

Президентимиз таъкидлаганидек, богчалардан тортиб олий уқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида Ватан тарихи ва маданиятини, география ва иқтисодини, қадимий урф-одатларимизни ўқитишга муҳим сиёсий вазифа сифатида қаралмоғи лозим. Бу эса, ўз навбатида, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни миллий, маънавий нуқтаи-назаридан янгитдан қараб чиқишни тақозо этади.

Инсоннинг маданий-маънавий, ахлоқий камолоти узоқ йиллар давомида амалга ошадиган жараён. У инсон қалбида жуда кўплаб омиллар, қулай шарт-шароитлар ва имкониятлар таъсирида ниш уради, илдиз отади.

Маънавияти ривожланган халқ ўз-ўзини ва ўзгаларни кадрлайди, қаддини тик тутаяди, мағрур яшайди, рўй бераётган ҳар бир воқеа ва ҳодисага ақл кўзи билан қарайди, илм-фан ва тафаккурга асосланиб иш юритади, қийинчиликлар олдида додираб қолмайди, олий мақсад сари интилишдан асло тўхтамайди, халқи, миллати, давлатининг келажаги буюклигига қатъиян ишонади.

4. Мустақиллик мафқураси ва уни ҳаётга жорий этиш масалалари

Мустақиллик туфайли ўз тарихий тараққиётининг тамомила янги босқичга қадам қўйган Ўзбекистон Республикаси олдида ҳозирги пайтда ҳал этилиши зарур бўлган яна бир муҳим масала турибди. Бу — миллий истиқлол мафқурасини яратиш ва ҳаётга татбиқ этиш ҳақидаги масаладир.

Шуни айтиш керакки, ҳеч қандай жамият ва миллат мафқурасиз яшай олмайди. Дунёдаги ҳар бир жамиятнинг, ҳар бир давлатнинг ўзига хос, ўзига мос келадиган, унинг учун хизмат қиладиган, туб мақсадлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган мафқураси бўлади. Мафқурага эга бўлмасдан туриб биронта ҳам жамият яшай олмайди, унинг ривожланиши ҳам мумкин эмас. Одамлар қайси бир жамиятда яшамасин, барибир, нимагадир ишониши, нимагадир эътиқод қилиши, қандайдир бир ғояга, таълимотга асосланиб иш кўриши, фаолият кўрсатиши керак.

Ўзбекистоннинг ҳозирги даври, бундан кейинги тарихий тараққиёти ва истиқболи ҳамда мустақилликнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий заминларини яратиш ва мустаҳкамлаш учун мафқура сув билан ҳаводек зарур. Буни ҳаётнинг ўзи очик-ойдин кўрсатиб турибди.

Биз келажакка томон кўзни юмиб, тахминларга асосланиб, таваккалчасига иш тутиб бора олмаймиз. Кишилар ўтмиш га-

рихий тажрибамизиинг, жаҳон тараққиёти сабоқларининг қайси жиҳатларидан фойдаланамиз, Ўзбекистонни қандай қилиб буюқ давлатга айлантирамиз, мустақиллик муаммоларини ҳал этиш учун эътиборни нималарга қаратишимиз керак, деган ўнлаб, юзлаб саволларга жавоб изламоқдалар. Республикамиздаги кенг жамоатчилликни қизиқтириб келаётган ана шу ва бошқа саволларга илмий асосланган жавоблар, муҳим йўл-йўриқлар ўз вақтида берилмаса, одамлар бунга қатъий ишонтирилмаса, амалий фаолиятимизда хато кетидан хатоликларга йўл қўяверамиз. Бу қутилмаган оқибатларни келтириб чиқариши ҳеч гап эмас. Ана шундай кўнгилсиз ҳодисалар рўй бермаслиги учун халқ оmmasни умумий мақсад сари яқдиллик билан фаол ҳаракатга даъват этадиган янги мафкура ҳозирги пайтда жуда зарур.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида бирлаштириш ва сафарбар этишга кўмаклашади.

Истиқлол мафкураси бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган улуғ кучдир.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти ва **бош** мақсади — Ўзбекистон давлат мустақиллиги учун хизмат қилиш, унинг сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий заминларини яратиш ва мустаҳкамлашда кенг халқ оmmasини сафарбар этиш.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан бири — Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир фуқарони, ҳар бир миллат ва элат кишиларини баркамол инсон қилиб тайёрлаш, тарбиялаш, мустақилликнинг онгли фидойисига айлантиришдир. Бу анча мураккаб, узоқ давом этадиган жараён дир. Мустақилликнинг тақдири, Ўзбекистоннинг келажаги биринчи навбатда асосан инсон, унинг амалий фаолиятига, ахлоқий баркамоллигига, ғоявий, сиёсий етуклик даражасига, миллий ўзлигини қанчалик чуқур ва мукамал англаб олишига бевосита боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Жамият тараққиётини мустақиллик билан боғлиқ бўлган улкан вазифаларни бажаришга оmmани сафарбар этишини мафкурасиз тасаввур этиб бўлмайди. Инсоннинг фаоллиги унинг илғор мафкурага эътиқод қилиши билан бевосита боғлиқ.

Жамият манфаати ва миллий истиқлол йўлида, ўзидаги барча билим бойликларини, қобилият ва истеъдодини бағишлашга тайёр етук инсонлар, уздабурон ёшлар, фидойилар бўлмаса, она диёримизнинг янги ва яқин келажаги билан бевосита боғлиқ бўлган ана шу вазифаларни, мафкуравий ишларни жонлантирмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Янги мафкура одамларда келажакка ишончни, умидворликни тарбиялайди, меҳр-муҳаббат, оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адо-

лат, маърифат туйғуларини шакллантиради ва ўстиради, **онгц-мизга ёруғлик** нурини олиб киради, инсонларни буюк **мақсад** сари чорлайди.

Миллий истиқлол мафкураси кишиларда миллий маданиятнинг, миллий онгнинг, миллий ғурурнинг ўсиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, у миллатимизни бўлиниб, парчаланиб кетишига сабаб бўлиши мумкин бўлган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, қабила-уруғчилик муносабатларига қарши муросасиз кураш олиб боришга кишиларни даъват этади, миллий ҳамкорлик, миллий ҳамжиҳатликни кучайтишга кўмак беради.

Истиқлол мафкураси етук миллий онг, миллий ғурур, миллий кадриятлар, миллий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик туйғуси замирида шаклланган ватанпарварликни ҳам ўз ичига олади. Кишиларда она заминга бўлган муҳаббат қанчалик кучли бўлса, ҳар бир инсон ўз Ватанини, тарихини, миллий кадриятларини, ўз халқи, тили, маданияти, миллий урф-одатларини мукамал билса, миллий манфаатларини, миллат тақдири ва истиқлолини чуқур англаб етган бўлса, мустақиллик шунчалик барқарор бўлади. Ватан, миллат, истиқлол тақдири ҳар бир фуқаро учун кадр-лидир.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан яна бири — меҳнатсеварликдир. Агар халқда мустақиллик ҳақида тушунча, билим бўлса-ю, истиқлол тўғрисидаги гоյ амалий ишлар билан, меҳнат билан боғланиб, эътиқодга, дунёқарашга айланиб кетмаган бўлса, бу мустақилликнинг маънавий замини бўш бўлганининг ифодаси бўлади. Агар мустақилликнинг замини бўш бўлса, бундай мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Миллий истиқлол мафкураси республикамиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, Ўзбекистонни келажакда буюк давлатга айлантириш, инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ижтимоий адолатни, демократияни тўла қарор топтириш, миллат ва мамлакатимиз истиқлоли муаммоларини биринчи ўринга қўйиш йўлида аниқ мақсадга қаратилган, асосланган хулосанинг муайян тизимидир.

Миллий истиқлол мафкураси республикамизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига мақсад ва йўналиш беради. Ўзбекистоннинг буюк келажagini йўлчи юлдуз каби ёритиб туради, халқни олға томон чорлайди.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратган, авайлаб-асраб келатган илмий билим хазиналарига, бой қадимий меросига, маданиятимиз ютуқларига асосланади. Халқимизнинг, авлодларимизнинг бизга қолдирган маънавий меросининг ўзи катта бир хазина. Бу хазинадан оқилона фойдаланишимиз лозим. Аждодлар васиятига содиқ ва муносиб бўлсак омад бизга кулиб боқади.

Мустақиллик мафкураси заминида авлод-аждодларимизнинг тажрибалари ва уларнинг илмий яқунлари халқимизнинг азалий анъаналари, урф-одат, расм-русумлари ётади.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг миллий кадриятларига ҳамда умуминсоний кадриятларга асосланади. Миллий, умуминсоний, ахлоқий, диний кадриятлар мафкурамизнинг инсонпарварлик моҳиятини янада тўлдиради ва бойитади. Унда инсонни ҳалол ва покиза бўлишга, илм-фан асосларини эгаллашга, инсонпарвар, етимпарвар, хайр-эҳсонли, саховатли бўлишга, бева-бечораларни қўллаб-қувватлашга, меҳнатни севишга, табиатни эъзозлашга даъват этадиган ислом дини ва бошқа диний, ахлоқий кадриятларга эътиқод катта ўрин тутди.

Миллий истиқлол мафкураси заминда жаҳондаги барча илғор давлатларнинг, Марказий Осиёдаги, шунингдек, мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг ижобий сабоқларини ўрганиш, ана шу сабоқлардан республикамизнинг шароитлари ва имкониятлари, ўзига хос хусусиятларини назарда тутган ҳолда одилна фойдаланиш айни муддаодир.

Миллий истиқлол мафкураси бир миллатнинг манфаати билангина боғланган эмас, у Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ўзбеклар, козоқлар, тожиклар, руслар, украинлар, яҳудийлар, хуллас, республикамизни ўзининг жонажон Ватани деб билган, у билан фахрланадиган барча миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқчилигини, кадр-қимматини, манфаатларини ҳимоя қилишга ҳам қаратилган.

Мустақил республикамизнинг миллий истиқлол мафкураси республикамизнинг ижтимоий турмуши, иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган жараёнларни ифодалайди.

Мафкура фуқароларнинг, ёшлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг хуллас, кенг жамоатчиликнинг кундалик амалий фаолиятида ўз ифодасини топа олса, жамият ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади, оммани уюштиради, бирлаштиради, амалий фаолиятга даъват этади.

Миллий истиқлол мафкурасини ҳаётга кенг жорий этиш учун, даставвал, ушбу мафкуранинг моҳиятини чуқур ўрганиш, мақсадлари, асосий йўналишлари, ўзига хос хусусиятларини билиб, ўзлаштириб олиш лозим.

Президент И. А. Каримовнинг асарларида мустақилликнинг энг долзарб муаммолари, уларнинг илмий-амалий ечимлари чуқур ва ҳар томонлама ёритиб берилган. Шунингдек, миллий истиқлол мафкурамизнинг ҳаётга татбиқ этишнинг йўл-йўриқлари ҳам белгилаб берилган.

Ҳозирги пайтда асосий вазифа ана шу назарий қоида ва йўл-йўриқларни мукамал ўзлаштириб, қалбан чуқур ҳис этиб, уларни ҳаётга уддабуронлик билан қўллаш, уларга суяниб, асосланиб, бунёдкорлик ишларини дадиллик билан олиб боришдан иборатдир.

Миллий истиқлол мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилишда, омма онгига сингдиришда халқимизнинг зукко фарзандлари — шоиру ёзувчилар, олиму санъаткорлар, зиёлилар зиммасига катта масъулият юклатилади. Аҳли донишларнинг ҳар бир каломи,

таъсирчан, сермаъно асари, одамларнинг қалби ва онгига, ҳистуйғуларига таъсир этиб, ҳаётимиздаги камчиликлар, нуқсонларни бартараф этиш, янги инсон дунёқарашини, унинг маънавий ҳамда эстетик қарашларини шакллантиришга кўмаклашади.

Халқнинг ижтимоий онгини шакллантиришда ҳамда миллий истиқлол ғояларини тарғиб-ташвиқ қилишда бадиий адабиёт ҳозирги пайтда ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатяпти. Шу боисдан ҳам у ҳалоллик, поклик, иймон-эътиқод, раҳм-шафқат, мурувват каби туйғуларни одамлар қалбига чуқур сингдиришни асосий мақсад қилиб олган. Халқ руҳини кўтаринишда, порлок истиқбол учун курашга чорлашда бадиий адабиёт ўзининг муносиб ҳиссасини кўшмоқда.

Республика оммавий ахборот воситалари ходимлари давлатимиз мавқеини дунё миқёсида янада ошириш, Президентимиз раҳбарлигида олиб борилаётган мустақил ички ва ташқи сиёсатнинг инсонпарварлик, тинчликсеварлик моҳиятини жаҳон афкор оммасига етказиш сингари улкан вазифаларни адо этишяпти.

Оммавий ахборот воситалари миллий истиқлол мафқурасини янада жонлантириш ва жорий этиш, асрий кадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш, мустақиллик ва ватанпарварлик туйғуларини ҳар бир инсон қалбига етказиш борасида ўз фаолиятларини анчагина кучайтирдилар. Улар мустақил Ўзбекистон ҳаётини ҳар томонлама ёритяптилар.

Миллий истиқлол мафқурасидаги энг муҳим қоидалар ва ғояларнинг ҳаётга жорий этилиб катта ижтимоий кучга айланишида таълим ва тарбия муҳим аҳамият касб этишини унутмаслигимиз керак. Жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун зарур бўлган маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, кексаларга ҳурмат сингари чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳаммасининг заминида ёш авлодга оилада, умумтаълим мактабларида, халқ таълими тизимининг бошқа тармоқларида бериладиган таълим-тарбия ётади.

Жамиятнинг, давлатнинг, инсоннинг келажаги оиладан бошланади. Оила—жамиятнинг асосий бўғинидир. Оплада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, Мустақиллик, Озодлик ҳақида бериладиган илк тушунча ва тасаввурлар боланинг мурғак қалбида бир умрга муҳрланиб қолади. «Оила турмуш ва виждон қонунлари асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустаҳкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади, одамларнинг талаб-эҳтиёжлари ва кадриятлари шаклланади... Бу эса энг олий даражада маънавий кадрият, инсон қалбининг гавҳаридир»¹.

Мактабгача таълимнинг вазифаси бола камолоти асосларини шакллантириш, унинг билимга қизиқишини, маданий-ахло-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1993, 47- бет.

қий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини, илмга муҳаббат қўйишни ўстиришдан, саломатлигини мустаҳкамлашдан иборатдир.

Мустақиллик шароитида ёшларда миллий кадриятларнинг бизга мақбул бўлган томонларини шакллантиришда, уларга миллий тарихимиз, маданиятимиз, маънавиятимиз ва дунёвий фанлардан пухта билим беришда ҳамда миллий истиклол мафкурасидаги асосий ғояларни сингдиришда умумий таълим мактаблари, ҳунар-техника, ўрта махсус билим юртлари ҳамда олий таълим алоҳида ўрин тутди.

Миллий истиклол мафкураси ғояларини омма онгига сингдириш ва амалга оширишнинг энг муҳим ва зарур шартларидан яна бири — халқимиз тарихини чуқур ва мукаммал, уни қандай бўлса шундайлигича, холисона ўрганишни йўлга қўйиш, бунинг учун зарур бўлган барча имконият ва шарт-шароитларни яратишдан иборатдир.

Миллий истиклол мафкурасининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттирибгина қолмай, сиёсий бошқарув тизимининг фаолиятини ҳам ўзида ифодалайди. Шунинг учун ҳам миллий истиклол мафкурасини ҳаётга татбиқ этишда сиёсий билимларни омма ўртасида кенг ёйиш, тарғиб-ташвиқ этиш шак-шубҳасиз катта ўрин тутди. Сиёсий билимлар қанчалик мукаммал бўлса, халқнинг онги ўсади, фаоллиги ошади. Сиёсий маданияти, миллий онги, ватанпарварлик туйғуси ўсган, ўзини-ўзи англаб етган халқ ва миллат ўзининг истиқболи билан боғлиқ бўлган масалаларга ҳеч қачон бефарқ қарамайди.

Сиёсий билим асосларини шунчаки билиб, ўзлаштириб олишнинг ўзи кифоя қилмайди. Уларни ақл-идрок, виждон ва иймон билан англамоқ лозим. Сиёсий билим ва қарашлардан миллат, Ватан, тарихий масъулиятли давр талаб ва имкониятларини ҳисобга олиб фойдаланмоқ керак.

Мустақиллик, миллий истиклол мафкурасини ҳаётга кенг ва атрофлича жорий этиш борасида ислом таълимотида мавжуд бўлган имкониятлардан ўз ўрнида оқилона, ижодий фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Дин одамларни ҳаром-ҳариш йўллардан узоқроқ юришга, яхши бўлишга, ўзидан яхши из қолдиришга ундайди. Ислом динида одамларни аҳиллик ва биродарликка даъват этадиган ғоялар беҳисобдир. Ислом дини одамлар дилига инсоф, сабр-тоқат, ҳалол меҳнат, аҳиллик туйғуларини жо этмоқда. Шу билан бирга, унинг мустақил Ўзбекистонимиз халқини маънавий бойитиш, ахлоқий тарбиялаш, етук, баркамол инсонни тарбиялаш борасидаги хизмати ҳам эътиборга сазовордир.

Миллий истиклол мафкураси — миллат равнақи, халқимизнинг фаровонлиги, жамиятимизни порлоқ келажакка ундайдиган катта ғоявий кучдир. У жамиятдаги барча кишиларни, ижтимоий гуруҳлар, табақаларни битта мақсад сари—Ўзбекистонни келажакда буюк давлатлар сафига олиб чиқишга даъват этади.

ган илмий ғоялар мажмуасидир. Шу маънода миллий истиқлол мафкураси эски тузумдаги ҳамма учун мажбуран бўлган яккаюягона давлат мафкурасидан тубдан фарқ қилади. «Ҳозир таркиб топаётган умумхалқ миллий мустақиллик маскурасини шундай кенг кўламли ҳодисалар жумласига киритмоқ лозим. Деч қандай мафкура давлат мафкураси даражасига кўтарилмаслиги керак—биз ўзимиз учун шундай хулоса чиқариб олдик...

Янги мафкуранинг асл маъноси эскича ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат»¹,— дейди И. А. Каримов.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Миллатинг суверенитети, эркинлиги, ўз тақдирини ўзи белгилаши объектив зарурият эканлигини тушунтириб беринг. Минтакамиз халқларнинг ўтмишда мустақиллик учун олиб борган курашларининг тархий аҳамияти ва моҳияти нимадан иборат?

2. Мустақиллик учун курашда ва уни мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг назарий ва амалий фаолиятлари ҳақида фикр-мулоҳазаларингизни баён этинг.

3. Мустақилликнинг сиёсий, иқтисодий, ғоявий, маданий-маънавий заминлари нималардан иборат?

4. Мустақиллик мафкурасининг мазмун-моҳияти ва уни ҳаётга татбиқ этиш йўллари ҳақида ўз фикрингизни баён этинг.

XIV БОБ. ЖАМИЯТНИ ИЛМИЙ БИЛИШ ВА ИЛМИЙ БОШҚАРИШ МУАММОЛАРИ

1. Ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хос хусусиятлари

Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, ижтимоий ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларида намоён бўлаётган зиддиятларни чуқур ва атрофлича англаб, уларни ўз вақтида бартараф этиш, мамлакатимизни илмий асосда бошқариш жамиятимизда осойишталик, тинчликни барқарорлаштириш, инсоннинг бахт-саодати, истиқболи учун зарур бўлган барча нарсаларни яратиб беришнинг асосий омилларидандир.

Маълумки, у ёки бу жамият нима ишлаб чиқаргани билан эмас, балки қай усулда ишлаб чиқариши билан характерланади. Моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши ва алмашуви табиий-тарихий характерга эгадир, яъни ўз ички қонуниятларига асосан амалга ошиб, уни ўрганш эса ижтимоий билишнинг асосий масаласини ташкил қилади.

Ижтимоий билишнинг объекти — жамият, унинг предмети эса — инсон ҳамда унинг фаолияти ва маданияти ҳисобланади. Инсоният жамияти табиат қонунларидан фарқ қиладиган ўзига хос қонунлар асосида ривожланади.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995, 152- бет.

Жамият тарихи инсонинг ўз мақсадига эришишдан бошқа нарса эмас. Жамият тарихи онгли мавжудот — инсонларнинг ўзаро таъсирлари маҳсулидир.

Кишилар тарихий вазиятнинг ижрочилари бўлиб қолмасдан, балки муаллифлари ҳамдир. Улар истеъмом воситалари сифатида табиат берган тайёр нарсалардангина фойдаланмасдан, ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун зарурий воситаларни меҳнат қуроллари ёрдамида ишлаб чиқардилар. Меҳнат фаолияти асосида ва жараёнида инсон тафаккури ва тили, маънавий дунёси, унинг маданияти келиб чиқди ва ривожланмоқда.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш субъект (объектив дунёни идрок этувчи онгли шахс) ва объектнинг (борлик) ўзаро таъсиридан иборат бўлиб, бу таъсир натижасида субъект ҳам, объект ҳам ўзгаради. Субъект ва объектнинг ўзаро таъсири жараёнида уларнинг бир-бирига ўтиши содир бўлади, субъект объектлашади, объект эса субъектлашади. Объектлаштириш жараёнида субъектдан маълум миқдорда субъектив энергиянинг сарф бўлиб, индивиднинг ўз индивидуаллигидан маълум бўлакнинг ажралиши ва унинг маҳсулотда ўтириб қолиши юз беради.

Объектнинг субъектлашиши ишлаб чиқариш жараёнида объект—субъект хусусиятларига эга бўла боришида намоён бўлади. Инсон ўз орзу-ниятига мувофиқ предмет шаклини ўзгартиради, унга ўз эҳтиёжларига мувофиқ келадиган хусусиятлар багишлайди.

Табиатдан фарқ қилувчи жамият фақат билиш объекти бўлмасдан, балки унинг субъекти ҳамдир.

Жамиятни объект ва шу билан бирга билиш субъекти деб тасаввур қилиш ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ривожланиш қонуниятлари билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий билиш ижтимоий тараққиёт қонуниятлари амал қилишининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган қийинчиликлар билан белгиланади.

Ижтимоий жараёнларни билишнинг ўзига хос хусусиятлари жамият қонунларининг табиат қонунларидан сифат жиҳатдан фарқидан келиб чиққан бўлиб, улар қуйидагилардир:

Биринчидан, табиат қонунлари оламдаги предмет ва ҳрди-салар, табиий ҳодиса кучларининг ўзаро таъсири шаклида намоён бўлса, ижтимоий тараққиёт қонунлари эса онгга эга бўлган кишиларнинг фаолияти орқали намоён бўлади. Бунга мисол сифатида шуни кўрсатишимиз мумкин. Маълумки, ўргимчакнинг иши тўқувчининг ишини эслатади, асалари ҳам мумдан уя ясаб, баъзи кишиларни — меъморларни лол қолдиради. Лекин тажрибасиз, ёш меъмор ҳам ҳар қандай асаларидан, аввало, шу жиҳати билан фарқ қиладики, у уй яшадан олдин, бу уйни миясида қуради. Меҳнат жараёнининг охирида, бу жараён бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран

мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади. Инсон асалиридан табиат берган нарсаларнинг шаклини ўзгартириши билангина фарқ қилиб қолмайди: табиат берган нарсадан у ўз онгли мақсадини ҳам амалга оширади, бу мақсад, қонун сифатида, инсон иш усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва инсон ўз иродасини ана шу мақсадга бўйсундириши лозим.

Иккинчидан, узоқ амал қилувчи табиат қонунларидан фарқ қилувчи жамият қонунлари қисқароқ вақт ичида амал қилиш хусусиятига эга. Ижтимоий жараёнларнинг хусусиятларидан яна бири — уларнинг биологик қонуниятлар ва бошқа табиат ҳодисаларига қараганда юқори тезликда ривожланишидир. Табиатда шароитнинг ўзгариши билан янги қонунларнинг келиб чиқиши одатда узоқ вақтларда, миллион ёки миллиард йилларда амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда эса аҳвол бошқача бўлиб, бу шароитлар нисбатан тез ўзгаради.

Кишилик жамиятининг кўпгина қонунлари табиат қонунларидан фарқли ўлароқ, маълум тарихий даврдагина амал қилади, кейин улар ўз ўринларини бошқа янги қонунларга бўшатиб берадилар. Бу ҳол инсонлар уларни бекор қилганликлари учун эмас, балки бу қонунлар амал қилувчи шароитлар ўзгарганлиги натижасида юз беради.

Учинчидан, табиатда янги қонуннинг кашф қилиниши ва қўлланиши анча текис амалга ошади ва бевосита ижтимоий ларзаларга олиб келмайди. Табиат қонунларини кашф қилиш ва фойдаланиш ишлаб чиқаришни ривожланиши ва техниканинг такомиллашиши эҳтиёжларидан келиб чиқади. Шунинг учун турли эътиқодли кишилар табиат қонунларини очишлари ва ўз фойдалари учун ишлатишлари мумкин. Ижтимоий тараққиёт қонунлари эса, аксинча, кишиларнинг, жамиятдаги синфларнинг, турли гуруҳ ва табақаларнинг муносабатларини қамраб олиб тўғридан-тўғри, уларнинг манфаатларига таъсир қилмасдан қола олмайди. Кишилар буни англаши ёки англамаслигидан қатъи назар, улар иқтисодий тараққиёт қонунларининг талабини бажарадилар, бунда уларнинг фаолияти тарихий қонуниятга мос келади ва улар ўз мақсадларига эриша оладилар ёки бу талабларни бажармайдилар, бунда жамият тараққиётида ихтилофлар ва ижтимоий ларзалар юз беради.

2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билиш жараёнига таъсири

Ижтимоий билишнинг субъекти — бу ўзининг аниқ мақсад, манфаат ва эҳтиёжларини кўзловчи маълум синфга, ижтимоий гуруҳларга мансуб бўлган аниқ шахсдир. Бу эса билиш субъектининг ижтимоий ҳаётга қандай муносабатда бўлиш табиати-га муҳим таъсир кўрсатади.

Ижтимоий билиш, маълумки, инсоннинг оламга, амалий-фаол муносабати асосида амалга ошади. Бунда кишиларнинг амалий хулқи, уларнинг ижтимоий-синфий мансубликлари, та-

биати ва мазмуни, кишилар фаолияти амалга ошадиган маълум ижтимоий соҳалар таъсири остида тўйланган йўл-йўрик, кадрлар ва умумий тартиблар томонидан белгиланади. Бу ҳол ижтимоий билишда объектив ҳақиқат масаласини, шунингдек, турли синф вакиллари томондан ижтимоий жараёнларни баҳолашдаги мезон муаммосининг долзарб эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир жамиятда ижтимоий ҳодисаларни билиш, уларни тушунтириш, одатда шу жамиятнинг дунёкараши диний ва ахлоқий қоидаларига мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун ижтимоий билишнинг мазмуни, моҳияти уни билаётган субъектнинг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлади.

Ҳукмрон ижтимоий гуруҳлар, табақалар, синфлар асосан мазкур жамият тартиботларини оқлаш ва мустаҳкамлашга ёки айблаш ва ўзгартиришга ёрдам берадиган билимлар олишдан манфаатдордирлар.

Илмий ҳақиқат ҳар доим ягона бўлиб, у объективдир. Бу маънода ҳақиқат кишиларга, синфларга бефарқдир, лекин кишилар, синфлар унга нисбатан бефарқ эмас.

Ижтимоий тараққиёт қонунлари табиат қонунлари каби объектив характерга эга. Бу қонунлар кишиларнинг иродаси ва онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, маълум шароитда кишилар бу қонунларни билишлари ва улардан фойдаланишлари мумкин, лекин бу қонунларни улар бекор қилолмандилар ёки йўқ қила олмайдилар.

Ижтимоий воқеликни билиш умумий илмий билишнинг тури сифатида ўзаро қарама-қаршиликларнинг узвий боғлиқлиги сифатидаги эмпирик ва назарий даражаларини ўз ичига олади.

Эмпирик билиш даражасининг мақсади бевосита тажрибавий билимга эга бўлишдир. У далилларни йиғиш ва умумлаштиришга асосланади, унинг асосида ижтимоий воқелик ҳақида системалашган билимни ташкил қилган назария яратилади.

Назарий билиш — янги билимни билвосита билиш жараёнидир. Субъект тажриба ёрдамида олинган маълумотларни логикий йўллар билан бирлаштириб, турли тарихий воқелик ўртасидаги мавжуд боғланиш ва муносабатлар ҳақида билим ҳосил қилади, ижтимоий тараққиёт қонунларини умумлаштиради.

Тарихий ва ижтимоий далил деганда, ижтимоий билиш таркибига кирган қандайдир йўналиш, жараёнини изоҳлайдиган ижтимоий аҳамиятга молик ҳодиса тушунилади. Ижтимоий амалиётни акс эттирадиган далиллар назарий умумлаштириш учун бошланғич манба бўлади, шу билан бирга у ёки бу назарий қарашларнинг тўғрилигини исботи бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда алоҳида далилларни олмасдан, ўрганилаётган масалага тегишли бўлган ҳамма далилларни бирга олиш зарур, акс ҳолда далиллар ихтиёрий равишда танлаб олинган, деган шубҳа вужудга келиши мумкин.

Ижтимоий далиллар кузатишга ёки статистик маълумотларга асосланиши мумкин. Статистик маълумотларга жуда кўп ало-

ҳида далилларни статистик усулларини қўллаш йўли билан умумлаштириш асосда эришилади. Статистик далилларни ижтимоий ҳодисларнинг оммавий кузатишга асосланган намуна тавсифномаси деб белгиласа бўлади.

Ижтимоий далиллар ўзича илмий билишни ташкил қилмайди. Илмий билиш хусусилтига эга бўлиш учун ижтимоий далиллар муайян назарий хулосаларга тегишли бўлиши ва улар ёрдамида тушунтирилиши керак. Ана шундагина ижтимоий далиллар ижтимоий билишнинг зарурий элементига айланади.

Демак, ижтимоий билишнинг аниқ тарихий далилларга таянган эмпирик даражаси назарий даража билан тўлдирилган бўлиши керак. Билишнинг эмпирик даражасидан назарий даражага ўтиш мураккаб диалектик жараёндир.

Ижтимоий билишнинг назарий даражаси ижтимоий воқеликни билишнинг юқориқ босқичи бўлиб, алоҳида далилларни умумлаштириш асосда ижтимоий тараққиёт қонуниятларини очишга имкон беради. Шунинг учун ижтимоий назария системалашган билм бўлиб, маълум концепция таркибига кириши билан тавсифланади. Ижтимоий далиллар ижтимоий назарияларнинг асосини ташкил қилади, ижтимоий назариялар эса ижтимоий далилларнинг умумлашмасидир.

Ижтимоий далилларнинг ва ижтимоий назарияларнинг бирлиги илмий олдиндан кўриш ва башорат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Назария эмпирик маълумотларни умумлаштириб, ривожлантиришнинг объектив қонуниятларини олдиндан айтиб бериш имкониятига эга.

Илмий олдиндан билиш табиат ва жамиятнинг кузатиб бўлмайдиган ёки ҳали тажрибада аниқланмаган ҳодисаларини олдиндан айтишдир.

Илмий олдиндан билиш ҳар доим табиат ва жамиятнинг билиб олинган қонунларини номаълум ёки ҳали юз бермаган ҳодисаларда ҳам ўз кучини сақлаб қолишга ва уларнинг татбиқ қилинишига асосланади. Илмий олдиндан билиш эҳтимоллик белгиларига эга, бу ҳол, айниқса келгусида пайдо бўлувчи аниқ ҳодисалар ва уларнинг юз бериш вақти масаласида яққол намён бўлади.

Бундай ҳолат ривожланиш жараёнида илгари учрамайдиган сифат жиҳатидан янги сабабий боғланишлар ва имкониятларнинг вужудга келиши билан шартлангандир, жамиятга татбиқ этганда эса унда онгли, алоҳида хусусият ва шу қабиларга эга бўлган кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг мураккаблиги ва унинг натижасида кутилмаган вазиятларнинг пайдо бўлиб қолиш сабаби билан боғлиқдир.

Башорат қилиш — илмий олдиндан кўришнинг шакли бўлиб ҳисобланади. Башорат қилиш худди илмий олдиндан билиш сингари ижтимоий тараққиёт қонуниятларини билишга, маълум даврга (10, 15 ва ундан кўп йилга) мўлжалланган ижтимоий

вокеликнинг ривожланиш йўналишларини тушунишга асослангандир.

Ижтимоий башорат қилишни мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларини билишга асосланиб қурилган бўлажак амалий жараёнлар ва ҳодисаларнинг олий мақсади дейилса бўлади.

Ижтимоий башорат ўз навбатида тегишли режаларда аниқлаштирилади. **Режа** башоратдан фарқ қилади, у ҳаракат учун аниқ кўрсатмадир.

Жамият тараққиётини олдиндан билиш ва башорат қилиш тўғрисида турлича маълумотлар мавжуд. Шуларнинг ичида кенг тарқалган концепцияларни футурология ва герменевтика ташкил қилади. **Футурология** (лотинча *!илигиш* — келажак ва грекча «логос» — таълимот сўзидан олинган бўлиб, келажак ҳақидаги таълимот демекдир). Биринчи марта «футурология» атамасини 1943 йилда немис социологи О. Флехтхейм мафкура ва утопияга зид бўлган синфдан ташқари турувчи қандайдир «келажак фалсафасини» номлаш учун тавсия қилган. 60- йиллар охиридан бошлаб футурология таълимоти инкирозни ўз бошидан кечирмоқда. 70- йиллар бошида жамият тараққиётининг мавжуд йўналишларида «глобал фалокат» нинг муқаррарлиги ҳақидаги концепцияни илгари сурувчи оқим биринчи ўринга чиқди. Баъзи футурологлар Дж. Форестер, Д. Медоус, Р. Хойлбронер (АҚШ) социал пессимизмнинг неомальтусчилик ғояларини ривожлантирмоқдалар. Гофлер, М. Месдрович, Э. Лесло, В. Феркинс (АҚШ), Э. Пестель, Қ. Фримен (Англия), И. Койоя (Япония) ва бошқалар фалокатни четлаб ўтиш мумкин, деб исбот қилишга ҳаракат қилмоқдалар.

Герменевтика — лотинча сўз бўлиб, тушунтираман, изоҳлайман, деган маъноларни англатади. Герменевтиканинг асосий нуқсони онгнинг бевосита гувоҳлигига ишонмасдан, мантиқдан кўра тилда намоён бўладиган онгнинг «бошқа» гувоҳликларга мурожаат қилишидир. (П. Рикёр, Г. Кун, А. Анцель, Э. Кортго, Э. Хайнбель.)

Футурология ва герменевтикадан фарқли ўларок, илмий фалсафанинг олдиндан билиш ва башорат қилиш концепцияси кишиларнинг иродаси ва онгига боғлиқ бўлмаган ижтимоий тараққиётнинг йўналиши ва қонуниятларини аниқ ҳисобга олишга асосланади. Унинг илмийлиги ва ҳақиқийлиги мана шунда намоён бўлади.

Жамият тараққиёти қонуниятларини билиш ва улардан инсон манфаати учун фойдаланишда ижтимоий фанларнинг ўрни каттадир.

Жамият тараққиётининг турли-туман масалалари, унинг ўзаро боғлиқ бўлган сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, ижтимоий, маданий, маънавий, психологик жиҳатларини таҳлил қилишда диалектик услубият катта аҳамият касб этади. У ижтимоий тараққиёт жараёнини қонуний тарздаги, ғоят кенг қўламдаги кўп қирралиги ва зиддиятлилиги билан яхлит ҳолда

илмий асосда ўрганиш йўлини кўрсатиб беради, иқтисодий ва сиёсий кучларнинг характерли ва ўзаро муносабатларини тўғри англаб олишга, курашнинг турғун йўналишлари, шакллари ва усулларини танлаб олишга, кескин тарихий бурилишларда ўзини дадил ҳис қилишга ўргатади.

Ижтимоий фанлар мамлакатимизда амалга ошаётган ўзгаришларнинг моҳиятига кириб бориши, янги муаммоларни дадил ва ташаббускорона қўя олиши ва уларни ижодий, назарий, ишлаб чиқариши лозим. Ижтимоий билиш ва ижтимоий амалиёт эҳтиёжлари айнан шуни талаб қилапти.

Хулоса қилиб айтиш керакки, ижтимоий билиш умуман билиш жараёнининг бир қисми бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга, уларни билмасдан туриб жамиятда бўлаётган воқеалар ва жараёнларни таҳлил қилиш ва баҳо бериш, уларнинг бўлажак ҳаракат йўналишларини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун баъзи олимларнинг, ривожланишнинг аниқ жараёнларини ҳисобга олиш умумий тадқиқотга ҳалақит беради деб, ижтимоий билишни фалсафанинг билиш назариясидан ажратишга уринишлари мақсадга мувофиқ эмас.

Айримлик, хусусийликни билмасдан туриб умумийлик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас. Фалсафанинг бу муҳим методологик талаби ижтимоий билиш назариясининг инъикос назарияси билан ўзаро чамбарчас боғлиқлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

3. Ижтимоий зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари

Ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш жамиятни илмий билиш ва илмий бошқаришда катта аҳамият касб этади. Ижтимоий зиддиятларда ҳар хил ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучларнинг жамият тараққиётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий жараёнларга муносабатлари акс этади.

Жамиятда юзага келаётган ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабларининг чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиниши уларни бартараф этишнинг муҳим омилidir.

Ижтимоий зиддиятлар маълум мақсадлар ва манфаатлар йўлида ҳаракат қилувчи кишилар фаолиятида намоён бўлади. Ижтимоий зиддиятларнинг кишилар фаолияти билан боғланиши, бир томондан, уларнинг субъектив, иккинчи томондан эса объектив эканлигини кўрсатади.

Маълумки, тарих кишилар фаолияти орқали намоён бўлади, кишилар эса ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти ҳисобланади, шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятларга субъект ва объект муносабатларининг бирлиги сифатида қараш керак.

Объектив ижтимоий зиддиятлар жамият эҳтиёжлари ва қизиқишларига мос тарзда субъектив омиллар: қизиқишларни англаш, мақсадни белгилаш, ҳаракатлар дастурини ишлаб чи-

қиш, жамиятни қайта қуриш дастурини амалга ошириш учун ижтимоий кучларни ташкил қилиш ва ҳоказолар тузилиши орқали инсон фаолиятининг сабабияти сифатида намоён бўлади.

Жамият зиддиятлари ва уларнинг намоён бўлиш шакллари ўз хусусиятларига кўра жуда турли-туман ва серкиррадир. Улар иқтисод соҳасида ҳам, ижтимоий ва миллий муносабатлар соҳасида ҳам, мафкуравий ҳаёт, шунингдек, маданият соҳасида ҳам яққол намоён бўлади. Бу соҳаларнинг ҳар бирида зиддиятларнинг қамрови ва намоён бўлиш шакли жуда кенгдир.

Жамиятдаги зиддиятлар, уларнинг турличалигига қарамасдан, бир-бирларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, балки булар бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирларини тақозо этади. Мана шу зиддиятлар ва ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишдаги салбий жараёнлар ижтимоий соҳадаги зиддиятларнинг кескинлашувига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади.

Ижтимоий соҳадаги зиддиятлар ўз навбатида жамиятнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатади. Бунинг оқибатида жамоат ишларига қизиқиш сусаяди, ахлоқий кадриятларга тўғри келмайдиган бефарқлик ва бошқа салбий жараёнлар юзага келади.

Зиддиятлар ўз моҳиятига қараб асосий ва асосий бўлмаган, ички ва ташқи, антагонистик ва ноантагонистик зиддиятларга бўлинади.

Антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар ижтимоий зиддиятларнинг ўзига хос шакллари дир. Утмиш фалсафий адабиётларида мустабид тузум мафкурасининг таъсири остида, жамиятда фақат ўтнш даврида бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган синфларнинг ўртасидагина антагонистик зиддиятлар мавжуд бўлган, эксплуататор синфларнинг тугатилиши билан антагонистик зиддиятлар йўқолиб, фақат ноантагонистик зиддиятлар сақланиб қолди, деган сохта ғоя кенг тарқалиб кетган эди.

Масалага бундай ёндошиш нотўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди.

Антагонистик зиддиятларни илгари даврлардагидек фақат синфий муносабатлар соҳаси билан чегаралаб қўймаслик лозим. Тарихий тажриба, ижтимоий амалиёт шуни кўрсатадики, бундай зиддиятлар синфий, этник, миллий, ирқий, диний ва бошқа асосда бўлиб, жамият ҳаётининг барча томонларини қамраб олиши мумкин. Бундай антагонистик зиддиятлар жамият ва алоҳида шахслар ўртасида, турли давлатлар, ижтимоий-сиёсий тузумлар, сиёсий партиялар ва турли оммавий ҳаракатлар ўртасида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Антагонистик зиддиятларнинг муҳим хусусиятлари уларни ҳал этишда мавжудҳолатнингбузилишига олиб келадиган воситаларни (талончилик, ўғирлик, одам ўлдириш, ҳаётий муҳим коммуникацияларнинг (алоқа йўллари) тўсиб қўйилиши, шунингдек, қуролли кучлар ва ички қўшинлар хизматчиларини гаровга олиш, фойдаланиш ва бошқалар) қўллашдир.

Антагонистик ва ноантагонистик зиддиятлар котиб қолган эмас, улар бир-бирига ҳам ўтиб туради. Агар ноантагонистик

зиддиятлар ўз вақтида бартараф этилмаса, маълум бир шароитда улар тўплашиб ва кескинлашиб, антагонистик зиддиятларга айланиб кетиши мумкин. Жамиятимизда бўлаётган туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, ижтимоий барқарорлик, тинчлик, тотувлик антагонистик зиддиятларнинг пайдо бўлишига йўл қўймайди.

Янгича тафаккур мавжуд зиддиятларни ҳал этишнинг **шакл** ва усуллари ҳақидаги масалани ҳам қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Бу масалага чуқур ва ҳар тарафлама ёндошиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга, чунки ижтимоий билишнинг асосий мақсади — ижтимоий муносабатларнинг инсоният манфаатларига мос келадиган энг қулай йўллари аниқлашдан иборат.

Ижтимоий тараққиётда зиддиятлар баъзи кишиларнинг, ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг манфаатлари ва мақсадлари шаклида юзага чиқади. Ижтимоий зиддиятларга таъсир этиш учун уларнинг маълум мақсад ва манфаатлар йўлидаги инсонлар онгли фаолияти орқали рўй бериш механизмини билиш лозим. Фақат шу йўл билангина ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш мумкин.

Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Ижтимоий зиддиятлар юзага келишининг турли-туманлиги уларни бартараф этиш шакллари ҳам турли-туман эканлигини ҳисобга олишни талаб этиши табиийдир.

Ижтимоий зиддиятлар ҳар доим ривожланиб турувчи жараён бўлиб, улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва ҳал этилади. Узининг пайдо бўлишини дастлабки даврида яхши ривожланмаганлиги сабабли ижтимоий тараққиёт жараёнига сезиларли таъсир ўткази олмайди. Аста-секин тўплана бориб, улар кейинчалик жамият тараққиёти йўлида тўсик ҳамда чуқур ижтимоий адоватлар манбаига айланиши мумкин. Бундай вақтда жамият ҳаётини кўнгилдагидек ташкил этиш учун жамиятда юзага келган ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш зарурияти тугилади. Бу мақсад йўлида кўпинча эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлишига амал қилиниб, бу билан жамият олдинги томон ҳаракати учун кенг йўл очади.

Эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши йўли орқали ижтимоий зиддиятларни ҳал этишга жамиятимиз ҳаётининг турли соҳаларидаги янги таркибий тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши яққол мисол бўла олади: иқтисодиёт соҳасида, масалан, эски маъмурий-буйруқбозлик бошқариш усули ўрнида аста-секин янги иқтисодий бошқариш усуллари қарор топмоқда. Эски марказлашган «план»ли бошқариш ўрнига бозор муносабатларига ўтиш лозимлиги давр талабидир.

Сиёсий соҳада эса эски тоталитар маъмурий-буйруқбозлик ҳокимиятидан — кунун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини тақсимлашга асосланган ҳокимиятга ўтиш — ижтимоий

зиддиятлар эскининг емирлиши ва янгининг пайдо бўлиши усули орқали бартараф қилинишига яққол мисол бўла олади.

Ижтимоий зиддиятларни эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши билан ҳал этиш шакли миллий муносабатлар доирасида ҳам кенг қўлланилмоқда. Кейинги даврдаги миллий муносабатлар масаласидаги туб ўзгаришлар, жумладан, собик иттифокдош республикаларнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг эълон қилиниши, Республикаларнинг миллий тилига давлат мақоми берилиши, миллий маданияти, урф-одатлари, маданият ёдгорликларининг тикланиши ва мамлакатимиз халқлари шу асосда ўз-ўзини миллий англаши ва бошқа ижобий жараёнлар демократия ва ошкоралик тараққиётининг натижасидир.

Бизнинг кўз олдимизда маънавий соҳада ҳам эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши асосида чуқур сифат ўзгаришлари юз берапти, эски қонун-қоидалар инкор этилиб, унинг ўрнига бозор иқтисодиётига хос янги тасаввурлар пайдо бўлмоқда.

Ижтимоий муносабатларга эскича, синфий манфаатлар асосида ёндошиш ўрнига умуминсоний қадриятларни биринчи ўринга қўювчи янги тафаккур нафақат халқаро муносабатлар соҳасида, балки мамлакат ички сиёсати соҳасида ҳам ижобий натижалар бермоқда. Буларнинг ҳаммаси янги тафаккурнинг сермазмун эканлигидан далолат беради ва буларга олдин мавжуд бўлган тасаввур ва қарашларга ҳаёт талаби нуқтаи-назаридан танқидий муносабатда бўлиш ҳамда янги ҳаёт шакллантириш мажбуриятини юклайди.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиш шакли билан ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усули жамият ҳаётининг турли томонларида кенг қўлланилмоқда. Бу ерда яна шуни қайд этиш лозимки, ижтимоий зиддиятларнинг бундай усул билан бартараф этилиши натижасида қарама-қарши томонлар ўртасидаги муносабат шундай кескинлашадикки, уларнинг эски сифат доирасида мавжудлиги мумкин бўлмай қолади.

Агар қарама-қарши томонлар ўртасидаги зиддиятларни мавжуд сифат доирасида ҳал этиш мумкин бўлса, бу ҳолда зиддиятларни бартараф этишнинг бошқа йўллари, жумладан қарама-қаршиликларни бирлаштириш шакли қўлланилади.

Илгари ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усулларига бир томонлама ёндошилган эди. Уша даврларда ўрганилаётган ҳар бир нарса ёки ҳодиса бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбга ажралган ва уларнинг бири янги пайдо бўлаётган жараён, иккинчиси эса умрини яшаб бўлган, ўлаётган жараённи ифодалайди, буларнинг ўртасидаги курашда, албатта, янги нарса ёки ҳодиса эски устидан ғалаба қозонади, деб келинган эди. Янгининг эски устидан ғалабаси ижтимоий зиддиятларни ҳал этишнинг ягона усули деб ҳисобланган эди.

Амалиёт бундай ёндошувиинг нотўғри эканлигини кўрсатди. Нарса ва ходисаларни ҳаракатга келтирувчи ички имкониятлар зиддият қарама-қарши томонлар кураши ва бу курашда албатта янгининг ғалаба қозонишидангина иборат эмаслигини, балки у мана шу қарама-қаршиликларнинг диалектик қўшиливи ва бир бутунлиги таракқиётнинг янги босқичига олиб келишини ҳам кўрсатади. Бу масалага ўз вақтида Гегель ҳам катта аҳамият берган ва қарама-қарши томонлар бир-бирлари билан фақат курашиб қолмасдан, шунинг билан бирга бир-бирларини тўлдирадилар ва олға қараб ҳаракат қилишга кенг йўл очиб бердилар деб ҳисоблаган.

Қарама-қаршиликлардаги баъзи умумий йўналишларнинг ўхшашлиги, бирлиги, қарама-қаршиликлар бирлашувининг объектив асоси бўлиб хизмат қилади. Қарама-қаршиликлардаги, бундай ҳаракатлар, бирлашувлар маълум шароитларда амалга ошади.

Қарама-қаршиликларни онгли равишда бирлаштиришга эришиш ҳозирги шароитда жуда муҳимдир. Чунки бир-бирларига қарши турувчи кучлар ўртасидаги тўқнашувлар мавжуд қийинчиликларни янада чуқурлаштириб, салбий натижаларга олиб бориши мумкин.

Мавжуд қарама-қаршиликларни онгли равишда бирлаштириб зиддиятларни бартараф этиш шакли жамиятнинг ҳамма соҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Бунга мисол сифатида иқтисодиётимизда ижтимоий мулк билан хусусий мулкнинг бир-бири билан қўшилиб кетишига мурожаат қилишимиз мумкин. Илгари ижтимоий ва хусусий мулк бир-бирларини тамоман инкор этади, деган ғоя ҳукм суриб келган бўлса, ҳозир ҳаёт бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида кичик корхоналар халқ истеъмол молларини етказиб беришда ва аҳолининг анчагина қисмини иш жойлари билан таъминлашда катта роль ўйнашини кўрсатяпти.

Иқтисодий соҳадаги қарама-қаршиликларни бирлаштириш натижасида тўпланиб қолган зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — давлат тасарруфидаги мулкчилик асосида, чет эл фирмалари иштирокида қўшма корхоналар ташкил қилинишидир. Бу соҳада бош йўналиш кучли чет эллик шерикларни халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга жалб қилишдир. Қўшма корхоналарнинг тузилиши чет эл маблағларини ва илғор технологияни қўллаш имкониятлари билан бир қаторда бизнинг одамларимизни меҳнатни ташкил қилишнинг замонавий услубларини ўрганиш сингари масалаларга жавоб қилиш имкониятини беради.

Ижтимоий зиддиятларни ҳал қилиш шакли сифатида қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилишидан сиёсий ҳаёт соҳасидаги кўпгина муаммоларни ҳам ҳал қилишда фойдаланиш мумкин. Маълумки, ҳозирча МДҲ ва мустақил республикалар ҳуқуқларини аниқ чегаралаб қўювчи механизмлар ишлаб чиқилмагани сабабли мустақил республикалар ўртасида айрим

зиддиятлар келиб чикмоқда. Буида шу нарса аниқки, ушбу масаланинг ечилиши мустақил республикалар ролларининг камситилиши ва МДХ ҳуқуқларининг кенгайтирилиши ҳисобига эмас, балки МДХ ва мустақил республикалар манфаатларини диалектик ҳисобга олиш ва бирлаштириш йўли билан амалга оширилмоғи лозим.

Шунга ўхшаш турли сиёсий партиялар, ижтимоий ташкилотлар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятлар ҳам қарама-қаршиликларни диалектик бирлаштириш шаклида бартараф этилиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги шароитда жамиятимиз олдидаги вазифаларни ҳал қилишда соғлом кучларни бирлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан ихтилоф эмас, балки қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага келган муаммоларни ҳал қилиш шакли сифатида муҳим дунёқараш ва методологик аҳамият касб этади.

Маънавий соҳадаги зиддиятларни ҳал қилишда ҳам қарама-қаршиликларни бирлаштириш шаклидан самарали фойдаланиш мумкин.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида кўпгина фуқаролар сиёсий масалаларда бошқача фикрлагани учун қатағон қилинган ва уларнинг кўпчилиги жисмонан йўқ қилинган эди. Бу сиёсий қатағонлар кейинчалик адолатли равишда қораланди. Эркин демократик давлатга хос бўлган, янгича тафаккур, фикрлар хилма-хиллиги талабларига мувофиқ қатағон қилинган ҳамма жабр дийдаларнинг ҳуқуқлари тикланди.

Фалсафий нуқтаи-назардан бу ҳужжатнинг аҳамияти, бизнинг фикримизча, қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши сифатида баҳоланиши керак. Ваҳоланки, фикрлар хилма-хиллигининг такомиллашиши жамиятимизда турли фикрлар, мафкуравий қарама-қаршиликларнинг бнрга мавжуд бўлишини тақозо этади. Қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши ҳозирги давлат ҳокимияти фаолиятида услубий асос вазифасини ўтамоқда.

Амалиёт шуни кўрсатадики, шахснинг маънавий камолоти учун илмий-инқилобий ютуқлари билан бир қаторда, диний таълимотлар, маданий ёдгорликлар, миллий урф-одат, анъаналарда ўз аксини топган ўтмишнинг маънавий меросларини ҳам кенг қўллаш даркор.

Маълумки, ўтган йиллар мобайнида бу масалага бир томонлама ёндашув ҳукм суриб келди. Натижада ўтмишнинг маданий меросига салбий муносабат туғилди. Хусусан бу ҳол дин масаласида кескин равишда юзага келди. Уша вақтда ҳукм суриб келган мафкуравий андозаларга асосан, динга қарши каттиқ ҳужум бошланди, кўпгина маданий ёдгорликлар, черковлар, мечитлар, ибодатхоналар бузиб ташланди, диний арбоблар қатағон этилдилар. Буларнинг ҳаммаси мамлакатга катта маънавий ва моддий зарар етказди.

Ҳозир шу нарса муҳим бўлиб қолдики, давлат дин ва диний ташкилотларга диққат билан ва яхши муносабатда бўлган тақ-

дирда улар жамиятиинг ахлоқий покланишида ва шахснинг умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйнаши мумкин. Шу сабабли мамлакатда динга муносабат ўзгарди.

Дин арбоблари ва динга эътиқод қилувчилар ҳамма даражадаги халқ депутатлари кенгашлари ишида қатнашмоқдалар, мамлакатда сиёсий ва ижтимоий барқарорликни, тинчликни мустаҳкамлаш учун курашмоқдалар. Улар катта хайрли яратувчилик ишларини олиб бормоқдалар. Атроф-муҳитнинг экологик софлиги учун, тарихий ёдгорликларни асраш, миллий маданиятни янада ривожлантириш, яхши урф-одат ва анъаналарни қайта тиклаш учун қилаётган ҳаракатларда фаол қатнашмоқдалар. Уларнинг шахсни умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашдаги ўринлари беқиёсдир. Шу билан амалда жамиятнинг маънавий камолотни учун илмий ва диний онгнинг бирлаштирилиши амалга оширилмоқда.

Бу ва бошқа мисоллар шуни кўрсатиб турибдики, ижтимоий зиддиятларнинг бартараф этилиши ва жамият тараққиёти фақат эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши асосидагина эмас, балки қарама-қаршиликларнинг диалектик бирлиги йўли билан ҳам таъминланиши мумкин экан.

Ижтимоий зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — консенсусдир. «Сопзепзиз» лотинча сўз бўлиб, «келишиш», «якдиллик» маъносини беради. Консенсус қарама-қарши кучлар, томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал этиш йўлларида бири ҳисобланади. Консенсус келажакда ўзаро битимлар, келишувлар, ўзаро мажбуриятларни белгилашида асос вазифасини ўташи мумкин.

Консенсус одатда меҳнат жамоалари ва уларнинг ижтимоий томонлари (иш ташлаш қўмиталари ва қасаба уюшмалари) маъмуриятлари, маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарлари, марказий идоралар, вазирликлар ҳамда турли давлатлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқалар ўртасидаги келишувчиликлар, муаммоларни ҳал қилишда қўлланилади. У халқларни миллий тотувликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир.

Консенсус ижтимоий-иқтисодий, маънавий тараққиётда бўлгани сингари, халқаро муносабатларда юзага келган зиддиятларни ҳал қилишда ҳам кенг қўлланилади. Консенсуснинг муҳим хусусияти шундаки, музокаралар қатнашчилари ўзаро ён беришлар йўли билан, тинч йўл билан келишиб ўзаро фойдэли қарорларга келадилар ва бир-бирига муҳокама қилинаётган масалалар бўйича мавжуд зиддиятларни бартараф қилиш имкониятини берадилар.

Шуни таъкидлаш керакки, консенсуснинг самарадорлиги бутунлай музокаралардаги ҳамма бандлар юзасидан эришилган келишувларнинг ҳаммасини бажарилишига боглиқ бўлади. Агар

улар аниқ ва виждонан бажарилса, вазиятнинг яхшиланиши кузатилади, меҳнат жамоаларининг ҳаёти ва фаолияти учун етарли имконият ҳамда улар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг ҳўлланган шарт-шароит яратилади ва ҳоказо.

Консенсуснинг муҳим шакли, турли сиёсий кучлар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг қўлланилаётган мулоқот ва «думалоқ стол атрофида суҳбат» ўтказишдир. Консенсуснинг яна бир хусусияти шундан иборатки, у оммавий ахборот воситалари орқали жамият учун муҳим бўлган сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа масалалар бўйича референдум (умумхалқ овоз бериши) лар ўтказиш ва қонунлар лойиҳасини муҳокама қилиш орқали ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш имкониятини яратади.

Консенсус — ихтилофлардан ҳамкорликка олиб боровчи йўлдир. У халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Маълумки, ўн йиллар мобайнида Шарқ ва Ғарб бир-бирига душманлик нуқтаи назаридан қараб келди. Ҳозир ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оширилмоқда. Бу ўтишнинг бир қанча сабаблари бор. Асосий сабабларидан бири Ғарб ва Шарқ манфаатларидан устун келадиган ва ҳамкорликда ечиш талаб қилинадиган умумбашарий муаммолардир. Булар қашшоқлик ва очлик, энергия танқислиги, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, дунё бўйича ракеталар, ядро ва кимё қуроллари ишлаб чиқариш технологиясининг ёйилиб кетиши, терроризм, гиёҳвандлик муаммоларидир. Инсоният дуч келаётган бу муаммоларни, илгаригидек, ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳозирги авлодларнинг тарихий вазифаси вужудга келган имкониятларни қўлдан чиқармай, Европа давлатлари, МДҲ ва Ғарб иттифоқлари давлатлари манфаатларига мос тушадиган муносабатларни қарор топтиришдан иборат, деган фикр тобора оммавий тус олмоқда.

Консенсус — бу, фуқароларнинг тинчлик сари тутган йўлдир. Ҳозирги босқичга хос зиддиятлар, ижтимоий ва бошқа тангликлар ҳаддан зиёд кучайган шароитда жамиятнинг соғлом кучларини жипслаштиришга кучли эҳтиёж сезилмоқда.

Фуқаролар тинчлигига эришишнинг муҳим шартларидан бири — ҳамма даражадаги умумхалқ мулоқоти, турли партиялар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги мулоқотдир. Мулоқот бирлашишнинг базаси ва асоси сифатида зарурдир. Эшитишни билиш ва эшитишга сазовор бўлиш маданиятли одамлар анъаналаридир.

Мулоқот самарали бўлиши учун унда нафақат олимлар ва публицистлар, ёзувчилар ва тарғиботчилар, балки партиялар, давлат, ижтимоий ташкилотлар раҳбарлари, албатта, қатнашишлари керак, «Халқ билан юзма-юз» — бу шиор ҳам фуқаролар тинчлигини таъминлаш кўринишларидан бири, бу ҳар бир фуқаро томонидан кимнинг кимлигини аниқлашда ҳолис баҳолаш имкониятидир. Бу ерда бир-бирига ён босиш, мухолифлар фикрини эшитиш ва баҳолай олиш орқали салбий томонларини

эмас, балки хозирги туб бурилиш даврида бизларни бирлаштирувчи ижобий томонларни кидириш лозим.

Ўзгалар фикрини тушуниш — ўзгалар билан тезда тил топиш эмас. Римлик тарихчи Гай Гранквилл Светоний таъкидлаганидек, «ўзаро келишилса кичик бир нарса ҳам ривожланади, келишилмаса буюк нарса ҳам йўқ бўлади».

Ҳаёт шунини кўрсатяптики, жамиятда фуқаролар тинчлигини илгари бизда ҳукм сурган буйруқбозлик ва яккаҳокимлик кучи билан эмас, балки ишонч, тўғрилиқ, барча соғлом кучларни аниқ мақсад йўлида бирлаштира бориб таъминлаш мумкин, холос.

Жамиятда фуқаролар тинчлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан яна бири — ҳокимиятга ишончдир. Ҳокимиятга ишончнинг етарли даражада бўлиши ҳар қандай ислохот ижобий натижа беришининг муҳим омилдир. Ижобий ўзгаришлар, ҳокимият томонидан қабул қилинадиган тўғри қарорлар кишилардаги ишонч даражасини кўтарса, салбий ўзгаришлар эса бу ишончни сусайтириши мумкин. Жамиятдаги бўлинишлар, халқнинг норозилиги, ҳукумат истеъфосини талаб қилиш, сиёсий иш ташлашлар, ҳатто қуролли кураш — буларнинг бари ҳокимиятнинг тўла инқирози натижасидир.

Ишончнинг ажралмас омили — ўзга томонларни эшита билиш ва тушуниш ўзаро мулоқот маданияти ва бошқалардир.

Юқорида билдирилган фикрлардан чиқариладиган умумий хулоса шуки, ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш шакллари турлича бўлиши мумкин. Бу эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, қарама-қарши томонларни онгли равишда бирлаштириш, фикр-мулоҳазаларда ўзаро келишиш учун зарур бўлган консенсусдир. Зиддиятларни бартараф этишнинг бу шаклларида аниқ шароитни ҳисобга олиб, тўғри фойдаланиш жамият ҳаётининг турли жабҳаларидаги ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда ҳамда жамият ҳаётини янгира сиёсий тафаккур асосида барпо этишда муҳим рол ўйнайди.

Ниҳоят, ижтимоий зиддиятларни ўрганишнинг муҳим томонларидан бири — бу жамият ривожланишида диалектик зиддиятлар тараққиётини бошқариш масаласидир. Бошқариш санъати зиддиятларни писанд қилмаслик эмас, балки у зиддиятларни ўз вақтида сезиш ва қарама-қарши томонларни ўрганишда, келишмовчиликларни бартараф этиш шакллари ва йўналишини топа билишда ўз аксини топади.

Зиддиятлар қотиб қолган, ҳаракатсиз, ҳамма вақт бирдай бўлмай, балки доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва тараққиётда бўлади. Зиддиятлар диалектик жараён бўлиб, бу жараёнда улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва бартараф этилади. Шунинг учун амалий фаолиятда зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда уларнинг етуклик даражасини аниқлай олиш муҳим омил ҳисобланади. Бунда секинлашиш ҳам, олдин ўтиб кетиш ҳам бирдек зарарли. Зиддиятлар хоҳ геатта, хоҳ кичик бўлсин, ўз вақтида аниқланиб, бартараф этилмаса, у жамият тараққиётига

салбий таъсир этади. Масалага бундай ёндошиш ижтимоий зиддиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига жиддий ёндошишни ва уларнинг жамият тараққиётига бўлган таъсирини ҳисобга олишни тақозо этади.

4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг асослари

к

Фалсафада жамиятнинг келиб чиқиш ва ривожланиш қонуниятларини атрофлича билиш, унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларида рўй бераётган зиддиятларни ўз вақтида англаб ва бартараф этиш билан бир қаторда уни демократик тамойиллар асосида замонавий усулда бошқариш катта ўрин эгаллайди.

Жамиятни бошқаришда миллий давлатчилик анъаналарига амал қилиш, уларни чуқур ва атрофлича ўрганиб ижобий томонларини ҳаётга жорий этиш катта аҳамият касб этади. Бу борада айниқса Амир Темур давлатчилигининг тажрибаси алоҳида эътиборга моликдир. «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилик негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдиларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак»¹.

Янгиланган жамиятимизни илмий бошқаришда, ислохот йўлимиздан тезкорлик билан илгари силжишга кучли руҳий қувват берадиган миллий маданиятимиз, Шарқ фалсафасининг ҳаётбахш ва теран булоқларидан баҳраманд бўлиш муҳимдир.

Жамиятни бошқаришда миллий анъаналаримиздан самарали фойдаланиш, ўз қобиғимизда ўралиб қолиш маъносини билдирмайди, албатта. Бу ишда бошқа ривожланган демократик мамлакатлар тажрибасига ҳам суянишимиз лозим бўлади. Жамиятни демократия асосида бошқариш, бошқарув ходимларини тайёрлашда йирик хорижий мамлакатларнинг тажрибаси кенг ишга солиниши даркор.

Демократик қурилиш, бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш борасида Ўзбекистон ривожланган давлатлар тўплаган улкан тажриба асосидаги замонавий цивилизация ютуқлари билан батафсил танишиб, Европа ва жаҳон ҳамжамиятига янада фаол қўшилишга ҳаракат қилиб келмоқда. Биз турли мамлакатлар иқтисодиётининг ўзига хос тараққиётини катта диққат-эътибор билан ўрганамиз, жаҳон амалиёти ва жаҳон тафаккурида тўпланган энг яхши тажрибаларни ўзимизда қўллашни ор билмаймиз, аксинча, бундай интилишни ҳар жиҳатдан рағбатлантирамиз,— дейди И. Каримов.

Ривожланган мамлакатларнинг конституцияларида демокра-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40-бет.

тик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари ўз ифодасини топган. Инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, давлатнинг асосий органлари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига киради. Мана шу тамойилларга амал қилганлар демократик мамлакат деб баҳоланади.

Лекин ҳаёт шундан далолат берадики, ҳуқуқий давлат, чин маънодаги эркин фуқаролар жамияти қуришимиз учун шуларнинг ўзигина кифоя қилмайди. Чунки демократик жараёнлар ўз объектив қонунлари асосида ривожланади. Ана шу жиҳатдан мазкур масалага ёндошадиган бўлсак, шуни эътироф этиш керакки, Осиё минтақасида ва Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Уларга қуйидагилар киради.

Биринчидан, Шарқда демократик жараёнлар тадрижий ва узвий равишда аста-секин тараққий топади, иккинчидан, жамиятни демократиялаштириш одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир.

Учинчидан, демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзидан мутасам этмоғи керак. Фарбда демократия индивидуализм фалсафасига таяниб оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга қаратилган бўлса, Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминидан шаклланади.

«Буларнинг барчаси жамиятнинг бошқариш тизимини белгилаш пайтида алоҳида ҳисобга олиниши керак. Биз буни ҳисобга оляпмиз. Буни маҳаллалар иши мисолида яққол кўришимиз мумкин»¹.

Ўзбекистон жаҳондаги ривожланган демократик мамлакатлар тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, миллий анъаналаримиздан келиб чиқиб ўзига хос, ўзига мос жамиятни бошқарув тузилмаларини танлаб олди. Президентлик лавозими жорий этилди. Кўппартиявийлик асосида илк бор Олий Мажлис сайланди. Мустақил ташқи сиёсатимиз туфайли Ўзбекистон парламенти бир қатор нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Депутатларнинг ўз сайловчилари олдида ҳисобот беришлари Олий Мажлис фаолиятида муҳим ўрин тутмоқда.

Давлат қурилиши ва бошқариш тузилмаларини демократиялаштириш соҳасида ҳали олдимизда турган ишлар оз эмас. Шу ўринда юксак маданиятли ва маърифатли, янгича фикрлай ола-

¹ Каримов И. Д. Юксак малакали мутахассислар—тараққиёт омили. Т., 1995, 4- бет.

диган юксак малакали мутахассисларни таиерлаш алоҳида аҳамият касб этади.

«Биз оддий ҳақиқатни тушуниб етишимиз керак: бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биров четдан келиб қуриб бермайди. Уни ҳаёти ўз ватанининг келажаги билан узвий боғлиқ бўлган биз ўзимиз, шу мамлакат фарзандлари бунёд этамиз.

Бу эскича фикрлаш юкидан холи бўлган янги ходимлар тайёрлашнинг ягона тизимини яратишни тақозо этади. Таълим беришнинг, маънавий, ахлоқий ва касб малакаси бўйича тарбиялашнинг мутлақо янги тизими ишлаб чиқилиши зарур. Сифат жиҳатдан бутунлай янги ўқув дастурлари яратилиши даркор»¹. Ана шундай кадрларни тайёрлашда янгидан таъсис этилган давлат ва жамият қурилиш академияси кенг кўламли ишларни олиб бормоқда.

Давлатни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг яна бир муҳим шarti — кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онгини ривожлантиришдир. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас, демократик одил жамият қурмоқчимиз. Давлатчилик ва фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жинойтчиликка қарши кураш масалалари, ҳаётимизнинг барча соҳаларига оид бўлган каттаю-кичик масалаларнинг заминида адолат ва қонунчилик ғоялари ётмоғи лозим. Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси, қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт.

«Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У — қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани — турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»².

Янги демократик жамият қурилатган бир пайтда давлатни бошқарувчи кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онги, савиясини янада юксалтиришга алоҳида эътибор берилмоғи даркор.

Жамият қонуний равишда ҳамиша ўзгариб, ривожланиб, тараққий этиб туради. Шунинг учун давлатни бошқарувчи кадрларимиз доимо ўзларининг билимларини чуқурлаштириб, ривожлантириб туришлари керак.

Кишилар ҳозиргига нисбатан бирмунча юксакликка кўтарилгач, хотиржам бўлиб, томошабинга айланиб қолмайдилар. Ҳал қилинган вазифалар ўрнига янги, мураккаб ва долзарб вазифа-

¹ Каримов И. А. Юксак малакали мутахассислар—тараққиёт омили. Т., 1995, 16-бет.

² Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, Т., 1995, 29-бет.

лар, эришилган мақсадлар ўрнига бошқа, янада муҳимроқ мақсадлар келади. Тарих ғилдираги шу тариқа олға томон бетўхтов айланаверади.

Жамиятни илмий асосда бошқариш ва такомиллаштиришда, айтиб ўтилганлардан ташқари, яна куйидан тортиб то юқори — олий поғонагача масъул лаеозимларда ишлаётган раҳбарларнинг зукколиги, илмий етуклиги, ғоявий-сиёсий баркамоллиги билан бир қаторда ҳаёт билан ҳамнафас бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Агар жамият ҳаётига етакчилик қилаётган шахслар раҳбарлик соҳасида, ўзларининг амалий фаолиятларида ҳозирги даврдаги мураккаб шарт-шароитларни, бозор иктисодиёти билан боғлиқ бўлган минтақавий ва жаҳон муаммоларини чуқур илмий мушоҳада қилиб иш юритсалар, халқнинг фаровонлиги учун хизмат қилсалар, жамият шак-шубҳасиз тез юксалиб ва тараққий этиб бораверади.

Фаробий айтганидек, раҳбари донишманд бўлган халқ — бахтлидир, унингча, жамиятнинг биринчи бошлиғи ўн иккита хислатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. 1. У соғ-саломат бўлиши керак. 2. Нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур. 3. У англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларни унутмаслиги зарур. 4. У зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинамас аломатларини сезиб олиши зарур. 5. У ўз фикрини равшан ифодалай билиши зарур. 6. Узини пок тутиши, ёмон ишлардан узоқ бўлиши зарур. 7. У таълим олишга, маърифатга ҳавасли бўлиши зарур. 8. У ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур. 9. Уз қадрини билувчи ва номус-ориятли одам бўлиши, улуғ олий ишларга интилиши зарур. 10. Бойлик орттиришга қизиқмайдиган бўлиши зарур. 11. Адолатпарвар, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшилиқни раво кўрувчи бўлиши керак. 12. Узи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши, кўрқоклик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги керак¹.

Ана шундай олижаноб инсоний фазилатларни ўзида мужасамлаштирган, бозор иктисодиёти қонун ва қоидалари^и, унинг санъатини мукамал ўзлаштириб олган, элим, халқим деб ёниб яшайдиган раҳбарлар истиқлол тақдирини ҳал қилувчи кучдир.

Катта йўл кичик қадамдан бошланади. Ҳозир биз республикамиз истиқлолининг порлоқ йўлида дастлабки қадамларни кўнмоқдамиз. Меҳнатсевар халқимиз мустақиллик туфайли эришилган ютуқлардан оқилона фойдаланиб, ҳур Ўзбекистонимизни келажаги буюк давлатлар сафига олиб чиқишига ишончимиз комил!

¹ Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. 159-160- бетлар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ижтимоий воқеликнинг билиш мураккаблиги ва ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Ижтимоий эҳтиёжлар ва манфаатларнинг билим жараёнидаги таъсири қандай?
3. Ижтимоий зиддиятларнинг хилма-хиллиги ва уларни бартараф этишнинг ўзига хос йўллари ва шакллари тўғрисида Сиз қандай фикрдасиз?
4. Жамиятни демократик тамойиллар асосида бошқариш ҳақида фикр-мулохазаларингизни баён этинг.

XV БОБ. ИНСОНИЯТ ИСТИҚБОЛИ

1. Жамият тараққиётини олдиндан кўра билиш — инсон оқилона фаолиятининг зарур шarti

Жамиятни илмий билиш ва бошқаришда унда содир бўлаётган жараёнлар тараққиётининг оқибатни олдиндан кўра билиш катта аҳамият касб этади. Башорат қилиш нима? Инсон ҳаётида ҳали рўй бермаган, фан учун ҳозирча номаълум ҳисобланган, имконият тариқасидагина мавжуд бўлган бирон-бир ижтимоий-сиёсий воқеа ёки ҳодисанинг келажакда қандай рўй беришини, унинг ҳолати, ривожланиш қонунлари ва оқибатларини муайян илмий далиллар, назарий хулосалар ва маълумотларга асосланган ҳолда олдиндан айтиб бериш — башорат қилишдир.

Инсон фақат орқага, ўтмишга қараб яшай олмайди, балки ўтмиш авлодлар томонидан яратилган барча илмий билимларни чуқур ўрганиш ва ўзлаштириш, уларга ижодий ва танқидий ёндошиш асосида келажакни олдиндан кўришга, тўхтовсиз илгарилаб боришга ҳаракат қилади. Утмишни, тарихни билмасдан туриб келажакни билиш, олға ривожланиш мумкин эмас. Қелажакка умидворлик билан қараш, бугун билмаган нарса ва ҳодисани эртага мукамал билишга интилиш, орқага эмас, олдинга, келажакка томон ҳаракат қилиш — инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бўлиб ҳисобланади. Инсон ўзининг келажакни тахмин ва гумонларга асосланиб эмас, балки фан ва амалиётнинг чуқур илмий хулосаларига асосланиб билиб олади. Фан ва амалиёт — келажакни олдиндан кўришнинг энг ишончли қуролидир. Инсон фан ёрдамида дунёни илмий асосда билади, ундан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланади. Бирон-бир нарсдан фойдаланиш учун аввало ўша нарса ва ҳодисани билиш, атрофлича ўрганиш керак бўлади.

Башорат қилиш, илмий олдиндан кўриш инсон тафаккури билан боғлиқ бўлгани учун унда ҳақиқатга яқин ҳаёлий нарсалар ҳам, назарий жасорат ва интилиш ҳам, шунингдек, гоҳида янглишишлар ҳам бўлиб туради. Агар илмий фароздан қонуний равишда келиб чиқадиган хулоса тажрибада тасдиқланмаса, ҳаётда ўзини оқламаса, бу ҳол илмий фарознинг нотўғрелигини кўрасатади.

Илмий олдиидан кўриш табиат ва жамиятнинг билиб олинмаган қонунларини, номаълум бўлган ва ҳали юзага чиқмаган ҳодисалари соҳасига жорий этилишига асосланади. Илмий олдиндан кўришда муқаррар равишда келажакдаги воқеалар ва уларнинг муддатлари хусусида тахминий фаразларнинг элементлари бўлади. Бунинг сабаби шуки, тараққиёт жараёнида илгари мавжуд бўлмаган сифат жиҳатдан янги сабабий боғланишлар ва имкониятлар пайдо бўлади, жамиятга татбиқан эса бу нарса унинг ривожланиш жараёнининг алоҳида мураккаблигидан келиб чиқади. Илмий башорат тўғрилигининг мезони — амалиётдир.

Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини олдиндан билиш, режалаштириш, программалаштириш, лойиҳалаштириш, бошқариш назариялари билан ўзаро алоқадорликда амалга оширилади. Мураккаб жараёнларни олдиндан билишга айрим фанлар, мутахассисларнинг кучи етмаслиги сабабли илмнинг барча тармоқларндаги етук олимларнинг ўзаро ҳамкорлиги талаб қилинади. Келажакни, мавжуд тарихий жараёнларни башорат қилишнинг энг қулай усули эксперт баҳолашдир. У тарихий жараён ҳақидаги чуқур ва аниқ илмий тасаввурларга, илмий тадқиқот усулларининг натижаларига асосланиб иш кўради ва хулоса чиқаради.

Жамият тараққиёти қонунларини олдиндан кўра билишнинг экстраполяция (муайян бир шароитда рўй берадиган қонуниятларни ҳозирги давр ва келажакка боғлаш), тарихий аналогия (ўтмиш ҳодисаларига қараб хулоса чиқариш), ижтимоий ҳодисаларни компьютер орқали намуналаштириш, келажак ҳодисаларни тасвирлаш, экспериментал баҳолаш (тарихий илмий тажрибага асосланган ишларга) баҳо бериш сингари асосий усуллари мавжуд. Буларнинг ҳаммаси биргаликда жамият тараққиётини олдиндан кўришга имкон беради.

Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини олдиндан билиш ва келг мушоҳада этиш кишиларнинг орзу-истакларига эмас, балки жамият тараққиётининг қонунларини пухта билишга асосланади. Амалиёт шунини кўрсатдики, мавжуд воқеаларнинг ҳал қилувчи йўналишларини фақат равшан тушуна олган тақдирдагина тўғри, илмий жиҳатдан асосланган сиёсат юритиш мумкин. Содир бўлаётган воқеалар диалектиказини, унинг объектив мантиқини чуқур тушуниб олиш, давр ҳаракатини ифодаловчи тўғри хулосалар чиқара билиш осон эмас, лекин бу гоёт зарур ишдир.

Мавжуд воқелик, мамлакатимизда, жаҳон миқёсида мунтазам равишда содир бўлиб турган ҳодиса ва жараёнлар, жаҳон фани ва техникасининг, инсон ақл-идроқи ва тафаккурининг ҳайратомуз даражада тўхтовсиз ривожланиб бораётганлиги, ҳозирги замон илмий-техника ютуқлари инсониятнинг келажаги ҳақида мукамал илмий хулосалар чиқариш учун бой материал бермоқда.

Мамлакатимизнинг келажаги ҳақида аниқ режалар ишлаб

чиқиш, уларии амалга оширишнинг энг оқилона ва мақсадга мувофиқ йўлларини белгилаб олиш учун халқ билан маслаҳатлашиш, унинг фикрига кулоқ солиш, мададига суяниш, унинг талаб-истакларини бажариш зарурлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

2. Жаҳон тараққиётининг ҳозирги даврдаги ўзига хос хусусиятлари

Ҳозирги пайтда жаҳон тараққиёти ўзига хос янги даврга қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос, олдинги пайтлардан фарқ қиладиган аломатлари, характерли белгилари бор. Булар қуйидагилардан иборатдир:

Ер юзидаги давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорликнинг юксалиб бориши жаҳон тараққиёти ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятидир. Бошқача айтганда, кенг қамровли интеграция — (лотинча сўз бўлиб, тўлдириш, яқинлашиш маъносида ишлатилади)—бутун ҳозирги оламшумул жараён бўлиб, ҳар бир халқ ва давлатнинг порлоқ истиқболи умуминсоний цивилизация йўлидаги барча куч-ҳаракатларини бирлаштиришга кўмаклашади.

Маълумки, асримизнинг бир неча ўн йилликлари мобайнида Европа билан Осиёдаги мамлакатлар, Ғарб билан Шарқ, капиталистик тузум билан жаҳон социализм тузуми бир-бирига душманлик нуқтаи назаридан қараб келди.

Ҳозирги пайтда жаҳонда шундай бир вазият вужудга келдики, дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқлар ўзларининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиёт даражаларининг ҳар хиллиги, ривожланишнинг турлича босқичларида эканликлари, ҳатто мафкуравий қарашлардаги фарқларга қарамасдан ўзаро яқинлашмоқдалар. Ҳозирги пайтда ўтмишдаги ўзаро душманлик ва ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оширилмоқда. Бу сиёсий халқаро муносабатларда кенг қўлланилмоқда. Дунёдаги бир қанча энг йирик ва кудратли давлатлар бошлиқларни (президентлар), турли сиёсий партиялар, ижтимоий ташкилотлар, корхоналар, концернлар, оммавий ҳаракатлар раҳбарларни, диний арбоблар, мутахассислар ўзаро учрашиб бир-бирларига ён беришиб халқаро муносабатларда юзага келган энг долзарб масалалар, муҳим ҳаётий муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишни баҳамжиҳат келишиб олмоқдалар. Давлатлар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳамкорликни кучайтириш тўғрисида икки томонлама ва кўп томонлама ўзаро битимлар ва мажбуриятлар қабул қилиниб турибди.

«Жаҳон миқёсидаги умумий тараққиёт, одамлар дунёқарашининг ўзгариши, коммуникациялар юксалиши, халқаро муносабатларнинг ривожланиши ва унинг одамзод ҳаётига таъсири давлатлар ва халқлар ўртасида ўзаро бирлашишга интилишни кучайтирмоқда. Айни вақтда миллий хусусиятлар ва анъа-

наларни, сиёсий ва маънавий меросни сақлаб қолиш тамойиллари ҳам яққол сезилмоқда»¹.

Дунё миқёсида рўй бераётган ҳар хил кийинчилик ва мураккабликлар, кутилмаганда пайдо бўлиб қолаётган муаммолар, айниқса, термоядро уруши хавфи, сайёрамиздаги тарихи, маданияти, дини, тили, тақдири, сиёсати ва мафкураси ҳар хил бўлган халқлар ва мамлакатларни ўзаро яқинлашувларини ҳаётий заруриятга айлантирди. Бугунги кунда, учинчи минг йиллик арафасида одамлар тарихда биринчи марта ўз тақдирларини сайёрамиз бўйича бирлигини, бошқа халқлар ва миллатлардан ажратилмаслигини чуқур ҳис қилмоқдалар. Умуман олганда ҳозирги пайтда жаҳон мамлакатлари ва халқлари олдида ҳам миллий, ҳам минтақавий, ҳам умумбашарий муаммолар билан айна бир пайтнинг ўзида шуғулланиш зарурати тугиляпти. Бу вазифа ва муаммоларни ҳал этиш учун тараққиётнинг турли босқичида турган, ривожланиш даражаси турлича бўлган давлатлар ўртасида ўзаро ишонч, умуминсоний манфаатлар ва қадриятларга чуқур ҳурмат ва эътиқод сув билан ҳаводек зарур.

Инсониятни қизиқтириб келаётган умумбашарий, миллий ва минтақавий ва бошқа муаммоларни илгаригидек ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қараганда, ихтилофлар эмас, соғлом кучларни бирлаштириш, қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага келган муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим омили эканлигини жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичи кўрсатиб ва амалда исботлаб турибди.

Шунинг билан бир қаторда жаҳонда мулкий тенгсизлик — саноати ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут ва зиддиятлар кучаймоқда.

Бу ҳолат жаҳон манбаларини тақсимлашда яққол кўринади. Яъни, табиат манбалари аслида ривожланаётган мамлакатларнинг асосий бойлиги ҳисобланса ҳам, саноати юксак ривожланган мамлакатлар бу бойликларни назорат қилишни ўз қўлларига олишга интиломоқдалар.

Қолаверса, илмий ва техникавий билимлар, шунингдек, илғор технологиялар соҳасида, эркин сармояни тўплаш ва жойлаштириш соҳасида ҳам жуда катта тафовутлар мавжуд.

Ҳозирги замон тарихий жараёнларининг асосий белгиларидан яна бири — дунёдаги аксарият мамлакатларнинг, хусусан, яқинда мустақилликка эришган давлатларнинг энг кучли, энг катта халқаро банклар, нуфузли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириб куч-ғайратлари ва иқтисодий имкониятларини умумий мақсадлари йўлида бирлаштираётганликларидадир. Буни Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистон Республикаси мисолида кўриш мумкин.

Қисқа вақт ичида республикамиз кўпгина нуфузли халқаро

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 40- бет.

ташкilotларга, хусусан БМТ га, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Европа қайта тиклаш ва тараққиёт банки, Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқа шу каби машҳур халқаро иқтисодий ва молиявий ташкilotларга қабул қилинди.

Ҳозирги давр учун хос бўлган яна бир хусусият шундан иборатки, фан ва техниканинг энг янги ютуқларига асосланган замонавий технология — саноат ва қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларига жорий этилмоқда. Бу эса ўз навбатида жамиятнинг илдам одимлар билан олға тараққий этишида замин яратмоқда.

3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал қилиш йўллари ва истиқболлари

Умумбашарий муаммолар мазмунан бой ва чуқурлиги, камровининг кенглиги, бутун инсоният ҳаётига тааллуқлилиги, миллий, регионал чегаралар билан чекланиб қолмаганлиги ва бошқа қатор хусусиятларига кўра айрим халқ ва миллатга, алоҳида бир ижтимоий-иқтисодий тузумга бевосита тегишли бўлган муаммолардан кескин фарқ қилади. Умумбашарий муаммолар инсониятнинг ҳозирги даври учунгина эмас, балки келажакдаги ҳаётини манфаатлари учун ҳам жуда муҳим ва катта аҳамиятга эга.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари — бу инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммолардир. Курраи заминнинг барча қишлоқлари, мамлакатлари ва регионларида яшаётган миллиардлаб кишиларга, умуминсониятга умумий алоқадор бўлган бундай муаммолар сон-саноксиздир. Улардан энг асосийлари — Ер юзида тинчликни сақлаш, қуролланиш пойғасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, хавфли касалликларнинг олдини олиш ва экологик муаммоларни ҳал этишдан иборат. Умумбашарий муаммоларга, янги ривожланаётган мамлакатларда иқтисодиёт даражасини ошириш, аҳолининг қашшоқлик ва саводсизлигига барҳам бериш, саноат хом-ашёси, энергия манбалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш, коинотни ва жаҳон океани манбаларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган муаммолар киради.

Қайд қилиб ўтилган умумбашарий муаммоларни мазмуни ва хусусиятига кўра учта йирик гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга жаҳон термоядро урушининг олдини олиш, Ер юзидаги халқлар ижтимоий тараққиёти учун тинчликни сақлаш, ривожланаётган мамлакатлардаги мавжуд камчиликларни тугатиш ва янги халқаро иқтисодий тартибни ўрнатиш каби муаммолар киради. Атроф-муҳитни фалокатли ифлосланишдан сақлаб қолиш, инсониятни ёқилғи, хом-ашё, озиқ-овқат билан таъминлаш, жаҳон океани манбаларини ва коинотни ўзлаштириш сингари умумбашарий муаммолар иккинчи гуруҳни ташкил этади. Ниҳоят, учинчиси илмий-техника инқилоби сал-

бий оқибатларининг олдини олиш, соғлиқни сақлаш, саводсиздикка қарши курашиш сингари муҳим ҳаётий муаммолардан иборат.

Умумбашарий, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган муаммолар бир-биридан ажралиб қолган эмас, балки узвий боғланишда ва ўзаро алоқадорликдадир. Улардан бирининг ҳал қилиниши иккинчи ва учинчисининг ҳам ҳал қилинишига йўл очади.

Ҳозирги замонда инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммо — бу Ер юзидаги тинчликни сақлаш, ядровий урушнинг олдини олиш, халқаро хавфсизликни таъминлашдир. Биз шуни аниқ англаб олишимиз зарурки, инсоният атом энергиясига, ҳарбий аҳамият бахш этилган ядровий қурооллар асрига қадам қўйиб, абадийликдан маҳрум бўлиб қолди. Агар ядровий уруш бошланиб кетса, Ер юзидаги ҳамма жонли нарсалар йўқ қилиб ташланади. Мавжуд ядровий аслаҳахоналар шундайки, уларда Ер юзида яшайдиган ҳар бир киши ҳисобига унинг атрофидаги жуда катта минтақани вайрон қилишга қодир бўлган зарядлар жамлаб қўйилган. Ҳозир битта стратегик сув ости кемасининг «йўқ қилиб ташлаш кучи» бир неча иккинчи жаҳон урушига тенг бўлган куч-қудратини ўзи билан олиб юради. Холбуки, неча ўнлаб ана шундай сув ости кемалари бор.

Атом энергиясидан ҳарбий мақсадлар йўлида фойдаланиш инсониятнинг бундан кейинги тақдирини хавф остида қолдиради. Чунки ядро қуроли қўлланса, Ер юзидаги барча тирик мавжудот кирилиб, цивилизация йўқ бўлиб кетади, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Ҳозир дунёда илгариги давлатлардагига нисбатан ядро қуроли ва уларни ташиш мосламалари анча кўпдир. АҚШ билан собиқ шўро ҳудудидаги ядро қуроолларининг талофат кучи 60 минг мегатоннанн ташкил қилади. Олимларнинг тахминича, агар уруш бошланиб, ядро қурооллари қўлланиладиган бўлса, бу ҳолда фақат 12 минг мегатоннагача қувватидан фойдаланилади. Солиштириш учун кўрсатиш мумкинки, иккинчи жаҳон урушида қўлланилган барча портлатиш қуроолларининг умумий қуввати атиги 6 мегатоннани ташкил қилади. Бошқача айтганда, ядровий уруш бўладиган бўлса, бунда портлаш кучи беш йил давом этган иккинчи жаҳон урушидагига нисбатан икки минг баробар кўп бўлиб, у фақат бир ёки икки кунда юз беради.

Термоядро қуроолларининг учта техник хусусияти инсониятни, цивилизацияни катта хавф-хатар остига қўяди.

Биринчидан, термоядро қуроли катта талофат кучига эга. Агар оддий куч мегатонна қувватига эга бўлган ядровий қуроол қўлланилса, Хиросимадагига нисбатан ёнғин майдони 150 мартаба кўп, талофат майдони эса 30 мартабагача кўп бўлади.

Академик А. Д. Сахаров таъкидлаганидек, оддий зарядли қуроол бирон-бир шаҳарга ташланса, шаҳарнинг 100 кв. км. қисми тўла талофат кўради ва ёнғин бўлади, ўнлаб миллион квадрат метр уй-жой хонавайрон бўлиб, 1 миллиондан кўпроқ

кишн иморатлариинг харобалари остида, ёнгиндан, радиацияланган чанг-тўзондан бўғилиб ҳамда ер ости мосламаларининг беркилиб қолиши натижасида ҳалок бўлади. Ер устидаги портлаш ўн минглаб квадрат километр майдонда радиоактив чанглар таъсири остида инсонлар учун ҳалокатли нурланиш хавфини туғдиради¹.

Иккинчидан, термоядро қуроли ишлаб чиқариш қиймати олдинги урушда минглаб фойдаланилган ҳарбий самолётларни ишлаб чиқаришга сарфланган маблағга нисбатан анча арзон.

Учинчидан, ядро-ракета ҳужумидан ҳимояланишга интилишнинг амалий самара бермаслиги. Шунга қарамасдан, бу қуроллардан ҳимояланиш учун бир қанча хилдаги кучли ракеталар ишлаб чиқарилди, лазер нурларидан ана шу мақсадда фойдаланиш қурилмалари ихтиро этилди, лекин бу қурол билан ҳужум қилиш техникаси ҳимояланиш техникасидан анча ўзиб кетган.

Юқоридаги сабабларга кўра, термоядро қуролидан фойдаланиш мумкинлиги инсоннинг генотип сифатидаги ҳамда инсоният цивилизациясининг мавжудлигини катта хавф-хатар остига қўймоқда. Дунёда инсоннинг биологик тур сифатида яшашига бевосита хавф-хатар мавжуд.

Демак, бутун инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар—термоядро қурулининг қўлланилиши ва инсониятнинг атом ёнғини натижасида ҳалокатга дучор бўлиши хавфини бартараф этишдан иборат. Ҳозирги пайтда тинчликни астойдил сақлаш ва мустаҳкамлашдан кўра зарур ва муҳимроқ вазифа йўқ. Тинчлик бўлмаса тараққиёт ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди, зеро тинчлик инсоният турмушининг туб шартидир.

Ядро урушида ғолиб бўлмагани каби қурулланиш пойгасида ҳам ютиб чиқиш мумкин эмас. Ер юзидаги бундай пойгани давом эттириш, айниқса, уни космосга ҳам ёйиш ядро қурулини такомиллаштириш суръатини яна ҳам тезлаштиради. Ер юзидаги вазият бундан кейин сиёсатчиларга боғлиқ бўлмай қолиши мумкин, у тасодифнинг «қули» бўлиб қолади. Бу дунёда тенглик шароитида яшашни ўрганиш, янгича сиёсий фикрлашни ишлаб чиқиш зарурлигига юзма-юз келдик, чунки бугунги куннинг шароити — бундан ўттиз-қирк йил аввалги шароитдан ҳам мутлақо бошқадир.

Модомики, ядровий урушнинг олдини олиш, тинчликни сақлаш умуминсониятнинг олдида турган долзарб вазифа экан, унга эришиш учун жаҳондаги ҳамма кучлар, ҳаракатлар бирлаштирилиши лозим. Инсониятнинг ўз-ўзини сақлаб қолиши, унинг бугун, эртага, ҳамиша бахт-саодатли бўлиши учун унинг куч-ғайратларини бирлаштиришга эҳтиёж кундан-кунга ортиб бормоқда. Бундан биз бир-биримизга боғлиқ эканлигимизни, дунёнинг яхлитлигини яққолроқ кўряпмиз. Чернобилда юз

¹ Сахаров А. Д. Тараққиёт, тинч-тотув яшаш ва ижодий эркинлик ҳақида ўйлар. *Вопроси философии*, 1990 йил, 2-сон, 5-бет.

берган авариялар, атом қуролларини синовдан ўтказувчи ҳарбий томонларнинг атроф-муҳитга, аҳолига кўрсатилаётган салбий таъсири, радиоактив чиқиндиларни сақлаш ва шу каби муаммолар турли мамлакатларда яшовчи кишиларнинг тақдирига дахлдор эканлигидан яққол далолат беради. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда турли мамлакатларда ядровий синовларни тўхтатишга қаратилган оммавий ҳаракатлар авж олиб кетмоқда. Бунга таниқли козоқ ёзувчиси Улжас Сулаймоновнинг ташаббуси билан шаклланган «Семипалатинск— Невада» ҳаракати, ядровий қурол синовларни тўхтатишга қаратилган бошқа ҳаракатлар мисол бўла олади. Уларнинг кўп қиррали фаолияти натижасида кенг халқ оммасининг онгида ядро қуролининг хавфлилиги билан бир қаторда унга сарфланаётган маблағларни кенг халқ оммасининг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун сарфлашнинг афзал эканлиги тўғрисида фикр ҳосил бўлмоқда.

Ер юзиде қуролланиш пойгаси учун миллиардлаб доллар сарфланмоқда. Айти пайтда ҳар бир киши бошига 3,5 тоннага яқин портловчи модда тўғри келади. Ҳар йили дунёда ҳарбий мақсад учун қарийб 1 триллион доллар сарф этилмоқда. Иқтисодиётни ҳарбийлаштириш содир бўлмоқда. Бу эса энг ўткир ижтимоий масалаларни, умумбашарий муаммоларни ҳал қилишга тўғанок бўлмоқда. Агар ҳарбий мақсадлар учун ишлатилаётган бу маблағлар меҳнаткашларнинг ижтимоий эҳтиёжларини, сиҳат-саломатлигини таъминлашга сарфланса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Сайёрамиз миқёсида ҳарбий қуроллар ишлаб чиқариш атиги бир ҳафта тўхтатилса, инсоният учун бу тадбир ҳафтасига 15 миллиард доллардан зиёд фойда келтирган бўлар эди. Келтириб ўтилган далиллар уруш ва тинчлик муаммоси ҳозирги замоннинг ҳар қандай умумбашарий муаммосини ижобий ва оқилона ечишнинг зарур шarti ва асоси эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. Шунинг эътиборга олган ҳолда ҳозирги кунда минтақада барқарорлик ва минлий хавфсизлик кафолатларининг шарт-шаронтларини аниқлаш ва таъминлаш гоят муҳим аҳамият касб этадн.

Ғоявий муҳолифлик, ўтмишда давлатлараро муносабатларга соя солиб, давлатларнинг бир-бирига қарши икки гуруҳга бўлинишига сабаб бўлди. Бу эса дунёни ҳалокат ёқасига олиб келди. Бундай келишмовчиликлар бугун ҳам давлатлараро иштилофларни куч ишлатиш йўли билан ҳал қилишга, беғуноҳ одамларнинг қурбон бўлишига, бутун-бутун халқларнинг фожиасига сабаб бўлаётир. Бундай тўқнашувлар ядровий урушнинг келиб чиқишига олиб келиши ҳеч гап эмас.

Президентимиз эътироф этганидек, биз давлатларнинг тинч-тотув яшаш, халқаро масалаларни ҳал қилишда куч ишлатмаслик, таҳдид қилмаслик тамойилини ташқи сиёсатимизга асос қилиб олганмиз. Ўзбекистон муддати 1995 йилда узайтирилиши лозим бўлган ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномани, ядро қуролини йўқ қилиб ташлаш тўғрисидаги

шартномага айлантириш тарафдоридир. Шунингдек, биз худди кимёвий куруллар бўйича қабул қилинган шартнома каби биологик курулларни ҳам таъқиқлаш тўғрисидаги шартнома қабул қилиниши тарафдоримиз. Бу Узбекистон тинчликсевар мамлакат эканлигининг яққол далилидир.

Дунё аҳолисининг тўхтовсиз кўпайиб бораётганлиги ҳозирги даврнинг энг муҳим хусусиятларидан бўлиб ҳисобланади. Шу кеча-кундузда сайёрамиз аҳолиси соатига 6000, минутига 100—120, секундига 2 кишига кўпаймоқда. Дунё бўйича кундалик ўсиш ўрта ҳисобда 275 кишига тўғри келади. Жаҳон аҳолиси ҳар йили ўрта ҳисобда 60 миллионга кўпаймоқда.

Дунё аҳолисининг келажакдаги ўсиш кўрсаткичлари ҳақида нима дейиш мумкин? Файласуфлар, социологлар, демографлар 2000 йилларда жаҳон аҳолисининг сони 6 миллиардга, 2025 йилларга бориб эса 8 миллиардга етишини тахмин қилмоқдалар.

Ҳисоб-китобларга қараганда, келажакда сайёрамиз аҳолисининг ўсишига тескари равишда табиий бойликлар — нефть, тошкўмир, торф, тоза сув, унумдор тупроқ секпн-аста камаё боради. Агар чучук сув манбалари билан кизиқадиган бўлсак, у унчалик кўп эмас. Сўнгги маълумотларга кўра, унинг ҳажми 35 миллион куб километрдир, яъни сайёрадаги умумий сув ҳажмининг 2 фоизини ташкил этади. Бу, албатта жуда оз. Мана шу масалаларга оқилона ёндошиш ҳам ҳозир барча халқларнинг олдида турган долзарб умумбашарий муаммолар туркумига киради.

Ҳозирги даврда бутун инсониятнинг олдида турган яна бир муҳим муаммо — бу, қашшоқликни тугатишдир. XX асрнинг ҳозирги босқичида — фан ва техника гуркираб ривожланаётган, коинот ўзлаштирилаётган даврда узоқ йиллар давомида мустамлакачилик ҳукмронлиги остида келган мамлакатлардаги бир миллиарддан кўпроқ аҳоли озиқ-овқат етишмаслиги, яшаш уй-шароитининг йўқлиги, таъбат хизматининг ёмонлиги туфайли қашшоқликда ҳаёт кечирмоқдалар. Натижада кишиларнинг ўртача умри бу мамлакатларда АҚШ, Япония, Италия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатлардагига қараганда камида 20 йил кам бўлмоқда. Кейинги ўн йилликлар мобайнида «учинчи дунё» деб аталган мамлакатларда қашшоқлик шу қадар кенг ёйилган ва шу қадар кучайганки, бу инсоният учун шармандалиқдан бошқа нарса эмас. Қашшоқликнинг олдини олиш учун ривожланган мамлакатлар қашшоқ мамлакатларга ёрдам беришни кучайтириши лозим. Шунинг билан бир қаторда ер юзидаги мавжуд манбалардан оқилона фойдаланиш зарур. Самарали, тенг ҳуқуқлилиқка асосланган, сайёрамиз манбаларидан умуминсоний бойлик сифатида оқилона фойдаланишни таъминлаб берадиган халқаро усуллар ва механизмларга бўлган эҳтиёж борган сари аниқ кўринмоқда.

Бу шундан далолат берадики, ҳозирги дунёда ҳаммамиз борган сари бир-биримизга боғлиқ бўлиб қолаётимиз, бир-

биримизга керакли бўлиб қоляпмиз. Бинобарии, бу дунёда ҳозир бизнинг тақдиримиз бир эканлигини, битта сайёрада яшаб турганлигимизни, унинг манбаларидан фойдаланастганимизни, бу манбаларни бир-биримиз билан айирбошлаётганимизни ва улар чексиз эмаслигини, уларни сақлаш кераклигини кўриб турган эканмиз, бу ҳаммамиз учун ойдин воқелиқдир. Тараққиёт жнҳатдан орқада қолиб келаётган мамлакатлар аҳолисининг қашшоқлигини тугатишда, уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондириб, керакли ноз-неъматлар билан таъминлаш учун экин экиладиган ерларга минерал ўғитлар билан ишлов бериш, суғориш тизимини такомиллаштириш, агротехникани кучайтириш, денгиз манбаларидан самарали фойдаланиш, сунъий маҳсулотларни яратиш каби тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу масалаларни ҳал этпшда ривожланган мамлакатларнинг ёрдами катта ўрин тутати. Академик А. Д. Сахаров ер юзидаги халқларнинг қашшоқлигини тугатиш учун қарийб 15 йил давомида ривожланган мамлакатлар миллий даромадидан 20 фоизини қоқоқ мамлакатларга ёрдам сифатида ажратиб турса қашшоқликка барҳам беришпмиз мумкин, деган фикрни айтган эди. Ҳозир ана шу таклифни атрофлича ўрганиб амалга оширсак мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Инсон ҳаётини сақлашда ҳозирги пайтда барча мамлакатларда кенг тарқалиб кетаётган касалликлар билан курашиш, унинг олдини олиш ҳам катта аҳамият касб этади. Фан-техника ривожланиши билан бир қаторда ҳозир кўп жойларда юрак ва қон-томир касалликлари, рак, СПИД, наркомания ва шу каби касалликлар авж олиб кетаяпти. Бу ўз навбатида инсониятнинг куч-қувватларини тўплаб, фан ютуқларидан фойдаланиб, юкорида кўрсатилган касалликларни йўқ қилиш йўллларини аниқлаб олишни талаб қилмоқда. Бу борада Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, жумладан, Бутунжаҳон Соғлиқни сақлаш Ташкилоти (ВОЗ) нинг фаолиятини янада жонлантириш катта аҳамиятга эгадир.

Халқаро терроризм, коррупцияга қарши курашларни кучайтириш, наставандлик, алкоголизм, хатарли касалликларнинг (СПИД, рак ва ҳоказолар) олдини олиш, уларни тарқалиб кетшига йўл қўймаслик, шунингдек, маориф ва ижтимоий таъминот, маданий мерос ва умуминсоний қадриятлардан оқилона фойдаланиш каби муаммолар ҳам жаҳон мамлакатларининг олдида турган умумбашарий муаммоларидир.

Дунёдаги барча мамлакатларга тааллуқли бўлган умумбашарий муаммолардан яна бири — инсониятнинг энергияга нисбатан тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш йўллларини излаб топишдан иборатдир. Энергия хом-ашёси масаласи шунинг учун ҳам жаҳон аҳамиятига эга бўлган муаммолардир, инсон усиз ҳаёт кечира олмайди. Энергия инсоният учун ўта зарур ҳисобланган материалларни, табиат яратмаган

моддий буюмларни ишлаб чиқариш ва яратиш имкониятини беради. Демак, энергиясиз инсон таракқиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Табиат энергияга бой. Фан ютуқларига суянган ҳолда шуни айтиш мумкин, табиий энергия манбалари — кўмир, нефть, ёнувчи сланец, газ ва бошқа табиат бойликларни ер бағрида ҳар қанча кўп бўлгани билан битмас-туганмас манба эмас. Шунинг учун республикамизда ҳам улардан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиш лозим. Табиий энергия манбалари ҳар қанча сарф қилинса ҳам ҳеч қачон адо бўлмайди, деб ҳеч ким қафолат бера олмайди. Ҳисоб-китобларга қараганда, 2000 йилга бориб дунё бўйича энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳозиргидан тахминан 6 марта ортади. Табиат ва ундаги барча бойликлар инсониятнинг бебаҳо хазинасидир. Табиат — муқаддас бир даргоҳ, инсон кўз очиб кўрган дунёдир. Биз яшаб, нафас олиб, кун кечириб турган табиат ҳамма-ҳамманинг — бутун инсониятнинг умумий қароргоҳи, умумий уйи, умумий масканидир. Табиат ва унинг бойликларини кўз қорачиғидай сақлаш умуминсониятнинг энг муқаддас бурчидир.

Умуминсоният олдида турган яна бир муҳим муаммо — бу ирқчилик, миллатчилик, фашистик тоталитар тизимлар хавфи авж олиб кетишига йўл қўймасликдир, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, демократия, ошкораликни ривожлантириш йўли билан халқлар ўртасида янги муносабатни тиклашдир.

Ирқчилик, миллатчилик авж олган давлатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари муқаррар равишда чекланади, тоталитар система барпо этилади, натижада руҳий, виждон эркинлиги оёқ ости қилинади, инсон ҳаётининг ўзи хавф остида қолади. Гитлеризм, сталинизм тизимларининг оқибатида неча миллионлаб кишилар ҳалок бўлди. Натижада жамиятимизнинг ривожланиши бир неча йил орқага сурилиб кетгани ҳаммамизга маълум. Даҳшатли қатағон йилларида қанча одам отиб ташланганлиги, сургун қилинганлиги, очлик ва касаллик сабабли ҳалок бўлганлари ҳозир ҳеч кимга сир эмас. 1927 йилдан 1929 йилгача шўролар мамлакатада тахминан 1 миллион, 1930—1932 йилларда 1,2 миллион, 1933 йилда ҳам камида 1 миллион, 1937—1938 йилларда, яъни «ежовчилик» ёки «буюк террор» йилларида эса 5 миллиондан 7 миллионгача одам оммавий қатағонлар қурбони бўлган. Тахминий ҳисоб-китобларга қараганда сталинизм қурбонларининг жами сони 40 миллион кишига етади.»¹

Ҳозир мамлакатлар ўртасида янгича муносабатлар ривожланмоқда, улар демократия, ошкоралик, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиши ҳам ана шу умуминсоний манфаатларни қўллаб-қувватлашга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

¹ Қаранг: «Аргументи и факты». 1989, № 5.

Ҳозирги замоидаги мавжуд мамлакатларнинг бир-биридан фарқи, уларнинг тараккий даражаси хусусиятлари, энг аввало, инсониятнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай даражада ҳимоя ҳилинаётганлиги, демократик жараённинг ривожланиши билан белгиланмоқда. Улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиш истиқболлари ҳам ана шулар билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқини ва эркинлигини таъминлаш, демократияни янада ривожлантириш барча инсон ва инсониятнинг олдида турган долзарб муаммолар бўлиб қолиши ҳам бежиз эмас.

Маълумки, инсоният келажаги унинг фан-техника ютуқларидан қай даражада унумли фойдалана олишига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳозирги замон фан-техникасида бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган икки хил имконият — Ер юзидаги жамики жонли мавжудотни батамом қириб ташлаш ҳамда инсоният манфаатлари учун хизмат қилиш имкониятлари мавжуд. Ана шу имкониятларнинг қайси биридан фойдаланиш масаласи фан-техника инқилобининг ўзига эмас, балки ижтимоий тузумнинг хусусиятига, фан-техника ютуқларидан оқилона фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Бошқача айтганда, фан-техника инқилобининг мақсад ва ижтимоий оқибатларини ижтимоий тузумнинг моҳияти ва хусусияти белгилайди. Фан-техника инқилоби самараларидан қандай мақсадларда фойдаланиш тўғрисидаги масала ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий курашида асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Замонамиз фани ва техникаси Ер юзида неъматларнинг мўл-кўллигини таъминлаш, жамиятнинг равақини учун, шахснинг камол топиши учун жиддий шарт-шароитлар яратиш имкониятини беради. Аммо бу имкониятлар уни амалга ошириш борасидаги камчиликлар сабабли инсоннинг ўзига қарши қаратилмоқда. Инсоният XXI аср бўсағасига мана шундай даҳшатли зиддият билан етиб келди.

Шуни айтиш керакки, фан-техника инқилобидан келиб чиқадиган жуда катта моддий ва маънавий истиқболлар ҳар қанча муҳим ва зарур бўлса-да, инсоният тақдирини ҳал этолмайди. Ижтимоий, маънавий ва ахлоқий соҳаларда туб ўзгаришлар юз бермаса фан-техника инқилоби инсониятга бахт келтирмайди. Унинг инсоният келажаги учун қудратли куч сифатида таъсир кўрсатиши кўп жиҳатдан одамларнинг ахлоқий, маданий-маънавий етуқлик даражасига, умуминсоний қадриятларни қанчалик ҳурмат қилиши ва қадрлашига ҳам боғлиқ.

Фан ва техниканинг шитоб билан ривожланиши инсон моддий ва маънавий имкониятларининг ғоят даражада ўсиб кетиши, турмуш шароитларининг яхшиланиши, уларнинг табиат кучларидан янада унумлироқ фойдаланиши учун замин яратади. Фан-техника инқилоби туфайли инсониятнинг ишлаб чиқарувчи кучларида сифат жиҳатидан сакраш бўлди.

Фан-техника инқилобининг бошланиши XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бу давр ишлаб чиқарувчи кучлари-

нинг барча қисмларида (меҳнат хуролилари, меҳнат анжомлари ва ишлаб чиқариш кучлари) бир вақтда юз бераётган ўзгаришларнинг тез суръатлари ва кенг кўламли билан тавсифланади. Фан-техника инқилоби назорат ва бошқаришни умумий автоматлаштиришни, энергиянинг янги турлари ва манбаларини кашф этиш ва улардан фойдаланишни, электрон-ҳисоблаш машиналари яратишни йўлга қўйиб инсониятга беҳад хизмат қилмоқда.

Фан-техниканинг йўналишлари келгусида давом этиши ва ривожланиши муқаррардир. Фан ва техника шундай бир мўъжизакор кучки, инсон унинг ёрдамида бугун битказилмаган ишини эртага албатта битказади, бугун ўрганиб олмаган нарсасини эртага билиб олади. Фан ёрдамида инсон олис-олисларга нигоҳ ташлайди, келажagini олдиндан кўради.

Айрим мамлакатлар ва халқларгина эмас, балки бутун инсоният ҳам юқумли касалликларни йўқотиш, бошқа касалликларни эса камайтириш, Қуёш, шамол энергиясини, ер ости иссиқлигини инсон учун хизмат қилдириш, атом энергиясини саноатда, транспортда, қурилишда, таъбатда қўллаш, сув тошқинларини олдиндан билиш ва мутлақо зарарсизлантиришдан манфаатдордирки, буларнинг биронтасини ҳам илм-фан, техника ва маданият ёрдамисиз амалга ошириб бўлмайди. Олимлар ерда маълум бўлган барча моддаларни, ҳатто энг мураккаб моддаларни — оксил моддаларини, шунингдек, табиатда маълум бўлмаган олмосдан ҳам қаттиқ, ўтга чидамли, вольфрам ва осмийдан ҳам қийин эрийдиган, ипакдан ҳам силлиқ, резинадан ҳам эгилувчан моддаларни заводларда тайёрлаш устида бош қотирмоқдалар. Албатта, яқин келажакда бу ва бошқа моддаларни одамлар фан ёрдамида ихтиро қиладилар.

Инсон фандан инсонни умрини узайтириш, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг янги турларини етиштириш, халқ хўжалиги учун кўпроқ гўшт, сут, жун, ғалла, мева, тола, ёғоч ва бошқа нарсаларни олиш йўлларини топиш, ноқулай районларни, ботқоқликларни, тоғларни, чўлларни, чангалзорларни, тундрани, денгиз тубини ўзлаштириш йўлларини очиб бериш, шамол ва ҳароратни тартибга солиб туриш, булутларни силжитиш, ёмғирни ва очиқ ҳавони, қорни ва иссиқликни истаган тарзда идора қилиш механизмларини олдиндан белгилаб беришни кутиб турибди.

Бизда яқин келажакда назарий ва амалий математика, информатика ва кибернетика, элементар зарралар, атом ядроси ва қаттиқ жисмлар физикаси, микро ва квант электроникаси ҳамда оптика, радиофизика, атом ва термоядро энергетикаси соҳасидаги тадқиқотларни ривожлантириш мўлжалланган. Физикавий-кимёвий биология, таъбат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун физиологик фаол моддалар ҳосил қилишнинг илмий асосларда такомиллаштириш, ер қобиғи, биосфера, Дунё океани ва атмосферанинг тузилиши ҳамда эволюцияси, космик фазо, энг кўп тарқалган касалликларнинг олдини олиш,

диагноз қўйиш ва даволаш усулларини ҳамда воситаларини комплекс тадқиқ қилиш режалаштирилган. Буларнинг ҳаммаси фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиш жараёнини янада тезлаштиради.

Фан ва техника ҳеч қачон жамият тараққиётидан, ишлаб чиқариш эҳтиёжларидан ажралган ҳолда ривожлана олмайди, жамият ривожланган сари улар олдига қўйиладиган талаблар, муаммолар мураккаблашиб бораверади. Фан учун булар ҳал этиб бўлмайдиган муаммолар эмас. Бугун ечилмаган, ҳал этилиш имконияти бўлмаган энг мураккаб муаммоларни ҳам фан бора-бора аста-секинлик билан ечади, бошқача қилиб айтганда, уларнинг ҳал қилиниш йўлларини кўрсатиб беради.

Инсоннинг бетиним ақл-идроки ва тафаккурининг табиат кучларини ўзига хизмат қилдиришга, унинг бутун сирларини билиб олишга интилишларининг чегараси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Одамзод ақли табиатда кўп ажойиб-ғаройиб нарсаларни кашф этган ва ҳали яна кўп нарсаларни кашф этади.

Утмиш билан ҳозирги кун ва келажак ўртасида ворислик мавжуд. Кишилар ўз мақсадларидан келиб чиқиб, ўтмишдан қолган моддий ва маънавий бойликларга, илм-фан ютуқларига суянган ҳолда ўз олдига янада мураккаб вазифаларни қўядилар ва уларни ҳал этишга интиладилар. Тарих доимо олға қараб тараққий этиб турадиган бетўхтов, узлуксиз ва объектив жараёндир.

Айтиб ўтилган умумбашарий, умумжаҳон муаммолар жуда кўп ва хилма-хил, кенг миқёсли ва ўта мураккаб эканлиги, айни пайтда улардан ҳар бирининг инсониятнинг бугунги ва эртанги ҳаёти, жаҳон цивилизациясининг, қолаверса, сайёрамизнинг ҳам тақдири учун нақадар муҳим ва зарурлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам ҳозирги пайтда бутун инсоният учун умумбашарий муаммоларни ҳал этишдан кўра зарур ва муҳимроқ вазифа йўқ. Умумбашарий муаммолар ечилмаса, экологик фалокатлар олди олинмаса, тинчлик бўлмаса, тараққиёт ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бўлмайди.

Бутун сайёрамиз миқёсида давлатлар ва халқларнинг биргаликдаги амалий, бунёдкорона ўзаро ҳаракатини йўлга қўйишни тарихнинг бориши, жаҳон ижтимоий тараққиёт жараёни тобора қатъий талаб қилмоқда. Ижтимоий тараққиёт жараёни умумбашарий муаммоларни биргаликда амалий тартибда ечишни талаб қилибгина қолмай, шу билан бирта бунинг учун зарур сиёсий, социал, моддий шарт-шароитларни яратиш ҳам бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёдаги, шунингдек, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги, дунёдаги бошқа давлатлар билан биргаликда куч-гайрат сарфлаб XX асрнинг иккинчи ярмида айниқса кескинлашиб ва бутун инсоният учун ғоят муҳим бўлган умумбашарий муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этмоқда.

4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги

Ҳар бир инсоннинг бахт-саодати, унинг келажак ҳаёти бутун инсониятнинг тақдири билан узвий боғлиқдир. Инсон биологик ва ижтимоий омилларнинг мажмуидир. Жамият биологик омилларнинг инсонни камол топтиришдаги аҳамиятини янада оширишга қодир эмас. Лекин инсонни мукаммаллаштиришда асосий ўрин тутадиган ижтимоий омиллар ролини ошириш мумкин. Ана шу нуқтаи назардан ҳозирги даврда бутун инсонилт олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал қилиш, мамлакатлар ўртасидаги савдо, иқтисодий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги тарихий жараёнларнинг ривожланиши, бир томондан, ҳар хил давлатлар ўртасидаги муайян зиддиятларнинг сақланиб қолиши билан, иккинчи томондан, жаҳон ҳамжамияти давлатларининг ўзаро боғлиқлиги тобора кучайиб бориши, турли халқларнинг ижтимоий ҳаёти ва турмуш тарзининг байналмилал тус олиб бориши билан тавсифланади. Ана шундай қарама-қаршиликлар кураши орқали зиддиятли, аммо ўзаро боғлиқ, кўп жиҳатдан яхлит дунё қийинчилик билан таркиб топиб бормоқда.

Айни пайтда барча халқлар учун муносиб, чинакам инсоний турмушнинг моддий ва маънавий шарт-шароитларини яратиш, сайёрамиздаги ҳаётни таъминлаш, унинг бойликларига, аввало, энг катта бойлик — инсоннинг ўзига, унинг имкониятларига авайлаб муносабатда бўлиш — давримизнинг долзарб муаммоларига айланиб қолганлиги бежиз эмас.

Инсон тақдирининг бутун инсоният истиқболи билан муштарак эканлиги халқимиз онгига сингиб кетган. Шунинг учун ҳам улар минтақамиздаги қўшни мамлакатлар билан бир қаторда жаҳон халқлари билан ҳам яхши қўшничилик ва ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишга доимо интилиб келганлар.

Ўзбеклар азал-азалдан кўҳна Туркистон заминида қозоқлар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар билан елкама-елка, бир тану бир жон, ака-ука, дўст-биродар, қон-қондош бўлиб яшамоқда. Улкамиздаги моддий ва маънавий маданиятни яратиш ва ривожлантиришга улар ўз ҳиссаларини қўшишган, мустамлақачилик зулми ва истибдодига қарши ҳамкорликда курашганлар. Ҳамкорликда яшаш, ҳамкорликда меҳнат ва ижод қилиш, ҳамкорликда курашиш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, яхши кунларда ҳам, оғир пайтларда ҳам биргаликда бўлиш уларнинг ҳаммасига хос умумий фазилатдир. Бу — уларга авлодлар мероси, тарихан хос хусусиятдир. Буни умумий чегараларгина эмас, тил ва урф-одатлар, анъаналарнинг яқинлиги, дини ва дилининг бирлиги, маданият ва турмуш тарзининг, маиший ҳаёти ва ишлаб чиқариш фаолиятларининг деярли бир хил эканлиги белгилаб берган.

Бир неча минг йиллардан бери ягона бир ҳудудда ўзаро

дўстлик ва ҳамкорликда яшаб келган ўзбек, тожик, қозоқ ва қирғизлар собиқ шўро тузуми даврида бир-бирларидан деярли ажратиб ташланган, иқтисодий, маданий, сиёсий алоқа иплари узиб қўйилган эди. Шунинг учун ҳам улар ўзаро узоқлашиб қолишганди. Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон сингари қардош республикалар ўртасидаги иқтисодий, маданий, сиёсий алоқалар Марказ ижозатисиз амалга ошмасди.

Ижтимоий тараққиёт қонунларини, халқларнинг хоҳиш-иродасини назар-писанд қилмаслик, турмуш воқеалари, халқларимизнинг талаб-истакларига илмий, одилона асосда эмас, балки ақидапарастларча бўлиш туфайли кўриладиган моддий, маънавий-руҳий зарар ва бошқа овораю-сарсонгарчиликка Марказдаги раҳбарлар аҳамият бермаганлар. Уларнинг — ягона мақсади қардош республикалар халқлари ўзаро яқинлашиб бирлашиб кетмасалар бўлгани эди.

70 йил давомида ўтказилган тобелик сиёсатининг оқибати сифатида Марказий Осиёнинг мустақилликка эришган республикалари ва халқлари олдида ўтмишда юзага келган қатор муаммолар кўндаланг бўлиб турганди. Буларни давлатлараро ва миллатлараро муносабатларнинг жуда кўплаб масалаларида кўриш мумкин.

Ота-боболаримиз минглаб йиллар мобайнида бир-бирлари билан яқин қўшни бўлиб яшаб, пахта, ғалла, ипак, гўшт, нефть, кўмир, мис, олтин, қумуш ва бошқа бойликлар яратган, иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантириб келган бўлсаларда, лекин маъмурий-буйруқбозлик йилларида ана шу масалаларда ҳам оғир қийинчиликлар ва қатор муаммолар юзага келиб, кескинлашиб кетган эди.

Мамлакатимиздаги мустақил республикаларнинг /арихан ўзаро чамбарчас боғланган ва бир-бирига таъсир ўтказиб келган маданий, маънавий, хўжалик алоқаларини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашни, яхлит энергетика, транспорт, ирригация тармоқларидан, газ ва сув таъминоти тизимидан биргаликда фойдаланишни йўлга қўйиш ва яхшилашни ҳозирги пайтда даврнинг ўзи талаб қилмоқда. Минерал хом-ашё манбаларини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида таркиб топган ички, минтақавий, республикалараро муносабатлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Ўзбеклар, қозоқ ва қирғизлар ва бошқа туркий халқлар ўртасида азалий дўстлик ва қардошликнинг, иқтисодий, маданий-сиёсий алоқадорликнинг йўлга қўйилганлиги, янги босқичга кирганлиги мустақилликнинг буюк самарасидир. Президентлар ва ҳукумат бошлиқларининг Тошкент, Олмати, Бишкек, Ашгабаддаги учрашувларида Марказий Осиё халқлари ҳаётига оид кўпгина иқтисодий, маданий-сиёсий муаммолар муҳокама қилиниб, уларни ҳал қилиш йўллари, молиявий асослари белгилаб олинганлиги ва ҳозирданок уларнинг амалий натижалари сезилаётганлиги диққатга сазовордир.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари Президентлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида Шартнома тузилганлиги, унинг турмушга татбиқ этиш механизми ишлаб чиқилиб амалга оширилаётганлиги Марказий Осиёдаги қатор минтақавий муаммоларнинг ечилишига кенг йўл ва истиқбол очиб берди.

Ҳозирги пайтда инсоният олдида шундай долзарб, ўткир муаммолар турбдики, уларни ҳал этиш учун дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқларнинг куч ва имкониятларини сафарбар этишга тўғри келади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда 1995 йил 3 март, Тошховуз шаҳрида бўлиб ўтган кенгашда Марказий Осиё президентлари Қўшма баёнот қабул қилишиб, унда ҳозирги даврнинг муҳимлигини ҳисобга олиб, мамлакатларимиз халқлари ҳаётининг ҳозирги ҳолати ва келажаги учун масъулиятни ҳис этган ҳолда, биз тенг ҳуқуқли ҳамкорлик, яхши қўшничилик ва ўзаро ҳурмат давлатларимизнинг бир-бирига ўзаро муносабатида асосий тамойиллар бўлиб қолишини тасдиқлаймиз, деб эътироф этдилар.

Мазкур минтақада истиқомат қилаётган халқлар тарихий, маданий тараққиётининг муштараклиги билан бирлашгандир, уларни анъаналар ва маънавий қадриятлар жипслаштириб туради. Улар ҳар доим ўзаро ҳурмат, тинч-тотувлик ва яхши қўшничилик руҳида биргаликда яшаб келишган.

Умумий маънавий қадриятлар билан бир қаторда бизни, шунингдек, энергетик, сув ва минтақанинг бошқа табиий ресурсларидан фойдаланишга асосланган анъанавий савдо, иқтисодий алоқалар ҳам бирлаштириб туради.

Президентлар мамлакатларимиз ўртасида сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техник, маданий ва ижтимоий соҳаларда мустаҳкам ҳамкорлик қилиш учун мақбул шарт-шароит яратиб беришга ҳар томонлама кўмаклашишга тайёр эканлигини, буюк аجدодларимиздан қолган бой меросни бундан кейин янада бойитиш, бу бойликдан мамлакатларимиздаги мавжуд иқтисодий салоҳиятни янада юксалтириш йўлида фойдаланишга амалий ишлар билан кўмаклашамиз, деб баён қилдилар.

Марказий Осиё мамлакатлари бугунги кунда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, МДХ ҳамда бошқа нуфузли халқаро ташкилотларга аъзодир. «Биз,— деб айтилган қўшма баёнотда,— ташқи сиёсатда халқаро ҳуқуқларнинг барча эътироф этган тамойилларига риоя этган ҳамда уларга амал қилган ҳолда ҳудудий яхлитлик ва бир-биримизнинг мустақиллигимизни сўзсиз ҳурмат қилиш, тарихий шаклланган чегараларни тан олиш лозимлигини эътироф этамиз. Биз, шунингдек, ҳар бир давлатнинг ўз тараққиёт йўлини, давлат ва жамият андозаларини танлаб олиш ҳуқуқини эътироф этамиз, ўзимизнинг бир-биримизга нисбатан мақсадларимиз бирлигига шубҳа уйғотувчи, ташқи кучлар манфаатларига хизмат қилувчи баёнотлардан тийилиб туришга тайёр эканлигимизни баён этамиз...

Биз бир-биримиз билан ҳамда бошқа мамлакатлар билан ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама, ҳам тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилишга тайёр эканлигимиз, мамлакатларимиз ва халқларимизнинг гуллаб-яшнаши ва раванқ топишга эришишнинг асосий бўлиш бу тамойилларга оғишмай амал қилишимизни таъкидлаймиз», дейилади баёнотда.

«Яқин қўшнилариимиз,— Марказий Осиё давлатлари билан ҳар томонлама ўзаро ҳамкорлик миллий хавфсизликнинг асосий шартларидан биридир.

Халқларимиз тарихи, маданияти, анъаналари, диний эътиқоднинг муштараклиги мамлакатларимиз ўртасидаги амалий ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликнинг муҳим пойдевори ҳисобланади.»¹

Истиқлол Марказий Осиё миллатлари учун баҳамжиҳат бўлиб жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб демократик тамойилларга асосланган, ҳар томонлама ривожланган, келажаги буюк давлатни барпо этиш учун барча имкониятни яратиб берди. Уни қўлдан бой бермай олға сари силжиш — барчамизнинг муқаддас, шарафли бурчимиздир.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда жамиятимиздаги тинчлик-тотувлик, барқарорлик катта воситачилик вазифасини бажариб келмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек, «бизни социалистик тузумдан кейинги бир қатор мамлакатлардан фарқлаб турган, юксак даражада ривожланган юксак маданий демократик давлатлари билан яқинлаштириб турган, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама қўшилиб кетиш учун йўл очиб бераётган нарса — фуқаролар тинчлиги, миллатлараро тотувлик, ижтимоий барқарорликдир»¹. Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик халқимизнинг буюк ижтимоий-сиёсий қадриятларини ташкил этади, уларни авайлаб сақлаш ва мустаҳкамлашга интилиш азалдан халқимизнинг ўзига хос фазилати бўлиб келган ва ҳрзирги вақтда ҳам шундай бўлиб келмоқда. Халқлар ўртасида тинчлик-тотувлик, дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш мамлакатимизнинг онгига, қонига чуқур сингиб кетган.

Ўзбекистон жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, тинчликсевар мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда тараққиётга эришишнинг ўзига хос йўлини танлаб олган. Шунинг учун ҳам унинг жаҳон жамиятидаги обрў ва эътибори тобора ортиб бормоқда.

Барқарорлик, тинчлик, тотувлик булар давлатимизнинг янги биносини барпо қиладиган пойдеворидир. Бу бизнинг эртанги порлоқ кунимизга олиб борадиган тўғри йўлдир.

Тинчлик ва барқарорлик булар халқаро ҳамжамият билан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., 1995, 69-70- бетлар.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995 йил, 263- бет.

бирлаштирувчи воситадир,— дейди И. А. Каримов. Инсонпарварлик, яхшилик, софдиллик сингари умуминсоний кадриятларни қабул қилган ва биргаликда баҳам кўрган мамлакатгина жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»¹.

Маълумки, умумжаҳон хавфсизлиги минтакавий хавфсизликка эришишдан, муайян минтақадаги давлатларнинг ҳамжиҳатлиги ва биргаликдаги ҳаракатидан бошланадиган жараён. Шунинг эътиборига олинган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов БМТ нинг 48, 50 сессияларида сўзлаган нутқида Афғонистон ва Тожикистонда барқарорлик, тинчликка эришиш учун мазкур минтақаларда жойлашган давлатларнинг бир-бирини ўзаро англаш ва биргалашиб ҳаракат қилишларининг зарурлигини уқтириб ўтди ва бир неча таклифларни олға сурди. Биз учун ягона тўғри йўл,— дейди И. А. Каримов ҳалокатли равишда ўз қобилигига ўралиб қолиш эмас, балки бу жараёнда маълум қийинчилик ва номукамалликлар мавжудлигига қарамасдан, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир.

Ҳозирги ўта мураккаб ва зиддиятли жараён вақтида ҳукуматимиз томонидан узоқни кўзлаб олиб борилаётган инсонпарварлик сиёсати туфайли экани юртимизда осойишталик, тинчлик ва тотувлик фуқароларнинг кундалик турмуш тарзига айланиб кетган.

Жамиятимизда амалга оширилаётган изчил туб иқтисодий ўзгаришлар биз танлаб олган йўлимизнинг тўғри эканлигидан далолат беради. Ислохотлар натижасида иқтисодиётимизда кўзга кўринарли ижобий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида республикамизни жаҳон иқтисодиётига қўшилишига катта замин яратмоқда.

Минтакавий ва жаҳон иқтисодиётига қўшилишда давлатлараро муносабатларни, шунингдек Марказий Осиё ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, табиий, моддий кадриятларимизни бирга баҳам кўриш катта аҳамият касб этади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини ташкил қилувчи мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш — Ўзбекистон Республикаси ташки сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, Ўзбекистон МДҲ шериклари билан ўз муносабатларини кўп томонлама давлатлараро ва ҳукуматлараро шартномалар ҳамда битимлар доирасида ҳам, шунингдек, тўғридан-тўғри икки томонлама мулоқотлар, ўзаро манфаатли савдо — иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни ўрнатиш тарафдоридир.

Ана шунга қатъий равишда амал қилиб, республикамиз ўзи-

¹ «Халқ сўзи», 1995 йил, 24 февраль.

мизга ёндош бўлган Марказий Осиё давлатлари билан иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш соҳасида кўп ишларни амалга оширмоқда.

Маълумки Марказий Осиё республикаларининг тарихи, маданияти, турмуш тарзи ва бошқа жиҳатлари бир-бирига ниҳоятда ўхшаш. Уларнинг ҳозирги кундаги сиёсий, иқтисодий, маданий, экологик муаммолари ҳам кўп жиҳатдан бир хилдир. Мазкур республикаларнинг иқтисодиёти бир-бири билан тутшиб кетган ва улар бир-бирига ўзининг таъсирини ўтказиб турибди. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда республикамиз Марказий Осиё давлатлари ўртасида ягона иқтисодий маконни вужудга келтириш тўғрисида фаол иш олиб бормоқда.

Марказий Осиё, МДХ давлатлари билан иқтисодий ислохотларни янада ривожлантириб, жаҳон иқтисодиётига, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш айна кунда катта аҳамият касб этиши шакл шубҳасиздир.

Халқимизнинг бой ва ранг-баранг маданий-маънавий қадриятлари ҳам жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда катта аҳамият касб этади. Куп асрлар давомида шаклланиб мазкур халқнинг рухий бойлигини, урф-одатлари, анъаналарини ўз ичига мужассамлаштирган маънавият айна вақтда умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмини ташкил этади ва шу тариқа у жаҳондаги барча халқларнинг маънавий бойлиги ҳам бўлиб ҳисобланади. Юксак миллий маданият, маънавият ҳамма вақт жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда. «Юксак маънавийлик — туб ва мурақаррар ўзгаришларнинг чинакам демократизмни қарор топтириш ҳамда бозор иқтисодиётига маърифатли йўл билан кириб боришнинг асосидир»¹— дейди И. А. Каримов.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз доирасида чегараланиб қолмасдан, бошқа халқлар томонидан тўпланган қадриятлардан оқилона фойдаланган тақдирдагина тараққиёт йўлига туша олади. Буни биз ўз ҳаётимиздан яққол кўриб турибмиз.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Сизнингча, жамият тараққиётининг олдиндан кўра билишни моҳияти қямадан иборат?
2. Ҳозирги давр тарихий жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг намоян бўлиш шакллари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингизни қисқача Саён этинг.
3. Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари ва истикболлари қандай?
4. Инсон ва инсоният, улар тақдирининг муштараклиги ҳақида нималар дея оласиз?

¹ И. А. Каримов *Узбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида*. Тошкент, 1995, 266- бет.

ХОТИМА

Мазкур дарсликда биз фалсафаиинг келиб чиқиши ва ривожланиши, назарий асослари, улар ёрдамида Борлиқни инсон онгида акс этиш ва билиш қоидалари ва шу асосда инсоннинг дунёқарашини, тафаккурлаш маданиятини юксалтириш, уни маънавий камол топтириш, мустақиллик шароитида жамиятни илмий билиш ва илмий бошқариш, инсон ва инсоният истиқболи каби ўта долзарб ва мураккаб муаммолар устида сўз юритдик.

Бундан яққол кўриниб турибдики, фалсафа фундаментал назарий фан бўлса-да, унинг марказида турган муаммолар ҳаётдан ажралиб қолган мавҳум қоидалар эмас, балки ҳаётнинг ўзидан келиб чиққан, давримизнинг диққат марказида турадиган ва ҳаммани қизиқтирадиган муаммолардир.

Фалсафа — ўзининг моҳиятига кўра инсонпарвар фандир. У, муайян синфларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг, сиёсий партияларнинг эҳтиёжларини қондиришгина эмас, балки инсоннинг бахт-саодати, камолотини таъминлашга, жамиятимиз миллий давлатини мустаҳкамлаб, миллатлар ўртасида ҳамкорлик, ҳамжиҳатликни ривожлантиришга, шу асосида республикамизнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий соҳаларида рўй бераётган зиддиятларни тинчлик асосида бартараф этишга ва шу каби олижаноб мақсадларга хизмат қилишга қаратилган инсонпарвар, инсонсеварлик руҳи билан суғорилган фандир.

Фалсафа фанини азалдан қизиқтириб келаётган масалалар умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ бўлган муаммолардир. Инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, Ер юзида тинчликни сақлаш, қуролланиш пойғасини тўхтатиш, халқаро хавфсизликни таъминлаш, хавfli касалликларни, очарчилик, ирқчилик, миллатчиликнинг олдини олиш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, фан-техника ютуқларидан инсоният ҳаётини яхшилаш йўлида фойдаланиш каби умумбашарий муаммолар ҳозирги давр учунгина эмас, балки келажак ҳаёт учун ҳам жуда муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлган фалсафий муаммолардир. Уларни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш кишиларнинг фалсафий фикрлаш маҳоратини оширишни талаб қилади.

Фалсафа фани қотиб қолган эмас, у муттасил ривожланиб Сорадиган фандир. Бунинг асосий сабаби ҳаётнинг ўзидадир.

Чунки ҳаёт мураккаб, зиддиятли, доимий равишда ўзгариб турадиган жараёндир. Шу сабабли ҳаёт инсон учун энг катта фалсафий мактабдир. Ҳаётнинг ўзгариши билан фалсафанинг муаммолари ҳам қонуний равишда ўзгариб туради. Ҳозирги шароитда бозор иқтисодиётига ўтиш ўз навбатида янгича фалсафий тафаккурни талаб этадиган бир қатор муаммоларни ўртага ташламоқда. «Биз эгаллашимиз керак бўлган яна бир мураккаб масала бор,— дейди Президентимиз И. Каримов,— бу одамлар руҳиятини ўзгартириш, бозор психологиясини шакллантиришдир.»¹ Янги ҳаётнинг масалаларга эскича ёндошиб бўлмайди. Шундай экан, фалсафа муаммоларига ўзгармас, қотиб қолган қоидалар сифатида қарамасдан, уларни ҳаёт билан таққослаб, ҳаёт талаблари асосида ривожлантириб, илмий билиш ва амалий фаолиятга татбиқ этиш керак. Бунинг учун фалсафанинг айрим қоидаларини эмас, балки унинг бутун руҳини чуқур ва атрофлича ўзлаштириб олиш лозим.

Фалсафа ҳозирги давримизнинг буюк маънавий, ақл-идрок бойлигидир. Уни мукаммал эгаллаб олиш — давр талабидир. Ушбу дарсликда ёш авлодлар қалбида фалсафа фанига кизиқиш уйғотиб, уларнинг ижодий тафаккурлаш маданиятини шакллантиришга ҳиссамизни қўшган бўлсак олдимизда турган мақсадга эришдик деб биламиз.

¹ Каримов И. А. *Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари*. Т., 1995, 40- бет.

М У Н Д А Р И Ж А

Мукаддима	3
<i>I БЎЛИМ. ФАЛСАФА ВА УНИНГ ТАРИХИ</i>	
I Б О Б. ФАЛСАФА ФАНИ, УНИНГ МУАММОЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ	
1. Фалсафа фанининг предмети, муаммолар доираси ва вазифаси	0
2. Фалсафа ва бошқа фанлар	
3. Фалсафанинг мафкура-йа сиёсат билан алоқадорлиги . . .	14
4. Фалсафани сиёсийлашмаган фан сифатида ривожлантириш— давр талаби. . . . . : : : : : : : : : :	17
II Б О Б. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИИ ТУРЛАРИ	
1. Дунёқараш тушунчаси ва унинг хусусиятлари.	20
2. Мифологик дунёқараш.	22
3. Диний дунёқараш.	25
4. Фалсафий дунёқараш.	30
III Б О Б. ҚАДИМГИ ШАРҚ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ФАЛСАФА ФАНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ	
1. Шарқ халқларининг илк фалсафий фикрлари.	34
2. Минтақамиздаги дастлабки фалсафий фикрлар.	41
3. Урта аср фалсафаси. Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий таълимотлари.	48
4. XVI—XX асрларда Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар.	81
5. Ватанимиз ҳозирги даври фалсафаси.	106
IV Б О Б. ҒАРБИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИ ФАЛСАФАСИ	
1. Қадимги Юнонистон ва Римдаги фалсафий фикрлар	111
2. Ғарбий Европа халқларининг ўрта асрдан то янги давргача фалсафаси.	118
3. Немис классик фалсафаси вужудга келиши ва ривожланиши	130
4. Рус фалсафаси.	136
<i>II БЎЛИМ. БОРЛИҚ ФАЛСАФАСИ</i>	
V Б О Б. БОРЛИҚ, СУБСТАНЦИЯ, МАТЕРИЯ — ФАЛСАФА КУЗГУСИДА	
1. Борлиқ тушунчаси. Дунёнинг моддий бирлиги	142
Субстанция ва материя, уларнинг ўзаро алоқадорлиги	146
3. Ҳаракат ва ривожланиш тушунчаси. Ҳаракатнинг асосий шакллари	152
4. Фазо ва вақт. Материя, ҳаракат, фазо ва вақтнинг бирлиги	157
VI Б О Б. ТАБИАТ — БОРЛИҚНИНГ АЖРАЛМАС ҚИСМИ	
1. Табиат тушунчаси. Инсон табиатининг олий маҳсули	161
2. Инсон ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги.	166

3. Экологик муаммо ва уни бартараф этиш йўллари.	169
4. Минтақамиздаги экологик вазият.	171

III БЎЛИМ. ОНГ ФАЛСАФАСИ

VII Б О Б. ОНГ. ИЖТИМОЙ ОНГ ВА УНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Онг — воқеликни акс эттириш ва инсон фаолиятини таъминлаш шакли.	176
2. Онг, тафаккур, ирода, ҳиссийёт. Онг ва тил.	182
3. Ижтимоий ва алоҳида онг, уларнинг диалектик алоқадорлиги. Ижтимоий руҳият, мафкура.	188
4. Ижтимоий онг шакллари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ўзаро алоқадорлиги.	191

VIII Б О Б. ФАЛСАФАНING ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ — БОРЛИҚNING ИНСОН ОНГИДА АКС ЭТГАН ҚОНУНИЯТЛАРИ

1. Фалсафада услуб муаммоси. Диалектика ва унинг муқобиллари	197
2. Диалектиканинг асосий қонунилари.	203
2.1. Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни	207
2.2. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва қураши қонуни	21&
2.3. Инкорни-инкор қонуни	217
3. Диалектика категориялари.	222
4. Диалектика қонун ва категорияларининг умумий томонлари ва фарқлари.	226

I Б О Б. ДИАЛЕКТИКАNING БИЛИШ НАЗАРИЯСИ

1. Билиш — воқеликнинг инъикоси. Билишнинг объекти ва субъекти	
2. Билиш жараёнининг диалектик хусусияти. Ҳиссий ва маънавий билиш.	232'
3. Ҳақиқат тушунчаси, Ҳақиқатнинг объективлиги.	23^)
4. Илмий билиш, унинг хусусиятлари ва усуллари.	242

IV БЎЛИМ. ИНСОН ФАЛСАФАСИ

X Б О Б. ФАЛСАФАДА ИНСОН МУАММОСИ, УНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

1. Инсон онги, маънавияти, дунёқараши шакллантириш фалсафанинг асосий вазифаси.	250
2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш — унинг ғоявий-маданий юксалишининг омили.	257
3. Инсон маънавий камолотида ватанпарварлик, юксак одоб-ахлоқ тарбиясининг аҳамияти.	260-
4. Инсон бунёдкорлик фаолиятининг ўсиши — маънавий камолот мезони.	> 264

XI Б О Б. МАДАНИЯТ, ҚАДРИЯТЛАР, УЛАРNING ИНСОН МАЪНАВИЯ КАМОЛОТИДАГИ УРНИ

1. Маданиятнинг моҳияти, турлари ва ўзаро алоқадорлиги ўтмишдаги ахvoli.	§ "6И
2. Мустақиллик шароитида маданиятнинг ривожланиши ва унинг инсон маънавий-ахлоқий камолотидаги аҳамияти.	274
3. Қадриятлар, уларнинг турлари, ўтмишдаги ахvoli ва ҳозирги даврда тикланаётганлиги.	285!
4. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги	

V БЎЛИМ. ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

XII Б О Б. ЖАМИЯТНИ ФАЛСАФИЙ АНГЛАШ АСОСЛАРИ

1. Жамият тушунчаси. Ишлаб чиқариш усули — жамиятнинг моддий асоси.	295
---	-----

ЖОНДОР ТУЛЕНОВ, ЗОИР ҒОҒУРОВ

ФАЛСАФА

Тошкент *Уқитувчи» 1997

Мухаррир С. Мирзахўжаев

Бадий мухаррир А. Ҳасанов

Техник мухаррир С. Турсунова

Мукова рассоми М. Калинин

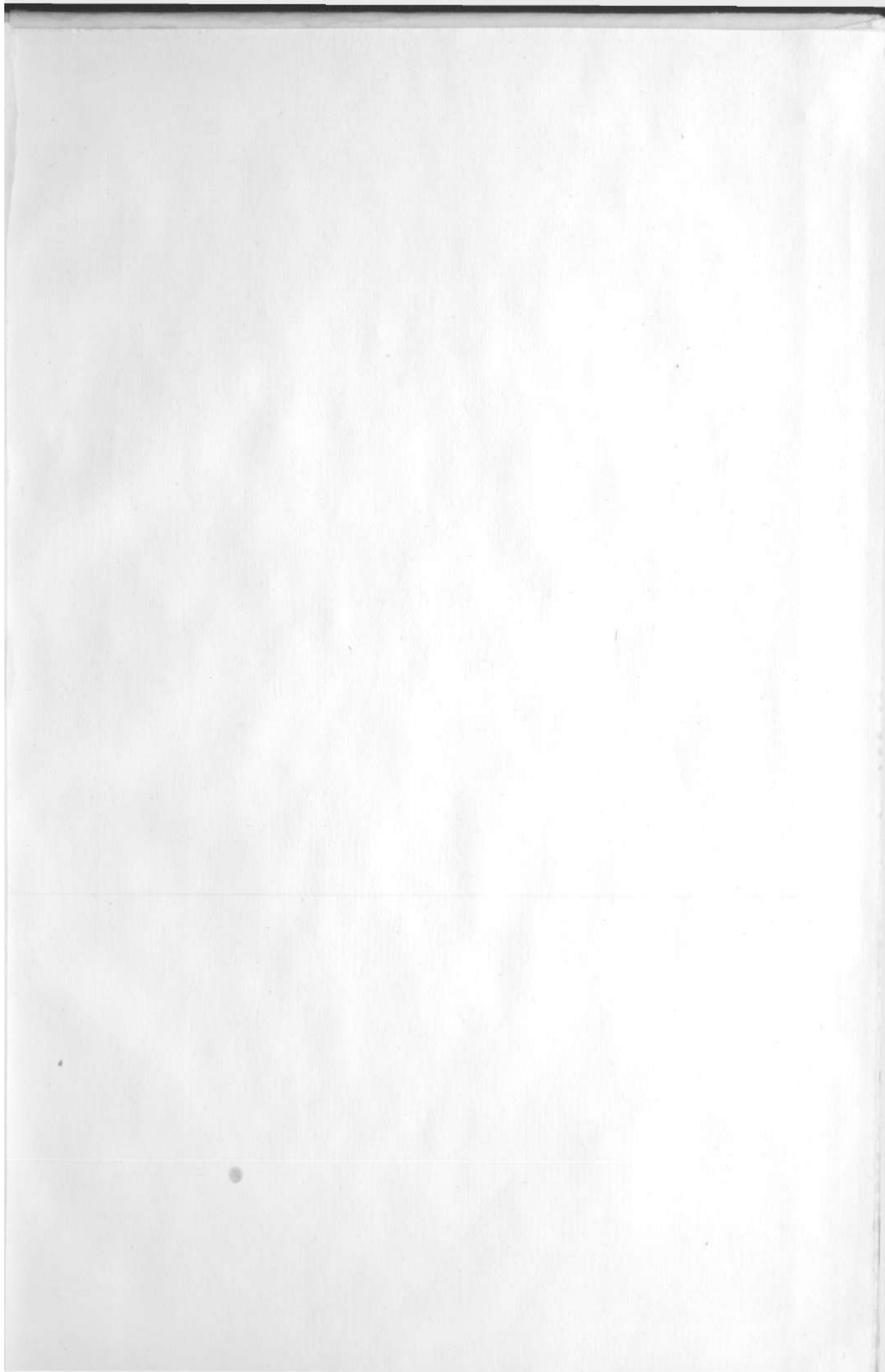
Мусахҳихлар: З. Содиқова, М. Сулаймонов

ИБ № 7114

Теришга берилди 18. 09. 96. Босишга рухсат этилди 22. 12. 96. Формат 60X90/6. Тип коғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитура-си Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 24,0. Шартли кр.-отт. 24,5. Нашр. л. 24,5. 20000 нусхада. Буюртма № 60.

«Уқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартном» 07—43—96.

Ўзбекистон Давлат матбуот кўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси. 44. 1996.

Ж- ТУЛЕНОВ, З. ҒАФУРОВ

ФАЛСАФА

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этган*

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1997